

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

026000265309

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

39

**Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ:
ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΝΔΡΕΣ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗ
ΚΑΙ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΤΟΥ ΚΑΠΝΟΥ**

(Αγρίνιο 19^{ος} - 20^{ος} αι.)

ΤΟΜΟΣ Α΄

ΜΑΡΙΑ ΑΓΓΕΛΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2007

Στη μνήμη της καπνοφύτισσας μάνας μου, Ειρήνης

ΕΙΡΗΝΗ

ΕΙΡΗΝΗ

ΕΙΡΗΝΗ

ΕΙΡΗΝΗ

ΕΙΡΗΝΗ

Αρ. ατ.: 1967.....2008.

Συμβουλευτική Επιτροπή

- Μπάδα Κωνσταντίνα (Επιβλέπουσα), Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
- Ρόκου Βασιλική, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
- Πατρώνης Βασίλης, Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών

Η έγκριση της παρούσας διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, δεν υποδηλώνει κατ' ανάγκην συμφωνία με τις απόψεις και θέσεις της συγγραφέως.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Αρ. σελ.

Ευχαριστίες.....	8-11
Εισαγωγή.....	12-29
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ ΚΑΠΝΟΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'	
1.1. ΤΟ ΑΓΡΙΝΙΟ ΚΑΙ Ο ΚΑΠΝΟΣ 19^{ος} -20^{ος} αι.: Ελάχιστα για μια μεγάλη διαδρομή	
1.1.1. Σκιαγράφηση της οικονομίας και της κοινωνίας του Αγρινίου το 19 ^ο αι...	30-34
1.1.1.1 Η απαρχή της ανάπτυξης.....	34-40
1.1.2. Το Αγρίνιο ως καπνικό κέντρο στη διαδρομή του 20 ^{ου} αι.....	40
1.1.2.1. Η νέα συνδικαλιστική και πολιτική πραγματικότητα.....	40-41
1.1.2.2. Οι πρόσφυγες: Μια νέα κοινωνική πραγματικότητα και στο Αγρίνιο του Μεσοπολέμου.....	41-43
1.1.2.3. Η ανακοπή της πορείας.....	43-44
1.1.2.4. Ο πόλεμος και η Κατοχή (1940-1944).....	44-47
1.1.2.5. Η λεηλασία των καπνών.....	47-49
1.1.2.6. Τα καπνά μετά την απελευθέρωση (1945-1949).....	50-52
1.1.2.7. Από το 1950 ως τη μεταπολίτευση.....	52-55
1.1.2.8. Από τη μεταπολίτευση και μετά.....	55-58
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'	
1.2. ΓΑΙΟΚΤΗΤΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ 19^{ος} -20^{ος} αι. (Γενικό Περίγραμμα)	
1.2.1. Η διανομή των «εθνικών γαιών» και η ανάπτυξη των εμπορευματικών καλλιεργειών.....	59-64
1.2.2. Η διανομή των «εθνικών γαιών» και η αποκατάσταση των Σουλιωτών ακτημόνων στο Αγρίνιο (19 ^{ος} αι.).....	64-70
1.2.3. Η αποκατάσταση των προσφύγων και η αγροτική μεταρρύθμιση.....	70-81
1.2.4. Καπνικές περιφέρειες και «καλλιεργητικές ζώνες».....	81-85
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'	
1.3. ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	
1.3.1. Οικογενειακή εργασία.....	86-91
1.3.2. Μισθωτή εργασία.....	91-99
1.3.3. Ανταλλαγές εργασίας.....	99-101
1.3.4. Γαιοκτήμονες και καλλιεργητές: Οι "σέμπροι" και οι "σεμπριές".....	101-105
1.3.5. Τα ζώα στην Ελληνική γεωργία.....	105-107
1.3.6. Η μηχανοποίηση στην Ελληνική γεωργία.....	107-111
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'	
1.4. Ο ΚΑΛΛΙΕΡΓΗΤΙΚΟΣ ΚΥΚΛΟΣ ΤΟΥ ΚΑΠΝΟΥ	

1.4.1. Η ετοιμασία του καπνοχώραφου: Οι ζευγάδες στα οργώματα.....	112-117
1.4.2. Ο σπόρος και το σπορείο. Η γυναίκα στη "γέννηση" του καπνού.....	117-125
1.4.3. Η μεταφύτευση: Τραβηχτάδες, αυλακολόοι, φυτευτάδες, νεροφόροι και ποτιστάδες στο καπνοχώραφο.....	125-134
1.4.4. Το σκάλισμα του καπνού, και οι σκαλιστάδες.....	134-136
1.4.5. Η συγκομιδή. Μαζωχτάδες και αρμαθιαστάδες του καπνού.....	136-142
1.4.6. Ανάμεσα στο καπνοχώραφο και την καπναποθήκη.....	143-144
1.4.7. Η αποξήρανση και βαντακοποίηση «η λιάστρα και τα βαντάκια».....	144-150
1.4.8. Οι δεματοδέτες και τα δέματα.....	150-152
1.4.9. Η βαθμολογία: «Ήρθαν οι έμποροι...».....	152-154
1.4.10. Η Καπνοπώληση-Οι έμποροι, οι μεσίτες και οι παραγωγοί.	154-157
1.4.11. Οι Αγροτική Τράπεζα και οι πιστώσεις: «Τα Χριστούγεννα το πλασματικό και τ' Λαμπρή το καλλιεργητικό».....	157-163
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε' 1.5. ΧΡΟΝΟΣ, ΔΙΑΤΡΟΦΗ, ΓΙΟΡΤΕΣ, ΑΡΓΙΕΣ ΚΑΙ Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ	
1.5.1. Ο αγροτικός χρόνος εργασίας" ...από νύχτα σε νύχτα δουλεύαμε τότε..."	164-167
1.5.2. Η διατροφή των παραγωγών.....	167-172
1.5.3. Γιορτές και αργίες, έθιμα και παραδόσεις.....	172-179
1.5.4. Όταν οι γυναίκες τολμούν: "Καπνά Γιάννη μ'! αν δε βάλλουμε καπνά, δε στεκόμαστε στα πόδια μας".....	180-183
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ' 1.6. ΑΛΛΑΓΕΣ ΚΑΙ ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΣΤΗΝ ΚΑΠΝΟΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ	
1.6.1. Μηχανές, λιπάσματα, φυτοφάρμακα: η τριάδα της εντατικοποίησης της παραγωγικής διαδικασίας του καπνού.....	184-190
1.6.2. Αναδιάρθρωση της καπνοκαλλιέργειας: «Από τα τσεμπέλια στα Βιρτζίνια»...	190-194
1.6.3. Τέλος της καπνοκαλλιέργειας στην Αιτωλοακαρνανία.....	194-198
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ' 1.7. ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΚΑΙ ΜΗΧΑΝΗΜΑΤΑ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑΣ	
1.7.1. Γεωργός: εμπειρίες και δεξιότητες.....	199-201
1.7.2. Τα εργαλεία για την ετοιμασία του καπνοχώραφου.....	202-208
1.7.3. Τα εργαλεία για το καπνοσπορείο.....	208-214
1.7.4. Τα εργαλεία μεταφύτευσης.....	214-217
1.7.5. Τα σύνεργα αρμαθιάσματος.....	217-218
1.7.6. Οικιστικές εγκαταστάσεις (το τσαρδί, η αποθήκη και το σπίτι).....	218-219
1.7.7. Τεχνική –οργάνωση της αποξήρανσης.....	219-221
1.7.8. Τεχνική – οργάνωση της δεματοποίησης.....	221-222
1.7.9. Εργαλεία για το ζύγισμα του καπνού	222-223
1.7.10. Σκεύη φωτισμού.....	223-224
1.7.11. Εργαλεία για διάφορες χρήσεις	224-227

1.7.12. Εργαλεία και μηχανές της σύγχρονης καλλιέργειας.....	227-230
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ	
ΚΑΠΝΕΡΓΑΤΕΣ ΚΑΙ ΚΑΠΝΕΡΓΑΤΡΙΕΣ ΣΤΑ ΚΑΠΝΟΜΑΓΑΖΑ	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'	
2.1. ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΝΔΡΕΣ ΣΤΗΝ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΤΟΥ ΚΑΠΝΟΥ	
2.1.1. Η πόλη, η καπναποθήκη και η επεξεργασία του καπνού.....	231-238
2.1.2. Η συγκρότηση του καπνεργατικού δυναμικού και ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας.....	238-250
2.1.3. Γυναίκες καπνεργάτριες, πρόσφυγες και γηγενείς: Δυο ταυτότητες. Οι πρόσφυγες καπνεργάτριες: "Εμ, εμείς ήμασταν πιο φτωχοί, εμείς πήγαμε στις αποθήκες"	250-256
2.1.3.2. Οι ντόπιες καπνεργάτριες: "Ξεκίνησαν σιγά-σιγά, δειλά –δειλά στην αρχή και οι δικές μας...".....	256-258
2.1.4. Η αμοιβή – "Το βδομαδιάτικο": "Αχ λέγαμε, έρχεται η Αγία Παρασκευούλα! Παρασκευή ήτανε..."	258-261
2.1.5. Εργασιακές και διαπροσωπικές σχέσεις (Τα αφεντικά και οι μαστόροι, οι φίλιες και οι έρωτες των εργατών).....	261-268
2.1.6. Η καπνεργασία και οι συνέπειές της στην υγεία: «Τα χλωμά πρόσωπα, οι καπνεργάτες».....	268-273
2.1.7. Ταμείο ασφάλισης καπνεργατών (Τ.Α.Κ.)και ο «σφάχτης νόμος του Γονή».....	273-281
2.1.8. Ο ελεύθερος χρόνος των ανδρών και γυναικών«Αχ! Η ζωή μου! Δουλειά, δουλειά και πάλι δουλειά!».....	281-286
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'	
2.2. ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΑΠΟ ΤΑ ΚΑΠΝΟΧΩΡΑΦΑ ΣΤΑ ΚΑΠΝΟΜΑΓΑΖΑ ΤΟΥ ΑΓΡΙΝΙΟΥ	
2.2.1. Η Παιδική εργασία.....	287- 296
2.2.2. Τα παιδιά –μισθωτοί εργάτες.....	296-299
2.2.3. Η παιδική εργασία και ο προστατευτικός νομοθετικός παρεμβατισμός.....	299-302
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'	
2.3. ΜΝΗΜΟΝΙΚΟΙ ΤΟΠΟΙ	
2.3.1. Οι καπναποθήκες του Αγρινίου.....	303-306
2.3.2. Το εσωτερικό των καπναποθηκών	307-309
2.3.3. Η σημασία των καπναποθηκών: «Απ'αυτές έφαγε ψωμί η φτώχεια»!.....	309-312
2.3.4. Οι κυριότερες καπναποθήκες του Αγρινίου (προπολεμικά).....	313-344
2.3.5. Αποθήκες μετά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο.....	344-349
ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ	
3.1. ΑΔΙΕΞΟΔΑ ΚΑΙ ΑΓΩΝΕΣ ΚΑΠΝΕΡΓΑΤΩΝ ΚΑΙ ΚΑΠΝΟΠΑΡΑΓΩΓΩΝ. ΔΥΟ ΓΕΓΟΝΟΤΑ	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'	
3.1.1. Η ίδρυση των πρώτων Εργατικών Κέντρων. Οι απεργίες των καπνεργατών και η απαρχή της εργατικής νομοθεσίας (1908-1918).....	350-357

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'	
3.2. ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΣ: ΟΙ ΦΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΚΑΠΝΕΡΓΑΤΙΚΩΝ ΑΓΩΝΩΝ. ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΑΓΡΙΝΙΟ	
3.2.1. Καπνεργατικοί αγώνες από το 1918 μέχρι το 1936.....	358-365
3.2.2. Τοπικές εκφάνσεις του εργατικού κινήματος: Το σωματείο καπνεργατών και οι κινητοποιήσεις στο Αγρίνιο.....	366- 370
3.2.3. Η κλιμάκωση των κινητοποιήσεων στο Αγρίνιο (α' φάση).....	370-375
3.2.3.1. Το χρονικό της αιματοβαμμένης απεργίας στο Αγρίνιο 9 Αυγούστου 1926.....	375-384
3.2.3.2. Γεγονός και μνήμη - Ο θάνατος της Βασιλικής Γεωργαντζέλη	384-389
3.2.3.3. Η δράση από το δρόμο μεταφέρεται στον τύπο: «Φονευθέντες είναι εις μικρός παις και μια γυνή πρόσφυξ».....	389-392
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'	
3.3. Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΦΑΣΗ ΤΩΝ ΚΑΠΝΕΡΓΑΤΙΚΩΝ ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΕΩΝ	
3.3.1. Η οικονομική κρίση, το ιδιώνυμο και η συνέχεια των καπνεργατικών αγώνων στο Αγρίνιο.....	393-395
3.3.2. Οι κινητοποιήσεις των καπνεργατών κατά το 1929: «Και πάλιν το Αγρίνιον διήλθεν ημέρας αναρχίας. Οι καπνεργάται θορυβωδώς εξήτησαν την κατάργησιν του Τ.Α.Κ.».....	395-400
3.3.4. Η Μεταξική βία και η σφαγή της 9 ^{ης} Μαΐου 1936.....	400-404
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'	
3.4. ΤΑ ΑΔΙΕΞΟΔΑ ΤΩΝ ΚΑΠΝΕΡΓΑΤΩΝ	
3.4.1 Εισαγωγή.....	405
3.4.2. Η πολιτική κατάσταση.....	405-406
3.4.3. Αδιέξοδα Αιτωλοακαρνανών καπνοπαραγωγών το 1962.....	406-408
3.4.4. Το συλλαλητήριο των αγροτών 8 Σεπτ. 1962.....	408-411
3.4.5. Γεγονός και μνήμη. Ο θάνατος του καπνοπαραγωγού Μήτσου Βλάχου	411-413
3.4.5.1. Από την εθνική οδό στις στήλες των εφημερίδων	413-415
3.4.5.2. Οι προφορικές μαρτυρίες για το γεγονός	415-421
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	422-429
ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	430-454
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ	455-495

Ευχαριστίες

Η παρούσα μελέτη είναι αποτέλεσμα μιας πολύχρονης προσωπικής εργασίας, αλλά κυρίως μιας διαρκούς συνεργασίας με φορείς και άτομα χωρίς την παρουσία των οποίων δεν θα ήταν εφικτή η ολοκλήρωσή της. Εννοώ ότι η ιδιαιτερότητα του θέματος, πέρα από το χώρο των επιστημόνων, μας παρέπεμπε συνεχώς στους ποικίλους δρόμους του καπνού (από δημόσιες υπηρεσίες, ιδιωτικές επιχειρήσεις μέχρι και τα ταπεινά καπνοχώραφα). Γι' αυτό ίσως δεν θα μπορέσω να ανταποκριθώ ικανοποιητικά στην ανάγκη που αισθάνομαι να ευχαριστήσω όλους αυτούς για την πολύτιμη βοήθειά τους.

Πρώτα – πρώτα ευχαριστώ θερμά την καθηγήτρια κ. Κων/να Μπάδα, επιβλέπουσα της διδακτορικής διατριβής μου, η οποία μου έδωσε τη δυνατότητα να ασχοληθώ με το θέμα του καπνού. Η ανακοίνωσή της «Οι καπνεργάτριες του Αγρινίου» σε ημερίδα που έγινε στο Αγρίνιο (23/9/2000) με θέμα: «Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60», ήταν για μένα το έναυσμα για την επιλογή του θέματος. Από κει και ύστερα η ενθάρρυνση και η διαρκής καθοδήγησή της καθώς και η υπόδειξη της σχετικής βιβλιογραφίας, αλλά και η αυστηρή κριτική της και η επιμονή της να με διορθώνει συνέβαλαν στο να αρθρώσω ένα πιο άρτιο επιστημονικό λόγο. Ιδιαίτερα την ευχαριστώ για την δυνατότητα που μου έδωσε να συμμετέχω στο ερευνητικό πρόγραμμα του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων: «Ανάδειξη της κοινωνικής και πολιτισμικής φυσιογνωμίας των αστικών επαρχιακών κέντρων μέσω της προφορικής ιστορίας: Το Αγρίνιο», στα πλαίσια του έργου με αρ. 61/1375 (1/3-31/12/2003). Η συλλογή και ταξινόμηση προφορικών μαρτυριών ήταν πολύ σημαντική εμπειρία για μένα, διότι με βοήθησε στη διεξαγωγή της έρευνας. Κυρίως όμως την ευχαριστώ γιατί μου επέτρεψε την πρόσβαση σε όλο αυτό το υλικό του προγράμματος, προκειμένου να ενισχυθεί η μελέτη μου. Ακόμη οδηγός για τη δομή της παρούσας εργασίας στάθηκε το βιβλίο της *Ο κόσμος της εργασίας. Οι ψαράδες της λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου (18^{ος}-20^{ος} αι.)*, εκδόσεις Πλέθρον 2004. Τέλος ώθηση στην ολοκλήρωση της έρευνάς μου στην περιοχή του Αγρινίου μου έδωσε και η συμμετοχή μου στην επιστημονική εταιρεία με την επωνυμία: Κέντρο Έρευνας Τοπικής Ιστορίας και Πολιτισμού Αιτωλοακαρνανίας που εδρεύει στο Αγρίνιο και έχει στόχο την καταγραφή και μελέτη της συλλογικής μνήμης του νομού Αιτωλοακαρνανίας σε ποικίλα θέματα, μεταξύ των οποίων και ο καπνός.

Ευχαριστώ επίσης και τα άλλα μέλη της τριμελούς επιτροπής:

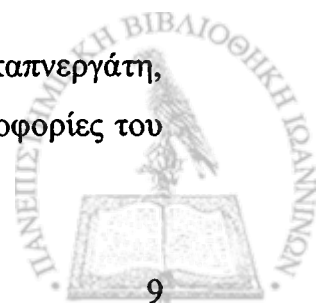
Την καθηγήτρια κ. Βασιλική Ρόκου, για τη διαθεσιμότητά της, τη διακριτική ενθάρρυνση και την προθυμία της την ευχαριστώ πολύ. Χρήσιμο στάθηκε επίσης και το βιβλίο της με τίτλο: *Τα βυρσοδεψεία των Ιωαννίνων*, εκδόσεις *Ελληνικά Γράμματα* 2004, που ως ένα σημείο σχετίζεται με τον κόσμο της εργασίας, στον οποίο υπάγεται και το θέμα της διατριβής μου.

Στον καθηγητή κ. Β. Πατρώνη οφείλω πολλές ευχαριστίες για την υπόδειξη βιβλιογραφίας καθώς και για τα βιβλία που πρόθυμα μου δάνεισε από την προσωπική του βιβλιοθήκη. Το άρθρο του: *"Η οικονομία του καπνού και το καπνεργατικό ζήτημα στο Αγρίνιο του Μεσοπολέμου"*, στο: Κ. Μπάδα (γεν. επιμέλεια) Πρακτικά Ημερίδας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, εκδόσεις *Μεταίχμιο* και Δήμος Αγρινίου, 2003 και το άρθρο του: *«Κοινωνία και Οικονομία»*, στο αφιέρωμα της Ελευθεροτυπίας *«Αγρίνιο. Η Πόλη του Καπνού»*, (τχ. 152), βοήθησαν στον καλύτερο προσανατολισμό μου και στη διεύρυνση των οριζόντων μου, σε θέματα όπως: η συμβολή του καπνού στην οικονομία της περιοχής που εμπίπτει στο πεδίο της έρευνάς μου. Πριν ευχαριστήσω όλους εκείνους που με «εφοδίασαν» με πάσης φύσεως υλικό για τον καπνό, νοιώθω την ανάγκη να εκφράσω την αγάπη μου και την ευγνωμοσύνη για τη φίλη μου και συνάδελφο Χρυσούλα Σπυρέλη και το σύζυγό της Γεώργιο Υφαντή, για την αμέριστη ηθική τους βοήθεια: Σχολιάζοντας, ενθαρρύνοντας και ποικιλοτρόπως στηρίζοντας την προσπάθειά μου.

Αισθάνομαι επίσης ιδιαίτερη υποχρέωση στον κ. Νίκο Κατσακιώρη, πρώην προϊστάμενο της Δ/σης Εθνικού Οργανισμού Καπνού Αγρινίου. Του οφείλω ιδιαίτερες ευχαριστίες για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε αφού επί τέσσερα χρόνια μου παραχώρησε τα βιβλία του (παλιές εκδόσεις) για τον καπνό και προσωπικές του σημειώσεις για το θέμα. Επίσης διέθεσε το χρόνο του για να διαβάσει και να κάνει κάποιες γόνιμες υποδείξεις στην παρούσα μελέτη.

Οφείλω ακόμα ευγνωμοσύνη και στον κ. Παντελή Τσίρο, πρώην λογιστή στην Καπνεμπορική Εταιρεία Ηλιού, για τις γραπτές και προφορικές πληροφορίες σχετικά με τις καπναποθήκες του Αγρινίου και την επεξεργασία του καπνού καθώς και την προθυμία του να ακούει και να επιλύει τις όποιες απορίες μου.

Τα ίδια αισθήματα εκφράζω και για τον κ. Ανδρέα Θεοδώρου καπνεργάτη, συνδικαλιστή και γραμματέα του Σωματείου Καπνεργατών, για τις πληροφορίες του

σχετικά με τις καπνεργατικές απεργίες και την προτροπή του να τις καταγράψω σε βιβλίο.

Ιδιαίτερα ευχαριστώ τις οικογένειες των θυμάτων στην απεργία του 1926 και στο συλλαλητήριο του 1962. Δηλαδή πρώτα την οικογένεια της καπνεργάτριας Βασιλικής Γεωργαντζέλη και κυρίως την κ. Μαρία σύζυγο Γερασίμου Γεωργαντζέλη και τις κόρες της Βασιλική και Δέσποινα, για τις πληροφορίες που μου έδωσαν. Ύστερα, την οικογένεια του καπνοπαραγωγού Δημητρίου Βλάχου από την Λεπενού Αιτωλοακαρνανίας και ιδιαίτερα τον Πάνο Βλάχο και τον Κώστα Βλάχο για τα χρήσιμα στοιχεία και τις ελάχιστες σωζόμενες φωτογραφίες που μου διέθεσαν.

Θα ήταν σοβαρή παράλειψη εάν δεν εκφράσω θερμά ευχαριστήρια στους καθηγητές: κ. Λήδα Παπαστεφανάκη, κ. Χρυσούλα Χατζητάκη και κ. Χαράλαμπο Κασίμη, οι οποίοι πρόθυμα ενίσχυσαν βιβλιογραφικά την ολοκλήρωση της μελέτης μου. Η διδακτορική διατριβή της κ. Παπαστεφανάκη με τίτλο: « *Άνδρες, γυναίκες, παιδιά και παιδίσκai...* ». *Εργασία και τεχνολογία στην ελληνική κλωστοϋφαντουργία. Η βιομηχανία Ρετσίνα στον Πειραιά (1872-1940)*», Αθήνα 2002, ήταν ιδιαίτερα χρήσιμη.

Διευκρινίζω επιπλέον ότι τίποτα δεν θα διεκπεραιωνόταν χωρίς την συνδρομή των υπευθύνων σε βιβλιοθήκες και σπουδαστήρια, διότι χάρη στην προθυμία τους ο κόπος και η αγωνία μου λιγόστεψε. Γι' αυτό ευχαριστώ: Την καλή φίλη Αθανασία Βέλιου, υπεύθυνη της βιβλιοθήκης που με προθυμία μου διέθετε βιβλία και άρθρα σχετικά με το θέμα. Την Όλγα Φατούρου, υπεύθυνη του Λαογραφικού Σπουδαστηρίου Ιωαννίνων, που με εξυπηρετούσε πάμπολλες φορές. Την εκλεκτή συνάδελφο Αθανασία Λύτρα αποσπασμένη στο σπουδαστήριο Ιστορίας νεότερων χρόνων Ιωαννίνων για τις αρκετές εξυπηρετήσεις. Το Γεώργιο Μπαρμπαρούση βιβλιοθηκονόμο, στη Βιβλιοθήκη του Τμήματος Ιστορίας Αρχαιολογίας Αθηνών, που με προθυμία κάθε φορά ανταποκρινόταν και μου διέθετε σχετικά με το θέμα μου άρθρα. Τις καλές φίλες Μαρία Μπακαδήμα και Ρούλα Τσατσά, υπεύθυνες των Γενικών Αρχείων του Κράτους στο Νομό Αιτωλοακαρνανίας. Τη φίλη Κατερίνα Τσίρου υπεύθυνη του Μουσείου Τύπου (Ε.Σ.Η.Ε.Π.Η.Ν.) στην Πάτρα, για την άψογη εξυπηρέτησή της.

Ευχαριστώ επίσης: Την Αλεξάνδρα Ξεθάλη, γραμματέα στο Δήμο Αγρινίου, για την παραχώρηση διαφόρων αποφάσεων του Δημ. Συμβουλίου. Το συμβολαιογράφο Βασίλειο Στραβοδόμο για το συμβόλαιο πώλησης των Αποθηκών Παπαλέτρου και τις κατόψεις του κτιρίου, που μου παραχώρησε. Το σημερινό δήμαρχο Αγρινίου κ.

Παύλο Μοσχολιό για το συμβόλαιο πώλησης των Αποθηκών Καμποσιώρα (ιδιοκτησίας ΟΤΕ). Την Αριστέα Χήρα υπάλληλο της Δ/σης Καπνού για τα βιβλία που μου δάνεισε και τις κατόψεις των αποθηκών του ΕΟΚ που μου διέθεσε. Τον Ευάγγελο Σαρισαββίδη για την παραχώρηση του τίτλου κυριότητας του πατέρα του. Την Ζωή Σαραντοπούλου υπεύθυνη της Παπαστράτος (Εταιρεία της Phillip Morris International) για την αποστολή του υπερπολυτελούς Λευκώματος της Εταιρείας «75 Χρόνια 1931-2006 Παπαστράτος». Τον Δημήτριο Κουτσοσπύρο, ζωγράφο, ευχαριστώ για τις φωτογραφίες που μου παραχώρησε από το προσωπικό του αρχείο.

Θερμές ευχαριστίες στις: Νένα Ροντήρη για το βιογραφικό σημείωμα του καπνέμπορου Θανάση Ροντήρη. Την Αναστασία Παπαπέτρου-Τσιτσιμελή για τις πληροφορίες και τις φωτογραφίες της καπνεμπορικής οικογένειας Αφ. Παπαπέτρου. Την Μαρία Σακελλαριάδη – Τριανταφύλλου και την Ελένη Σακελλαριάδη – Τσικνιά για τις πληροφορίες σχετικά με την καπνεμπορική οικογένεια Σακελλαριάδη. Την Σπυριδούλα Κόκκαλη για τις φωτογραφίες των καπναποθηκών Ιω. Κόκκαλη. Την Αλίκη Γιάγκα-Γαρουφαλλή και τη Μαίρη Λυμπουρίδη για τις πληροφορίες σχετικά με τις καπναποθήκες του Επ. Γιάγκα και Β. Παπαβασιλείου αντίστοιχα.

Ιδιαίτερα οφείλω ευγνωμοσύνη στους καπνοπαραγωγούς και καπνεργάτες, που με εμπιστεύθηκαν και ξεδίπλωσαν τη μνήμη τους και τις πτυχές της ζωής τους για χάρη τούτης της έρευνας:

Βαρεμένου Θεοδώρα, Βλάχο Κώστα, Βλάχο Παναγιώτη, Καρακώστα Σπυριδούλα, Καραμπέτσο Λεωνίδα, Κατεφίδη Αγαθή, Κόκκαλη Σταθούλα, Κουντούρη Ειρήνη, Νάτση Θύμιο, Τσόλκα Μαρία, Σαμαντά Ελένη, Αναστασίου Ευτυχία, Μπανιά Γρηγορία, Καραλή Ολυμπία, Πύργο Σωτήριο, Γαλανοπούλου Αλεξάνδρα, Ρούτση Ιωάννα, Αργιαδίτη Δέσποινα, Ιωάννου Κωσταντούλα, Μπαρχαμπά Αριστείδη, Χαβέλα Μαρία, Μαριέτου Ελένη, Πατούλα Ευθυμία, Μαρνέζου Παρασκευή, Παπαστεργίου Ελένη, Κατσαρή Ελένη, Καρέλλο Γεώργιο, Κερασιώτη Βασιλική.

Άφησα τελευταίες τις ευχαριστίες μου στη φίλη γραφίστρια Αγγελική Δόνου για την τεχνική της βοήθεια (σελιδοποίηση, πίνακες, features editor στο Παράρτημα των Φωτογραφιών).

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Μετά την Αιτωλικήν άκραν της γεφύρας η οδός ανέρχεται επί λόφου όπισθεν του οποίου αρχίζει η πεδιάς του Αγρινίου. Ενταύθα η καλλιέργεια γίνεται πυκνωτέρα, η εξοχή δεν είναι πλέον έρημος, η οδός συντηρείται μετά πλειοτέρας επιμελείας, αισθάνεσαι δε ότι πλησιάζεις εις κέντρον πληθυσμού και εργασίας. Το Αγρίνιον είναι μικρά εισέτι πόλις περιέχουσα έξ περίπου χιλιάδας κατοίκους, αλλ' ευρίσκεται εις πρόοδον, οφείλει δε κατ' εξοχήν την ανάπτυξίν της εις την καλλιέργειαν του καπνού...»

(Δ. Βικέλας)¹

Η παρούσα μελέτη εστιάζει στην εργασία ανδρών και γυναικών στην παραγωγή και επεξεργασία του καπνού στο Αγρίνιο κατά το 19^ο και 20^ο αιώνα.

Διερευνώνται η ιστορικότητα της καθημερινής ζωής και κουλτούρας της καπνούπολης της Αιτωλοακαρνανίας και οι πρακτικές με τις οποίες οι καπνοπαραγωγοί, οι καπνεργάτες και οι οικογένειές τους οργάνωναν τη ζωή τους. Αναλυτικότερα διερευνώνται οι εργασιακές σχέσεις, ο καταμερισμός και η αμοιβή της εργασίας, οι συνθήκες εργασίας, οι μέθοδοι, οι τεχνικές και τα μέσα παραγωγής και επεξεργασίας του καπνού, η εργατική συλλογική δράση, η συνδικαλιστική οργάνωση και οι απεργίες των εργατών και εργατριών στην καπνεπεξεργασία, καθώς και οι κοινωνικοοικονομικοί και πολιτικοί παράγοντες, που καθόριζαν την δραστηριότητα της καλλιέργειας και επεξεργασίας του καπνού, την εργασία και τη ζωή του κόσμου του καπνού.

Βασικός στόχος της είναι να αναδειξει την ιστορία του κόσμου του καπνού και να φωτίσει την εξέλιξή της κατά τη διάρκεια δύο αιώνων (19^{ος} και 20^{ος} αι.), αναδεικνύοντας όσο είναι δυνατόν τα σημεία τομής και συνέχειας. Η έρευνα εστιάζει αφ' ενός στην καθημερινή ζωή και την εργασία της αγροτικής οικογένειας στα καπνοχώραφα και αφετέρου στον κόσμο των καπνεργατών, ο οποίος απαρτίζεται από άνδρες, γυναίκες και ανήλικα παιδιά, που εργάζονται στα καπνομάγαζα-καπναποθήκες του Αγρινίου, αξιοποιώντας στο μέτρο του δυνατού, τον προφορικό λόγο των ίδιων των δρώντων υποκειμένων και την ερμηνεία που δίνουν οι ίδιοι στα γεγονότα. Εστιάζει βεβαίως όσο πιο κοντά γίνεται στον καθημερινό μόχθο του εργαζόμενου αγρότη και εργάτη, αλλά ταυτόχρονα αποστασιοποιείται και τηρεί τα όρια ανάμεσα στο συναίσθημα και στην επιστημονική λογική, που είναι απαραίτητη για την αντικειμενική καταγραφή και ανάλυση των δεδομένων.

¹ Δ. Βικέλα, *Από Νικοπόλεως εις Ολυμπίαν*, Αθήνα 1885, σ. 171.

Η ιστορία του καπνού χάνεται στα βάθη των αιώνων, κατά τη διάρκεια των οποίων γίνεται γνωστός σε όλο τον κόσμο. Ο Χριστόφορος Κολόμβος ταυτόχρονα με την ανακάλυψη της Αμερικής (1492), ανακάλυψε και τον καπνό. Εκτός από το γεγονός αυτό, ο καπνός συνδέθηκε και με τη δραστηριότητα πάρα πολλών και ετερόκλητων προσώπων: ιερείς, βασιλείς, θαλασσοπόροι, εξερευνητές, κατακτητές, δούλοι, καλλιεργητές, έμποροι, λαθρέμποροι, βιομήχανοι, καπνεργάτες, καπνιστές, αντικαπνιστές, ερευνητές, επιστήμονες, λογοτέχνες, δικαστές, πολιτικοί και κυβερνήτες, επικέντρωσαν ο καθένας με το δικό του τρόπο το ενδιαφέρον τους.

Η εξάπλωση του καπνού στην Ευρώπη αρχίζει από τα μέσα του 16^{ου} αι., κυρίως λόγω των θεραπευτικών ιδιοτήτων, σχεδόν θαυματουργών, που του αποδίδονταν. Πληροφορίες για την εισαγωγή του καπνού στην Ελλάδα έχουμε από αφηγήσεις περιηγητών. Το 16^ο αιώνα σύμφωνα με το σύγγραμμα του Rouqueville, *Περιηγήσεις στην Ελλάδα*, η ελληνική γη δέχεται του πρώτους σπόρους και βλαστάνουν τα πρώτα φυτά των μικρόφυλλων ελληνικών ποικιλιών. Αναφέρονται ως εισαγωγείς δύο Γάλλοι, που καλλιέργησαν καπνό στην περιοχή της Θεσσαλονίκης. Το 17^ο αιώνα οι αναφορές για την καπνοκαλλιέργεια στη Μακεδονία και στην Παλαιά Ελλάδα πληθαίνουν.

Η Ελληνική Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια, η οποία εκδόθηκε στη Βενετία το 1815, αναφέρει ότι στη Μακεδονία (επαρχία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας τότε) ο καπνός το 17^ο αιώνα, καλλιεργούνταν σε μεγάλες εκτάσεις. Ο βαρόνος de Bajour πρόξενος στην Ελλάδα, στο έργο του *Πίναξ εμπορίου της Ελλάδος από το 1787 - 1797*, αναφέρει ότι στη Μακεδονία οι κάτοικοι ασχολούνταν με την καπνοκαλλιέργεια και ότι η παραγωγή τους ανέρχονταν σε 12.000.000 οκάδες περίπου. Ο Βαυαρός πρόξενος Strong σε σύγγραμμά του που εκδόθηκε στα 1842, αναφέρει καπνοκαλλιέργειες στην Παλαιά Ελλάδα, στις περιφέρειες: Λιβαδειάς, Άργους και Καλαμών. Η παραγωγή, όπως γράφει έφθανε στις 450.000 οκάδες, που πουλιόταν δύο δραχμές περίπου η οκά.²

Στην Αιτωλοακαρνανία η καπνοκαλλιέργεια χρονολογείται τουλάχιστον από το 17^ο αιώνα. Στα 1668 ο Τούρκος περιηγητής Evliġa Celebi περιέγραφε τα πλατύφυλλα καπνά του Ζαπαντιού. Οι κατάλληλες κλιματικές και εδαφικές συνθήκες, μαζί με τη φροντίδα και το ενδιαφέρον των καπνοπαραγωγών της περιοχής συντέλεσαν στην ανάπτυξή της.

² Μ. Χαριτάτου, Π. Γιακουμάκη, *Η ιστορία του ελληνικού τσιγάρου*, β' έκδοση, Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1998, σ. 28.

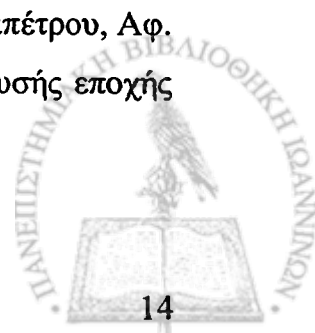
Μετά την ανεξαρτησία ο καπνός μαζί με τα αμπέλια, τα δημητριακά, τη σταφίδα και τις ελιές αποτελούν τις κυριότερες καλλιέργειες στην περιοχή. Από το 1871 και έπειτα, η επιβολή της μικρής ιδιοκτησίας και η στροφή προς τις εμπορευματικές καλλιέργειες παρακίνησε ακόμα περισσότερο στην εξάπλωση του καπνού ανά την Ελλάδα και ιδιαίτερα στην περιοχή που ερευνούμε. Οι καλλιεργητές στρέφονται κυρίως στον καπνό, αφού αποφέρει το υψηλότερο εισόδημα κατά στρέμμα και ως εκ τούτου γίνεται «ιδεώδες προϊόν» για αγρότες με μικρό κλήρο και πολυμελή οικογένεια.

Η μεγάλη ανάπτυξη όμως του Αγρινίου και της ευρύτερης περιοχής θα πραγματοποιηθεί στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, οπότε η επέκταση της καπνοκαλλιέργειας παίρνει εκρηκτικές διαστάσεις. Παράλληλα αρχίζει και η οργάνωση και συστηματοποίηση της εμπορίας του καπνού. Χάρη στην αυξημένη ζήτηση και τις υψηλές τιμές που προσφερόταν τόσο από την εσωτερική, όσο κυρίως από τη διεθνή αγορά, η πόλη αποκτά μια εύρωστη οικονομία. Τα φημισμένα καπνά της ποικιλίας «τσεμπέλια Αγρινίου», διοχετεύονταν στην εσωτερική αγορά και τα εκλεκτά καπνά της ποικιλίας «μυρωδάτα Αγρινίου», εξάγονταν στην Αίγυπτο. Ο Ευ. Παπαστράτος, που αναδείχτηκε σε μεγάλο επιχειρηματία καπνού, στο βιβλίο του: *Η δουλειά και ο κόπος της*, γράφει χαρακτηριστικά: «*Το Αγρίνιο, σαν κέντρο παραγωγής καπνού στο Νομό Αιτωλοακαρνανίας, ήταν ανέκαθεν γνωστό για την παραγωγή των εκλεκτών καπνών της περιφέρειάς και ιδίως του καπνού Ζαπαντίου, Παραβόλας και Ξηρομέρου για την εσωτερική κατανάλωση, καθώς και καπνών μυρωδάτων για το εξωτερικό, που είχαν ζήτηση στην αγορά της Αιγύπτου*».³

Η ανάπτυξη της παραγωγής και του εξαγωγικού εμπορίου του καπνού, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη και της δευτερογενούς παραγωγής. Ο καπνός, το βασικό εξαγωγικό προϊόν του νομού, έπρεπε να γίνει αντικείμενο προσεκτικής διαλογής, επεξεργασίας και επαναδεματοποίησης. Για τούτο δημιουργήθηκαν καπνομάγαζα-καπναποθήκες στο Αγρίνιο, όπου εργάζονταν εκατοντάδες καπνεργάτες και καπνεργάτριες.

Η υλική και συλλογική μνήμη καταγράφει σε κάθε γωνιά κι ένα καπνομάγαζο. Σήμερα (2007) κάποια παραμένουν ακόμα και υψώνουν τους στέρεους τοίχους τους ενάντια στη φθορά και τη λήθη. (Αποθήκες Αφ. Παπαστράτου, Αφ. Παπαπέτρου, Αφ. Ηλιού). Αποτελούν μοναδικά απομεινάρια, μνημονικούς τόπους της χρυσής εποχής

³ Ευ. Παπαστράτου, *Η δουλειά και ο κόπος της*, Αθήνα 1964, σ. 82.

του καπνού και αποτελούν ένα ερέθισμα για μια έρευνα, όπως η παρούσα, που φιλοδοξεί να καλύψει ένα μέρος τουλάχιστον του κενού που υπάρχει στην τοπική βιβλιογραφία, όσον αφορά την ιστορία του καπνού. Μια δραστηριότητα «αυτοβιογραφούμενη» με τις προφορικές διηγήσεις των καπνοπαραγωγών και των καπνεργατών και αποτυπωμένη στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των αποθηκών στο κέντρο του Αγρινίου, που συγκροτεί τη «μικροϊστορία» του κέντρου της παραγωγής, μεταποίησης και εμπορίας του καπνού, ενός προϊόντος που κυριάρχησε στην οικονομική ζωή της πόλης από το 19^ο ως το τέλος του 20^{ου} αι.

Αλλά γιατί επιλέχτηκε ως θέμα διερεύνησης ο καπνός και ο κόσμος του καπνού; Πολύ σημαντική παρότρυνση για την επιλογή του συγκεκριμένου θέματος και του ερευνητικού ενδιαφέροντος της παρούσας μελέτης, υπήρξε η βιωματική εμπειρία που είχα ως μέλος μιας αγροτικής οικογένειας και οι δυνατές μνήμες από τα καπνοχώραφα της περιφέρειας Ξηρομέρου του νομού Αιτωλοακαρνανίας. Τα καπνά του Ξηρομέρου, κατά τις εκτιμήσεις των ειδικών, ήταν τα καλύτερα σε ποιότητα και εμπορική αξία, γεγονός το οποίο προβάλλεται στις διαφημίσεις της εποχής, αλλά υπογραμμίζεται και από τον ίδιο τον καπνέμπορο Ευ. Παπαστράτο, ο οποίος γνώριζε τα εκλεκτά καπνά της περιφέρειας αυτής που ήταν περιζήτητα για το εσωτερικό εμπόριο, μαζί με τα επίσης ποιοτικά καπνά του Αγρινίου, του Ζαπαντίου και της Παραβόλας.

Η προσέγγιση του καπνού και η ανάδειξη της "σιωπηλής ιστορίας" ενός κόσμου γύρω από αυτόν, ήταν μια πρόκληση, αφού η "επίσημη ιστορία", αποσιώπησε ή δε στάθηκε δυνατό να προσεγγίσει.

Στην προσωπική μου εμπειρία προστέθηκε και η συγκινησιακή προσέγγιση του θέματος από τον Αγρινιώτη ποιητή Π. Χατζόπουλου στο "Βραχωρίτικο": «*Μάννα μου Βραχωρίτισσα, με το λερό φουστάνι,/ το κόκκινο, που τόκαμε σταχτύ σαν καταχνιά,/ η μαύρη κόλλα του καπνού, φαρμακερό βοτάνι...*». Το ποίημα που διερμηνεύει ένα ολόκληρο κόσμο της παραγωγής του καπνού, με κυρίαρχο το γυναικείο φύλο, όχι μόνο ως συναισθηματική, αλλά περισσότερο ως ερμηνευτική διείσδυση στον κόσμο της παράδοσης της πόλης του καπνού.

Καθοριστική όμως επίδραση στην ανάληψη της παρούσας έρευνας είχαν οι ανακοινώσεις της Κ. Μπάδα: «*Οι καπνεργάτριες του Αγρινίου*» και του Β. Πατρώνη: «*Η οικονομία του καπνού και το καπνεργατικό ζήτημα στο Αγρίνιο του Μεσοπολέμου*» καθώς και η παράλληλη λειτουργία έκθεσης με πλούσιο φωτογραφικό υλικό, που αναπαραστάσε την παραγωγή και επεξεργασία του καπνού, στην ημερίδα που έγινε

στο Αγρίνιο 23 Σεπτεμβρίου 2000 με θέμα: «*Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*» με ευθύνη του Τμήματος Οργάνωσης και Διαχείρισης Φυσικών πόρων και επιχειρήσεων του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, που εδρεύει στο Αγρίνιο.

Η καπνοπαραγωγή και η καπνεπεξεργασία, παρά τη σπουδαιότητά τους στην οικονομική και κοινωνική ζωή της περιοχής που ερευνούμε, αλλά και της Ελλάδας γενικότερα, παραμένει συνολικά άγνωστη, αφού λείπουν οι εργασίες για το θέμα αυτό και απουσιάζει η συστηματική έρευνα στην ύπαιθρο, η μελέτη του κόσμου του καπνού, των σχέσεων της καθημερινότητας και γενικά η καταγραφή της βιωμένης εμπειρίας τους. Αυτό το κενό φέρνει τον ερευνητή στη δύσκολη θέση να δημιουργήσει «εκ των ενόντων» παράδοση, να εντοπίσει και να υπερκεράσει τις δυσχέρειες, που υπάρχουν, να εφαρμόσει μεθόδους έρευνας καθιερωμένες αλλού από καιρό.

Οι γενικές αυτές διαπιστώσεις και η έλλειψη της έρευνας στην περιοχή, πρόσθεσαν έναν ακόμη λόγο στο να επιλεγεί ως θέμα, ένας κλάδος της γεωργίας, η καπνοκαλλιέργεια και η πρώτη επεξεργασία του καπνού στις καπναποθήκες του Αγρινίου, καθώς και οι σημαντικοί αγώνες παραγωγών και καπνεργατών.

Το ενδιαφέρον μας στράφηκε στη μελέτη του κόσμου της καπνεργασίας στο Αγρίνιο και επιχειρήσαμε να φέρουμε στο προσκήνιο τους αφανείς ήρωες της καθημερινότητας και πρωταγωνιστές της ιστορίας του καπνού, για να προστεθεί και η δική τους βιωμένη εμπειρία, η οποία πιστεύουμε ότι θα φωτίσει τις αθέατες όψεις της κοινωνικοπολιτισμικής πραγματικότητας, όπου δεν υπάρχουν ή δεν επαρκούν οι γραπτές πηγές.

*

Από μεθοδολογική άποψη η παρούσα εργασία βασίζεται στη συνδυαστική έρευνα της λαογραφίας, της προφορικής ιστορίας και ευρύτερα της ιστορίας που έχει ανθρωπολογική οπτική. Πρόκειται για μια διεπιστημονική προσέγγιση, η οποία επιτρέπει την ανασύνθεση των κεντρικών σημείων της τοπικής οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής πραγματικότητας του Αγρινίου, της πόλης του Καπνού και την ανάδειξη των μελών της ως υποκειμένων της ιστορίας.

Πρόκειται δηλαδή για μια καταγραφή της ιστορίας του αγροτικού στρώματος και της εργατικής τάξης, που διαφέρει από την «επίσημη» ιστορία των πολιτικών γεγονότων, των πολέμων και των συνθηκών.

Η προφορική, κυρίως ιστορία, παρέχει τη δυνατότητα να καταγραφεί ο λόγος των αναλφάβητων κυρίως ανθρώπων, ανδρών και γυναικών που εργάστηκαν στα καπνά. Με δεδομένο ότι τα γραπτά στοιχεία, όπως λογαριασμοί, βιβλία μισθοδοσίας και οι πληροφορίες που μας δίνουν για θέματα, όπως το ύψος των ημερομισθίων και οι τεχνικές της εργασίας, είναι συνήθως ελλιπείς και συχνά ακατανόητες και παραπλανητικές, οι προφορικές μαρτυρίες είναι ουσιαστικής σημασίας.

Οι προφορικές μαρτυρίες επίσης μπορούν να διευρύνουν τις πληροφορίες μας σχετικά με συγκεκριμένα γεγονότα της ιστορίας του εργατικού κινήματος, όπως για παράδειγμα την εξέλιξη μιας οργάνωσης ή την πορεία μιας απεργίας όπως για παράδειγμα την καπνεργατική απεργία του 1926 ή την εξέγερση των καπνοπαραγωγών το 1962. Ιδιαίτερα στη δεύτερη περίπτωση που υπάρχουν αρκετοί πληροφορητές λόγω της χρονικής περιόδου, η οποία μας επιτρέπει την ευρεία χρήση της προφορικής μαρτυρίας. Ο συνδυασμός βέβαια των προφορικών μαρτυριών με τις υπάρχουσες γραπτές πηγές διευρύνει τις πηγές πληροφόρησης και δίνει τις διαφορετικές οπτικές γωνίες των απλών ανθρώπων, που βίωσαν τα γεγονότα και δίνουν τη δική τους ερμηνεία γι' αυτά.

Η συμμετοχή μου στο Ερευνητικό Πρόγραμμα του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων «*Ανάδειξη της κοινωνικής και πολιτισμικής φυσιογνωμίας των αστικών επαρχιακών κέντρων μέσω της προφορικής ιστορίας: Το Αγρίνιο*», με υπεύθυνη την καθηγήτρια Λαογραφίας Κ. Μπάδα, με μύησε στη θεωρία και μέθοδο της Προφορικής Ιστορίας.

Το βιβλίο του Paul Thompson, *Φωνές από το παρελθόν*, καθώς και η παρακολούθηση ημερίδας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας (7/5/2003), για την προφορική ιστορία με οργανώτρια την Κ. Μπάδα, και κύριο εισηγητή τον ίδιο, είχαν καθοριστική επίδραση στην διεξαγωγή της παρούσας έρευνας ιδιαίτερα στην καταγραφή και μελέτη των προφορικών μαρτυριών.

Κατά τη διάρκεια της πολύχρονης έρευνας συγκεντρώθηκαν προφορικές μαρτυρίες, ιστορίες ζωής, κυρίως από καπνοπαραγωγούς και καπνεργάτες, αλλά και από ανθρώπους που για τον έναν ή άλλο λόγο (εφοριακοί, λογιστές, υπάλληλοι κλπ.) σχετίζονταν με τον καπνό. Οι μαρτυρίες μελετήθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν για την ολοκλήρωση της μελέτης.

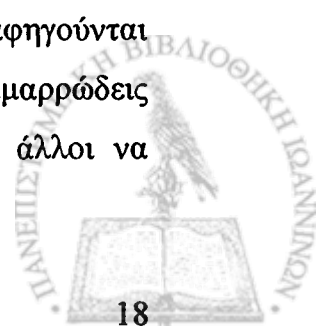
Αξιοσημείωτο είναι ότι η καταγραφή του λαϊκού λόγου των σιωπηλών ως χθες υποκειμένων της Ιστορίας, δίνει τη δυνατότητα να κατανοηθεί σε βάθος η γλώσσα, η αφηγηματική ικανότητα, η τοπική διάλεκτος, η ντοπιολαλιά της περιοχής και ίσως

αυτό αποτελέσει μια πρόκληση για μια γλωσσολογική ανάγνωση και μελέτη των προφορικών μαρτυριών και του ειδικού λεξιλογίου γύρω από τις διάφορες φάσεις παραγωγής και επεξεργασίας του καπνού ("χέρια" καπνού, ή πρωτομάνα, δευτερομάνα κλπ.), ειδικότητες καπνεργατών και καπνεργατριών (ξεφυλλίστριες, νεροφόρες, ράφτριες, σοπανιάστριες, στοιβαδόροι, τογκαδόροι κλπ.), εργαλεία παραγωγής (σουφλί, "ζυγός" κ.ά.), χώροι καπνεπεξεργασίας ("σαλόνια", "χαρμανιέρα" κ.ά.), το λεξιλόγιο αυτό με το τέλος του καπνού φαίνεται να περνάει πλέον σε αχρησία.

Η καταγραφή των προφορικών συνεντεύξεων γινόταν σε ταινίες του μαγνητοφώνου, αφού πρώτα είχε προηγηθεί η επαφή γνωριμίας με τους αφηγητές, σημαντικό ρόλο στην οποία έπαιξε η γνωριμία με πρόσωπα κλειδιά, τα οποία άνοιγαν το δρόμο και διευκόλυναν την έρευνα. Στη συνάντηση γνωριμίας πρώτα κοινοποιούσα το στόχο της έρευνας και τη σημασία των συνεντεύξεων, για την ολοκλήρωση της μελέτης.

Και φυσικά καθοριζόταν η συνάντηση για τη συνέντευξη σε μέρος που ένιωθε άνετα ο πληροφορητής και που ήταν κυρίως στο σπίτι του. Εκεί λοιπόν στο δικό τους χώρο οι άνθρωποι άνοιγαν τις πόρτες και μαζί τις καρδιές τους και αφηγούνταν τα προσωπικά τους βιώματα γύρω από τον καπνό, αλλά και γεγονότα που σημάδεψαν τη ζωή τους. Κάποιες φορές εκμυστηρεύθηκαν και πράγματα οικογενειακά, πολύ προσωπικά, κάτι σαν εξομολόγηση σε δικό τους πρόσωπο, χωρίς ενδοιασμούς και κρατήματα. Με ένιωσαν "δικό τους" άνθρωπο, όπως "δικούς μου" τους ένιωσα κι εγώ και με πολλή προσπάθεια, συνειδητή και επίπονη, τήρησα τα όρια ανάμεσα στο συναίσθημα και στην επιστημονική λογική, που ήταν απαραίτητη για την αντικειμενική καταγραφή και ανάλυση των δεδομένων.

Σχεδόν όλοι οι άνθρωποι στους οποίους απευθύνθηκα ανταποκρίθηκαν με μεγάλη προθυμία να παραχωρήσουν μια συνέντευξη και να δώσουν την άδειά τους να χρησιμοποιηθούν αυτές οι συνεντεύξεις στη διατριβή που εκπονούσα. Δεν έχουν όμως όλες οι προφορικές συνεντεύξεις και οι αφηγήσεις ζωής την ίδια αξία για τους σκοπούς της παρούσας εργασίας. Και τούτο γιατί οι αφηγήσεις των ανθρώπων φυσικά διαφέρουν μεταξύ τους, ως προς το βαθμό συγκρότησης αυθορμητισμού, κριτικής και αυτοκριτικής διάθεσης, αυτοσυνείδησης. Εκτός αυτού δεν αφηγούνται όλοι οι άνθρωποι με τον ίδιο τρόπο: άλλοι είναι λακωνικοί και άλλοι χειμαρρώδεις στο λόγο τους, άλλοι προτιμούν να διαλέγονται με τον ερευνητή κι άλλοι να μονοπωλούν τη συζήτηση.

Ωστόσο "συνέλεγα" με προσοχή όλα όσα έλεγαν, πιστεύοντας ότι τίποτα από όσα λέγονταν ή δεν λέγονταν δεν είναι χωρίς σημασία. Όλα έχουν ένα κρυμμένο νόημα και όλα κάτι υπονοούν...

Στη συνέχεια προχώρησα στην απομαγνητοφώνηση των μαγνητοταινιών, μια χρονοβόρα διαδικασία, που απαιτεί αρκετές ώρες προσεκτικής μεταφοράς του προφορικού λόγου σε γραπτό, προκειμένου να αποδοθεί μόνο με λέξεις πια, το νόημα της επικοινωνίας. Σε κάθε προφορική επικοινωνία υπεισέρχονται πλήθος άλλων παραγόντων, στοιχεία παραγλωσσικά, και εξωγλωσσικά, τα οποία δεν είναι δυνατόν να μεταφερθούν σε γραπτό λόγο. Υπάρχει δηλαδή μια αναπόφευκτη απώλεια των χειρονομιών, των εκφράσεων του προσώπου, του τόνου και του ρυθμού ομιλίας. Όσο και να προσπαθήσει κανείς να αποδώσει πιστά τον αυθεντικό λόγο, δεν μπορεί να αναπαράγει τη μοναδική πράξη επικοινωνίας, που συντελείται στη διάρκεια μιας συνέντευξης. Επίσης, ο αναγνώστης δεν έχει τις ίδιες γνώσεις με τον ερευνητή που πήρε τη συνέντευξη. Επομένως δεν του λένε τίποτα τα ονόματα και τα τοπία που αναφέρονται και δεν μπορεί να ερμηνεύσει τα υπονοούμενα.

Ωστόσο προσπάθησα να μεταφέρω τις προφορικές συνεντεύξεις εφαρμόζοντας τη σχετική δεοντολογία και καταγράφοντας το λαϊκό λόγο ατόφιο, χωρίς συντακτικές ή εκφραστικές διορθώσεις.

Οι προφορικές συνεντεύξεις και αφηγήσεις που συγκεντρώθηκαν μοιάζουν όχι μόνο να συνδιαλέγονται, αλλά και να αλληλοσυμπληρώνονται νοερά γύρω από κοινά θέματα. Μετά την ταξινόμηση του υλικού έγινε η διάταξή του σε θεματικές ενότητες και ανάλογα με τις ανάγκες της μελέτης αξιοποιήθηκε το υλικό των προφορικών μαρτυριών, με ανάλυση και ερμηνεία των πληροφοριών, αλλά και με παράθεση αποσπασμάτων, όπου κρινόταν απαραίτητο.

Στο μεγαλύτερο μέρος της η παρούσα μελέτη χρησιμοποιεί τη μέθοδο της προφορικής ιστορίας, προκειμένου να διερευνήσει ζητήματα τα οποία αφορούν την ανθρώπινη εμπειρία και την καθημερινή πρακτική γύρω από τον καπνό.

Είναι γεγονός ότι σε αντίθεση με την παγιωμένη επί αιώνες πραγματικότητα, η ιστορία των κατώτερων τάξεων και των εργαζομένων χειρωνακτικά ανθρώπων, έρχεται να διασπάσει αυτή την «εκκωφαντική σιωπή» ηθελημένη ή όχι, της επίσημης ιστορίας, ή να διεισδύσει στο λόγο που είχαν οι άλλοι γι' αυτούς, καταθέτοντας τη δική τους μικροϊστορία, με το δικό τους αυθεντικό τρόπο. Και είναι επιτακτική ανάγκη να καταγραφεί η προφορική ιστορία, γιατί οι "αυτόπτες μάρτυρες" φεύγουν, οι μνήμες αδυνατίζουν και η γνώση χάνεται. Δυστυχώς πολλές φορές οι ερευνητές

φθάνουν κατόπιν εορτής ή για να κυριολεκτήσουμε "κατόπιν κηδείας" των πληροφορητών.

Όμως θα ήταν λάθος και σημαντική παράλειψη να αρκεστούμε αποκλειστικά στην προφορική πληροφόρηση χωρίς το αναγκαίο συμπλήρωμα των γραπτών πηγών . Εξάλλου η παραμέληση των γραπτών πηγών θα μας οδηγούσε σε ένα τυφλό εμπειρισμό και σε μια ελλιπή διερεύνηση του αντικειμένου. Στην προσπάθεια για όσο το δυνατόν πληρότητα τούτης της μελέτης χρησιμοποιήθηκαν διάφορων ειδών και βαρύτητας γραπτές πηγές ή σε διαφορετικό βαθμό η καθεμία με βάση τη διαθεσιμότητα και την πρωτογενή αξία τους.

Σημαντική πηγή αποτέλεσε το έργο του Ρουμελιώτη Δημ. Λουκόπουλου *Γεωργικά της Ρούμελης* (πρώτη έκδοση 1938), το οποίο ανάμεσα στις άλλες γεωργικές εργασίες, αναφέρεται και στην «Καπνοφυτεία».

Ενδιαφέροντα στοιχεία επίσης για τη συγκεκριμένη μελέτη περιείχαν ανάλογες μελέτες που έχουν εκπονηθεί στο βορειοελλαδικό χώρο:

α) Αθ. Καραβέργου, *Ανατομία μιας αγροτικής καπνοπαραγωγικής κοινότητας του νομού Πιερίας* (Παλιό Κεραμίδι), Διδ. Διατριβή, Αθήνα 1993.

β) Ιω. Τσεβρεμέ, *Από το χωράφι στο καπνομάγαζο. Χρόνος, εργασία και ανθρώπινες νοοτροπίες στη Β. Ελλάδα του Μεσοπολέμου και των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων*. Διδ. Διατριβή, Θεσσαλονίκη 2003 .

γ) καθώς και το άρθρο του Β. Vernier για τους Έλληνες Πομάκους, «*Μυθική αναπαράσταση του κόσμου και ανδρική κυριαρχία στους Έλληνες Πομάκους*», στο Δαμιανάκος Σ. "Εισαγωγή", *Διαδικασία Κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα, ΕΚΕΕ, 1987.

Χρησιμοποιήθηκαν επίσης και μια σειρά αρχειακών πηγών, που εντοπίστηκαν στην πόλη του Αγρινίου και αλλού:

α) Αρχεία Δήμου Αγρινίου: Πρακτικά Συνεδριάσεως Δημοτικού Συμβουλίου έτους 1926

β) Αρχείο Εργατικού Κέντρου Αγρινίου. Προσωπικές σημειώσεις του συνδικαλιστή Ανδρέα Θεοδώρου για τις απεργίες των καπνεργατών (1926-1980).

γ) Αρχείο Εθνικού Οργανισμού Καπνού (Ε.Ο.Κ.) στο Αγρίνιο: Αρχιτεκτονικά σχέδια των αποθηκών καπνού του οργανισμού στην περιοχή.

δ) Δικαστικό Αρχείο Αγρινίου: Πρακτικά της δίκης των καπνοπαραγωγών 1962.

- ε) Αρχείο Υποθηκοφυλακείου Αγρινίου: Τίτλοι κυριότητας κλήρων σε οικογένειες προσφύγων της περιοχής.
- στ) Αρχείο Λαογραφικού Μουσείου Αγρινίου: Ρ. Δημητριάδου, *Ο καπνός*, 1904, εκδόσεις του συλλόγου προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων 1904.
- ζ) Αρχεία ΓΑΚ Μεσολογγίου.
- η) Αρχείο εφημερίδος «*Ο Εργαζόμενος*» Αιτωλνίας, εκδότης Φ. Βέτσας: Δημοσίευμα για την καπνεργατική απεργία του 1926.
- θ) Αρχείο εφημερίδος «*Ελεύθερος*» Στερεάς Ελλάδας, εκδότης Γ. Αναστασόπουλος.
- ι) Αρχείο εφημερίδων Μπενάκειου Βιβλιοθήκης: Δημοσιεύματα εφημερίδων: *Τριγωνίς* (1929), *Φως* (1930), *Ελεύθερο Βήμα* (10/8/1926), *Εμπρός* (10/8/1926 και 11/8/1926), *Πρωία* (10/8/1926 και 11/8/1926).
- κ) Μουσείο Τύπου Ε.Σ.Η.Ε.Π.Η.Ν. Πατρών: Δημοσιεύματα Εφημερίδων: *Νεολόγος* (23/5/1898), (10/8/1926 και 11/10/1929).
- κα) Αρχεία εφημερίδων: *Ακρόπολις*, *Αυγή*, *Καθημερινή*, *Νέα*, *Βήμα*, *Ελευθεροτυπία*, (Ιστορικά: *Αγρίνιο. Η πόλη του καπνού*, τχ. 152).
- κβ) Δημοσιεύματα περιοδικών: *Θάρρος Αγρινίου* (1927), *Το Παρόν της Επαρχίας* (1962), *Αιτωλοακαρνανικά Χρονικά* (1956), *Δελτίον Εθνικού Οργανισμού Καπνού* (1961).
- κγ) Αρχείο Εταιρείας Αφ. Παναγοπούλου: Φωτογραφικό υλικό. Το συγκεκριμένο αρχείο βρίσκεται σήμερα σε χώρο των αποθηκών του Ε.Ο.Κ. και παραμένει δυστυχώς αναξιοποίητο.
- κδ) Αρχείο Νικ. Κατσακιώρη: Παλαιές εκδόσεις για τον καπνό και προσωπικές σημειώσεις και στοιχεία για την Καπνοπαραγωγή στην περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας.
- κε) Χειρόγραφες σημειώσεις του Παντ. Τσίρου για τις καπναποθήκες του Αγρινίου.
- κζ) Συμπληρωματικό υλικό άντλησα ακόμα από παλιές φωτογραφίες θυμητάρια του καπνού, που μου δάνεισαν από ιδιωτικές συλλογές οι: Δημ. Κουτσοσπύρος (ζωγράφος), Ευ. Κουτιβής, Χαρ. Τσελεπής, Αναστ. Παπαπέτρου κ.ά.).

Δυστυχώς το Αρχείο της Εταιρείας Αφ. Παπαστράτου από το οποίο θα μπορούσαμε να αντλήσουμε σημαντικά στοιχεία για την παρούσα μελέτη δεν ήταν

προσβάσιμο, κατά την περίοδο της έρευνας (η εταιρεία είχε πουληθεί στην Phillip Morris και το αρχείο οργανώνεται).

Οι υπεύθυνοι όμως μου δώρισαν το πολυτελές Λεύκωμα 75 χρόνια ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΟΣ ΑΒΕΣ που εκδόθηκε το 2006, στο οποίο υπάρχει πλούσιο φωτογραφικό υλικό και στοιχεία από το Αρχείο της Εταιρείας. Η Κ. Μπάδα είχε επισκεφθεί το Αρχείο της Εταιρείας και μπόρεσε να προσεγγίσει ένα μέρος του αρχειακού υλικού (ατομικοί φάκελοι εργατών Δ31 και Δ 36), για την ανακοίνωσή της στα πλαίσια της τρίτης πανελλήνιας συνάντησης, που διοργάνωσε το Ελληνικό Τμήμα του T.I.C.C.I.H. (Διεθνής Επιτροπή για τη διατήρηση της Βιομηχανικής Κληρονομιάς) στην Ερμούπολη (20,21,22 Οκτωβρίου 2000), με τίτλο: *"Διάσωση, Διαχείριση και Δικτύωση Βιομηχανικών Αρχείων"*.

Το Αρχείο της Εταιρείας Αφ. Παπαπέτρου δεν διασώθηκε. Η απόγονος της οικογένειας Αναστασία Παπαπέτρου, μου παραχώρησε προφορική συνέντευξη και ορισμένες φωτογραφίες των ιδρυτών της Εταιρείας και των καπναποθηκών.

Το Αρχείο της Εταιρείας Ηλιού επίσης έχει καταστραφεί (έγκυρη πληροφορία του λογιστή της Εταιρείας Παντ. Τσίρου). Βρήκα μόνο τη διαθήκη του Ηλ. Ηλιού (1938) σχετικά με τις παλιές αποθήκες στην οδό Μεσολογγίου το ιδιοκτησιακό καθεστώς των οποίων είναι ακόμα αδιευκρίνιστο.

Σημαντικά στοιχεία επίσης άντλησα από άρθρα που έχουν δημοσιευτεί κατά καιρούς σε τοπικές εφημερίδες και περιοδικά, από την ελάχιστη τοπική βιβλιογραφία και φυσικά εντρύφησα στη γενικότερη βιβλιογραφία για το θέμα της παρούσας έρευνας.

Κλείνοντας την αναφορά μου στις πηγές θα πρέπει να επισημάνω ότι το τοπίο είναι θολό όταν προσεγγίζουμε τη βιωμένη καθημερινότητα και την εργασία κυρίως των γυναικών και των παιδιών. Στο σημείο αυτό η έλλειψη γραπτών στοιχείων γίνεται ακόμα μεγαλύτερη και τούτο καθιστά σημαντικότερη την προφορική μαρτυρία. Για τούτο λοιπόν είναι εξαιρετικά αναγκαία η καταγραφή της, στην οποία υπεύθυνα και με επιστημονικό τρόπο προχωρεί το Κέντρο Έρευνας Τοπικής Ιστορίας και Πολιτισμού του νομού Αιτωλοακαρνανίας, που εδρεύει στο Αγρίνιο (ΚΕ.Τ.Ι.ΠΟ.ΑΙ.) με πρόεδρο την καθηγήτρια Λαογραφίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Κ. Μπάδα.

*

Η διάρθρωση της μελέτης

Η μελέτη αναπτύσσεται σε τρία μέρη:

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΚΑΠΝΟΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ, διαρθρώνεται στα εξής κεφάλαια:

Κεφάλαιο Α': «Το Αγρίνιο και ο καπνός, 19^{ος} -20^{ος} αι.: Ελάχιστα για μια μεγάλη διαδρομή». Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρείται μια σκιαγράφηση της οικονομίας και της κοινωνίας του Αγρινίου στη διάρκεια δύο αιώνων, με βάση το κύριο αγροτικό προϊόν: τον καπνό. Η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του Αγρινίου διαπιστώνεται κυρίως στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, όταν η καπνοκαλλιέργεια απέκτησε μεγάλη σημασία για την περιοχή. Η πόλη ως καπνικό κέντρο συνεχίζει και στη διαδρομή του 20^{ου} αιώνα κατά την οποία οι μεγάλοι ιστορικοί, δημογραφικοί, πολιτικοί και κοινωνικοί σταθμοί, κοινοί σε όλη την ελληνική επικράτεια (Εργατικό Κίνημα, Βαλκανικοί και Α' Παγκόσμιος πόλεμος, η έλευση των προσφύγων (1922), η δικτατορία του Μεταξά, ο πόλεμος η Κατοχή, ο εμφύλιος, οι πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, η μεταπολίτευση), καθορίζουν και την ιστορία του Αγρινίου στο θέμα του καπνού. Επιγραμματικά παρακολουθούμε την πορεία του καπνού στην περιοχή του Αγρινίου μέχρι το 2006, οπότε με την εφαρμογή του κανονισμού της Κοινής Οργάνωσης Αγοράς στον τομέα του καπνού, στα πλαίσια της Αναθεωρημένης Κοινής Αγροτικής Πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οριοθετείται και το τέλος του.

Κεφάλαιο Β': «Γαιοκτητικό καθεστώς, 19^{ος} και 20^{ος} αι.» (γενικό περίγραμμα). Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρείται μια επιγραμματική ιστορική αναδρομή στο γαιοκτητικό καθεστώς, όπως αυτό άρχισε να διαμορφώνεται από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους μέχρι το μεσοπόλεμο τουλάχιστον, εστιάζοντας κυρίως σε δύο σημαντικά γεγονότα: στη διανομή των «εθνικών γαιών» (1871) και στην αγροτική μεταρρύθμιση και τις αλλοτριώσεις οι οποίες είχαν εξαγγελθεί από το 1917, αλλά ουσιαστικά εφαρμόστηκαν μετά το 1922. Το γενικό αυτό κεφάλαιο κρίθηκε απαραίτητο αφού το θέμα της καλλιέργειας και παραγωγής του καπνού, έχει άμεση σχέση με την καλλιεργήσιμη γη. Η μεταρρύθμιση του 1871 μεταξύ άλλων φαίνεται ότι παρακίνησε ακόμη περισσότερο την ανάπτυξη των καλλιεργειών, οι οποίες προορίζονταν για εξαγωγή (σταφίδα, καπνός, ελιά).

Η μεταρρύθμιση του 1922 επέβαλε την κυριαρχία της μικρής και πολύ μικρής ιδιοκτησίας. Έτσι ο καπνός έγινε το προϊόν κυρίως των αγροτών που διέθεταν μικρό

κλήρο, αφού το προϊόν αυτό απέδιδε το μέγιστο δυνατό εισόδημα από κάθε καλλιεργούμενο στρέμμα, απαιτώντας βέβαια περισσότερη εργασία. Στο τέλος του κεφαλαίου χαρτογραφούνται οι καπνικές περιφέρειες του νομού Αιτωλοακαρνανίας και οι « καλλιεργητικές ζώνες» της καπνούπολης που ερευνούμε.

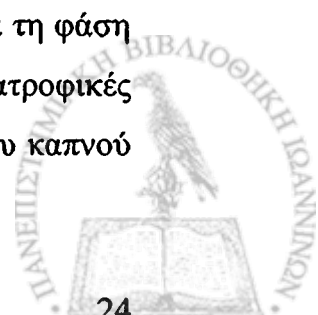
Κεφάλαιο Γ': «Διαδικασίες παραγωγής και εργασίας». Η καπνοκαλλιέργεια είναι μια αγροτική εργασία, η οποία απαιτεί πολλά εργατικά χέρια, ιδιαίτερα στις περιόδους έντασης, που εστιάζονται κατά τους ανοιξιάτικους και καλοκαιρινούς μήνες (μεταφύτευση και συλλογή αντίστοιχα). Το εργατικό δυναμικό και η προέλευσή του εξετάζονται στο κεφάλαιο αυτό: η οικογενειακή εργασία, η μισθωτή εργασία, οι παραδοσιακές μορφές συνεργασίας και η «σεμπριά», καθώς και οι ανάλογες εργασιακές σχέσεις.

Επίσης γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στην εργασία των ζώων η οποία ήταν απαραίτητη στην ελληνική γεωργία (όργωμα, μεταφορές), μέχρι εκμηχάνισή της, οπότε περιορίστηκε μέχρι εξαφάνισής της η "ζωική εργασία" και η χρήση της μηχανής (τρακτέρ κ.ά.) γενικεύτηκε κυρίως μετά το 1960.

Κεφάλαιο Δ': «Ο καλλιεργητικός κύκλος του καπνού». Πρόκειται για το βασικό κεφάλαιο του Πρώτου Μέρους της μελέτης, στο οποίο καταγράφονται διεξοδικά όλα τα στάδια της παραδοσιακής καλλιέργειας και παραγωγής του καπνού, από το χωράφι μέχρι τον έμπορα (όργωμα, σβάρνισμα, σπορά, μεταφύτευση, σκάλισμα, συγκομιδή, αρμάθιασμα, αποξήρανση, βαντακοποίηση, δεματοποίηση, πώληση). Παράλληλα με τα στάδια της καπνοκαλλιέργειας, τις μεθόδους και τεχνικές που εφαρμόζονται, καταγράφεται και το εργατικό δυναμικό με τη σημαντική παρουσία της γυναικείας και παιδικής εργασίας.

Κεφάλαιο Ε': «Χρόνος, διατροφή, γιορτές, αργίες και η δυναμική δράση των γυναικών». Στο κεφάλαιο αυτό μελετώνται κατά ενότητες: Το Παραδοσιακό μοντέλο της ολόημερης αγροτικής εργασίας, από τα χαράματα μέχρι το ηλιοβασίλεμα. Η εργασία στον καπνό κορυφώνεται με τη συλλογή των καπνόφυλλων κατά τους καλοκαιρινούς μήνες.

Η διατροφή των καπνοκαλλιεργητών στηρίζεται στα αγαθά που παρείχε η αυτάρκης οικονομία, όπως συνέβαινε στα αγροτικά στρώματα της Ελλάδας, ωστόσο η φύση της συγκεκριμένης καλλιέργειας και η ένταση που απαιτούσε κατά τη φάση της μεταφύτευσης και της συλλογής, επηρέαζε ανάλογα και τις διατροφικές συνήθειες και ανάγκαζε τους παραγωγούς να τρώνε ψωμί με την κόλλα του καπνού στα χέρια.

Γιορτές έθιμα και παραδόσεις που τηρούν οι γεωργοί προκειμένου να εξασφαλίσουν την επιτυχία της καλλιέργειας, αποτρέποντας πιθανές καταστροφές (πλημμύρες, χαλάζι, ξηρασία, ασθένειες, έντομα κλπ.), αναφέρονται στη συνέχεια του κεφαλαίου.

Στην τελευταία ενότητα εξετάζεται η καπνοκαλλιέργεια ως συμπληρωματική εργασία, την οποία διεκπεραιώνουν σχεδόν εξ' ολοκλήρου οι γυναίκες, όταν οι άνδρες εκτελούν άλλη εργασία (οικοδόμοι, ξυλουργοί, οδηγοί, κλπ.) και αναδεικνύεται η σπουδαιότητα της γυναικείας εργασίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ': «Αλλαγές και αναδιάρθρωση στην καπνοκαλλιέργεια». Στο κεφάλαιο αυτό γίνεται αναφορά στις αλλαγές που σημειώθηκαν στην καπνοκαλλιέργεια, λόγω της χρήσης της μηχανής (τρακτέρ κ.α.) και της κατανάλωσης λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων.

Η μηχανή και ιδιαίτερα η αντικατάσταση του παραδοσιακού ξύλινου ή σιδερένιου αλετριού από το τρακτέρ με τα άροτρα, τη σβάρνα κλπ. πρέπει να θεωρηθεί τομή, όσον αφορά τη διαδικασία της ετοιμασίας του χωραφιού και της σημαντικής μείωσης του χρόνου που απαιτείται γι' αυτό, απαλλάσσοντας τους αγρότες από μια μοναχική και χρονοβόρα εργασία, που άρχιζε το Φθινόπωρο και επαναλαμβάνονταν την Άνοιξη.

Η επιστήμη έρχεται αρωγός του καπνοπαραγωγού για την επιτυχία της φυτείας του με τα λιπάσματα (άζωτο, φώσφορος, κάλιο) η χρήση των οποίων κάλυψε την ελλειπή ή ανύπαρκτη, λόγω του περιορισμού των ζώων, φυσική λίπανση. Τα γεωργικά φάρμακα δεν επέτρεπαν την ανάπτυξη ζιζανίων (αγριόχορτων) και κατά συνέπεια απάλλαξαν τους γεωργούς από μια σειρά καλλιεργητικές φροντίδες.

Στο κεφάλαιο αυτό αναφέρεται επίσης και η αναδιάρθρωση της καπνοκαλλιέργειας. Από τις δεκαετίες του 1960 και 1970 έγιναν προσπάθειες καλλιέργειας Βιρτζίνια στην Ελλάδα σε εμπορική μορφή, αλλά δεν απέδωσαν. Το 1982 όμως με νέα προσπάθεια του Ε.Ο.Κ. τόσο με ισχυρή πριμοδότηση των κιβάνων αποξήρανσης, όσο και της τιμής του καπνού (μέχρι 95%), ξεκίνησε η καλλιέργεια σε κάποιες περιοχές στην Ελλάδα, ανάμεσα στις οποίες ήταν και το Αγρίνιο. Η καλλιέργεια των Βιρτζίνια αρχικά συνάντησε δυσκολίες, γιατί προσέκρουε σε μακροχρόνιες καλλιεργητικές συνήθειες, που είχαν αποκτήσει οι παραγωγοί με την ενασχόλησή τους στα ανατολικού τύπου καπνά και ιδιαίτερα τα τσεμπέλια και μαύρα, οι οποίες ήταν διαφορετικές από αυτές που απαιτούν τα Βιρτζίνια. Τελικά όμως προχώρησε με προσανατολισμό να αντικαταστήσει τα

παθητικά καπνά, (τσεμπέλια και μαύρα), να υποκαταστήσει ποσότητα εισαγόμενης ποικιλίας Βιρτζίνια και να γίνουν εξαγωγές προς χώρες της Κοινότητας και σε τρίτες χώρες για συναλλαγματικό όφελος. Παρατηρείται μεγάλη ανάπτυξη της βιρτζινοκαλλιέργειας στην περιοχή μέχρι το 1992, που έπαψε να είναι ελεύθερη και εφαρμόστηκαν οι ποσοτώσεις, δηλαδή η δικαιούμενη ποσότητα παραγωγής.

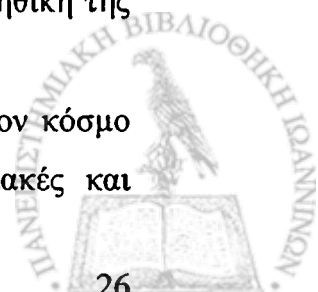
Στο τέλος του κεφαλαίου γίνεται αναφορά στο τέλος σχεδόν του καπνού στην Αιτωλοακαρνανία, αφού η καπνοκαλλιέργεια περιορίστηκε το 2006, με την εφαρμογή του Κανονισμού της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής της Ε.Ε., σε μερικές δεκάδες στρέμματα. Οι νέοι κυρίως αγρότες βρίσκονται σε μεταβατική περίοδο και προσανατολίζονται σε εναλλακτικές καλλιέργειες καθώς και εκτροφές ζώων.

Κεφάλαιο Ζ': «Εργαλεία και Μηχανήματα παραδοσιακής και σύγχρονης καλλιέργειας». Στο κεφάλαιο αυτό καταγράφονται τα εργαλεία που χρησιμοποιούνταν στα διάφορα στάδια της παραδοσιακής καλλιέργειας και παραγωγής του καπνού με την ανάλογη σειρά: όργωμα, καπνοσπορείο, μεταφύτευση, αρμάθιασμα, αποξήρανση, δεματοποίηση, ζύγισμα, καθώς εργαλεία και σκεύη για διάφορες χρήσεις απαραίτητες στους παραγωγούς. Στη συνέχεια αναφέρονται τα εργαλεία και οι μηχανές της σύγχρονης καλλιέργειας (τρακτέρ, φυτευτική μηχανή αρμαθιάσματος, αγροτικό αυτοκίνητο, ξηραντήρια για τα βιρτζίνια).

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΚΑΠΝΕΡΓΑΤΕΣ ΚΑΙ ΚΑΠΝΕΡΓΑΤΡΙΕΣ ΣΤΑ ΚΑΠΝΟΜΑΓΑΖΑ, διαρθρώνεται στα εξής κεφάλαια:

Κεφάλαιο Α': «Γυναίκες και άνδρες στην επεξεργασία του καπνού». Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζεται η επεξεργασία του καπνού στα καπνομάγαζα-καπναποθήκες του Αγρινίου, η οποία συνίσταται στη διαλογή, ποιοτική ταξινόμηση και κατασκευή εμπορικών δεμάτων, καθώς και η συγκρότηση του εργατικού δυναμικού και ο κατά φύλο καταμερισμός εργασίας. Καταγράφονται οι διάφορες ειδικότητες ανδρών και γυναικών, το περιεχόμενο της εργασίας τους και η διαφοροποίηση που επήλθε με τη χρήση των σύγχρονων μηχανημάτων και την τεχνολογική πρόοδο. Επίσης γίνεται εκτενής αναφορά στην εργασία των προσφύγων και των γηγενών καπνεργατών. Η είσοδος των προσφύγων γυναικών στο χώρο της καπνεπεξεργασίας προκάλεσε αρνητικές κριτικές, γιατί προσέκρουσε στην ηθική της εποχής και φαινόταν να απειλεί τις κρατούσες κοινωνικές και ηθικές αξίες.

Η αμοιβή της εργασίας, "το βδομαδιάτικο" και η αλληλεξάρτηση στον κόσμο της καπνεργασίας και στον εμπορικό κόσμο του Αγρινίου, οι εργασιακές και

διαπροσωπικές σχέσεις, τα "αφεντικά" και οι εργάτες, καθώς και η καθημερινότητα στους χώρους των καπναποθηκών αποτελούν συνέχεια του κεφαλαίου. Επιπλέον γίνεται αναφορά στις συνθήκες εργασίας, στη σκόνη και τη μυρωδιά του καπνού και τις επιπτώσεις στην υγεία των εργαζομένων (η φυματίωση δεκάτιζε τους καπνεργάτες), στην ασφάλιση των καπνεργατών και τέλος στον ελεύθερο χρόνο και τη διαχείρισή του από άνδρες και γυναίκες.

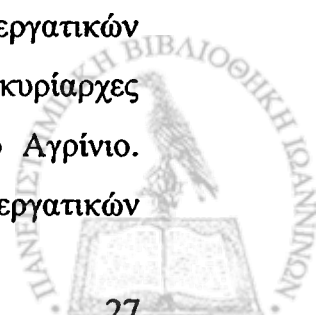
Κεφάλαιο Β': «Τα παιδιά απ' τα καπνοχώρα στα καπνομάγαζα». Αναφέρεται στην παιδική εργασία, η οποία είναι ενταγμένη σε αυτή των ενηλίκων και μάλιστα τα παιδιά στην καλλιέργεια και στην παραγωγή του καπνού συμμετέχουν με πλήρες ωράριο κυρίως σε καλλιεργητικές φάσεις που απαιτούν πολλά εργατικά χέρια, όπως το αρμάθιασμα. Στη συνέχεια του κεφαλαίου εξετάζονται τα παιδιά ως μισθωτοί εργάτες στα καπνομάγαζα του Αγρινίου και τέλος η παρέμβαση του Κράτους για την προστασία των παιδιών-εργατών.

Κεφάλαιο Γ': «Μνημονικοί Τόπου». Επιχειρείται μια χαρτογράφηση των καπναποθηκών, χώρων όπου γίνονταν η επεξεργασία του καπνού (διαλογή-ταξινόμηση-επαναδεματοποίηση), αφού οι χώροι αυτοί μετασχηματίζονται σε μνήμη. Καταγράφονται οι σημαντικότερες καπναποθήκες του Αγρινίου και αναπτύσσεται η σημασία τους στην οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ανάπτυξη της περιοχής. Παράλληλα γίνεται σύντομη αναφορά στους κυριότερους επιχειρηματίες του καπνού και ιδιοκτήτες των καπναποθηκών (Αφοί Παπαστράτου, Αφοί Παπαπέτρου, Αφοί Ηλιού, Αφοί Παναγοπούλου κλπ.).

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ: ΑΔΙΕΞΟΔΑ ΚΑΙ ΑΓΩΝΕΣ ΚΑΠΝΕΡΓΑΤΩΝ ΚΑΙ ΚΑΠΝΟΠΑΡΑΓΩΓΩΝ. ΔΥΟ ΓΕΓΟΝΟΤΑ, διαρθρώνεται στα εξής κεφάλαια:

Κεφάλαιο Α': «Η ίδρυση των πρώτων Εργατικών Κέντρων. Οι απεργίες των καπνεργατών και η απαρχή της Εργατικής Νομοθεσίας (1908-1918)». Στο κεφάλαιο αυτό αναφέρονται η ίδρυση των πρώτων εργατικών κέντρων ανά την Ελλάδα από το έτος 1908, που πρέπει να θεωρηθούν τομή, όσον αφορά τον εκσυγχρονισμό και τη συνδικαλιστική οργάνωση των εργατών, οι απεργίες των καπνεργατών και η απαρχή της εργατικής νομοθεσίας.

Κεφάλαιο Β': «Μεσοπόλεμος. Οι φάσεις των Καπνεργατικών αγώνων. Κινητοποιήσεις στο Αγρίνιο». Εξετάζονται οι αγώνες των Καπνεργατικών Σωματείων, που πραγματοποιούνται σε όλη την Ελληνική Επικράτεια με κυρίαρχες τις δύο πόλεις: Βόλο και Καβάλα, τις οποίες όμως ακολουθεί και το Αγρίνιο. Αναφέρονται οι κινητοποιήσεις στο Αγρίνιο στην α' φάση των καπνεργατικών

αγώνων, η οποία διαρκεί μέχρι το 1926, με αποκορύφωμα την αιματοβαμμένη απεργία 9 Αυγούστου 1926. Καταγράφεται διεξοδικά το χρονικό της απεργίας αυτής και το γεγονός του θανάτου της καπνεργάτριας Βασιλικής Γεωργαντζέλη.

Κεφάλαιο Γ': «Η δεύτερη φάση των Καπνεργατικών κινητοποιήσεων». Στο κεφάλαιο αυτό γίνεται αναφορά στην οικονομική κρίση, στο «ιδιώνυμο» και στους καπνεργατικούς αγώνες που πραγματοποιούνται στο Αγρίνιο, καθώς και στη Μεταξική βία και τη σφαγή που συντελείται το 1936, με αποκορύφωμα τα γεγονότα στη Θεσσαλονίκη.

Κεφάλαιο Δ': «Τα αδιέξοδα των καπνοπαραγωγών». Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρείται μια επισκόπηση του καπνοπαραγωγικού προβλήματος μόνο στην Αιτωλοακαρνανία και συγκεκριμένα στη δεκαετία του '60, κατά την οποία το συλλαλητήριο των καπνοπαραγωγών το 1962 σηματοδοτείται με το θάνατο του νεαρού καπνοπαραγωγού Μήτσου Βλάχου. Επιλέγουμε ενδεικτικά το γεγονός αυτό, διότι η συλλογική μνήμη της περιοχής το συσχετίζει με το γεγονός του θανάτου της Β. Γεωργαντζέλη στην καπνεργατική απεργία του 1926. Σκιαγραφείται το πολιτικό κλίμα της μετακατοχικής περιόδου, της κυβέρνησης και της πολιτικής αστάθειας, για να γίνει πιο κατανοητός ο παραλληλισμός των δύο γεγονότων, με το δεδομένο ότι και στα δύο έχουμε συμπλοκή με την αστυνομία και αιματοχυσία στο δημόσιο δρόμο.

Στη συνέχεια του Κεφαλαίου γίνεται εκτενής αναφορά στο συλλαλητήριο των καπνοπαραγωγών (8 Σεπτεμβρίου 1962) και στο θάνατο του Δημητρίου Βλάχου.

Στον ΕΠΙΛΟΓΟ συγκεντρώνονται οι διαπιστώσεις που προέκυψαν από την έρευνα οι οποίες συνοψίζονται στα εξής: Το Αγρίνιο, ορθώς χαρακτηρίζεται ως πόλη του καπνού αφού τουλάχιστον μετά την απελευθέρωση ήταν ένα παραδοσιακό αγροτικό κέντρο παραγωγής καπνού και προς το τέλος του 19^{ου} αι. ο καπνός αποκτά βαρύνουσα σημασία για την τοπική οικονομία.

Η μεγάλη ανάπτυξη όμως επέρχεται στις αρχές του 20^{ου} αι. και συνεχίζει στο μεσοπόλεμο με την εγκατάσταση των προσφύγων στο Αγρίνιο μετά τη Μικρασιατική καταστροφή. Η καπνοκαλλιέργεια εξαπλώνεται, η καπνεπεξεργασία οργανώνεται.

Ενδεικτικό παράδειγμα η μεγάλη οικοδόμηση κυρίως σε καπναποθήκες και κτιριακά συγκροτήματα πρώτης επεξεργασίας καπνού (καπναποθήκες Παπαστράτου 1924, Παπαπέτρου 1925, Παναγόπουλου 1925, Ηλία Ηλιού, Καμποσιώρα, Κόκκαλη λίγο αργότερα). Εγκαθίστανται επίσης μόνιμα υποκαταστήματα ξένων εταιρειών (Γκέρυ, Ταμπάκο Κόμπανυ, Σουηδικό Μονοπώλιο κλπ.). Παράλληλα οργανώνεται και το καπνεργατικό κίνημα με διεκδικήσεις και αγώνες (π.χ. απεργία 1926, 1929).

Η φθίνουσα πορεία και η εξάρθρωση της καπνικής οικονομίας αρχίζει από τη δικτατορία του Μεταξά και ολοκληρώνεται με τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, την Κατοχή και την αμερικάνικη πολιτική στην πρώτη μεταπολεμική δεκαετία (περιορίστηκε η διάθεση ελληνικών καπνών, ενώ διαδόθηκε το σιγαρέττο American Blend, κλπ.).

Η σταδιακή ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας αρχίζει από τις αρχές του 1950 και ανάλογη πορεία έχει και η καπνοπαραγωγή. Από το 1955 προχωράει με βραδείς ρυθμούς και μόνο από το 1975-1985 ακολουθεί μια δεκαετής περίοδος σταθερής παραγωγής καπνού. Στη συνέχεια με τα προγράμματα αναδιάρθρωσης μπαίνουν στην καλλιέργεια νέες ποικιλίες πιο παραγωγικές (Βιρτζίνια και Σ79) και η εντυπωσιακή αύξηση παρατηρείται στην επόμενη πενταετία (1985-1990). Το 1992 εφαρμόζονται οι περιορισμοί στα Βιρτζίνια γιατί υπήρχε πρόβλημα διάθεσης.

Λήγοντας ο 20^{ος} αι. είναι ορατό και το τέλος του καπνού το οποίο άλλωστε οριοθετήθηκε το 2006 από την Κοινή Αγροτική Πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι καπνοπαραγωγοί και οι καπνεργάτες αποσύρονται αναγκαστικά από το Αγροτικό και Εργατικό προσκήνιο της χώρας μας.

Τέλος παρατίθεται εκτενής βιβλιογραφία, πίνακας των προφορικών μαρτυριών και Παράρτημα Φωτογραφιών με θέμα την καπνοκαλλιέργεια και την επεξεργασία του καπνού.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΚΑΠΝΟΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'

1.1. ΤΟ ΑΓΡΙΝΙΟ ΚΑΙ Ο ΚΑΠΝΟΣ 19^{ος} -20^{ος} αι.:

Ελάχιστα για μια μεγάλη διαδρομή

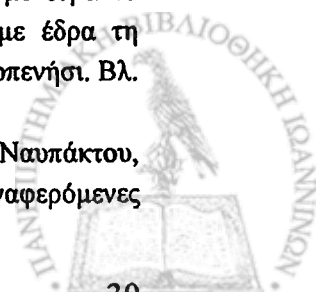
1.1.1. Σκιαγράφηση της οικονομίας και της κοινωνίας του Αγρινίου τον 19^ο αι.

[Το Αγρίνιο] "είναι πόλις μικρά μεν εισέτι, 7000 κατοίκων προοδεύουσα όμως ολονέν χάρις εις την καλλιέργειαν και το εμπόριον του καπνού".¹ Το Αγρίνιο μετά τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους και την πρώτη διαίρεση της χώρας σε διοικητικές περιφέρειες κατέχει πρωτεύουσα θέση στο πλαίσιο της νεοελληνικής διοικητικής ιστορίας. Αρχικά με το όνομα ΒΡΑΧΩΡΙΟΝ ορίστηκε Μητρόπολις (πρωτεύουσα) του νεοσύστατου Ν. Ακαρνανίας και Αιτωλίας (Β.Δ.3 (15) Απριλίου 1833/ΦΕΚ 12 "περί διαιρέσεως του Βασιλείου και της διοικήσεώς του").² Από κει και μετά σε όλες τις θεσμικές μεταρρυθμίσεις του συστήματος τοπικής αυτοδιοίκησης εξακολουθεί να είναι κέντρο, με το όνομα ΑΓΡΙΝΙΟΝ πλέον, άλλοτε ως έδρα της ομώνυμης επαρχίας ή του ομώνυμου Δήμου (1835) και άλλοτε ως έδρα της Διοίκησης Τριχωνίας (1836).³ Αλλά και ύστερα από το 1845 που ορίστηκε και

¹ Εφημερίδα *Νεολόγος Πατρών*, φ. 1365, 23/5/1898.

² Ο Νομός Ακαρνανίας και Αιτωλίας περιελάμβανε τις εξής επαρχίες: 1. Ακαρνανίας με έδρα το Δραγαμέστον (Αστακό). 2. Μεσολογγίου με έδρα το Μεσολόγγιον. 3. Ναυπακτίας με έδρα τη Ναύπακτο. 4. Αγρινίου με έδρα το Βραχώριον (Αγρίνιον). 5. Καλλιδρόμης με έδρα το Καρπενήσι. Βλ. Ελ. Σκιαδά, *Ιστορικό διάγραμμα των Δήμων της Ελλάδος 1833-1912*, Αθήνα 1994.

³ Με Β.Δ. της 1/(13) Οκτωβρίου 1835 (ΦΕΚ 19) "Περί σχηματισμού των Δήμων Ναυπάκτου, Μεσολογγίου και Αγρινίου", σχηματίστηκαν 21 Δήμοι, που αποτέλεσαν τις προαναφερόμενες

παραμένει ως σήμερα πρωτεύουσα του Νομού, η ιστορική πόλη του Μεσολογγίου, το Αγρίνιο εξακολουθεί να είναι το ευρωστότερο οικονομικό κέντρο της περιοχής.⁴

Η χαρτογράφηση των εξελίξεων των τοπικών διοικητικών θεσμών, δεν έχει άλλη σημασία, παρά να προσδιορίσει τα χρονικά και τοπικά όρια του ερευνητικού πεδίου της παρούσας μελέτης, τουτέστιν η περιοχή του Αγρινίου, ως καπνικό κέντρο όπως άρχισε να διαμορφώνεται από το 1835 με τα γεωγραφικά πλέον όρια του Δήμου και εξελίχθηκε μέχρι τέλους του 20^{ου} αι.

Παρακολουθούμε δηλαδή την εξέλιξή του, με άξονα ένα ιστορικό περίγραμμα που αναδεικνύει την ταυτότητα της καπνούπολης.

Συγκεκριμένα με το Β.Δ. της 1(13) Οκτωβρίου 1835 «Περί σχηματισμού των Δήμων» το Αγρίνιο ως δήμος με πληθυσμό 2709, κατατάσσεται σύμφωνα με τις ισχύουσες διατάξεις στην "β' τάξη των δήμων"⁵ και έχει την εξής σύσταση: Αγρινίου (1850), Παλαιόπυργος (256), Τζέλου (37), Πλάτανος (93), Δοκιμίου (100), Σπολάϊτα (204), Ζαπάντι (46), Καλύβια (123), Μονή Προδρόμου (-). Μεταγενέστερα έγιναν και οι προσαρτήσεις των: Σμόλιανα, Βελάουστα, Λιβαδάκια, Μπούζι, Στενά.

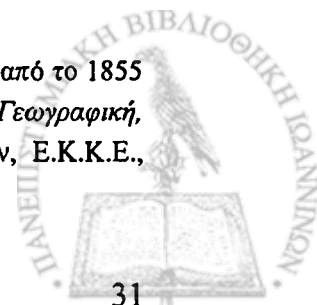
Συνολικά ο δήμος διατηρεί τα όρια του και τη σύστασή του αυτή τουλάχιστον μέχρι το 1840, ενώ ο πληθυσμός αυξάνεται συνεχώς και στην απογραφή του 1855 διπλασιάζεται.⁶ Τα γεωγραφικά προνόμια της περιοχής φαίνεται να είναι ελκυστικά.

επαρχίες. [Για τις επαρχίες Ακαρνανίας και Καλλιδρόμης και τους Δήμους που σχηματίστηκαν βλ. Β.Δ. 19 Ιουνίου (1 Ιουλίου) 1836 και Β.Δ. 18 (3/10) Σεπτεμβρίου 1836]. Με το Β.Δ. της 20^{ης} Ιουνίου (2 Ιουλίου) 1836 (ΦΕΚ 28) "Περί Διοικητικού οργανισμού", οι πέντε επαρχίες του Νομού Ακαρνανίας και Αιτωλίας σχημάτισαν 4 Διοικήσεις και 3 υποδιοικήσεις η Διοίκηση Τριχωνίας αποτελούμενη από την επαρχία Αγρινίου (με ολόκληρο το μέρος της παλιάς επαρχίας Απόκουρου) ορίζεται έδρα το Αγρίνιον [Οι υπόλοιπες διοικήσεις: 1. Διοίκηση Αιτωλίας με έδρα το Μεσολόγγιον. 2. Διοίκηση Ακαρνανίας με έδρα το Αμφιλοχικόν Άργος (Καρβασσαρά). 3. Διοίκηση Ευρυτανίας με έδρα την Καλλιδρόμη (Καρπενήσι). Βλ. Ελ. Σκιαδά, ό.π.

⁴ Μέχρι το 1843 που καταργήθηκε η υποδιοίκηση. Όταν το 1845 επανήλθε σε ισχύ το Νομαρχιακό σύστημα του 1833, ο νομός Ακαρνανίας και Αιτωλίας, διαιρέθηκε σε έξι επαρχίες και ορίστηκε με έδρα του Νομάρχου το Μεσολόγγι [ΦΕΚ 32/5 Δεκεμβρίου 1845, νόμος ΚΕ «Περί Διοικητικής Διαιρέσεως του Κράτους». Αλλά και όταν ο νομός διαιρέθηκε σε δυο νομούς, το νομό Ακαρνανίας και Αιτωλίας και το νομό Ευρυτανίας (6 Ιουλίου 1899/ΦΕΚ 136, Α), το Μεσολόγγι παρέμεινε έδρα του νομού]. Ενώ το Αγρίνιο ορίστηκε αμέσως μετά έδρα του Επαρχου Τριχωνίας με το Β.Δ. 15 Ιουνίου 1846 (ΦΕΚ18), βλ. Ελ. Σκιαδά ό.π.

⁵ Ελ. Σκιαδά, ό.π..

⁶ Στην απογραφή του 1848 ο πληθυσμός είναι 4.424 και συνεχώς αυξάνεται σταδιακά και από το 1855 κυμαίνεται στους 5.000 περίπου κατοίκους. Βλ. Λεπτομερώς Μ. Χουλιάρáκη, "Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος 1821-1971", τ. Α', Μέρος Δεύτερον, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1974.

Πρώτα ο εύφορος κάμπος του Αγρινίου (το μέγα "Αιτωλικό πεδίο") στον οποίον εκτείνονται οι περισσότεροι οικισμοί που αναφέραμε, ύστερα οι λίμνες Τριχωνίδα και Λυσιμαχεία καθώς και ο ποταμός Αχελώος που αρδεύει κατά ένα μεγάλο μέρος τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις, είναι οι φυσικοί συντελεστές που καθιστούν τη θέση του δήμου προνομιούχα.

Κυρίως γι' αυτό η περιοχή του Αγρινίου αποτέλεσε πόλο έλξης πολλών εποικιστών, που έφτασαν στο Αγρίνιο από ορεινά χωριά ή από όμορους Οθωμανικούς νομούς με αποτέλεσμα να παρατηρείται μια ανομοιογένεια στον πληθυσμό.⁷ Πολλοί από αυτούς προστέθηκαν στον αγροτοκτηνοτροφικό πληθυσμό της πόλης και άλλοι στους αγροτοεργάτες. Βέβαια εκτός από τους ντόπιους φτωχούς, καλλιεργητές και σέμπρους που ήταν η πλειοψηφία, αρκετοί ήταν γαιοκτήμονες και οι εισοδηματίες "χωρίς ιδιαίτερες πολιτισμικές καταβολές". Διευκρινίζουμε ότι οι γαιοκτήμονες συσσωρεύουν πλούτη, αλλά δεν κάνουν επενδύσεις για να δημιουργηθούν επιχειρήσεις. Το γεγονός αυτό αποδίδεται στο ότι δεν υπήρχε βιοτεχνική παράδοση στο Αγρίνιο, όπως για παράδειγμα στο γειτονικό Αιτωλικό και Μεσολόγγι ή λίγο βορειότερα στο Καρπενήσι.

Για μισό αιώνα μετά την απελευθέρωση και μέχρι το 1870 περίπου, το Αγρίνιο ήταν ένα παραδοσιακό αγροτικό κέντρο και οι κάτοικοί του διαβίωναν σε ένα καθεστώς κλειστής οικονομίας με κύρια χαρακτηριστικά την αυτοπαραγωγή και την αυτοκατανάλωση, με περιορισμένες δυνατότητες επικοινωνίας με τον έξω κόσμο και χαμηλό εκχρηματισμό της οικονομίας. Η παντελής έλλειψη αγροτικής πίστης ανάγκαζε τα απαραίτητα κεφάλαια και το αγροτικό πλεόνασμα που δημιουργούνταν τελικά να το ιδιοποιείται το τοκογλυφικό κεφάλαιο.⁸

Οι συνθήκες οι οποίες επικρατούσαν στην περιοχή ήδη από τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια οφείλονταν κατά ένα μεγάλο ποσοστό στις καταστροφές που

⁷ Ο Μητροπολίτης Πορφύριος, σε έκθεσή του το 1836, προσδιορίζει την αγρινιώτικη κοινωνία με τη λέξη "πανσπερμία". Το 1834 είναι ήδη εγκατεστημένες στο Αγρίνιο 157 σουλιώτικες οικογένειες από τις φάρες του Δαγκλή, Ζέρβα, Κουτσονίκα και Μαλάμου. Άλλες 40 περίπου προέρχονται από διάφορα μέρη της Ηπείρου. Βλ. Μ. Γκιόλια, *Το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα και ο Κώστας Χατζόπουλος*, εκδ. Μοσχονά, Αγρίνιο 1996, σ. 16.

⁸ Β. Πατρώνη, *"Η οικονομία του καπνού και το καπνεργατικό ζήτημα στο Αγρίνιο του μεσοπολέμου"*, στο Κ. Μπάδα, (γεν. επιμέλεια) Πρακτικά ημερίδας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, εκδ. Μεταίχμιο και Δήμος Αγρινίου, Αθήνα 2003, σ. 161.

συντελέστηκαν κατά τη διάρκεια του αγώνα, καθώς και τα δεινά του εμφυλίου που ακολούθησε (1838). Πρώτα η αραιοκατοικημένη ύπαιθρος και οι πρωτόγονες καλλιεργητικοί μέθοδοι, τα απαρχαιωμένα εργαλεία παραγωγής, η έλλειψη αροτριώντων ζώων, απαραίτητων για τη γεωργία, δυσχέραιναν πολύ την ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής, η οποία παρέμεινε σε χαμηλά επίπεδα.⁹

Ο ίδιος Καποδίστριας στα 1830, εξέφραζε το παράπονο, διότι ένα μεγάλο μέρος των "ωραιοτέρων γαιών" έμενε ακαλλιέργητο. Συνεπώς η έλλειψη εργατικών χεριών κυρίως στις πεδινές περιοχές, όπως ο κάμπος του Αγρινίου, συντελούσε στην πλημμελή εκμετάλλευση των γαιών. Στην περιοχή που ερευνούμε, οι πεδινές περιοχές, οι οποίες ανήκαν σε Τούρκους γαιοκτήμονες, μετά την απελευθέρωση έγιναν εθνικές γαίες και η ιδιοποίησή τους αποτέλεσε έντονη διαμάχη μεταξύ των εποίκων Σουλιωτών και των γηγενών γαιοκτημόνων με υποκινητή αρχικά (1823) το Γ. Ράγκο και στη συνέχεια (1851) το Γ. Στάικο. Το μεγάλο ποσοστό ακτημόνων και η διατήρηση της φορολογίας της δεκάτης, που αποτελούσε τη βάση του φορολογικού συστήματος επιδρούσαν αρνητικά στην πρόοδο της περιοχής.¹⁰

Έπειτα η ανυπαρξία οδικού δικτύου επιδείνωνε τα προβλήματα απομόνωσης, που η ίδια η γεωφυσική θέση της πόλης δημιουργούσε, με τα πλησιέστερα λιμάνια του νομού (Αιτωλικό, Μεσολόγγι, Αστακός, Αμφιλοχία), αφού δυτικά η περιοχή «φράζεται» από τον Αχελώο, βόρεια από τις υπώρειες του Παναιτωλικού και νότια εκτείνονται οι λίμνες Τριχωνίδα και Λυσιμαχεία. Μέχρι τη συμπλήρωση του οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου, που υλοποιήθηκε προς το τέλος του αιώνα οι χερσαίες μεταφορές ήταν πανάκριβες, περιορισμένες, χρονοβόρες και εξαιρετικά επικίνδυνες.¹¹

Εκτός από τις παραπάνω δύσκολες συνθήκες εργασιακές, γαιωκτητικές και συγκοινωνιακές, αντιμετώπιζαν επιπλέον και την επικινδυνότητα της ληστείας, τόσο στις αγροτικές ασχολίες τους, όσο και στην επικοινωνία τους με τον έξω κόσμο. Χαρακτηριστική είναι η ονομασία της στενωπού της Κλεισούρας, από όπου

⁹ Διαθέτουμε τη μαρτυρία του Γερμανού Φιλέλληνα Φρειδερίκου Γουλιέλμου Τίρς, ο οποίος καταγράφει την κατάσταση του Έλληνα χωρικού στα 1833. Βλ. Δ. Ζωγράφου, *Ιστορία Ελληνικής Γεωργίας*, τομ. Γ', εκδ. *Αγροτικής Τραπέζης*, Αθήναι 1976.

¹⁰ Βλ. Μέρος Α' Κεφ. Β, της παρούσας μελέτης.

¹¹ Βλ. Μ. Γκιόλια, *ό.π.*, σ. 15.

περνούσαν άνθρωποι και εμπορεύματα, ως «Κοιλιάδα των Μνημάτων», αφού πολλοί ληστές είχαν στήσει εκεί τα ταμπούρια τους.¹²

1.1.1.1. Η απαρχή της ανάπτυξης. Στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αι. και ιδιαίτερα στις τελευταίες δεκαετίες του, η ελληνική ύπαιθρος μεταμορφώνεται με βασικό γνώρισμα τον εκχρηματισμό της αγροτικής οικονομίας και την ταχύτατη ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής και των εξαγωγικών προϊόντων. Η επιβολή της μικρής οικογενειακής ιδιοκτησίας και η στροφή προς τις εμπορευματικές καλλιέργειες, η αύξηση των καλλιεργήσιμων εδαφών, η κάθοδος των ορεινών και ημιορεινών πληθυσμών στις πεδιάδες και επομένως η βελτίωση της πληθυσμιακής πυκνότητας των περιοχών αυτών, ο εκχρηματισμός της αγροτικής οικονομίας, η δημιουργία πόλεων-εξαγωγικών κέντρων, που παρουσιάζουν ταχύτατη πληθυσμιακή ανάπτυξη και κοινωνική διαφοροποίηση, αποτελούν τα κύρια χαρακτηριστικά της

¹² Κατά την περίοδο αυτή οι αγρότες ζούσαν κάτω από άθλιες συνθήκες. Ο Γ. Φίνλεϋ επισημαίνει τα εξής ενδεικτικά της κατάστασης των χωρικών: «*Η κατάσταση των αγροτών έμενε χωρίς καμιά εξέλιξη. Οι ληστές τους λεηλατούσαν, οι χωροφύλακες τους έγδυναν και οι φοροεισπράκτορες τους λήστευαν. Είχαν στις πλάτες τους όλο το βάρος της στρατεύσεως και οι κοινοτικές εισφορές που κατέβαλαν ήταν δυσβάστακτες. Παρ' όλ' αυτά καμιά σιγουριά δεν είχαν για τις περιουσίες τους, ούτε τους κατασκεύαζαν δρόμους*». Γ. Φίνλεϋ, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τομ. Β' Αθήνα 1973, σ. 343. Στην περιοχή που ερευνάται, η ληστεία ενισχύεται και από τον πλάνητα βίο των «βλαχοποιμένων», οι οποίοι διέφευγαν τη νομιμότητα, αλλά και από τις αγροτικές εξεγέρσεις, που ήταν αλληπάλληλες κατά την Οθωμανική περίοδο. Και τούτο διότι σε περιοχές όπου υπήρχαν τα παλιά αρματολίκια, οι πληθυσμοί εύκολα συμμετέχουν σε αντιδραστικές κινητοποιήσεις και εξεγέρσεις, όταν η δυσφορία και η αγανάκτηση κορυφώνονται εξ' αιτίας της περιθωριοποίησης των παλιών οπλαρχηγών, της οικειοποίησης εθνικών γαιών, τη μεγάλη οικονομική δυσπραγία και την επιβολή της ξενοκρατίας. Σημαντική στην περιοχή ήταν η εξέγερση του 1836, η οποία δημιούργησε εμφύλιο σπαραγμό και επιβράδυνε την αναδημιουργία του Αγρινίου. Οι κάτοικοι ήταν χωρισμένοι σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα: κυβερνητικοί-αντικυβερνητικοί και οι τελευταίοι δημιουργούσαν ληστοσυμμορίες που λεηλατούσαν τους διερχόμενους, επιβάλλοντας με τον τρόπο αυτό τον αποκλεισμό της πόλης από τον άλλο κόσμο. Βλ. Κ. Αρώνη-Τσίχλη, *Αγροτικές εξεγέρσεις στην Παλαιά Ελλάδα 1833-1881*, εκδόσεις Παπαζήση σσ. 107-141, όπου αναφέρονται αναλυτικά τα αίτια, τα αιτήματα και οι συνέπειες της εξέγερσης της Αιτ/νίας (1836), Γ. Κολιόπουλου, *Ληστές. Η Κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1979, ό.π., και Γ. Παπατρέχα, *Η ιστορία του Αγρινίου*, Αγρίνιο 1991, σσ. 337-363, όπου αναφέρεται στην επαναστατική εξέγερση του 1836, σσ. 337-363 και Ε. Γιαννακοπούλου, «*Η διαμόρφωση του κοινωνικού ιστού στο Βραχώρι (19^{ος}- α' μισό του 20^{ου} αι.)*» στο Κ. Μπάδα, (γεν. επιμέλεια) Πρακτικά ημερίδας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, , *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, εκδ. Μεταίχμιο και Δήμος Αγρινίου, Αθήνα 2003, σσ. 40-41.

συγκεκριμένης περιόδου.¹³ Πρόκειται για ένα μετασχηματισμό, το σημαντικότερο που γνώρισε η ελληνική ύπαιθρος το 19 αι. και οφείλεται στην αλληλεπίδραση δύο σημαντικών γεγονότων: Της διανομής των «εθνικών γαιών» (το 1871) και της τεράστιας επέκτασης των εξαγωγικών φυτειών κυρίως του καπνού, της σταφίδας και της ελιάς.

Η αγροτική μεταρρύθμιση του 1871, είχε ανάμεσα στα άλλα τη σημαντική συνέπεια ότι παρακίνησε ακόμη περισσότερο την ανάπτυξη των καλλιεργειών, οι οποίες προορίζονταν για εξαγωγή. Και μάλιστα αυτό έγινε σε βάρος της καλλιέργειας των δημητριακών, με αποτέλεσμα να επιδεινωθεί το διατροφικό έλλειμμα της χώρας. Στις εξαγωγικές φυτείες συνωστιζόταν κυρίως το πλήθος των μικρότατων οικογενειακών κλήρων. Στα 1875 σε σύνολο 7,22 εκατομμύρια καλλιεργούμενα στρέμματα τα 3,09 εκατ. στρέμματα, δηλ. το 43% καλλιεργούνταν από φυτείες.¹⁴

Όπως σε όλη την επικράτεια έτσι και στο Αγρίνιο την περίοδο αυτή και μάλιστα στα 1860-1870, παρατηρείται στροφή των μικροκαλλιεργητών προς τις εμπορευματικές καλλιέργειες και κυρίως εκείνης του καπνού, που ευδοκιμεί στην περιοχή ήδη από το 17^ο αι. Μετά το 1870 η καλλιέργεια του καπνού άρχισε να αποκτά μεγάλη σημασία για την τοπική οικονομία, η οποία μέχρι πριν δεκαετίες ήταν ασήμαντη. Παράγεται καπνός καλής ποιότητας και μεγάλης ποσότητας, η οποία σε περιόδους ευφορίας ανέρχεται σε 1.000.000 οκάδες, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας ήταν εξαγωγίμο.

Στον εμπορικό οδηγό του 1875 αναφέρεται ότι: το Αγρίνιο «περιλαμβάνει ως έγγιστα 6 χιλιάδας κατοίκους επασχολούμενους ιδίως εις την γεωργίαν, κτηνοτροφίαν, εμπόριον και λοιπάς βιωτικές τέχνας, είναι δε έδρα Επαρχείου, Δημαρχίας, Αστυνομίας, Εφορίας, Ταμείου, Ειρηνοδικείου, Υπομοιραρχίας, Φρουραρχίου, ου ο

¹³ Β. Πατρώνη, "Σταφίδα και αγροτική μεταρρύθμιση" στο: *Νεοελληνική Κοινωνία. Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμέλεια), Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας, εκδ. Κριτική, 1993.

¹⁴ Κ. Βεργόπουλου, ό.π., σ. 112, όπου αναφέρονται και οι λόγοι για τους οποίους το κράτος ενόησε την επέκταση των φυτειών των αμπελώνων και του καπνού: Γιατί τα προϊόντα των φυτειών απέφεραν i) ραγδαία εισροή ξένου συναλλάγματος. ii) αυξανόμενα δημόσια έσοδα από τους τελωνειακούς δασμούς εξαγωγής και iii) πληρέστερη ενσωμάτωση της αγροτικής παραγωγής στη διεθνή αγορά. Παρείχε τη δυνατότητα στο κράτος να επιβάλλει κατά πιο ολοκληρωτικό τρόπο τον έλεγχο του στους αγρότες. Η επέκταση όμως των εμπορευματικών φυτειοκαλλιεργειών είχε και δυσάρεστα αποτελέσματα για την οικονομία: Περιορίστηκε η καλλιέργεια των δημητριακών συνεπώς μεγάλωσε το διατροφικό έλλειμμα της χώρας και αυξήθηκε η δαπάνη για την εισαγωγή σιτηρών.

Φρούραρχος είναι συνάμα και ανώτερος διοικητής του εδρεύοντος πάντοτε λόχου του πεζικού, έχει ελληνικόν σχολείον μετά Σχολάρχου και δύο Ελληνοδιδασκάλων, δημοτικόν σχολείον μετ' ανωτέρου διευθυντού και ετέρου βοηθού διδασκάλου των αρρένων, έτι δε δημοτικόν σχολείον κορασίων μετά μιας διδασκαλίσης. Το Αγρίνιον έχει διττόν εμπόριον εισαγωγικόν και εξαγωγικόν [...]. Παράγει το Αγρίνιον τα εξής προϊόντα: Καπνόν μεγάλης ποσότητος και καλής ποιότητος, ου η ετήσια παραγωγή ούσα προ δεκαετίας ασήμαντος, ήδη φθάνει κατά τας εφόρους εποχάς περί 1.000.000 οκάδων...». ¹⁵

Αξιοσημείωτο είναι ότι στην έκθεση των Ελληνικών προϊόντων, που έγινε στο Παρίσι στα 1878, το Αγρίνιο αντιπροσωπεύεται με το μυρωδάτο καπνό, που τότε είχε εισαχθεί και τον ντόπιο. Επίσης είχαν σταλεί κομμένος καπνός, τσιγάρα και κούτες τσιγάρων, προφανώς από τη ντόπια υποτυπώδη βιοτεχνία. ¹⁶

Η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη στο Αγρίνιο αρχίζει όμως να διαφαίνεται τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αι.. Η πρωθυπουργία του Χ. Τρικούπη, η οποία με μικρά διαλείμματα σφράγισε όλη σχεδόν την πρώτη δεκαετία (1880-1890) και συνεχίστηκε και στη δεύτερη λιγότερο, συντέλεσε στην αναμόρφωση όλου του ελληνικού κράτους γενικότερα. Ήταν λοιπόν επόμενο και η πορεία του δήμου Αγρινίου να είναι συνυφασμένη με τα έργα αναδιοργάνωσης του Νομού Αιτωλοακαρνανίας. Πρόκειται για μια σειρά από μεγάλα τεχνικά έργα που έγιναν τότε και συντέλεσαν στην έξοδο της πόλης από την απομόνωση και ακινησία και στη σύνδεσή της με τα λιμάνια του εξαγωγικού εμπορίου. Είναι τα τεκμήρια της εκσυγχρονιστικής πολιτικής του Τρικούπη, σημαντικά για την εξέλιξη της Αιτωλοακαρνανίας γενικά και του Αγρινίου ειδικότερα.

Η δημοτική αρχή στρέφεται στη δημιουργία των απαραίτητων υλικότεχνικών υποδομών. Ειδικά η δημαρχία του " φιλοπροόδου" Μ. Μπέλλου (1879-1887) αφήνει εποχή: Εφαρμόζεται έστω και καθυστερημένα το ρυμοτομικό σχέδιο το 1852 (Βαυαρικό). Χαράζεται δηλ. ο κεντρικός οδικός άξονας (σημερινή οδός Παπαστράτου) και οι δυο πλατείες (σημερινή πλατεία Δημοκρατίας και πλατεία Ειρήνης), αρχίζει ο φωτισμός της πόλης με φανούς, δημιουργείται η Α' τάξη

¹⁵ Βλ. Μ. Μπούκα, *Οδηγός Εμπορικός, Γεωγραφικός και Ιστορικός των πλείστων κυριότερων πόλεων της Ελλάδος του έτους 1875*. Εν Αθήναις Τύποις "Ελληνικής Ανεξαρτησίας", 1875.

¹⁶ Ε.Γιαννακοπούλου, ό.π., σ. 45.

(δημοσυντήρητου) Γυμνασίου κλπ. Η πόλη αριθμεί ήδη 6.000 και η ανάπτυξή της αποδίδεται στην καπνοκαλλιέργεια και κατ' επέκταση στη διευκόλυνση του εμπορίου, λόγω των νέων οδικών συνθηκών που διαμορφώθηκαν.¹⁷

Είναι γεγονός ότι πέρα από τις όποιες μεμψιμοιρίες και αντιπολιτευτικές διαθέσεις, που καταγράφονται στα έντυπα της εποχής, ο Τρικούπης αναδιοργάνωσε τη χώρα και πλούτισε ιδιαίτερα το νομό Αιτωλοακαρνανίας, με πυκνό οδικό δίκτυο και κυρίως με το σιδηροδρομικό σταθμό Βορειοδυτικής Ελλάδας με τη γραμμή Αγρινίου-Μεσολογγίου-Κρυονερίου. Οι εργασίες για τη σιδηροδρομική γραμμή Μεσολογγίου άρχισαν στις 13 Ιουνίου 1888, ενώ στις 12 Δεκεμβρίου 1889 ο Τρικούπης αποφάσισε την επέκτασή του ως το Κρυονέρι ώστε να συνδεθεί ατμοπλοϊκά με την Πάτρα και τις γραμμές του Σ.Π.Α.Π.¹⁸

Στα έργα του Τρικούπη συγκαταλέγεται και η εντυπωσιακή για την εποχή της γέφυρα του Αχελώου (1881) επί της Εθνικής οδού Αγρινίου – Αμφιλοχίας (Το 1884 έγιναν τα εγκαίνια).

Η δημιουργία σύγχρονου συγκοινωνιακού δικτύου και κυρίως η σιδηροδρομική γραμμή Αγρινίου-Μεσολογγίου-Κρυονερίου, είχε τεράστια σημασία ειδικά για το Αγρίνιο, που ασφυκτιούσε σε ένα απομονωμένο σχεδόν χώρο, λόγω της γεωγραφικής

¹⁷ «Γράφω Αγρίνιον αφού το εθέσπισαν ούτω, αλλά το γράφω υπό διαμαρτύρησιν. Προκρίνω το όνομα Βραχώρι υπό το οποίον η πόλις αυτή είναι εισέτι γνωστή εις όλην την Ελλάδα [...]. Μετά την Αιτωλικήν άκραν της γέφυρας η οδός ανέρχεται επί λόφου, όπισθεν του οποίου αρχίζει η πεδιάς του Αγρινίου. Ενταύθα η καλλιέργεια γίνεται πυκνωτέρα, η εζοχή δεν είναι πλέον έρημος, η οδός συντηρείται μετά πλειοτέρας επιμελείας, αισθάνεσαι δε ότι πλησιάζεις εις κέντρον πληθυσμού και εργασίας.

Το Αγρίνιον είναι εισέτι πόλις περιέχουσα εξ περίπου χιλιάδας κατοίκους, αλλ' ευρίσκεται εις πρόοδον, οφείλει δε κατ' εζοχήν την ανάπτυξίν της εις την καλλιέργειαν του καπνού...», στο: Δ. Βικέλα, Από Νικοπόλεως εις Ολυμπίαν, Αθήνα 1885, σ. 171.

¹⁸ Η τοπική εφημερίδα *Ο Πολίτης*, 23 Απριλίου 1890 γράφει για την πρώτη φορά που εσφύριξε η μηχανή του τρένου στο Αγρίνιο και για την υποδοχή που του επιφύλαξε ο κόσμος: "Την 15 φθίνοντος μηνός και περί ώραν 4 μ.μ. αφίκετο εκ Μεσολογγίου ο σιδηροδρομικός συρμός εις τον ενταύθα σταθμόν αυτού άμα δε ως ηκούσθη ο συρρυγμός της ατμομηχανής, αναρίθμητον πλήθος εκ της πόλεώς μας εξέδραμεν προς το μέρος ένθα τα διάφορα αυτού καταστήματα ίδρυνται, όπως ανελήφθη ιδίοις όμμασιν, το αξιοθέατον και μεγαλοπρεπές αντικείμενον, όπερ αληθώς παρίστα η εκτάκτως εμφανισθείσα αμαξοστοιχία. Το άπειρον τούτο πλήθος ιδόν ταύτην κατηγορητέυθη εκ του απροσδόκητου τούτου θεάματος, και μυρίας εξέπεμψεν ευχάς υπέρ του Προέδρου της Κυβερνήσεως Χαρ. Τρικούπη. Επί διαφόρων δε αποστάσεων της σιδηροδρομικής γραμμής, τη επιμελεία του Δημάρχου Αγρινίου κ. Σπυρίδωνος Π. Σπυροπούλου είχαν αναρτηθή ασίδες εκ μυρσινών και ανθέων μετά σημαιών διαφόρων χρωμάτων, εν αις διεκρίνετο κυματίζουσα η του ημετέρου Έθνους. Μετά την αποχώρησιν του συρμού το συρρεύσαν πλήθος επανέκαμψε οίκαδε αποκομήσαν τας αρίστας εντυπώσεις επί τω θεάματι, ο ανετήλφθη».

θέσης του και ιδιαίτερα σε μια χρονική περίοδο, που η παραγωγή κυρίως του καπνού αυξάνεται διαρκώς και αποκτά όλο και μεγαλύτερη σημασία για την τοπική οικονομία. Μέχρι τότε η εξαγωγή καπνών ήταν υποτυπώδης και βεβαίως σε βάρος της ποιότητας και της ποσότητας του προϊόντος, αφού φορτώνονταν σε κάρα για να φθάσει στο Αιτωλικό ή στο Μεσολόγγι, όπου μεταφορτώνονταν σε καΐκια με προορισμό το λιμάνι της Πάτρας, όπου κατέληγε σε κακή κατάσταση.¹⁹

Τονίζουμε ιδιαίτερα την εξαγωγή καπνών, που είχε άμεση ανάγκη σύγχρονου συγκοινωνιακού δικτύου για τις μεταφορές, γιατί ως γνωστόν ο καπνός είναι ευαίσθητο προϊόν και επηρεάζεται από τις διάφορες συνθήκες μεταφοράς, φορτοεκφόρτωσης, καιρικές συνθήκες, αποθήκευση κλπ., οι οποίες επιδρούν στην ποιοτική και κατά συνέπεια στην εμπορική αξία του.

Μια νέα τροπή κατά την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αι. παίρνει η πληθυσμιακή κατάσταση της πόλης. Μετά τους καταστροφικούς σεισμούς²⁰ που σημειώθηκαν στα 1887, 1888 και 1889, κατακλύζουν την πόλη μαστόροι από την Κόνιτσα, τα Τζουμέρκα, την Κλεπά και τη Λομποτινά. Έτσι το 1889 ο δήμος αριθμεί²¹ 9.972 κατοίκους και η έδρα του το Βραχώρι 7.430 παρά τις θανατηφόρες επιδημίες που είχαν προηγηθεί βλογιά και ιλαρά το 1881 και 1886 και πανώλη το 1885.

Γρήγορα ο δήμος ανακάμπτει και κατά ένα μέρος το χρωστάει στη δωρεά του Δ. Στάικου, ο οποίος διέθεσε την τεράστια περιουσία του για την εκτέλεση δημοτικών έργων. Δικό του έργο είναι η ίδρυση του ολοκληρωμένου δημοσυντήρητου γυμνασίου που λειτούργησε το 1892 μέχρι το 1930, οπότε έγιναν τα Παπαστράτεια εκπαιδευτήρια.

Πέρα από την οργάνωση και την έξωθεν ευπρέπεια εξαιτίας της οποίας χαρακτηρίζεται το Αγρίνιο "μικρό Παρισιάκι", τονίζεται επανειλημμένα από τον τύπο της εποχής με δόση υπερβολής, ότι: *"Υπό άποψιν εμπορικής κινήσεως το Αγρίνιον σήμερον κατέχει εν τω νομώ την πρώτην θέσιν Είναι πόλις μικρά με εισέτι, 7.000 κατοίκων, προοδεύουσα όμως ολοέν χάρις εις την καλλιέργειαν και το εμπόριο του καπνού[...]. Ως πόλις το Αγρίνιον έχει λαμπράν ρυμοτομίαν, πλατείας κομψάς,*

¹⁹ Γερ. Παπατρέχα, ό.π., 383.

²⁰ Ε. Γιαννακοπούλου, ό.π., σ.44.

²¹ Θ. Θωμόπουλου, λήμμα *Αγρίνιο*, στην Αιτωλο –Ευρυτανική Εγκυκλοπαίδεια, τ. Α', σ. 192. και Γερ. Παπατρέχα, ό.π., 374. Οι πληθυσμοί από Μ. Χουλιάρáκη, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος 1821-1871*, τ. Α', μέρος Δεύτερο, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήναι 1974.

δημοτικόν κατάστημα ευάερων, ευρύχωρον, με οικίας περιτρυγυρισμένης με πρασινάδα, με δέντρα, με περιβόλια, με τόσα καλά πράγματα τα οποία παρουσιάζουν εις τον ξένον μίαν πόλιν οργώσαν, τείνουσαν εις την πρόοδον [...]. Η άφθονος παραγωγή των καπνών έδώσεν αρκετήν ζώήν εις τους κατοίκους, και πάντες ζώσιν άνέτως".²²

Ο βαθμιαίος εξαστισμός και η πρόοδος πιστοποιείται και από την πρωτοφανή κίνηση στον κοινωνικό - πολιτιστικό τομέα. Το 1896 εν όψει της αναβίωσης των Ολυμπιακών Αγώνων, ιδρύεται ο Γυμναστικός Σύλλογος "Ηρακλής" και την ίδια χρονιά στο πλαίσιο μιας ευρύτερης φεμινιστικής κίνησης ιδρύεται επίσης στο Αγρίνιο παράρτημα του «Εν Αθήναις Συλλόγου Εργάνη Αθηνά», το οποίο πραγματοποίησε την Α' Πανελλήνια Εγχώριων προϊόντων στις 21 Μαΐου 1898.²³

Στην έκθεση εκτίθενται προϊόντα της βιοτεχνικής και βιομηχανικής παραγωγής από πολλές πόλεις της Στερεάς Ελλάδας, της Πελοποννήσου, της Ηπείρου και της Μακεδονίας (υφάσματα, τάπητες, χειροτεχνήματα, είδη ένδυσης και υπόδησης, προϊόντα οينوπνευματοποιίας, κοσμηματοποιίας). Υπάρχουν και εκθέματα με γεωργικά εργαλεία και άλλα αντικείμενα οικιακής χρήσεως και τέχνης. Αμέσως μετά 24 Μαΐου 1898, πραγματοποιεί συνέδριο με θέμα: *"Ποια πρέπει να είναι η θέσις της Ελληνίδος εις την οικογένειαν και την κοινωνίαν"*.²⁴

Λήγοντος του 19^{ου} αι. το Αγρίνιο παρουσιάζει έντονη πνευματική και κοινωνική κινητικότητα με αντίστοιχη υποδομή (υποκατάστημα Εθνικής Τράπεζας, Ταμείο, Ειρηνοδικείο, τρία ξενοδοχεία ύπνου, πολλά εστιατόρια και μαγειρεία, γυμναστήριο, φιλαρμονική) και η πορεία του διαγράφεται αισιόδοξα ανοδική.

²² Εφ. Νεολόγος, αρ. φ. 1365 (23/5/1898)

²³ Βλ. Μ. Γκιόλια, ό.π., σ. 28.

²⁴ Σημειώνουμε ότι ο Σύλλογος Εργάνη Αθηνά στο Αγρίνιο, φρόντισε επίσης τα διερχόμενα στρατεύματα για την ακριτική Άρτα, λόγω του ατυχούς πολέμου του 1897. Στην έκθεση του 1898, που υπήρξε σταθμός στην ιστορία του διαρκώς αναπτυσσόμενου Αγρινίου, σημειώθηκε κοσμοσυρροή από όλη την Ελλάδα. Εκπρόσωποι του οικονομικού και επιχειρηματικού κόσμου από την Ελλάδα και από τα Βαλκάνια, αλλά και από χώρες της Ευρώπης, πολιτικοί, διπλωμάτες, δημοσιογράφοι υπουργοί και η βασιλική οικογένεια καταφθάνουν στο Αγρίνιο τις μέρες εκείνες. Ο τύπος της εποχής περιέγραψε με τα καλύτερα σχόλια την επιτυχία της συγκεκριμένης έκθεσης.

Βλ. στο ίδιο σ. 28 και Κ. Τριανταφυλλίδη, *"Βραχώρι" 1880-1940. Κοινωνική και πνευματική αφύπνιση*, στο *"Ε" Ιστορικά*, Ελευθεροτυπία, 26 Σεπτεμβρίου 2002.

Όσο αφορά τον καπνό έχει ιδρυθεί Καπνεμπορική Εταιρεία Αφ. Παναγοπούλου από τον Αναστάσιο Παναγόπουλο, ο οποίος εξάγει καπνό στην Αίγυπτο.²⁵ Επομένως τα καπνά δεν απευθύνονται μόνο στην εσωτερική αγορά, αλλά προωθούνται και στις αγορές του εξωτερικού.

1.1.2. Το Αγρίνιο ως καπνικό κέντρο στη διαδρομή του 20^{ου} αι. Οι μεγάλοι ιστορικοί, δημογραφικοί, πολιτικοί και κοινωνικοί σταθμοί κοινοί σε όλη την ελληνική επικράτεια, είναι επόμενο να καθορίζουν και την ιστορία του Αγρινίου στο θέμα του καπνού: i) Η γέννηση του εργατικού κινήματος στην πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αι, ii) Οι Βαλκανικοί και ο Α' Παγκόσμιος πόλεμος, iii) Η έλευση των προσφύγων μετά τη μικρασιατική καταστροφή, iv) Η δικτατορία του Μεταξά, v) Ο πόλεμος, η Κατοχή και ο Εμφύλιος, vi) Οι πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες και vii) Η Μεταπολίτευση.

1.1.2.1. Η νέα συνδικαλιστική και πολιτική πραγματικότητα. Το έτος 1908 θα πρέπει να θεωρηθεί κοινωνική τομή. Αφενός οι ανώτερες αστικές ελίτ φαίνεται να ευαισθητοποιούνται ως προς το αίτημα του εκσυγχρονισμού των δομών της χώρας (πράγμα που θα σχηματισθεί με το κίνημα στο Γουδί), αφετέρου παρατηρείται μια προσπάθεια οργάνωσης των εργατών όχι πλέον σε συντεχνιακές οργανώσεις, αλλά σε εργατικά σωματεία,²⁶ ενώ εκδηλώνονται απεργιακές κινητοποιήσεις σε όλη την επικράτεια. Ιδιαίτερη έμφαση στο πλαίσιο της μεταβατικής αυτής συγκυρίας, θα πρέπει να δοθεί στην ίδρυση της Κοινωνιολογικής Εταιρείας, με στόχο τη διάχυση των σοσιαλιστικών-μη επαναστατικών-ιδεών, αλλά και την καλλιέργεια των επιστημονικών θεμελίων της νέας ιδεολογίας. Εξάλλου την ίδια περίοδο παρατηρούνται οι αρχικές προσπάθειες πολιτικής ενεργοποίησης της εργατικής τάξης, με εκφραστή τον Αγρινιώτη Κώστα Χατζόπουλο από τους πρώτους κοινωνούς της μαρξιστικής σκέψης στην Ελλάδα.²⁷

²⁵ Βλ. Μηνιαίο περιοδικό "Tobacco International " 15 Φεβρ. 1989, στο ένθετο Λογοτεχνικό φύλλο της εφ. *Εβδομάς*, Ιούλ. 1997, αρ.φ. 16, σ. 12.

²⁶ Βλ. Γ. Κορδάτου, *Ιστορία του Ελληνικού εργατικού κινήματος*, Αθήνα εκδ. Μπουκουμάνης, 1972, σ. 106 κ.ε.

²⁷ Βλ. Μ. Γκιόλια, *ό.π.*, σ. .

Συνέπεια της ιδεολογικής και οικονομικής μετάβασης (μεταξύ 1906 και 1909) είναι να πληθαίνουν οι απεργιακές κινητοποιήσεις των εργατών σε Αθήνα, Πειραιά, Λαύριο και Βόλο. Στο Βόλο την πιο σημαντική εμπορική και βιομηχανική πόλη της Θεσσαλίας, με πρωτοβουλία των καπνεργατών συγκροτείται το Νοέμβριο του 1908 το Εργατικό Κέντρο Βόλου (Ε.Κ.Β.), το πρώτο με την ονομασία αυτή στην Ελλάδα. Το 1910 ιδρύεται το Εργατικό Κέντρο Αθηνών και το 1911 στο Σοσιαλιστικό Κέντρο του Γιαννιού στην ίδια πόλη. Στη Θεσσαλονίκη ιδρύεται το 1909 η Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία (Φεντερασιόν) που θα λειτουργήσει μέχρι το 1918.²⁸ Ως τα 1918 είχαν ιδρυθεί Εργατικά Κέντρα στην Πάτρα, στη Θεσσαλονίκη, στην Καλαμάτα, στην Κέρκυρα, στην Ερμούπολη, στο Ηράκλειο και στη Μυτιλήνη. Πολλά από αυτά ιδρύθηκαν όχι για να συντονίσουν τις προϋπάρχουσες συνδικαλιστικές οργανώσεις, αλλά για να δημιουργήσουν μια πρωταρχική συνεννόηση ανάμεσα στους ανοργάνωτους ως τότε εργάτες.²⁹

Το Εργατικό Κέντρο Αγρινίου ιδρύθηκε το 1918 με πρωτοβουλία του Σωματίου καπνεργατών το οποίο είχε ιδρυθεί το 1911. Σημαντικό βήμα στην οργάνωση του Ελληνικού εργατικού κινήματος, αποτέλεσε η ίδρυση της ΓΣΕΕ (21 Οκτωβρίου 1918),³⁰ καθώς και η ίδρυση του ΣΕΚΕ που στο ιδρυτικό του Συνέδριο αυτοπροσδιορίζεται ως το Ελληνικό Τμήμα της Σοσιαλιστικής Διεθνούς. Στην ίδρυσή του μετέχουν σοσιαλιστικές οργανώσεις, μεταξύ των οποίων η Φεντερασιόν της Θεσσαλονίκης και το Σοσιαλιστικό Κέντρο του Γιαννιού.³¹ Το 1924 στο Γ' Συνέδριο το ΣΕΚΕ μετεξελίχθηκε σε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος.

1.1.2.2. Οι πρόσφυγες: Μια νέα κοινωνική πραγματικότητα και στο Αγρίνιο του Μεσοπολέμου. Ο ερχομός των 1.500.000 περίπου προσφύγων μετά την μικρασιατική καταστροφή, σύμφωνα με την απογραφή του 1928 θα πρέπει να θεωρηθεί καταρχάς τομή όσον αφορά τη δημογραφική αύξηση στις περιοχές όπου εγκαταστάθηκαν.

²⁸ Βλ. Α. Αντωνίου, Κ. Μπρέγιαννη, "Θεσσαλία, πτυχές ιδεολογικών και κοινωνικών συγκρούσεων, από την αυγή του 20^{ου} αιώνα έως το τέλος της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας», Βόλος 2006, [προς έκδοση από το Δήμο Βόλου], σ.4.

²⁹ Α. Λιάκου, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας, 1993, σ.98.

³⁰ Δ. Λιβιεράτου, *Τα Συνέδρια της ΓΣΕΕ*, Αθήνα, Προσκήνιο, 1997.

³¹ Α. Αντωνίου, Κ. Μπρέγιαννη, *ό.π.*, σ.5.

Το μεγαλύτερο αριθμό δέχτηκε η Μακεδονία και η Δυτική Θράκη. Το επέβαλλαν λόγοι οικονομικοί, λόγοι "εθνικού συμφέροντος", αλλά και πρακτικοί, αφού εκεί υπήρχαν τεράστιες εκτάσεις διαθέσιμης γης μετά την απομάκρυνση των Βουλγάρων και των μουσουλμάνων, οι οποίες θα διανέμονταν στους πρόσφυγες.

Η πολιτική των Ελληνικών Κυβερνήσεων στόχευε στην αγροτική ανάπτυξη και φυσικά στη δημιουργία ενός εκτεταμένου στρώματος μικροκαλλιεργειών. Στο πλαίσιο αυτής της αγροτικής πολιτικής και του προγράμματος της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων, επιλέχτηκε προφανώς και ο νομός Αιτωλοακαρνανίας ως τόπος υποδοχής 9.500 περίπου προσφύγων.

Στην περιοχή του Αγρινίου η εγκατάσταση των προσφύγων υπήρξε σταδιακή και διήρκησε από το 1922-1924 (μια μικρότερη πληθυσμιακή ομάδα είχε έρθει το 1914 με τους διωγμούς των Νεότουρκων). Οι περισσότεροι εργάστηκαν τόσο στα καπνοχώραφα, όσο και στα καπνομάγαζα της πόλης. Άλλωστε οι ίδιοι, ιδιαίτερα όσοι προέρχονταν από την περιοχή της Μπάφρας και της Σμύρνης, διέθεταν αρκετή πείρα και τεχνογνωσία, οπότε και προτιμούνταν στις καπνικές εργασίες³² και συμβάλλουν στην αλματώδη ανάπτυξη της καλλιέργειας και της παραγωγής.

*«Η καλλιέργεια των καπνών, μετά την εγκατάστασιν των προσφύγων βαίνει προαγόμενη αλματικώς, ως εκ της εξής επισήμου στατιστικής καταφαίνεται: Εις τον δήμον Αγρινίου κατά το έτος 1922 εκκαλλιεργήθησαν 3.500.στρ., τα οποία κατά το 1925 ανήλθον εις 7.000 στρ. η δε παραγωγή του καπνού κατά μεν το πρώτο έτος ανήλθε εις 259.488 οκάδας, κατά δε τον δεύτερον εις 500.000! Εκ τούτου το 1/8 είναι από το είδος το λεγόμενον τσεμπέλι, το οποίον καταναλίσκεται εις το εσωτερικόν της Ελλάδος, το δε υπόλοιπον, ήτοι τα 2/3, είναι τα λεγόμενα μρωδάτα, τα οποία εξάγονται εις το εξωτερικόν, τη Γερμανίαν, την Αμερικνήν και άλλα μέρη της Ευρώπης».*³³

Οι πρόσφυγες δίνουν επίσης ώθηση και στο συνδικαλιστικό κίνημα που ήδη είχε οργανωθεί στην προηγούμενη δεκαετία (το 1911 το Σωματείο Καπνεργατών 1929 και το 1918 το Εργατικό Κέντρο Αγρινίου.³⁴). Συμμετέχουν μαχητικά στις κινητοποιήσεις και απεργίες του 1926.

³² Λεπτομερή αναφορά για την ένταξη των προσφύγων και ιδιαίτερα των γυναικών στην καπνεργασία βλ. Μέρος Β' της παρούσας μελέτης.

³³ Βλ. Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τ. 1, σ. 465, λήμμα "Αγρίνιον".

³⁴ Βλ. περισσότερα στο Μέρος Γ' της παρούσας μελέτης.

Γενικά η εγκατάσταση των προσφύγων μετέβαλε άρδην την οικονομία της πόλεως και έπαιξε πρωταρχικό ρόλο στην περαιτέρω εξέλιξή της . Ενδεικτικό παράδειγμα η μεγάλη ανοικοδόμηση που εκδηλώνεται κυρίως σε αποθήκες και κτιριακά συγκροτήματα πρώτης επεξεργασίας του καπνού. Οι αποθήκες αδελφών Παπαστράτου (1924), αδελφών Παπαπέτρου (1925), αδελφών Παναγοπούλου (1925), Ηλία Ηλιού, Κ. Καμποσιώρα και Ιωάννη Κόκκαλη λίγο αργότερα. Την ίδια περίοδο ξένες εταιρείες εγκαθιστούν μόνιμα υποκαταστήματα (π.χ. Γκέρυ ταμπάκο κόμπανυ, Σουηδικό Μονοπώλιοκ.α.). Όχι μόνο ο καπνός αλλά και το εξαγωγικό εμπόριο ελαιών τονώνουν την οικονομία. Χαρακτηριστικό του μεγέθους και της έκτασης των ποικίλων εμπορικών σχέσεων και συναλλαγών είναι ότι όλες σχεδόν οι τράπεζες έχουν αντιπροσωπείες στο Αγρίνιο (Τράπεζα Ελλάδος, Τράπεζα Αθηνών, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Τράπεζα Καραβασίλη και Αγροτική Τράπεζα).³⁵

Το Αγρίνιο καθίσταται πλέον κέντρο εμπορικό, το μεγαλύτερο του νομού. Από το Νοέμβριο του 1931 άρχισε και αεροπορική συγκοινωνία Αθηνών-Αγρινίου-Ιωαννίνων και τανάπαλιν.³⁶

Επί δημαρχίας Α. Παναγοπούλου πραγματοποιούνται ένας ικανός αριθμός έργων: συμπληρώνεται η ρυμοτομία, εγκαινιάζεται ο ηλεκτροφωτισμός, με χρηματοδότηση των Αφών Παπαστράτου, αρχίζουν οι ανασκαφές για την ανακάλυψη του Αρχαίου Αγρινίου, ολοκληρώνεται η αποκατάσταση των προσφύγων στον συνοικισμό Αγίου Κωνσταντίνου, ανεγείρονται σχολικά κτήρια και γενικώς αξιοποιούνται οι δωρεές των Παπαστραταίων, οι οποίοι αναδείχθηκαν μεγάλοι ευεργέτες της πόλης.

Σημαντική επίσης είναι η πολιτιστική ανάπτυξη του Αγρινίου: Εκπολιτιστικό Σωματείο "Αμφικτυονικό Αδελφάτο" (1926), Παναιτωλικός Γυμναστικός Σύλλογος (1926), Νυχτερινές Σχολές, Φιλαρμονικό Σωματείο, Ωδείο.

Εκδίδονται εφημερίδες όπως: *Θάρρος* (1926), *Λαϊκόν Βήμα* (1933), *Φως* (1927), *Τριχωνίς* (1929), *Παραγωγός* (1934), *Νέα Εποχή* (1935) κλπ.

1.1.2. 3. Η ανακοπή της πορείας. Η αναπτυξιακή πορεία της πόλης ανακόπτεται με την Διεθνή Παγκόσμια οικονομική κρίση (1929). Ο απολογισμός του καπνικού

³⁵ Εφ., *Το Φως Αγρινίου*, 27 Μαΐου 1934.

³⁶ Εφ., *Το Φως Αγρινίου*, 27 Νοεμβρίου 1931.

ζητήματος του 1931 "είναι θλιβερότερος" από το προηγούμενο έτος: Η αυστηρότατη εφαρμογή του περιορισμού της καπνοκαλλιέργειας, η αβάσταχτη φορολογία, τα αδιάθετα καπνά συντελούν στον οικονομικό μαρασμό, που οδηγεί σταδιακά στην εξαθλίωση κυρίως των καπνοπαραγωγών και καπνεργατών της περιοχής, αλλά και ευρύτερα του Ελλαδικού χώρου. Το προεκλογικό κλίμα στο Αγρίνιο στις εκλογές του 1934 αποτυπώνει την απελπισία του καπνοπαραγωγικού κόσμου.³⁷

Η οδυνηρή κατάσταση στην οποία περιήλθε ο εργατικός κόσμος εκφράζεται με κινητοποιήσεις ανά την Ελλάδα με αποκορύφωμα την Απεργία της 9^{ης} Μαΐου 1936 στη Θεσσαλονίκη.³⁸ Τρεις μήνες αργότερα η χώρα περνάει στη δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου, του Μεταξά, αρχή δεινών για το εργατικό κίνημα (φυλακίσεις, διώξεις, εξορίες στελεχών κλπ.). Βέβαια η απαγόρευση της λειτουργίας, του εργατικού κινήματος, οι φυλακίσεις και οι εξορίες των στελεχών του, δεν αρχίζουν με τη δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου, ήταν γνωστές και πριν από αυτή. Ωστόσο αποτελεί τομή το γεγονός ότι τώρα συστηματοποιούνταν και εντάσσονταν στο πλαίσιο της κατάργησης της νομιμότητας των πολιτικών κομμάτων, της απαγόρευσης της πολιτικής ζωής και της ατμόσφαιρας φόβου που επικρατούσε τότε.³⁹

1.1.2.4. Ο πόλεμος και η Κατοχή (1940-1944). *"Πλην η λεηλασία των καπνικών αποθεμάτων της χώρας μας και η καταπληκτική οπισθοδρόμησης της άλλοτε τόσο ανθούσης καπνοκαλλιέργειάς μας δεν υπήρξαν αι μόναι εκδηλώσεις της εξαρθρώσεως της ελληνικής καπνικής οικονομίας, αποτόκου της ξένης στρατιωτικής κατοχής. Οι κατακτηταί προέβησαν εις καταστροφάς καπνοπαραγωγικών χωρίων (τα οικήματα 650 εκ των 1440 καπνοπαραγωγικών χωρίων υπέστησαν ζημίας, κυμαινομένας μεταξύ 5 και 100%) και διαρπαγάς των ζώων των, των μεταφορικών μέσων, των γεωργικών εργαλείων, μέχρις ακόμη των οικιακών σκευών και ενδυμάτων των. Ότι τέλος η*

³⁷ Βλ. Εκλογικούς λόγους κομμάτων στην εφ. *Φως Αγρινίου* 18 Φεβρ. 1934: « Η τοιαύτη Κρίσις (Παγκόσμια) εδημιούργησε τα θύματά της, εκήρυξε εις κατάστασιν πτωχεύσεως τίμιους και μεγάλους καπνέμπορους, έκαμε άεργους σοβαρούς πρώην εμπόρους με γενικωτέρας, δυστυχώς ζημίας εις την αγοράν Αγρινίου και των καπνοπαραγωγικών περιφερειών εν γένει, ηλάττωσε εις το ελάχιστον την αγοραστικήν δύναμιν, περιώρισε την πίστην, και ενέσπειρεν την ανεργίαν, την ένδοιαν και την αθλιότητα. Η θλιβερή αυτή συνέπεια, η ανεργία και οι ποικιλώνομοι ενδεείς, πρέπει να συγκεντρώση την μέριμνα της δημοτικής πρωτίστως αρχής και των άλλων κοινωνικών παραγόντων». Λόγος του πολιτευτή Δ. Βότση πριν τις εκλογές του 1934, στις οποίες εξελέγη δήμαρχος.

³⁸ Βλ. Μέρος Γ' της παρούσας εργασίας.

³⁹ Βλ. Αντ. Λιάκου,ό.π., σ. 538.

ελάττωσις αὐτῆ τῆς καπνοπαραγωγῆς θα εἶχε τραγικά αποτελέσματα και δια τους πολυάριθμους καπνεργάτας τῆς πέραν και εντεύθεν του Στρυμόνος ελληνικῆς περιοχῆς, το πράγμα εἶναι αυτονόητον. Σημαντικόν ποσοστόν τούτων απέθανεν ἀπό την πείναν και ἀπό τας ἀσθενείας.⁴⁰

Ο πόλεμος και η Κατοχή εκτός ἀπό τα οδυνηρά αποτελέσματα σε ανθρώπινο δυναμικό (βασανιστήρια, ομαδικές εκτελέσεις), τα οποία καταγράφει η εθνική ιστορία, στην κυριολεξία συνέτριψαν και την " ανθούσα και αναπτυσσόμενη καπνική οικονομία" τῆς Ελλάδας. Πολύ βαριά πλήγματα και ανυπολόγιστες ζημιές υπέστη στο διάστημα αυτό ο καπνικός κλάδος τῆς χώρας. Τα στοιχεία τῆς παραγωγῆς καπνού αὐτῆ την κρίσιμη τετραετία δίνουν αμυδρά εικόνα τῆς συντριβῆς του Ελληνικού καπνού.

ΚΑΛΙΕΡΓΕΙΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΠΝΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΔΙΑΡΚΕΙΑΝ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ								
	1941		1942		1943		1944	
	Στρέμ.	Οκάδες	Στρέμ.	Οκάδες	Στρέμ.	Οκάδες	Στρέμ.	Οκάδες
Ανατ. Μακ- Θράκη	-	-	-	-	-	-	91.576	12.021.637
Κεντρ.-Δυτ. Μακεδ.	87.000	2.700.000	54.570	1.754.000	99.113	5.238.000	55.650	2.526.641
Θεσσαλία	40.000	1.500.000	7.000	185.000	3.450	140.000	10.000	340.622
Φθιωποδοφικῆς			5.000	214.000	3.000	80.000	5.778	187.734
Αττικοβοιωτία	4.000	200.000	400	18.000	3.000	70.000	2.098	106.790
Αιτωλία	85.000	2.700.000	12.000	359.000	20.000	920.000	14.000	950.000
Ηπειρος	(1)	(1)	2.000	54.000	(1)	(1)	(1)	(1)
Πελοπόννησος	22.000	750.000	10.000	403.000	10.000	550.000	26.100	912.500
Νῆσοι	(1)	(1)	4.000	83.000	(1)	200.000	3.962	235.406
Σύνολον	238.000	7.850.000	94.970	3.070.000	138.563	7.198.000	209.164	17.281.330

Η Δεκαετηρίς του Ελληνικού καπνού 1945-1955, εφ. "Ο καπνός", Αθήναι 1955 σ. 25.

Η κάθετη πτώση τῆς καπνοπαραγωγῆς, οι εξευτελιστικές τιμές, και οι επισιτιστικές δυσχέρειες, ἀνάγκασαν τους παραγωγούς να αντικαταστήσουν, όσο ἦταν δυνατόν, την καπνοκαλλιέργεια με άλλες καλλιέργειες και κυρίως δημητριακῶν, για να επιβιώσουν.⁴¹

⁴⁰ " Η Δεκαετηρίς του Ελληνικού καπνού 1945-1955, εφ. "Ο καπνός", Αθήναι 1955 σ. 24.

⁴¹ Βλ. Ι. Ιλανετζή, Σ.Ε.Κ.Ε. και καπνός, Χρονικόν Συνεταιριστικῆς Δημιουργίας, Αθήναι 1973 σσ.16-23.

Οι άνθρωποι όπως σε όλη την Ελλάδα έτσι και στο Αγρίνιο την περίοδο αυτή αντιμετώπιζον έντονα το πρόβλημα της επιβίωσης. Πολλοί περιήλθαν σε κατάσταση εξαθλίωσης και για να μην πεθάνουν από την πείνα άδειασαν κυριολεκτικά τα σπίτια τους μεταφέροντας τα είδη ρουχισμού προικός, καθώς και οικιακά σκεύη γενικά, για ανταλλαγή με σιτάρι, καλαμπόκι, όσπρια κλπ. Οι περισσότεροι αφηγητές, καθώς ξετυλίγουν την ιστορία της ζωής τους, αναφέρονται στη μαύρη περίοδο της Κατοχής και αφηγούνται τις θλιβερές αυτές συνθήκες, τις οποίες έζησαν τότε και τον αγώνα τους να επιβιώσουν.⁴²

Οι προφορικές μαρτυρίες γυναικών κυρίως, αναφέρουν ότι ξεπουλάνε την προίκα τους για λίγο αλεύρι, για ένα μπουκάλι λάδι. Είναι συγκλονιστικές οι αφηγήσεις τους, όταν εξιστορούν πώς νεαρά κορίτσια, τότε, παρέα με τη μάνα και τις γειτόνισσες φορτώνονται τους μπόγους με τα ρούχα ή τα σκεύη και πάνε να τα πουλήσουν κυρίως στα χωριά της Άρτας, Πρέβεζας, Λευκάδας και άλλου για λίγα είδη διατροφής, προκειμένου να επιβιώσουν.⁴³

Ο πόλεμος προκάλεσε πλήρη εξάρθρωση της καπνικής οικονομίας, όπως προκύπτει από τη σχετική βιβλιογραφία, αλλά και από τη μελέτη της προφορικής ιστορίας. Αμέσως μόλις οι Γερμανοί κατέλαβαν την Ελλάδα και πριν μάλιστα

⁴² Ο Σπ. Καραγιάννης, πρόσφυγας στον Άγιο Κων/νο Αγρινίου γράφει ότι οι κοπέλες οι προσφυγοπούλες κάνανε ωραία εργόχειρα. Με το βελόνι ή με το βελονάκι. Αυτά τα κεντούσαν τα βράδια με το πενιχρό φως που είχαν τότε, αφού δεν υπήρχε ηλεκτρικό ρεύμα, με την ελπίδα να στολίσουν κάποτε το καλό σπίτι που θα έφτιαχναν. Αλλά τα όνειρά τους δεν πραγματοποιήθηκαν: "Πρώτον γιατί δεν απόκτησαν ποτέ κατάλληλο σπίτι για να το στολίσουν και τα φύλαγαν για τη δεύτερη γενιά. Δυστυχώς ούτε και αυτή η γενιά ήταν τυχερή να τα απολαύσει. Έγινε πόλεμος, ήρθε η Κατοχή, άρχισε η έλλειψη τροφίμων. Ό,τι πολύτιμο είχαν στο σπιτικό τους το αντάλλαζαν για λίγο καλαμπόκι. Η πείνα δεν είχε τελειωμό. Βγήκαν και τα εργόχειρα από την κρύπτη τους για να πάρουν το δρόμο της μαύρης αγοράς. Τα πήγαιναν στα παραγωγικά χωριά για να τα ανταλλάξουν με σιδηρότε φαγώσιμο βρίσκονταν. Οι χωριατοπούλες δεν χόρταιναν να τα βλέπουν αυτά τα προσφυγικά εργόχειρα και όποια ήταν τυχερή να αποκτήσει κάποια εργόχειρα με καμάρι τα παρουσίαζε στις φιλενάδες της". Βλ. Σπ. Καραγιάννη, *Οι θυσίες του προσφυγικού λαού του Αγίου Κωνσταντίνου*, Αγρίνιο 2003, σ. 35.

⁴³ Ενδεικτικά παραθέτουμε απόσπασμα από την αφήγηση της Κ.Ι.: "Περάσαμε πολύ δύσκολα χρόνια. Πέτρινα χρόνια. Πείνα; Γύρισα όλη την Ήπειρο, να πηγαίνω να πουλήσουμε τα πράγματα μας όλα, για να φέρουμε το σιτάρι, το καλαμπόκι, να ζήσουμε... Όλα, δεν είχα αφήσει τίποτα εδώ μέσα, όλα! Σ' ένα μπόγο στο ώμο, και όποιο αυτοκίνητο ήταν Ιταλοί τότε, οι Ιταλοί ήταν λίγο πιο ελαστικοί, έπαιρναν τον κόσμο. Μέχρι την Ήπειρο τα πουλάγαμε για να φέρουμε καρπό, τρόφιμα. Εδώ περιμένανε σαν τα χελιδόνια, με ανοιχτό το στόμα... Κάναμε ένα γκρουπ 3-4 και παίρναμε το δρόμο προς το άγνωστο, κι όπου μας βγάλει. Στα χωριά ήταν καλύτερα γιατί ήταν οι καλλιέργειες, σιτάρια, καλαμπόκια... Της Άρτας τα καμποχώρια όλα τα 'χω περπατήσει. Και περπάτα και περπάτα όλα μεσ' τη λάσπη τα πόδια μας... Να σκέφτεσαι, νεότερες γυναίκες, και να λες το βράδυ πού θα κοιμηθούμε; Περάσαμε δύσκολα χρόνια κόρη μου..." Συνέντευξη κας Κ.Ι., α/α 51, 25/5/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

ολοκληρώσουν την κατάληψη, εκδόθηκε από 18-4-'41 διαταγή⁴⁴ του ανωτέρου Στρατιωτικού Διοικητού, η οποία ουσιαστικά αποτελούσε πράξη αρπαγής όλων των τότε διαθέσιμων καπνών. Σύμφωνα με τη διαταγή αυτή υποχρεώθηκαν όλοι γενικά οι παραγωγοί και οι καπνέμποροι, που είχαν καπνά εσοδείας 1940, να τα διαθέσουν "προς αγοράν εις την Γερμανικήν Στρατιωτικήν Διοίκησιν εν Ελλάδι".

1.1.2.5. Η λεηλασία των καπνών. «Ο δεύτερος παγκόσμιος προκάλεσε πλήρη εξάρθρωσιν της καπνικής μας οικονομίας. Ευθύς ως κατέλαβον οι Γερμανοί του Χίτλερ τη Ελλάδα και πριν μάλιστα ή ολοκληρώσουν την κατάληψιν εξεδόθη η από 18-4-'41 διαταγή του ανώτερου στρατιωτικού διοικητού η οποία κατ' ουσία απετέλεσε πράξιν αρπαγής όλων των τότε διαθέσιμων καπνών μας. Δια της εν λόγω διαταγής ωρίζοντο κυριότερον τα εξής: "1^{ον}) Άπαντες οι καπνοπαραγωγοί ή καπνέμποροι, οι έχοντες εν τη κατοχή των καπνά εσοδείας 1940, υποχρεούνται να προσφέρουν ταύτα προς αγοράν εις την Γερμανικήν Στρατιωτικήν Διοίκησιν εν Ελλάδι.

2^{ον}) Από της ισχύος της διατάξεως ταύτης θεωρούνται τα εν τη προηγουμένη παραγράφω αναφερόμενα καπνά ως προσφερθέντα. Η Γερμανική Στρατιωτική Διοίκησις δέχεται ταυτοχρόνως την προσφοράν.

3^{ον}) Αι τιμαί αγοράς είναι κατ' αρχήν αι αυταί προς τας πληρωθείσας υπό της γερμανικής βιομηχανίας δια την εσοδείαν 1939.»⁴⁵

Από στοιχεία και υπολογισμούς διαπιστώνεται τα αποθέματα των Ελληνικών καπνών, που με την παραπάνω διαταγή περιήλθαν στα χέρια των Γερμανών, ίσως και ένα μικρό ποσό στα χέρια των Ιταλών, ανέρχονται σε 75.000 τόνους. Για να απεικονισθεί το μέγεθος της ζημιάς, λέγονταν χαρακτηριστικά ότι η τεράστια ποσότητα αυτή "επλήρώθη εις την πραγματικότητα με την αξία ενός κυτίου σιγαρέτων".⁴⁶

Ο καπνέμπορος Ευ. Παπαστράτος εξιστορεί τη δική του βιωμένη εμπειρία αυτής της δέσμευσης, "αρπαγής" των καπνών από τις αποθήκες της εταιρείας τους και τις σημαντικότερες ποσότητες σιγαρέτων που διατίθονταν από τους Γερμανούς

⁴⁴ Βλ. *Η Δεκαετηρίς του Ελληνικού καπνού 1944-1955*, εφ. *Ο καπνός*, Αθήναι 1955, σ. 22.

⁴⁵ Βλ. στο ίδιο σ. 23.

⁴⁶ Στο ίδιο σσ. 22-23..

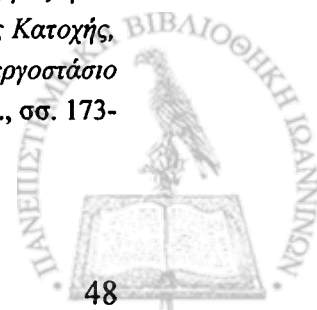
και σε δεύτερο βαθμό από τους Ιταλούς, όχι μόνο για τα εδώ στρατεύματα κατοχής, αλλά και για τις στρατιές τους στην Αφρική και το Ρωσικό μέτωπο.⁴⁷

Επειδή οι Έλληνες καπνέμποροι λόγω της δημεύσεως από τις δυνάμεις κατοχής όλων των εύρεθέντων καπνών στις καπναποθήκες τους (υπολογίστηκαν σε 20.000 και πλέον τόνους) έτοιμων για εξαγωγή και λόγω της διακοπής των εργασιών τους σε όλη τη διάρκεια της κατοχής, για τούτο μετά την απελευθέρωση έτυχαν "ειδικής χρηματοδοτήσεως", για να αντιμετωπίσουν τις πρώτες δαπάνες επανεγκατάστασης και επαναλειτουργίας των επιχειρήσεών τους.⁴⁸

⁴⁷"Τον Απρίλη του 1941 άρχισε η επίθεση των Γερμανών και ύστερα από λίγες εβδομάδες μας πλάκωσε ο βραχνάς της εχθρικής Κατοχής. Από την πρώτη στιγμή που μπήκαν, οι Ναζήδες βάλθηκαν συστηματικά ν' απογυμνώσουν τον τόπο απ'όλο το λιγοστό του πλούτο. Ο καπνός ήταν ένα από τα κυριότερα προϊόντα κι ο σπουδαιότερος εξαγωγικός πόρος της Ελλάδας. Οι Ναζήδες δέσμευαν αμέσως όλα τ' αποθέματα καπνών. Είχαμε 2.500.00 κιλά περίπου αποθέματα της ΠΑΒΕΣ, δηλαδή καπνά για την εσωτερική κατανάλωση, προορισμένα για το εργοστάσιό μας. Είχαμε άλλα 1.500.00 κιλά της καπνεμπορικής Εταιρείας μας, που προορίζονταν για την εξαγωγή. Τα δεύτερα κατασχέθηκαν. Από τις πρώτες μέρες οι αποθήκες μας σφραγίστηκαν, απογράφηκαν κι ύστερα από λίγον καιρό η Γερμανική επιμελητεία παρέλαβε τα καπνά και τα φόρτωσε για τη Γερμανία. Φυσικά η ενέργεια παρουσιάστηκε σαν κανονική επίταξη με δήθεν πληρωμή του αντιτίμου. Έκαμαν μιαν αυθαίρετη εκτίμηση για να μας πληρώσουν τάχα την αξία του εμπορεύματός μας. Η τιμή που όρισαν ήταν τόσο εξευτελιστική που την αρνηθήκαμε. Αυτό δεν ενόχλησε βέβαια διόλου τους Γερμανούς. Περιορίστηκαν να μας υποδείξουν πως είχαμε συμφέρον να εισπράξουμε το ταχύτερο τα όσα μας είχαν ορίσει, επειδή οπωσδήποτε δεν ήταν να μας δώσουν περισσότερα. Και πραγματικά, όταν με ασυγκράτητο πληθωρισμό άρχισε η δραχμή να χάνει την αξία της από την μια στην άλλη, το πήραμε απόφαση να εισπράξουμε το "αντίτιμο" των καπνών μας, που η προπολεμική τους αξία ήταν τουλάχιστον δύο εκατομμύρια δολάρια. Τα όσα λάβαμε δεν αντιπροσώπευαν ούτε το ένα εικοστό της αξίας αυτής.

Όσο δια τα αποθέματα του εργοστασίου μας, τα δύομισι εκατομμύρια χιλιόγραμμα, τα δέσμευσαν κι αυτά οι Γερμανοί και τα διέθεταν μέσω του δικού μας «Υπουργείου». Υποτίθεται πως επρόκειτο να χρησιμοποιηθούν για τις ανάγκες του Ελληνικού λαού. Στην πραγματικότητα οι Γερμανοί – και σε δεύτερο βαθμό οι Ιταλοί – διέθεταν σημαντικότερες ποσότητες σιγαρέτων, όχι μόνο στον εδώ στρατό Κατοχής, αλλά και στις στρατιές τους της Αφρικής και του Ρωσικού μετώπου. Όταν εξαντλήθηκαν αυτά μας τα αποθέματα οι αρχές Κατοχής μας εφοδίαζαν κάθε μήνα με καπνά των νέων εσοδειών και τα πληρώναμε σύμφωνα με τη διατίμηση που μας όριζαν μέσω του υπουργείου. Απ' αυτά τα καπνά κατασκευάζονταν τα σιγαρέτα κι ήμασταν υποχρεωμένοι να τα διαθέτουμε σύμφωνα με τις διατακτικές του Υπουργείου. Όσο προχωρούσε ο πληθωρισμός κι ο εξευτελισμός της δραχμής, κατάντησε τα λεπτά που εισπράταμε από τα σιγαρέτα και που αποτελούσαν πελώριους πια σωρούς χαρτονομισμάτων, να μην καλύπτουν ούτε τα έξοδα μεταφοράς τους ως την Αθήνα. Αναγκαστήκαμε να δηλώσουμε πως μας ήταν αδύνατο να φροντίζουμε για την μεταφορά των σιγαρέτων κι έτσι, στην τελευταία περίοδο της Κατοχής, το υπουργείο αποφάσισε να διαθέτει αυτό τα καμiónια για να μεταφέρει τα σιγαρέτα απ' το εργοστάσιο ως το πρατήριό μας στην Αθήνα, απ' όπου γινόταν η διανομή...". Βλ. **Εν. Παπαστράτου**, ό.π., σσ. 173-178.

⁴⁸ Βλ. **Ι. Ιλιαντζή**, ό.π., σ.17.

Στη διάλυση της καπνικής οικονομίας εκτός από τη λεηλασία των καπνικών αποθεμάτων και το μαρασμό της καπνοκαλλιέργειας, συντέλεσαν και οι καταστροφές των κατακτητών στην ύπαιθρο (σπίτια, ζώα, γεωργικά εργαλεία, οικιακά σκεύη, ενδύματα κλπ.). Ο καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών Δ. Στεφανίδης, αναφερόμενος στην περίοδο αυτή εκτός από τη λεηλασία των καπνικών αποθεμάτων και την οπισθοδρόμηση της καπνικής οικονομίας, κάνει λόγο και για τις καταστροφές των καπνοπαραγωγικών χωριών, καθώς και για τις τραγικές συνέπειες της κατοχής για τους καπνοπαραγωγούς και τους καπνεργάτες της Ελλάδας.⁴⁹

Στο νομό Αιτωλοακαρνανίας γενικά, αλλά και στο Αγρίνιο ειδικότερα κατά την περίοδο της κατοχής η καπνική οικονομία οδηγήθηκε σε πλήρη εξάρθρωση τόσο στον τομέα εμπορίας, αφού πολλά καπνοπαραγωγικά χωριά υπέστησαν σημαντικές καταστροφές και οι παραγωγοί αναγκαστικά εγκατέλειψαν την καλλιέργεια του καπνού, αλλά και το καπνεμπόριο σταμάτησε κάτω από τις συνθήκες που επέβαλαν οι κατακτητές. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη διακοπή των εργασιών της καπνεμπορικής επιχείρησης "Αφοί Παναγοπούλου", καθώς και της επιχείρησης "Αφοί Παπαπέτρου", τα κτίρια των καπναποθηκών των οποίων, χρησιμοποιήθηκαν από τους Γερμανούς ως τόποι φυλάκισης και βασανιστηρίων των Ελλήνων αντιστασιακών.⁵⁰

Ο Νικόλαος Κατσακιώρης, ως υπεύθυνος υπάλληλος του Ε.Ο.Κ., είχε συγκεντρώσει τα στατιστικά στοιχεία για την καλλιέργεια και παραγωγή του καπνού στην Αιτωλοακαρνανία κατά την κατοχική περίοδο (1941-1945), τα οποία καταδεικνύουν ότι η παραγωγή καπνού είχε φτάσει σε χαμηλά όρια. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι η μικρότερη ποσότητα καταγράφεται το έτος 1942 και είναι 359 τόνοι, που σημαίνει μείωση κατά 95%, δηλαδή η καπνοκαλλιέργεια τότε σχεδόν κινδύνεψε να αφανιστεί.⁵¹ (Βλ. Πίνακα που παρατίθεται στο τέλος της Ενότητας 1.1.2.8.).

⁴⁹ Βλ. *Η Δεκαετηρίς του Ελληνικού καπνού 1944-1955*, ό.π., σ. 24.

⁵⁰ Η μετατροπή των καπναποθηκών σε φυλακές αναπτύσσεται εκτενέστερα στο Μέρος Β', Κεφ. Γ.

⁵¹ Ο Ν. Κατσακιώρης μας παραχώρησε τα στατιστικά στοιχεία που συγκέντρωσε για την καπνοκαλλιέργεια κατά την προπολεμική, κατοχική και μεταπολεμική περίοδο στο Νομό Αιτωλοακαρνανίας. Εκτιμούμε ότι τα στοιχεία αυτά και τα συμπεράσματα, που προκύπτουν από την ανάγνωσή τους, τεκμηριώνουν αυτά που θεωρητικά αναφέρονται για τον καπνό και τον κόσμο του καπνού στην Αιτωλοακαρνανία κατά τον 20^ο αιώνα.

1.1.2.6. Τα καπνά μετά την απελευθέρωση (1945-1949). Η απελευθέρωση βρήκε τους παραγωγούς εξαθλιωμένους και τον ανέκαθεν πενιχρό τεχνικό εξοπλισμό τους σχεδόν κατεστραμμένο. Η καταστροφή βέβαια θα συνεχιστεί στα χρόνια του Εμφυλίου πολέμου που ακολούθησαν, για να καταρρεύσει ό,τι απέμεινε όρθιο από τους κατακτητές.⁵²

Οι πληροφορητές, στην παρούσα έρευνα, λακωνικά, σχεδόν επιγραμματικά αναφέρονται στην περίοδο του εμφυλίου. Η γλώσσα της σιωπής αφηγείται βουβά τις περισσότερες φορές αυτή την "δι'ελληνικών ενεργειών" καταστροφή, οι επιπτώσεις της οποίας σημάδεψαν και την καπνική οικονομία.

Αμέσως μετά την απελευθέρωση εκδηλώθηκε η κρίση των ελληνικών καπνών, η οποία οφειλόταν στην αμερικανική πολιτική και στον ανταγωνισμό των αμερικάνικων καπνών έναντι των ανατολικών. Μεταπολεμικά δηλαδή ένας από τους βασικούς στόχους της Αμερικής ήταν να κατακτήσουν τα αμερικάνικα καπνά όλες τις αγορές του κόσμου.⁵³ Αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής ήταν να περιοριστεί η διάθεση των ελληνικών καπνών σε μέγιστο βαθμό, γιατί εξέλιπε σχεδόν ολοκληρωτικά το ανατολικό σιγαρέττο, ενώ διαδόθηκε το σιγαρέττο "American Blend". Και τούτο διότι οι Αμερικανοί Καπνοβιομήχανοι κατά τη διάρκεια του πολέμου είχαν διαφοροποιήσει τα μείγματα των σιγαρέττων τους. Άλλαξαν δηλαδή τη σύνθεση των χαρμανιών τους, μειώνοντας σε αυτά το ποσοστό προσμίξεως ανατολικών καπνών κυρίως Ελληνικών, ενώ αύξησαν τις αγορές τους από την Τουρκία. Συνέπεια αυτών των διαφοροποιήσεων ήταν να μειωθεί το ποσοστό προσμίξεων ανατολικών καπνών από 10-12% σε 7% περίπου. Ειδικότερα το αντίστοιχο ποσοστό ελληνικών καπνών μειώθηκε από 4% ως έγγιστα σε 1-1,5%.⁵⁴

⁵² Ο Δ. Στεφανίδης εις άλλο έργον του γράφει τα έξης: "Αλλ' η καταστροφή του κινητού και ακινήτου πλούτου επέπρωτο να προχώρηση έτι περαιτέρω, δι' ελληνικών πλέον αυτήν την φοράν ενεργειών, αποτόκων όμως της διεθνούς συρράξεως και της εχθρικής κατοχής. Δεκάδες χιλιάδων Ελλήνων απώλεσαν κατόπιν του εμφυλίου πολέμου την ζωήν των, χωρία ολόκληρα εκάησαν μετά του περιεχομένου των, οικίαι των αντιφρονούντων κατεστράφησαν, κινητά περιουσιακά στοιχεία διηρπάγησαν, αυθαίρετοι φορολογίαι εις χρήμα και εις είδος επεβλήθησαν, δια να καταρρεύσει κατ' αυτόν τον τρόπον ό,τι έμεινεν όρθιον από την επιδρομήν των ξένων κατακτητών." Δ. Στεφανίδη, Αι κατευθυντήριοι γραμμαί της οικονομικής μας ανασυγκροτήσεως, Αθήναι, Μάρτιος 1947, από: *Η Δεκαετηρίς του Ελληνικού καπνού 1945-1955*, ό.π., σ. 24 και Β. Ι. Ιλαντζή, *Σ.Ε.Κ.Ε. και καπνός, Χρονικόν Συνεταιριστικής Δημιουργίας*, Αθήναι 1973 σσ.16-23.

⁵³ Ευ. Παπαστράτου, ό.π., σσ. 188-189.

⁵⁴ *Η Δεκαετηρίς του Ελληνικού καπνού*, ό.π., σ. 33.

Η λήξη του πολέμου, ως γνωστόν, βρήκε τη γερμανική οικονομία κατεστραμμένη και την ιδιωτική οικονομία των μεγάλων λαϊκών μαζών εκμηδενισμένη. Για το λόγο αυτό βρέθηκε σε πλήρη αδυναμία να προχωρήσει σε αγορές καπνών από το εξωτερικό. Για τρία χρόνια από την απελευθέρωση η Γερμανία, η οποία προπολεμικά ήταν η μεγαλύτερη αγορά ελληνικών καπνών, ούτε φύλλο καπνού δεν αγόρασε από την Ελλάδα. Από το 1948 άρχισε πάλι να αγοράζει ελληνικά καπνά, τα ποσά των οποίων όμως συγκριτικά με τα προπολεμικά, επί σειρά ετών ήταν ελάχιστα. Η αύξηση της πώλησης των ελληνικών καπνών σε άλλες χώρες δεν ήταν δυνατόν να αναπληρώσει παρά ελάχιστο μέρος του σημαντικού κενού, το οποίο δημιουργήθηκε από τη μείωση των εξαγωγών στις ΗΠΑ και τη Γερμανία, αφού αυτές οι δύο χώρες πριν τον πόλεμο απορροφούσαν το 70% περίπου των εξαγωγίμων καπνών της Ελλάδας.⁵⁵

Κάτω από αυτές τις συνθήκες η κρίση διαθέσεως στην καπναγορά μας, εκδηλωνόταν με την απορρόφηση των καπνών κάθε σοδειάς με βραδύτατο ρυθμό και όχι καθολική. Έτσι οι παραγωγοί του άλλοτε περιζήτητου και πολύτιμου προϊόντος έφτασαν στο σημείο να εκλιπαρούν για την πώλησή του. Τα απύλητα παραγωγικά αποθέματα, τα οποία επαυξάνονταν πολλές φορές με την προσθήκη της νέας εσοδείας, δημιουργούσαν αόρητο βάρος στους εξαθλιωμένους οικονομικά καπνοπαραγωγούς. Δύσκολη επίσης ήταν η κατάσταση και για τους καπνέμπορους, οι οποίοι δεν είχαν εξασφαλισμένη την τοποθέτηση του εμπορεύματός τους, γιατί οι επιβαρύνσεις συνεχώς διογκώνονταν, αλλά και η υποτίμηση του προϊόντος μεγάλωνε, όσο αυτό παρέμενε αδιάθετο. Για παράδειγμα η υποτίμηση ήταν μεγαλύτερη, όσο τα καπνά ήταν παλαιότερων εσοδειών, γιατί ο καπνός σε τέτοιες περιπτώσεις χάνει την ποιοτική αξία του και κατά συνέπεια και την εμπορική του.

Τα στατιστικά στοιχεία του Ε.Ο.Κ. που αφορούν την καλλιέργεια και παραγωγή καπνού στην Αιτωλοακαρνανία κατά τη διάρκεια όλης της δεκαετίας του '40 (1941-1949) αποδεικνύουν την κατακόρυφη μείωση της καπνοπαραγωγής κατά την περίοδο της κατοχής. Η σύγκριση των στοιχείων της προπολεμικής περιόδου (1925-1940) κατά την οποία η παραγωγή έμενε περίπου σταθερά στους 8.000 τόνους περίπου, έφθασε το 1942 σε 359 τόνους, που σημαίνει μείωση κατά 95%. Συγκεκριμένα στην κατοχική περίοδο 1941-'45 καλλιεργήθηκαν 35.000 στρέμματα σε σχέση με τα

⁵⁵ Η Δεκαετηρίς του Ελληνικού καπνού, ό.π., σ. 37.

τριπλάσια της προηγούμενης δεκαετίας. Μετά την απελευθέρωση (1945-1949) σημειώθηκε μια ανάκαμψη, τα καλλιεργήσιμα στρέμματα ανήλθαν σε 93.000 και μετά τη σταθεροποίηση του ελληνικού κράτους 1950 και εξής παρουσιάζει ανοδική πορεία.

Το καπνικό πρόβλημα το οποίο σημειώθηκε αμέσως μετά τον πόλεμο απασχόλησε και την πρώτη μεταπολεμική κυβέρνηση. Η πρώτη μετά την απελευθέρωση συζήτηση στη Βουλή για το Καπνικό άρχισε από 18 Ιουνίου 1946 και με μερικές διακοπές συνεχίστηκε μέχρι τις 16 Ιουλίου 1946. Ο Αιτωλοακαρνάνος υπουργός Γεώργιος Α. Παπαθανάσης σε ομιλία του (16/7/1946) απαρίθμησε τα δεινά, τα οποία υπέστη η καπνική οικονομία κατά τη διάρκεια του πολέμου και της κατοχής και μετά την απελευθέρωση και τόνισε ότι κατά την άποψή του υπάρχει «κρίσις διαθέσεως των ελληνικών καπνών» η οποία οφείλεται στις καταστροφικές συνέπειες του πολέμου.

Ο Α. Αλεξανδρής, ως υπουργός οικονομίας τόνισε (15/7/1946) τη σοβαρή μείωση του ποσοστού προσμίξεως ελληνικών καπνών στα χαρμάνια της Αμερικής και διαγράφοντας την πολιτική της Κυβέρνησης, ανακοίνωσε την πρόθεση να χορηγήσει «πριμ» για τα ευγενή καπνά ως προσωρινό μέτρο αντιμετώπισης της κατάστασης και παράλληλα την προσπάθεια προς ανάκτηση και διατήρηση των προπολεμικών αγορών, καθώς και την προσπάθεια απόκτησης νέων.⁵⁶

Οι βουλευτές του νομού Αιτωλοακαρνανίας Γ. Σταμάτης και Γ. Παπαϊωάννου, γνώστες του καπνικού θέματος της περιφέρειάς τους, στις αγορεύσεις τους στη Βουλή (21/6/1946), τονίζουν τις θυσίες των παραγωγών και προτείνουν μέτρα για την ανακούφισή τους.⁵⁷

1.1.2.7. Από το 1950 ως τη μεταπολίτευση. Η σταδιακή ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας είναι ορατή από τις αρχές του 1950. Η αγροτική παραγωγή διπλασιάζεται ανάμεσα στα 1952 και 1963, η βιομηχανική παραγωγή αυξάνει κατά 100% και η αύξηση του ακαθάριστου εθνικού εισοδήματος φαίνεται εντυπωσιακή.⁵⁸ Η έναρξη ενός μετασχηματισμού στις οικονομικές δομές μεταβάλλει αργά και τις κοινωνικές δομές. Όσον αφορά τους αγρότες αντιμετωπίζουν πολλά προβλήματα, όχι μόνο λόγω

⁵⁶ Η Δεκαετηρίς του Ελληνικού καπνού, ό.π., σ. 88.

⁵⁷ Βλ. στο ίδιο, ό.π., σ. 86.

⁵⁸ Νίκου Γ. Σβορώνου, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδόσεις Θεμέλιο, 1972 σ. 146.

της εγκαταλειμμένης αγροτικής οικονομίας, αλλά και λόγω του εμφυλίου (συχνά βρισκόταν ανάμεσα στις αντιμαχόμενες παρατάξεις), για τούτο αναγκάζονται να μεταναστεύσουν στα πλησιέστερα αστικά κέντρα. Η εσωτερική αυτή μετανάστευση ανοίγει ένα νέο κεφάλαιο στη νεότερη ιστορία. Για παράδειγμα το Αγρίνιο, πόλη άρρηκτα δεμένη με την καπνοπαραγωγή, συγκράτησε μάλλον εκείνο το τμήμα των χωρικών, που από επιλογή ή από ανάγκη, είχε τις λιγότερο αυξημένες κοινωνικοπολιτισμικές προσδοκίες και δυνατότητες να πάει στην Αθήνα ή κάπου αντίστοιχα, τουλάχιστον η πρώτη του γενιά. Εγκαταστάθηκε λοιπόν στην περιοχή Αγρινίου, προσαρμόζοντας τις αγροτικές καταβολές του στα νέα δεδομένα του συγκεκριμένου αστικού κέντρου. Μελετώντας την κοινωνική και επαγγελματική διάρθρωση της πόλης κατά την περίοδο του 1950 έως το 1970, διαπιστώνεται ότι ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού της είναι καπνοπαραγωγοί, μικροϊδιοκτήτες, ενοικιαστές γης ή "σέμπροι". Αυτόν τον καπνοπαραγωγικό κόσμο τον αποτελούσαν οι παλιότεροι κάτοικοι της πόλης (ντόπιοι, πρόσφυγες και χωρικοί, που είχαν ήδη ενταχθεί από προηγούμενες φάσεις), αλλά και νεοφερμένοι χωρικοί. Οι νεοεισερχόμενοι αυτοί διέθεταν την εμπειρία, την τεχνική γνώση και τα μέσα για την οργάνωση μιας γεωργικής παραγωγής, που στηρίζονταν φυσικά στην οικογενειακή εκμετάλλευση. Βέβαια αυτό δε σημαίνει ότι από την πόλη δεν έφευγε για μεγαλύτερα αστικά κέντρα, ένα δυναμικό συγκριτικά καλύτερο. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι σημαντικές οικονομικά και κοινωνικά ομάδες, που είχαν σχέση με το εμπόριο και την επεξεργασία του καπνού, αποσύρθηκαν σταδιακά και μετέφεραν τις δραστηριότητές τους στην πρωτεύουσα (π.χ. Αφοί Παπαστράτου, Αφοί Ηλιού, Καρέλιας κλπ.).

Το Καπνικό πρόβλημα όμως, το οποίο είχε εκδηλωθεί αμέσως μετά την απελευθέρωση, εξακολουθεί να μένει ανεπίλυτο και να ταλαιπωρεί κυρίως τους καπνοπαραγωγούς, παρά τις συζητήσεις στη Βουλή (1946), όπως αναφέραμε. Νέα συζήτηση για το Καπνικό, άρχισε στις 19 Μαΐου 1950 και ολοκληρώθηκε στις 16 Ιουνίου 1950, προτάθηκαν λύσεις προκειμένου να βγει η χώρα από την κατάσταση της κρίσης. Παράλληλα συστήθηκαν διακομματικές επιτροπές, οι οποίες υπέδειχναν μια σειρά μέτρων προκρινόμενου να χαραχθεί μια σταθερότερη πολιτική, για την οικονομική και γεωργική ανασύνταξη της Ελλάδας, η οποία φυσικά θα στηρίζεται στον καπνό.⁵⁹

⁵⁹ Η Δεκαετηρίς του Ελληνικού καπνού, ό.π., σσ. 90-97.

Οι αλλαγές που σημειώθηκαν στην καπνοεπεξεργασία στη δεκαετία του '60, οδήγησαν ένα ειδικευμένο δυναμικό, κυρίως ανδρικό, στην ανεργία και αναγκαστικά ακολούθησε το δρόμο της εξόδου προς αναζήτηση εργασίας. Έτσι το Αγρίνιο το οποίο στις αρχές του 20^{ου} αι. ήταν ένα αναπτυσσόμενο αστικό κέντρο, που στηρίζονταν φυσικά στην παραγωγή –επεξεργασία-εμπορία καπνού, εμφανίζεται να διολισθαίνει στις μεταπολεμικές δεκαετίες προς τον πρωτογενή τομέα, παραγωγής, την καπνοκαλλιέργεια, αφού περιορίζεται σημαντικά η εμπορική και η μεταποιητική δραστηριότητα και τα αστικά χαρακτηριστικά της πόλης.⁶⁰

Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία του Ε.Ο.Κ., από το 1955 και μέχρι το 1975 παρουσιάζεται μια βραδεία και με ελεγχόμενο ρυθμό καπνοπαραγωγή στην Αιτωλοακαρνανία: Τα 139.000 στρέμματα της περιόδου 1950-1954 λίγο πριν την μεταπολίτευση ανέρχονται σε 151.000 στρέμματα.

Βέβαια δεν έλειψαν τα προβλήματα και οι διεκδικήσεις των καπνοπαραγωγών για καλύτερη τιμή, έγκαιρη αγορά του προϊόντος τους κλπ. Αξιοσημείωτο είναι το συλλαλητήριο που πραγματοποιήθηκε από τους αγρότες του Ξηρομέρου και Βάλτου, οι οποίοι είχαν περιέλθει σε απελπιστική κατάσταση λόγω των χρεών τους στην Α.Τ.Ε. Κύριο αίτημά τους ήταν η κατάλληλη τιμή του καπνού αφού οι διεθνείς συγκυρίες ευνοούσαν την αύξησή της. Στη συμπλοκή με την αστυνομία τότε τραυματίστηκε θανάσιμα ο νεαρός καπνοπαραγωγός από το χωριό Λεπενού, Δημήτριος Βλάχος.⁶¹ Για τα παραπάνω γεγονότα παραπέμφθηκαν στο Τριμελές Πλημμελειοδικείο Αγρινίου ως κατηγορούμενοι 18 καπνοπαραγωγοί, που συνελήφθησαν σαν πρωταίτιοι της "στάσεως"⁶²

Οι αγρότες και στα επόμενα χρόνια αναγκάζονται να δανείζονται από την Α.Τ.Ε. προκειμένου να καλύψουν τις τρέχουσες δαπάνες της καλλιέργειας και της συντήρησης της οικογένειάς τους. Έτσι ενώ στα 1950 το σύνολο των αγροτικών χρεών αντιπροσώπευε τα 27% του ακαθαρίστου αγροτικού προϊόντος, στα 1967 αντιπροσώπευαν το διπλάσιο των ετήσιων αγροτικών επενδύσεων. Και φυσικά το

⁶⁰ Βλ. Kon. Bada, "Revealing the historicity of migrant women. Moving from mountain areas to the provincial urban centers of Greece . The case of Agrinio", In: Roth Klaus, Brunnbauer Ulf(eds), *Urban Life and Culture in Southeastern Europe. Anthropological and Historical Perspectives, Ethnologia Balkanika* 10 (2005), p. 102.

⁶¹ Διεξοδικά το γεγονός και ο θάνατος του Δημ. Βλάχου , καταγράφονται στο Γ' Μέρος της παρούσας μελέτης.

⁶² Για τη δίκη των καπνοπαραγωγών βλ. Γρ. Μπακόλα, *Η δίκη των καπνοπαραγωγών Ξηρομέρου – Βάλτου, στο Αγρίνιο το 1962*, εκδόσεις Δήμου Στράτου 2001.

χρέος αυτό δεν οφειλόταν στην ενδεχόμενη «κακή» διαχείριση του αγρότη. Πρέπει στο σημείο αυτό να υπογραμμιστεί ο «κοινωνικός χαρακτήρας» του χρέους, σύμφωνα με τον Κ. Βεργόπουλο: «Ο αγρότης παρακινείται να δανειστεί προκειμένου να επιτελέσει την λειτουργία, για την οποία προορίζεται απ' το σύστημα, και εκ της οποίας δεν επωφελείται τελικώς παρά ο απρόσωπος αστικός καπιταλισμός. Έτσι, η χρέωση του αγρότη αποτελεί ένα σημαντικό μέσο για την κυριαρχία του κράτους επί της γεωργικής παραγωγής».⁶³

Γι' αυτό το κράτος υποχρεώνεται κατά περιόδους, αναγνωρίζοντας εμμέσως τον κοινωνικό χαρακτήρα που έχει το αγροτικό χρέος, να διαγραφεί ένα μέρος των οφειλόμενων ή και όλο το χρέος. Είναι γνωστό ότι στα 1962 σχεδόν το σύνολο των αγροτών ήταν οφειλέτες στην Α.Τ.Ε. Ένας λόγος της υπερβολικής διόγκωσης του αγροτικού χρέους ήταν τα υψηλά επιτόκια τα οποία κυμαίνονταν προ του 1961 μεταξύ 6% και 8,5%. Από το 1961 μέχρι το 1964 κυμαίνονταν μεταξύ 5,5% και 7% και έκτοτε μεταξύ 4,25% και 6%. Τα επιτόκια αυτά ήταν υψηλότερα από τα αντίστοιχα των χωρών της Ε.Ο.Κ., που δεν ξεπερνούσαν τα 3% κατά το 1964. Ήταν λοιπόν δύσκολο για μια τυπική αγροτική οικογένεια των πέντε ατόμων να εξοφλήσει τα χρέη της. Η κυβέρνηση Γ. Παπανδρέου στα 1964 ανήγγειλε μια μερική διαγραφή του χρέους της τάξης των 2,2 δις δρχ. Στα 1967 η δικτατορική κυβέρνηση Παπαδοπούλου, ανήγγειλε την πλήρη κατάργηση του αγροτικού χρέους, το οποίο υπολογιζόταν σε 7 δις δρχ.⁶⁴

1.1.2.8. Από τη μεταπολίτευση και μετά... Από το 1976 αρχίζει η περίοδος απότομης αύξησης της καπνοπαραγωγής, γιατί από τότε έμεινε ελεύθερη η καπνοκαλλιέργεια, με αποτέλεσμα κάθε παραγωγός να μπορεί να παράγει όση ποσότητα καπνού ήθελε. Έπαψε δηλαδή να είναι δέσμιος της λεγόμενης "δικαιούμενης ποσότητας", την οποία καθόριζε η Εφορία Καπνού με βάση της σχετικές αποφάσεις της τότε Κυβερνητικής Επιτροπής Καπνού (Κ.Ε.Κ.). Ακολούθησε μια δεκαετία με σταθερή παραγωγή καπνού (1975-1985) γύρω στους 22.000 τόνους με μικρές αυξομειώσεις.

Στη συνέχεια και σύμφωνα με το πρόγραμμα αναδιάρθρωσης της καπνοκαλλιέργειας και τη στροφή προς νέες ποικιλίες που είχαν εμπορική ζήτηση όπως: Βιρτζίνια και

⁶³Βλ. Κ. Βεργόπουλου, ό.π., σ. 231.

⁶⁴ Στο ίδιο ό.π., σσ. 231-232.

Σ⁷⁹, διαπιστώνεται στην πενταετία 1986-1990 νέα εντυπωσιακή αύξηση της παραγωγής καπνού στην περιοχή, που κυμαίνεται στα επίπεδα των 32.000 τόνους. Με ρεκόρ παραγωγής που σημειώνεται το 1991 με 40.000 τόνους, σύμφωνα με τα στοιχεία του Ε.Ο.Κ.⁶⁵

1. Προπολεμική περίοδος

Έτος	1922	Στρέμματα	30.000	Παραγωγή	2.700	τόνοι
»	1925	"	100.000	"	8.000	
»	1930	"	110.000	"	8.000	
»	1939	"	98.000	"	6.300	

2. Κατοχική περίοδος

Έτη	1941-1945	Στρέμματα	35.000	Παραγωγή	1.200	τόνοι
-----	-----------	-----------	--------	----------	-------	-------

3. Μεταπολεμική περίοδος

Έτη	1945-49	Καπ/γοί	12.542	Στρέμματα	93.000	Παραγωγή	4.415	τόνοι
"	1950-54	"	15.551	"	139.000	"	6.858	"
"	1955-59	"	18.975	"	152.000	"	9.413	"
"	1960-64	"	19.537	"	140.000	"	9.807	"
"	1965-69	"	22.319	"	148.000	"	11.716	"
"	1970-74	"	22.437	"	151.000	"	13.530	"
"	1975-79	"	23.582	"	194.000	"	22.301	"
"	1980-84	"	21.258	"	185.000	"	22.680	"
"	1985-89	"	20.542	"	183.000	"	30.706	"
"	1990	"	19.536	"	191.805	"	31.000	"
"	1991	"	18.865	"	197.873	"	40.000	"

Φυσικά και μετά την μεταπολίτευση δεν έλειψαν τα προβλήματα των παραγωγών, που τους οδήγησαν σε διαμαρτυρίες για να διεκδικήσουν αύξηση της τιμής των καπνών, έγκαιρο καθορισμό της ημερομηνίας έναρξης της αγοράς τους κλπ. Αξιοσημείωτη είναι η πορεία διαμαρτυρίας που πραγματοποίησαν οι καπνοπαραγωγοί (Τριχωνίδας, Βάλτου και Ξηρομέρου) τέλη Μαρτίου 1978, με αιτήματα κυρίως εξωτερικής κατανάλωσης κατά 30% και τον καθορισμό της έναρξης

⁶⁵ Τα στατιστικά στοιχεία μας παραχώρησε από το προσωπικό του αρχείο ο Νίκος Κατσακιώρης, Δ/ντής Ε.Ο.Κ. Αγρινίου.

αγοράς τους. Έγιναν δύο συγκεντρώσεις: στη γέφυρα της Ερημίτσας και στη γέφυρα του Αχελώου, με προγραμματισμό τη συγκέντρωση τελικά στην πλατεία Δημοκρατίας Αγρινίου. Οι αστυνομικές αρχές όμως δεν επέτρεψαν στους συγκεντρωμένους αγρότες στον Αχελώο να προχωρήσουν στο Αγρίνιο, όπως είχαν προγραμματίσει. Ακολούθησε συμπλοκή με την αστυνομία με αποτέλεσμα να τραυματιστεί σοβαρά στο κεφάλι ο Ελ. Σαλταούρας (από τους Αμοργιανούς) και να τραυματιστούν ελαφρά οι: Θεοδ. Παπαευθυμίου (από τη Λεπενού), Ευ. Γιαννάκης (από Στράτου), Γ. Παπούλιας (από Αμφιλοχία), Β. Καραγιάννης (από Σφήνα), Γ. Μπαλάσκας (από Καστράκι), κ.ά.⁶⁶

Παράλληλα με τους καπνοπαραγωγούς αγωνίζονται και οι καπνεργάτες διεκδικώντας διάφορα αιτήματα όπως: το συνεχές ωράριο, την αύξηση των ημερομισθίων, καλύτερες εργασιακές συνθήκες κλπ. Τον Ιούνιο του 1979 η καπνούπολη ταράζεται από τη μεγάλη καπνεργατική απεργία, που θύμιζε μέρες του μεσοπολέμου. Οι καπνεργάτες συλλογικά αποφασίζουν απεργία με βασικό αίτημα την αύξηση του ημερομισθίου. Οι εργοδότες προσπάθησαν να διασπάσουν τη συνοχή των απεργών στήνοντας απεργοσπαστικό μηχανισμό μεταφέροντας εργάτες από τις γύρω περιοχές. Και μάλιστα μετέφεραν δύο λεωφορεία με εργάτες από την Άρτα, οι οποίοι όμως κατάλαβαν και συμερίστηκαν τα δίκαια του αγώνα των καπνεργατών Αγρινίου και δεν ικανοποίησαν την επιθυμία των καπνέμπορων – εργοδοτών. Στο πλευρό των απεργών τάχτηκε ο Δήμος Αγρινίου, η κοινότητα του Αγ. Κων/νου, όλα τα σωματεία της πόλης, οι σύλλογοι επιστημόνων και αγροτών, επαγγελματιοβιοτεχνών και εμπόρων. Η καθολική αυτή συμπαράσταση εκδηλώθηκε στις 27 Ιούνη με πανεργατική συγκέντρωση συμπαράστασης στους καπνεργάτες και καπνεργάτριες του Αγρινίου. Η απεργία έληξε μετά από 26 μέρες με νίκη των καπνεργατών.⁶⁷

Κλείνοντας το Κεφάλαιο «Το Αγρίνιο και ο καπνός 19^{ος}-20^{ος} αι.», θα αναφερθούμε επιγραμματικά στο τέλος σχεδόν της καπνοκαλλιέργειας, που οριοθετείται το 2006. Με την εφαρμογή του Κανονισμού της Κοινής Οργάνωσης Αγοράς στον Τομέα του Καπνού, στα πλαίσια της αναθεωρημένης Κοινής Αγροτικής

⁶⁶ Βλ. Ανδ. Κανή, ό.π., σσ. 90-91 και Γρ. Μπακόλα, ό.π., σσ. 113-115.

⁶⁷ Εφ. Ριζοσπάσης, 20 Ιουλίου 1979 και γραπτές σημειώσεις Ανδρέα Θεοδώρου, γραμματέα του Σωματείου Καπνεργατών καθώς και προφορική συνέντευξη της καπνεργάτριας-συνδικαλίστριας Δέσποινας Γιακουμίδη.

Πολιτικής της Ε.Ε., το σύνολο σχεδόν των καπνοπαραγωγών στην Αιτωλοακαρνανία, αλλά και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, εγκατέλειψαν την καλλιέργεια του καπνού. Ο τοπικός και ο Αθηναϊκός τύπος με άρθρα τους αναφέρονται στο τέλος του καπνού και τονίζουν την τραγική εικόνα των χωριών που ερημώνουν, αφού οι αγρότες αναγκάζονται να αναζητήσουν εργασία στην Αθήνα ή σε κάποια άλλη πόλη. Ίσως οι αρμόδιοι φορείς και η πολιτεία μπορούσαν να δώσουν διέξοδο στο αδιέξοδο κυρίως των νέων αγροτών με εναλλακτικές καλλιέργειες και εκτροφές ζώων και να προλάβουν το νέο ρεύμα μετανάστευσης προς τα μεγαλύτερα αστικά κέντρα, που θα οδηγήσει στην απερήμωση της υπαίθρου.⁶⁸

⁶⁸ Για το τέλος του καπνού εκτενώς βλ. Μέρος Α', κεφ. ΣΤ' στην παρούσα εργασία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

1.2. ΓΑΙΟΚΤΗΤΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ 19^{ος} -20^{ος} αι.

(Γενικό Περίγραμμα)

1.2.1. Η διανομή των «εθνικών γαιών» και η ανάπτυξη των εμπορευματικών καλλιεργειών. Το θέμα της καπνοπαραγωγής έχει άμεση σχέση με την καλλιεργήσιμη γη και η αυξομειώσή της, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό και από αυτό. Θεωρούμε επομένως αναγκαία μια επιγραμματική ιστορική αναδρομή στο γαιοκτητικό καθεστώς, όπως άρχισε να διαμορφώνεται από την ίδρυση του Νεοελληνικού κράτους μέχρι και το μεσοπόλεμο τουλάχιστον, εστιάζοντας κυρίως σε δύο σημαντικά γεγονότα: Στην πρώτη αγροτική μεταρρύθμιση με τη διανομή των εθνικών γαιών στα 1871 και στην αποκατάσταση των προσφύγων (1922), που επιτάχυνε την αγροτική μεταρρύθμιση και τις απαλλοτριώσεις, οι οποίες είχαν εξαγγελθεί από το 1917.

Το ζήτημα της γης και των εγγείων σχέσεων, υπήρξε πηγή κοινωνικοοικονομικών προβλημάτων από την ίδρυση του Νεοελληνικού κράτους, αφού το ίδιο «γεννήθηκε με το πρόβλημα της γης κυριολεκτικά μέσα στα σπλάχνα του». ¹ Στην Ελλάδα η ιδιωτικοποίηση της γης ήταν μια αργή και μακροχρόνια διαδικασία που κράτησε πάνω από 100 χρόνια. Από το 1821 έως το 1922 το ζήτημα της γης βρίσκεται στο επίκεντρο της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής του τόπου. Αυτή η διαδικασία αναπτύχθηκε σε πέντε φάσεις από τις οποίες οι δύο ήταν οι πιο σημαντικές: Η διανομή γης που έγινε επί πρωθυπουργίας Κουμουνδούρου (1871)

¹ Βλ. Αντ. Μωυσιάδη, *Η Αγροτική Κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1986, σ. 73.

και αυτή του 1922 με κυριότερο εκφραστή το κόμμα των Φιλελευθέρων και το Βενιζέλο.²

Πριν την απελευθέρωση το μεγαλύτερο τμήμα της ελληνικής γης ανήκε στους Τούρκους γαιοκτήμονες. Το υπόλοιπο ανήκε στην εκκλησία, στα μοναστήρια και στους διάφορους χριστιανούς γαιοκτήμονες. Οι Έλληνες προεστοί και πρόκριτοι κατάφεραν να συγκεντρώσουν στα χέρια τους σημαντικές εκτάσεις γης, είτε εκμεταλλευόμενοι τη δύναμή τους είτε επωφελούμενοι από τις καλές σχέσεις που είχαν με τους Τούρκους. Ωστόσο το μεγαλύτερο τμήμα γης και όλες οι εύφορες πεδιάδες ανήκαν στους Τούρκους «που είχαν σφαγεί ή εγκαταλείψει τη χώρα, είτε σε ανεξάρτητους μικροϊδιοκτήτες. Οι θύλακες της μεγάλης αγροτικής ιδιοκτησίας ήταν σχετικά περιορισμένοι».³

Σύμφωνα με τις Συνθήκες που αναγνώρισαν την ανεξαρτησία της Ελλάδας και ιδιαίτερα αυτή της Κωνσταντινούπολης 9/21 Ιουλίου 1832, που καθόρισε τα σύνορα μεταξύ της Τουρκίας και του νέου Ελληνικού Κράτους, τα εδάφη που περιλαμβάνονταν στα όρια του νέου κράτους και που ανήκαν προηγουμένως στους Τούρκους, ανακηρύχτηκαν «εθνική ιδιοκτησία». Οι ιδιοκτησίες που ανήκαν πρώτα στο Σουλτάνο, στα τεμένη και στους Τούρκους γαιοκτήμονες που σκοτώθηκαν ή εγκατέλειψαν την Ελλάδα, αναγνωρίστηκαν ως ιδιοκτησία του Ελληνικού δημοσίου. Έτσι στις αρχές της δεκαετίας του 1830 το Ελληνικό Κράτος εμφανίζεται σαν ο μεγαλύτερος γαιοκτήμονας του Ελληνικού χώρου,⁴ κατέχοντας σύμφωνα με τους υπολογισμούς το 35% - 50% των καλλιεργήσιμων εκτάσεων του Ελληνικού Βασιλείου.⁵ Το μεγαλύτερο μέρος των εθνικών γαιών βρισκόταν στην Πελοπόννησο, μικρότερο στη Στερεά και ακόμα μικρότερο στα νησιά.

Σύμφωνα με τον καθηγητή Α. Ανδρεάδη,⁶ στην Πελοπόννησο βρισκόταν το 80% των Εθνικών γαιών (6.620.000 στέμματα), ενώ το υπόλοιπο 20% (1.900.000

² Βλ. Θ. Σακελλαρόπουλου, *Θεσμικός Μετασχηματισμός και Οικονομική ανάπτυξη. Κράτος και οικονομία στην Ελλάδα 1830 - 1922*, Εξάντας 1991, σ. 167 κ.ε.

³ Από: Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830-1922*, Ιστορική Βιβλιοθήκη, Θεμέλιο, Αθήνα 1987, σ. 72.

⁴ Θ. Σακελλαρόπουλου, *ό.π.* σ. 66.

⁵ Ο Κ. Βεργόπουλος στο: *Το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1975, σ. 106, υπολογίζει ότι οι εθνικές γαίες καταλάμβαναν το 35% των καλλιεργούμενων εκτάσεων της χώρας. Ο Κ. Τσουκαλάς στο: *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, Αθήνα 1977, σ. 74 ανεβάζει το ποσοστό στο 50%.

⁶ Α. Ανδρεάδη, *Εθνικά δάνεια και ελληνική δημόσια οικονομία*, Αθήνα 1939, τόμ. β', σ. 327. Η παραπομπή από σημ. 10 στο: Β. Πατρώνη, «Σταφίδα και Αγροτική μεταρρύθμιση», στο: Θ.

στρέμματα) στη Στερεά Ελλάδα. Ο F. Strong, στο *Greece as a Kingdom*, Λονδίνο 1842, σ. 3, αναφέρει για 6.000.000 στρ. στην Πελοπόννησο 4.000.000 στρ. στη Στερεά και 40.000 στρ. στα νησιά.

Σχετικά με το καθεστώς των εθνικών γαιών, οι μελέτες και τα δεδομένα συγκλίνουν στην υπόθεση ότι ο θεσμός αυτός αποτελούσε μια θολή μεταβατική μορφή ιδιοκτησίας, μη αστική, που οδηγούνταν όμως προς τον εκσυγχρονισμό της.⁷ Η δημιουργία εθνικών γαιών δεν συνδυάστηκε με μια ενεργή παρουσία του Ελληνικού κράτους, ως πραγματικού ιδιοκτήτη και οικονομικού διαχειριστή της γης. Εκτός από την είσπραξη των δημοσίων εσόδων από την ενοικίαση της γης, το κράτος μέχρι το 1871 τουλάχιστον, δεν ενδιαφέρθηκε σοβαρά για την τύχη των δημοσίων εδαφών. Το γεγονός αυτό επέτρεπε τις καταπατήσεις και το σφετερισμό εθνικών γαιών από διάφορα ισχυρά πολιτικά ή στρατιωτικά πρόσωπα.⁸ Οι καταπατήσεις πήραν μεγάλες διαστάσεις και αυτό αποτέλεσε ένα από τα επιχειρήματα που επέβαλλαν την ανάγκη διανομής των εθνικών γαιών.

Το Ελληνικό κράτος δηλαδή «ενώ επεδίωκε από τη μια να υποκαταστήσει το Τουρκικό κράτος, από την άλλη λάμβανε όλα τα απαραίτητα μέτρα που διασφάλιζαν αυτή τη διαδικασία, δηλ. την έκδοση ενός σαφούς ρυθμιστικού νομοθετικού διατάγματος».⁹ Συνέπεια αυτής της στάσης ήταν τόσο η κακή διαχείριση και η χαμηλή παραγωγή των ενοικιαζόμενων εθνικών γαιών, όσο και η σύγχυση που επικρατούσε γύρω από το θεσμικό καθεστώς.

Η ασάφεια αυτή για το νομικό και οικονομικό καθεστώς των εθνικών γαιών είχε ήδη επισημανθεί από το 1828 όταν ο Καποδίστριας βρέθηκε σε αδυναμία να δώσει ακριβή στοιχεία για το θέμα στις εγγυήτριες Μ. Δυνάμεις. Το 1867, ο Α. Μανσόλας,¹⁰ διαπίστωνε το θεσμικό χάος που υπήρχε στο καθεστώς γαιοκτησίας στην Ελλάδα.

Σακελλαρόπουλου (επιμ.), *Νεοελληνική κοινωνία. Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, εκδ. Κριτική 1993, σ. 64.

⁷ Θ. Σακελλαρόπουλου, ό.π. σ. 78.

⁸ Βλ. Κ. Τσουκαλά, ό.π. σ. 77, όπου αναφέρεται ο σφετερισμός των μισών περίπου εθνικών γαιών

⁹ Θ. Σακελλαρόπουλου, *Θεσμικός Μετασχηματισμός και Οικονομική ανάπτυξη. Κράτος και οικονομία στην Ελλάδα 1830 – 1922*, Εξάντας 1991, σ. 71.

¹⁰ «Πληροφορίες ακριβείς και θετικές περί της καταστάσεως της ημετέρας γεωργίας δεν έχομεν, καθόσον ελλείπουσιν ημίν τα στοιχεία εφ' ων στηριζόμενοι δυνάμεθα να προσδιορίσωμεν την έκτασιν των καλλιεργούμενων, καλλιεργήσιμων και μη καλλιεργήσιμων γαιών [...] αλλά και ένεκα της αβεβαίας καταστάσεως εις ην έτι ευρίσκειται παρ' ημίν η ακίνητος ιδιοκτησία», από: Α. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος*, Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1867, σ. 43.

Το καθεστώς των εθνικών γαιών συνεχίστηκε για αρκετές δεκαετίες (70 χρόνια περίπου μέχρι τη διανομή γης). Κατά καιρούς έχουν αναφερθεί διάφοροι παράγοντες¹¹ που συνέτειναν στη διατήρηση του καθεστώτος των εθνικών γαιών:

α) Η απαγόρευση διανομής τους από προστάτιδες δυνάμεις, αφού οι εθνικές γαίες ήταν υποθηκευμένες για τη δύναμη των εθνικών δανείων.

β) Οι μεγάλες δημοσιονομικές δαπάνες του Ελληνικού κράτους.

γ) Η έλλειψη αγροτικού κινήματος, που θα διεκδικούσε επιτακτικά τη διανομή της γης.

δ) Η αντίδραση των προκρίτων.

ε) Η χρησιμοποίηση των εθνικών γαιών για σύναψη μελλοντικών δανείων

στ) Ο φόβος καταχρήσεων στη διανομή

Στη γενικότητά τους οι παραπάνω παράγοντες εξέφραζαν μια βαθύτερη ιστορική πραγματικότητα: ότι δηλ. η ελληνική οικονομία και κοινωνία, ήταν ανέτοιμη να δεχτεί ένα νέο θεσμό, τη διανομή της γης σε ακτήμονες, κάτι που μόνο η Γαλλική επανάσταση είχε επιβάλλει από όλες της ευρωπαϊκές χώρες.

Η διανομή της γης έγινε στα 1871 επί κυβερνήσεως του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου. Σύμφωνα με την επικρατέστερη αντίληψη η διανομή αυτή επιβλήθηκε από τις ίδιες τις δημοσιονομικές ανάγκες του κράτους.¹² Από τη μια η φτώχεια των χωρικών που αδυνατούσαν να καταβάλλουν στο κράτος εκτός από τη δεκάτη και την επιπρόσθετη εισφορά και από την άλλη η κακή διαχείριση των εθνικών εδαφών, συντέλεσαν στο να περιορίσουν σημαντικά το ύψος των πραγματικών εισπράξεων.¹³

Ο Υπουργός οικονομικών Σ. Σωτηρόπουλος και ο Πρωθυπουργός της μεταρρύθμισης Αλ. Κουμουνδούρος τόνιζαν ότι η διανομή της γης ήταν απαραίτητη, προς όφελος του Δημοσίου και της κοινωνίας. Με τη διανομή πίστευαν ότι όχι μόνο θα αυξηθούν τα δημόσια έσοδα, αλλά θα αναπτυχθεί η αγροτική παραγωγή και η οικονομία συνολικά.¹⁴ Η ριζική και άμεση μεταβολή λοιπόν του καθεστώτος της

¹¹ Βλ. Β. Πατρώνη, ό.π., σ. 69.

¹² Βλ. Θ. Σακελλαρόπουλου, ό.π., σ. 83.

¹³ Βλ. Κ. Τσουκαλά, ό.π., σ. 75.

¹⁴ Θ. Σακελλαρόπουλου, ό.π., σ. 86. Σύμφωνα με τον πρωθυπουργό της μεταρρύθμισης Α. Κουμουνδούρο η διανομή της γης ήταν απαραίτητη, όπως δηλώνει σε αγόρευση του στη Βουλή: «[...] διότι μετά την λύσιν του ζητήματος τούτου το κεφάλαιον αυτό το εκ πολλών εκατομμυρίων θα κυκλοφορήσει εις την κοινωνίαν, θα αυξήσει τα μέσα του πολίτου, θα ελαττώσει ίσως τους τόκους οι

ιδιοκτησίας επιχειρήθηκε το 1871 με το νόμο ΥΛΑ της 25 Μαρτίου, που αφορά την διανομή και διάθεση της Εθνικής γης και το βασιλικό διάταγμα της 8 Ιουνίου 1871 που αφορά την εφαρμογή του νόμου ΥΛΑ.¹⁵ Ενώ από την ίδρυση του Ελληνικού κράτους μέχρι τότε είχαν διανεμηθεί 600.000 περίπου στρέμματα ή το 10% της καλλιεργήσιμης γης για ορισμένες ειδικές περιπτώσεις, με την αγροτική μεταρρύθμιση του 1871 δόθηκαν σε ακτήμονες και άλλους δικαιούχους 2.650.000 στρέμματα. Μέχρι το 1911 μοιράστηκε με αυτό τον τρόπο κάτι λιγότερο από το μισό (42,4%) της καλλιεργήσιμης επιφάνειας της Ελλάδας των ορίων του 1871 και περίπου οι περισσότερες από τις μισές οικογένειες μετατράπηκαν σε ιδιοκτήτες της γης που καλλιεργούσαν (εκδόθηκαν 357.217 παραχωρητήρια).¹⁶

Ο Κ. Βεργόπουλος γράφει: « Δεδομένου ότι ο αγροτικός πληθυσμός στα 1879 δεν ξεπερνούσε τις 254.000 οικογένειες, μπορούμε να συναγάγουμε ότι εν γένει το σύνολο σχεδόν των ελλήνων χωρικών, εντός των ορίων της Ελλάδος προ του 1880, εγκαταστάθηκαν ως ιδιοκτήτες».¹⁷

Η παραχώρηση έγινε με αποζημίωση «επ' ωφελεία» του κρατικού προϋπολογισμού. Για κάθε εκποιούμενο κτήμα είχε ορισθεί ένα συγκεκριμένο τίμημα, το οποίο προσδιοριζόταν από επιτροπές στη βάση μιας κατάταξης και εκτίμησης των γαιών κάθε περιοχής. Το τίμημα καταβάλλονταν σε 26 ή 18, ανάλογα με το είδος της τοκοχρεολυτικές δόσεις. Οι παραχωρήσεις είχαν ένα ανώτατο όριο. Δεν μπορούσαν να υπερβούν τα 80 στρέμματα ξερικής και τα 40 στρέμματα ποτιστικής γης. Η παραχώρηση γινόταν με αίτηση των δικαιουμένων.¹⁸

οποίοι καταπιέζουν τον κόσμο και θα λύη τας χείρας της κοινωνίας, η οποία ευκολώτερον θα ημπορέσει να ακολουθήσει τον οικονομικόν δρόμον τον οποίον διατρέχει»

Ο υπουργός οικονομικών Σ. Σωτηρόπουλος δήλωνε επίσης στη Βουλή: «Ο κύριος λοιπόν σκοπός είναι ν' απαλλοτριώσωμεν την εθνικήν γην και κάμωμεν περιέλθει εις χείρας ιδιωτών [...] ενόσω η γη μένει εις την κυριότητα του δημοσίου, εκείνοι οι οποίοι την κατέχουν και την καλλιεργούν, δεν δύνανται να την βελτιώσουν, υποχρεωμένοι δε όντες να πληρώνουν το τέταρτον των παραγομένων καρπών εις το δημόσιον λόγω εγγείου φόρου και δικαιώματος επικαρπίας, δεν δύνανται ν' αυξήσουν την παραγωγή, ούτε να καταβάλλουν κεφάλαια και εργασίαν». Βλ. Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, Γ' Περίοδος, Β' Σύνοδος σ. 180 και 430. Τα παραπάνω στοιχεία βρήκα στο: Θ. Σακελλαρόπουλου ό.π., σ.86.

¹⁵ Βλ. Θ. Σταυρόπουλου, *Ιστορική ανάλυση του Αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα (1267-1980)*, τομ. Β' εκδ. Λιβάνη 1979, σ. 160.

¹⁶ Βλ. Θ. Σακελλαρόπουλου, ό.π., σ. 79 και Κ. Βεργόπουλου ό.π., σ. 110.

¹⁷ Βλ. Κ. Βεργόπουλου ό.π., σ. 110.

¹⁸ Θ. Σακελλαρόπουλου, ό.π., σ. 80.

Τα αναμενόμενα αποτελέσματα για το κράτος, αλλά και για το σύνολο της οικονομίας, φάνηκαν αμέσως. Μόλις οι αγρότες έγιναν ιδιοκτήτες της γης, που μέχρι τότε καλλιεργούσαν, προσανατόλισαν την παραγωγή τους στις πιο κερδοφόρες καλλιέργειες και ιδιαίτερα σε εκείνες που προορίζονταν για εξαγωγή: σταφίδα, βαμβάκι, καπνός. Οι ανερχόμενες εξαγωγές απέφεραν αυξανόμενα έσοδα από τους τελωνειακούς δασμούς εξαγωγής και ραγδαία εισροή ξένου συναλλάγματος. «*Η μεταρρύθμιση του 1871 είχε, μεταξύ άλλων, την σημαντική συνέπεια ότι παρακίνησε εμμέσως ακόμη περισσότερο την ανάπτυξη των κερδοσκοπικών καλλιεργειών, οι οποίες προορίζοντο κυρίως για την εξαγωγή*». ¹⁹ Η επέκταση των εξαγωγικών φυτειών όμως αποτέλεσε παράγοντα επιδείνωσης του διατροφικού ελλείμματος της χώρας. Ένα μεγάλο τμήμα της καλλιεργήσιμης γης αφαιρούνταν από την καλλιέργεια των δημητριακών προκειμένου να χρησιμοποιηθεί για εξαγωγικές φυτείες, στις οποίες συνωστίζονταν κυρίως το πλήθος των πολύ μικρών οικογενειακών κλήρων.

Σύμφωνα με εκτιμήσεις του Βεργόπουλου το Ελληνικό κράτος ευνόησε την επέκταση των φυτειών των αμπελώνων και του καπνού για τους εξής λόγους: α) Τα προϊόντα των φυτειών απέφεραν μια διογκούμενη ροή συναλλάγματος. β) Οι αυξανόμενες εξαγωγές απέφεραν αυξανόμενα δημόσια έσοδα από τους τελωνειακούς δασμούς εξαγωγής και γ) η πληρέστερη ενσωμάτωση της αγροτικής παραγωγής στη διεθνή αγορά επέτρεπε στο κράτος να επιβάλλει τον έλεγχο του επί των αγροτών, κατά τρόπο πολύ πιο ολοκληρωτικό από ό,τι θα του ήταν δυνατόν στην περίπτωση μιας δημητριακής ή αυτάρκους οικονομίας. Και καταλήγει ο ίδιος στο συμπέρασμα ότι, «*η ρύθμιση του ζητήματος των εθνικών γαιών υπαγορεύτηκε από την αγροτική πολιτική του Ελληνικού κράτους, με τον εμφανώς επιδιωκόμενο σκοπό να ματαιώσει κάθε διαδικασία συγκεντροποίησης της ιδιοκτησίας και να προωθήσει τη δομή των μικρών οικογενειακών κλήρων, ειδικευομένων στα προϊόντα των φυτειών*». ²⁰

1.2.2. Η διανομή των «εθνικών γαιών» και η αποκατάσταση των Σουλιωτών ακτημόνων στο Αγρίνιο (19^{ος} αι.). «*Ο τόπος έχει ανάγκη λαού. Η γη του Αγρινίου είναι αρκούσα όχι μόνον οι Ηπειροσουλειώται να συνοικισθούν, αλλά και*

¹⁹ Βλ. Κ. Βεργόπουλου ό.π., σ. 111.

²⁰ Στο ίδιο, σ. 114.

οι άλλοι αν το έθνος κρίνει αναγκαίον». ²¹ Το Αγρίνιο, όπως και όλη η ελληνική ύπαιθρος το 19^ο αι. παρουσιάζει δύο όψεις: Στις πρώτες δεκαετίες μετά την ανεξαρτησία διαπιστώνεται μια αργή ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής, ενώ στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αι. και ιδιαίτερα στις τελευταίες δεκαετίες του συντελείται ταχύτατη ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής και των εξαγωγικών αγροτικών προϊόντων. Ο σημαντικός αυτός μετασχηματισμός οφείλεται στην αλληλεπίδραση δύο εξαιρετικά σημαντικών γεγονότων: της διανομής των «εθνικών γαιών» το 1871 και της τεράστιας επέκτασης των εξαγωγικών φυτειών (σταφίδα, καπνός, ελιά). ²²

Από τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αι. στο Αγρίνιο δημιουργείται το τεράστιο θέμα κοινωνικής διαμάχης ανάμεσα στους ακτήμονες Σουλιώτες και στους αυτόχθονες μεγαλογαιοκτήμονες κυρίως, για τη διανομή των εθνικών γαιών, που βρίσκονταν στον εύφορο κάμπο της περιοχής.

Οι Σουλιώτες όταν συγκεντρώθηκαν στη Δυτική Στερεά με αναφορά τους ζήτησαν από την Κυβέρνηση να τους παραχωρηθεί εθνική γη, για να εγκατασταθούν μόνιμα. Το Εκτελεστικό σώμα ανταποκρίθηκε με προβούλευμα πως θα τους δινόταν ο τόπος του Ζαπαντιού, κοντά στο Βραχώρι για να κατοικήσουν. Το Βουλευτικό κατά τη συνεδρίαση της 9^{ης} Ιουνίου 1823 δέχεται την εισήγηση του Εκτελεστικού, αλλά γρηφίζει όταν πάει ο Έπαρχος του Μεσολογγίου να επισκεφτεί και να επιθεωρήσει τον τόπο εκεί διαχωρίζοντας τον εθνικό από τον ιδιόκτητο, να παραχωρήσει «το ήμισυ του εθνικού τόπου κατ' εκείνο το μέρος και αν τούτο δεν εξαρκέση εις εξοικονόμησιν όλων των Σουλιώτικων φαμελιών, να τους δοθή και από τα περισσότερα μέρη το ανάλογο μέρος της ελλείψεως». ²³ Την ίδια μέρα υποβλήθηκε νέα αναφορά Ηπειροσουλιωτών, αλλά και την επόμενη (10-Ιουνίου 1823) ακολούθησε ανταναφορά των «παραστατών» Ακαρνανίας και Αιτωλίας, με την οποία διαμαρτύρονταν «δι εγκατάστασιν των Σουλιωτών εις περιοχήν των εις βάρος εντοπίων». ²⁴

Ο Δ. Μιτάκης παρατηρεί ότι κυριότερος υποκινητής των διαμαρτυρομένων ο γαιοκτήμονας Γιαννάκης Ράγκος, ο οποίος έχοντας νοοτροπία κοτζαμπάση-τσιφλικά επεδίωκε να ιδιοποιηθεί γαίες στα κατώτερα, αφού με αίτημά του προς τον Καποδίστρια ζητούσε να του παραχωρηθούν "στο Νιοχώρι Παραχελωίτιδας" 2.000

²¹ Από την αναφορά των 51 Αγρινιωτών στη Γερουσία, Δεκέμβριος 1851.

²² Βλ. Κ. Βεργόπουλου ό.π., σ. 110.

²³ Δ. Μιτάκη, "Εποικισμός Ηπειροσουλιωτών στο Βραχώρι", περ. Στερεά Ελλάδα, Μάιος 1988, τχ. 227.

²⁴ Δ. Μιτάκη, ό.π.

στρέμματα εύφορης γης για να καλλιεργούν οι δούλοι του. Ο έπαρχος Μεταξάς πήρε εντολή από το Εκτελεστικό να επιληφθεί του θέματος (11-6-1923) και ο ίδιος προσπάθησε να κατευνάσει τα πνεύματα, αφού είχαν άλλα επείγοντα α αντιμετωπίσουν τη στιγμή που η Δυτική Ελλάδα δεν ήταν ακόμα ελεύθερη. Έτσι μέχρι το τέλος σχεδόν του απελευθερωτικού αγώνα το ζήτημα της εγκατάστασης των Ηπειροσουλιωτών στο Ζαπάντι ή στο Βραχώρι ατόνησε αφού ολόκληρη η Δυτική Ελλάδα αποτέλεσε επίκεντρο σημαντικών γεγονότων.

Οι αντιπρόσωποι των Σουλιωτών με συχνές αναφορές ανακινούσαν το ζήτημα, ζητώντας αποκατάσταση. Το θέμα όμως από αναβολή σε αναβολή έμενε σε εκκρεμότητα, ενώ ήδη από το 1828 είχαν εγκατασταθεί οι πρώτες οικογένειες Σουλιωτών στο Βραχώρι.²⁵

Ο Καποδίστριας δεν έδωσε λύση στο ζήτημα, ενώ το μέλημά του ήταν η ανοικοδόμηση των πόλεων που είχαν ερειπωθεί. Έτσι άρχισε να κτίζεται το Βραχώρι και το Ζαπάντι. Σχετικά με τη διανομή της γης, παρ' όλο που το ενδιαφέρον του για την ανάπτυξη της ελληνικής γεωργίας ήταν γεγονός, οι γνώμες των ιστορικών δίστανται.

Το Γενάρη του 1832 η Ε' Εθνοσυνέλευση αποφάσισε να παραχωρηθεί τόπος για κατοικία των Σουλιωτών και ανάλογη εθνική γη, πέρα από τις οφειλόμενες αποζημιώσεις και αμοιβές, αναγνωρίζοντας τις θυσίες και τις υπηρεσίες τους προς την πατρίδα. Αποφάσισε δηλαδή να παραχωρηθούν μεγάλα οικόπεδα στο Βραχώρι και στη Ναύπακτο και εθνική γη "χωρίς να βλαφτούν τα δίκαια των εντοπίων", όπως υπογραμμίζεται στο άρθρο Γ' του ψηφίσματος, προφανώς για να προλάβει τις πιθανές ανησυχίες και αντιδράσεις των Δυτικοελλαδιτών. Φαίνεται όμως ότι και αυτό το ψήφισμα έμεινε ανενεργό μετά την άφιξη του Όθωνα και την ανάληψη της εξουσίας από την Αντιβασιλεία.²⁶

Είκοσι χρόνια μετά την απελευθέρωση και την οριοθέτηση της ελληνικής επικράτειας, στα 1851, οι Σουλιώτες παρέμεναν χωρίς αποκατάσταση παρά τις αναφορές στις οποίες κατά καιρούς διατύπωναν το αίτημά τους και παρά τις ανάλογες συζητήσεις και αποφάσεις που λαμβάνονταν για το θέμα αυτό. Φαίνεται ότι τα ψηφίσματα και οι αποφάσεις προσέκρουαν στις αντιδράσεις των γηγενών Βραχωριτών, υποκινούμενες όπως αναφέρεται από τους μεγαλογαιοκτήμονες της

²⁵ Γ. Παπατρέχα, ό.π. σ. 318.

²⁶ Στο ίδιο σ. 319.

περιοχής αρχικά το Γ. Ράγκο (1823) και στη συνέχεια το Γ. Στάικο (1851). Οι μεγαλογαιοκτήμονες αυτοί, οι οποίοι κατείχαν και πολιτική θέση χρησιμοποιούσαν το επιχείρημα ότι με την αποκατάσταση των Σουλιωτών κινδύνευαν οι ντόπιοι ακτήμονες να μείνουν χωρίς γη και να καταντήσουν κολίγοι. Πίσω από αυτό το φαινομενικό ενδιαφέρον για τους ντόπιους ακτήμονες κρύβεται πιθανόν η επιθυμία για αύξηση των δικών τους γαιοκτησιών, αλλά και η ανάδειξή τους σε τοπάρχες της περιοχής, όπως προκύπτει από τη γραπτή ιστορία.²⁷

Η καθοδηγούμενη αντιπαλότητα μεταξύ Βραχωριτών και Σουλιωτών, αντανακλάται και στην καθημερινότητά τους: Τα παιδιά παίζουν κλεφτοπόλεμο χωρισμένα σε αντίπαλες ομάδες (Σουλιωτάκια - Βραχωριτάκια), στον οποίο πολλές φορές εμπλέκονται και οι μεγάλοι με πιστόλια και τουφέκια.²⁸

Το 1851 το "Σουλιώτικο ζήτημα" είναι σε έξαρση καθώς οι Σουλιώτες φέρνουν το θέμα στη Βουλή. Οι εφημερίδες της εποχής τίθενται με το μέρος του ενός ή του άλλου "στρατοπέδου". Για παράδειγμα η εφ. *Ελπίς* (29-6-1851) εκθειάζει την προσφορά των Σουλιωτών προς την πατρίδα για τούτο πρέπει τα αιτήματά τους να ικανοποιηθούν, ενώ για τον Γ. Στάικο γράφει ότι επιθυμεί «να καταλάβη την θέσιν υποστρατήγου και να καταρτήση δια των παρά τη Αυλή σχέσεων του ολόκληρον την επαρχίαν Αγρινίου ως ιδιοκτησίαν του».²⁹

Η εφ. *Συνταγματική* (25-10-1851) όμως εκθειάζει το Γ.Στάικο και την ανδρεία του και επικρίνει τους Σουλιώτες, οι οποίοι δεν ικανοποιούνται με «τους βαθμούς των, τα γραμμάτιά των, τας συντάξεις των και οικόπεδα εθνικά πολύτιμα και οικίας, εθνικάς μεγαλοπρεπείς και εις την Τριχωνίαν και εις την Ναύπακτον και το δικαίωμα της προικοδοσίας [...] και θέλωσιν αυτοί να προσβάλωσι τα δίκαια των άλλων...»³⁰

Ο Γ. Στάικος προκαλεί αναφορές του Επαρχιακού Συμβουλίου Τριχωνίδας και του Δημοτικού Συμβουλίου Θέρμου, όπως αναφέρεται, και τις εισάγει στη Γερουσία για συζήτηση, όντας κι ο ίδιος γερουσιαστής. Δρομολογείται δηλαδή μια προσπάθεια να αποφευχθεί για πολλοστή φορά η αποκατάσταση των Σουλιωτών στο Ζαπάντι και περίξ αυτού, με τον ισχυρισμό ότι δεν υπάρχουν «διαθέσιμοι εθνικοί γαίαι» και θα ήταν ολέθριο το αποτέλεσμα να αφαιρεθούν γαίες από τους ντόπιους για να δοθούν

²⁷ Γ. Παπατρέχα, ό.π. σσ. 280-281, 323.

²⁸ Στο ίδιο, σ. 323.

²⁹ Στο ίδιο, σ. 324.

³⁰ Στο ίδιο, σσ. 325-326.

στους νέους οικιστές. Ο σκοπός, όπως διατυπώνεται εγγράφως, ήταν «ν' αποτραπεί πάσα ιδέα συνοικισμού των Σουλιωτών εν Ζαπάντι και περίξ ως μέλλουσα ν' αποβεί αξιολάκρυντος και ολέθρια». ³¹

Παράλληλα όμως 51 Αγρινιώτες υποβάλλουν αναφορά προς τη Γερουσία, «πραγματικά σπουδαίο ντοκουμέντο» όπως τη χαρακτηρίζει ο Γερ. Παπατρέχας, η οποία δεν απηχεί μόνο την πλειοψηφία της κοινής γνώμης του Αγρινίου, αλλά αποκαλύπτει και την προσπάθεια του Γ. Στάικου να κυριαρχήσει στην περιοχή. Στην αναφορά αυτή διαψεύδεται με στοιχεία ο ισχυρισμός ότι τάχα δεν υπήρχαν διαθέσιμες εθνικές γαίες στον κάμπο του Αγρινίου και καταγγέλλεται το «καταπλάκωμα», δηλαδή η αυθαίρετη καταπάτηση της εθνικής γης από τον Ι. Στάικο και τους περί αυτόν. Προς απόδειξη της αλήθειας (όπως καταθέτουν), ότι υπήρχαν 60 χιλιάδες στρέμματα κι πλέον διαθέσιμα, προτείνουν στη Γερουσία να προβεί προς καταμέτρηση των εθνικών γαιών της περιοχής, οι οποίες κατά την εκτίμησή τους επαρκούν όχι μόνο για να συνοικήσουν οι Ηπειροσουλιώτες, αλλά και άλλοι αν το έθνος το κρίνει αναγκαίο. ³²

Παραθέτουμε απόσπασμα της αναφοράς των 51 Αγρινιωτών μεταξύ των οποίων υπάρχουν και ονόματα αγωνιστών, που κατά τη διάρκεια του Αγώνα είχαν επιδείξει αγωνιστικότητα και ήθος και ποτέ δεν είχαν κατηγορηθεί (Δ. Τσέλιος, αφοί Γαλάνη, Αντώνης Μεγαπάνος, Φ. Σαχίνης, Ν. Στραβοσκούφης, αλλά και ο Δ. Στάικος). Στο κείμενο καταγράφονται τα στρέμματα και η περιοχή, τα οποία βρίσκονται στην περιοχή κυρίως του Δήμου Αγρινίου, αλλά και στο Δήμο Θέρμου: «*As εξετάσωμεν τώρα αναλυτικώς το ζήτημα. 1) Το χωρίον Καλύβια του Δήμου Αγρινίου, ανήκον εις τον Αλάμπεην, και όλον εκ πεδιάδος ποτιζομένης συγκείμενον, έχει έκτασιν πλέον των είκοσι χιλιάδων στρεμμάτων γης. Μόλις δε το χωρίον τούτο κατοικείται από εξήκοντα οικογενείας, αίτινες μόλις επίσης το εν τρίτον αυτών μεταχειρίζονται προς τε καλλιέργειαν και βοσκήν των ζώων των. Τουλάχιστον λοιπόν δεκατρείς χιλιάδες στρέμματα είναι εκεί εθνικάί, ανεξάρτητοι και εντελώς ακαλλιέργητοι. 2) Το πλησιάζον τα Καλύβια τζεφλίκιον του Μπεκίρ Τζουγαδόρου, Πιπινέρι καλούμενον, έχει έκτασιν πεδιάδος πλέον των επτά χιλιάδων στρεμμάτων γης ποτιζομένης και καλλιεργησίμου. Όλη δε η έκτασις αύτη ούτε ηγοράσθη, μήτε καλλιεργείται παρά τινος. Το μέρος τούτο*

³¹ Στο ίδιο, σ. 327.

³² Στο ίδιο σσ. 328-331.

κατεπλάκωσεν αυθαιρέτως ο γαμβρός του Γερουσιαστού Ιω. Στάικου Σκαλιζοδήμος, άνευ λόγου και ενοικιάζει αυτού το χόρτον με ενοίκιον πλέον των εξακοσίων δραχμών.

3) Το πλησιάζον Ρουσβάμπεη τζεφλίκιον του Ξεήναγα, συνιστάμενον από τρεις χιλιάδας στρέμματα γης ποτιζομένης, είναι όλως εθνικόν, διότι ουδείς εκεί καλλιεργεί ή ηγόρασεν. Όλον τούτο το κατεπλάκωσεν και το νέμεται, ενοικιάζων το χόρτον, ο άλλος γαμβρός του Γερουσιαστού Στάικου Γ. Βελής.

4) Το πλησιάζον με το ανωτέρω χωρίον Πλάτανος και Καρασμαήλ της Οθωμανίδος Πάσαινας, συνιστάμενον από 15.000 και επέκεινα στρεμμάτων γης ποτιζομένης. Εις το χωρίον τούτο μόλις κατοικούσαι εξ οικογένειαι, και καλλιεργούν αύται και τινες ξένοι μόλις δύο χιλιάδες στρέμματα, το δε επίλοιπον ούτε κατέχεται ούτε καλλιεργείται, αλλά μένει έρημον.

5) Το χωρίον Ζαπάντιον, εις το οποίον προ της επαναστάσεως κατώκουν πλέον πεντακοσίων οικογενειών, είναι ήδη έρημον ανθρώπων εντελώς και γεωργικών χειρών. Τούτο περιλαμβάνει τα εθνικά τζεφλίκια Τσέλου, Παλαιολεύκας, Τσάικα, Λυσσοχώρι και Μπουζίκιστας, συνίσταται από γην κατά το πλείστον ποτιζομένην και ευφορωτάτην, εκτάσεως πλέον των τριάκοντα χιλιάδων στρεμμάτων γης. Εκ της εκτάσεως ταύτης μόλις δέκα χιλιάδες στρεμμάτων γης καλλιεργούνται ή ηγοράσθησαν από τους κατοίκους πού και πού κείμεναι, αι δε είκοσι χιλιάδες στρέμματα γης μένουν ακαλλιέργητοι δι' έλλειψιν χειρών. Ταύτας όλας ζητεί παντί σθένει να καταπλακώση ο Γερουσιαστής Ιω. Στάικος. Πολλάς δ' αυτών ήδη άνευ λόγου ενοικιάζει ο ίδιος εις Βλαχοποιμένας.

6) Τα χωρία Κουκίστα και Δοκίμι των Οθωμανών Αλάμπεη και λοιπών, συνιστάμενα από δεκαπέντε χιλιάδες στρέμματα γης ποτιζομένης. Εκ τούτων είναι ηγορασμένα και καλλιεργημένα τα δύο τρίτα, αι δε πέντε χιλιάδες στρεμμάτων είναι ακαλλιέργητοι και ανεξαρτήτως εθνικάί.

7) Η περιφέρεια της πόλεως Αγρινίου, περιλαμβάνουσα τας εθνικάς θέσεις Λυκοράχια, Αγ. Χριστόφορον, Γκένοβαν, Καμαρούλαν, Ερμήζαν, Μαύριακα, Μπούζι και Λαγκαδιά, συνίστανται από πλέον των εξήκοντα χιλιάδων στρεμμάτων γης. Η γη αύτη απαρτίζεται κατά το πλείστον μέρος από γην βοσκήσιμον, εκ της οποίας την μεν Καμαρούλαν, συνισταμένην από 6000 στρέμματα κατεπλάκωσεν ο Γερουσιαστής Ιω. Στάικος άνευ λόγου, της δε καλλιεργησίμου γης εις δώδεκα περίπου χιλιάδας στρέμματα αναβαινούσης, αι μεν ημίσεις ηγοράσθησαν ή καλλιεργούνται, αι δε αλλαι ημίσεις περιμένουσι χείρας γεωργών. Ιδού λοιπόν, Κύριοι Γερουσιασταί, ότι τουλάχιστον πενήκοντα εξ χιλιάδες στρέμματα γης εθνικής καλλιεργησίμου μεν, πλην χειρών στερουμένης, υπάρχουσιν εις

μόνον τον Δήμον Αγρινίου. "Ας έλθωμεν τώρα εις τον δήμον Θέρμου του οποίου η παιδιά διαχωρίζεται εκείνης του δήμου Αγρινίου δι' ενός ρύακος, Εριμίτζας ονομαζόμενου, και θέλομεν εὔρει, ότι τα χωρία Μουσταφούλη, Βροχολή, Σαμάρι, Καινούριον, Λιγόστιανα κ.τ.λ. κέκτηνται ήδη πλέον των δέκα χιλιάδων στρεμμάτων γης εθνικής, καλλιεργησίμου μεν, αλλά δι' έλλειψιν χειρών μενούσης ακάρπου. Βλέπετε λοιπόν, Κύριοι Γερουσιασταί, ότι ο συνάδελφος υμών κ. Ιω. Στάικος δεν εκινήθη από την αλήθειαν, ουδέ από το συμφέρον του τόπου, αλλ' από ιδιοτελείς σκοπούς και μίση ατομικά κατά των Ηπειροσουλιωτών...».³³

Φαίνεται όμως ότι η φωνή της μετριοπάθειας και της λογικής δεν είχε απήχηση στη Γερουσία.. Οι διασυνδέσεις γερουσιαστή και μεγάλου γαιοκτήμονα Γ. Στάικου αποδείχτηκαν ισχυρότερες των 51 Αγρινιωτών και το σχετικό νομοσχέδιο για την αποκατάσταση των Σουλιωτών δεν ψηφίστηκε. Με αποτέλεσμα πολλοί Σουλιώτες, το πιθανότερο οι πιο "άσημοι", έμειναν με ανεκπλήρωτο το αίτημά τους. Αρκετοί "επώνυμοι", όπως και "δεύτερης σειράς ονόματα", είχαν όμως ικανοποιηθεί σταδιακά. Η παρελκυστική τακτική, οι αναβολές κ.ά. συνεχίστηκαν και το πρόβλημα διαιωνιζόταν. Στα 1861 το ζήτημα επανέρχεται και ο Γιαννιώτης υπουργός Ευστ. Σίμος ετοιμάζει νέο νομοσχέδιο, με το οποίο και πάλι δεν υπήρξε αποτέλεσμα. Το 1864 το θέμα ξανάρχεται στην επικαιρότητα με πρόταση του Ν. Ζέρβα που θα συζητούνταν στη Συνέλευση. «Ο κάμπος του Αγρινίου στο μεταξύ, κατά τον ένα, ή τον άλλο τρόπο, περιήλθε σε λίγα οπωσδήποτε χέρια ενώ οι πολλοί έμειναν με ασήμαντους κλήρους ή τελείως ακτήμονες».³⁴

1.2.3. Η αποκατάσταση των προσφύγων και η αγροτική μεταρρύθμιση. Μετά τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο και την Μικρασιατική καταστροφή τα νέα εθνικά και κοινωνικοπολιτικά δεδομένα φέρνουν στην επιφάνεια μεταξύ άλλων και την ανάγκη αγροτικής μεταρρύθμισης για την τακτοποίηση των προσφύγων. Η αποκατάσταση των προσφύγων αποτέλεσε μια πρόκληση, που όμοιά της δεν είχε αντιμετωπίσει ποτέ το ελληνικό κράτος στα 100 χρόνια της ιστορίας του. Βέβαια υποδοχέας προσφύγων είχε υπάρξει κι άλλες φορές. Το 1906, ως αποτέλεσμα του ανταγωνισμού Ελλάδας – Βουλγαρίας για την επικράτηση στη Μακεδονία, χιλιάδες πρόσφυγες εγκατέλειψαν

³³ Γ. Παπατρέχα, ό.π. σσ. 329-330.

³⁴ Στο ίδιο, σ. 333.

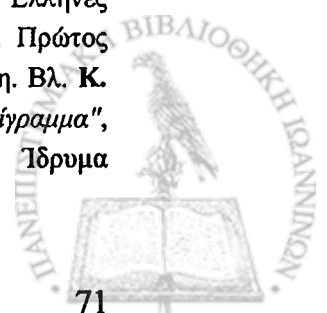
την Ανατολική Ρωμυλία και εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα. Στα χρόνια του Τουρκικού εθνικισμού επίσης ένα άλλο προσφυγικό κύμα από τα μικρασιατικά παράλια και την Ανατολική Θράκη κατέφθασε στο Ελληνικό Βασίλειο. Όμως το πλήθος των προσφύγων, 1.500.000 περίπου, σύμφωνα με την απογραφή του 1828 και η τραγικότητα της κατάστασής τους, διαμόρφωνε μια καινούργια κατάσταση. Η πίεση που προκαλούσε η άφιξη των προσφύγων, η ανάγκη για επισιτισμό και ανακούφιση των αναγκών τους, ο φόβος των επιδημιών και της υποκίνησης αναταραχών καθιστούσε επιτακτική την ανάγκη αποκατάστασής τους.

Η Ελληνική Κυβέρνηση το Φεβρουάριο του 1923 αποτάνθηκε στην Κοινωνία των Εθνών (ΚΤΕ) για να ζητήσει τη βοήθειά της προκειμένου να αντιμετωπίσει τα προβλήματα. Η ΚΤΕ απέστειλε στην Ελλάδα μια τεχνική και μια οικονομική ομάδα εμπειρογνομόνων για να μελετήσουν τις συνθήκες, με βάση τα πορίσματα των οποίων εγκρίθηκε (29 Σεπτ.) το σχέδιο για τη δημιουργία ενός αυτόνομου οργανισμού, της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ), που θα αναλάμβανε το έργο της εγκατάστασης των προσφύγων.³⁵

Οι περιοχές που δέχτηκαν το μεγαλύτερο μέρος των προσφύγων ήταν η Μακεδονία και η Δυτική Θράκη. Λόγοι οικονομικοί, λόγοι «εθνικού συμφέροντος», αλλά και καθαρά πρακτικοί λόγοι σχετικοί με την ύπαρξη εκεί τεράστιων εκτάσεων διαθέσιμης γης μετά την απομάκρυνση 100.000 Βουλγάρων και 500.000 περίπου μουσουλμάνων, οι οποίες θα μπορούσαν να διανεμηθούν στους πρόσφυγες. Στα κτήματα αυτά θα πρέπει να προστεθούν οι εκτάσεις που απαλλοτριώθηκαν με γρήγορο ρυθμό μετά το 1922 και όσες εκτάσεις διαφάνηκε πως μπορούσαν να αποξηρανθούν και να δοθούν και να δοθούν στους καλλιεργητές.

Η πολιτική των Ελληνικών Κυβερνήσεων στόχευε στην αγροτική ανάπτυξη και αυτή η βασική προτεραιότητα διατηρήθηκε ανεξάρτητα από τις πολιτικές αλλαγές, που πραγματοποιήθηκαν στην Ελλάδα κατά το μεσοπόλεμο. Στη βάση αυτού του μοντέλου ανάπτυξης βρισκόταν αναμφίβολα η κατάτμηση της μεγάλης ιδιοκτησίας και η δημιουργία ενός εκτεταμένου στρώματος μικροκαλλιεργητών. Σύμφωνα με τα

³⁵ Η Επιτροπή διοικούνταν από τετραμελές συμβούλιο, στο οποίο συμμετείχαν δύο Έλληνες διορισμένοι από την Ελληνική Κυβέρνηση και δύο ξένοι τοποθετημένοι από την ΚΤΕ. Πρώτος πρόεδρος ήταν ο Henry Morgenthau, πρώην πρεσβευτής των ΗΠΑ στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. Κ. Κατσάπη, "Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα", στο: Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003.

σχέδια και τις προσδοκίες των αρμοδίων, η άνοδος της αγροτικής παραγωγής θα ερχόταν ως αποτέλεσμα της φροντίδας που υπολόγιζαν ότι θα έδειχναν οι καλλιεργητές για τα κτήματά τους. Η δημιουργία μιας οικονομικά εύρωστης τάξης μικροκαλλιεργητών θεωρήθηκε ως ιδανική λύση, που λειτουργούσε και ως αντίδοτο στον πάγιο φόβο των αστικών κομμάτων ότι η ατελής αποκατάσταση ή η παράταση της φτώχειας των προσφύγων, θα μπορούσε να τροφοδοτήσει ένα ισχυρό αριστερό κίνημα με απρόβλεπτες συνέπειες. Γι' αυτό λοιπόν το επιταχύνθηκε η αγροτική μεταρρύθμιση η οποία είχε εξαγγελθεί στα 1917 από τη Θεσσαλονίκη, αλλά ουσιαστικά εφαρμόστηκε μετά το 1922.³⁶

Η κυβέρνηση του Βενιζέλου το 1917 κήρυξε την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών, τα οποία σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία ανέρχονταν σε 2.259. Όμως λόγω των συνεχιζόμενων πολέμων οι διακηρύξεις των απαλλοτριώσεων παρέμειναν κενό γράμμα. Η έλευση των προσφύγων της Μικρασιατικής καταστροφής (1922) είχε ως αποτέλεσμα την επιτάχυνση των απαλλοτριώσεων. Ενώ δηλαδή μεταξύ του 1920-1922 είχαν απαλλοτριωθεί μόνο 76 μεγάλα κτήματα, ο αριθμός θα ανέβει σε 718 το 1923, 989 το 1924 και 1.279 το 1925.³⁷

Μέχρι τα 1931 είχαν απαλλοτριωθεί συνολικά 1.623 μεγάλες ιδιοκτησίες, που δόθηκαν σε 115.000 γηγενείς οικογένειες ακτημόνων ή μικροκαλλιεργητών, ενώ 145.000 οικογένειες προσφύγων εγκαταστάθηκαν στα εδάφη που άφησαν οι μουσουλμανικοί και βουλγάρικοι πληθυσμοί, που αναχώρησαν από την Ελλάδα επί τη βάση των ανταλλαγών πληθυσμών σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λωζάννης. Το μέγεθος των ανακατατάξεων που επέφεραν οι παραπάνω αλλαγές γίνεται φανερό από το γεγονός και μόνο ότι στα 1933 «οι κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο γεωργοί θεωρούμενοι ως "νέοι ιδιοκτήτες" αποτελούσαν ήδη τα 40% του συνόλου των γεωργών της χώρας», όπως γράφει ο Βεργόπουλος.³⁸

³⁶ Βλ. Κ. Βεργόπουλου, ό.π., σσ. 173-179.

³⁷ Στο ίδιο, σ. 178.

³⁸ Στο ίδιο σ. 177.

Η αγροτική αυτή μεταρρύθμιση, που επιταχύνθηκε από την ανάγκη αποκατάστασης των προσφύγων, εξαφάνισε από την Ελλάδα τη μεγάλη γαιοκτησία και επέβαλλε την κυριαρχία της μικρής και πολύ μικρής ιδιοκτησίας.³⁹

Στον παρακάτω πίνακα καταγράφονται οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις σύμφωνα με το μέγεθός τους το 1929.

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ
ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΟ ΜΕΓΕΘΟΣ ΤΟΥΣ, 1929

Έκταση (στρέμματα)	Αριθμός Εκμεταλλεύσεων	Ποσοστό %
1 έως 10 στρ.	358.000	37,55
11 έως 20 στρ.	208.000	21,81
21 έως 30 στρ.	128.000	13,42
31 έως 40 στρ.	85.000	8,91
41 έως 50 στρ.	52.000	5,45
51 έως 100 στρ.	85.000	8,91
101 έως 1000 στρ.	36.000	3,78
> 1000 στρ.	1.500	0,16
ΣΥΝΟΛΟ	953.500	100,00

Πηγή: Κ. Κωστής, Αγροτική οικονομία και Γεωργική Τράπεζα, Αθήνα 1990, τ. Β', σ. 100

Μέχρι το 1929 και το ξέσπασμα της μεγάλης κρίσης, η ανεπάρκεια σε γη καλύφτηκε με την εξειδίκευση σε εμπορευματικές καλλιέργειες εντάσεως εργασίας, κυρίως τον καπνό, ο οποίος είχε τη μεγαλύτερη στρεμματική απόδοση σε σχέση με τα δημητριακά και έφτασε να παίζει το ρόλο που έπαιζε η σταφίδα κατά τον 19^ο αι. Οι εξαγωγές του καπνού στα 1928 κάλυπταν το 70% της συνολικής αξίας των εξαγωγών

³⁹ Βλ. Θ. Σακελλαρόπουλου, ό.π., σ. 173 και Ευ. Μπουρνόβα, Γ. Προγουλάκη, «Ο Αγροτικός κόσμος, 1930-1940», στο: Β. Κρεμμυδάς (διεύθυνση), *Εισαγωγή στη νεοελληνική οικονομική ιστορία (18^{ος}-20^{ος} αι.)*, Τυπωθήτω Γ. Δαρδάνος, Αθήνα 2000, σ.83.

της χώρας και με την καλλιέργειά του ασχολούνταν σχεδόν 150.000 αγροτικές οικογένειες. Ο καπνός έγινε το προϊόν των φτωχών αγροτών που προσπαθούσαν να εκμεταλλευτούν στο έπακρο όση γη είχαν στη διάθεσή τους. Όσοι διέθεταν μικρό κλήρο έπρεπε να εξασφαλίσουν το μέγιστο δυνατό εισόδημα από κάθε στρέμμα που καλλιεργούσαν. Κάθε στρέμμα καπνού απέδιδε 20% περισσότερο από την ελιά, απαιτούσε όμως εννέα φορές περισσότερη εργασία. Αν οι συνθήκες το επέτρεπαν οι γεωργοί στρέφονταν προς την ελιά. Όταν όμως αυτό δεν ήταν δυνατόν ο καπνός αποτελούσε την καλύτερη λύση.

Ο πίνακας⁴⁰ που ακολουθεί μας δίνει τις μέρες εργασίας που απαιτούνται ανά στρέμμα για την καλλιέργεια διαφόρων αγροτικών εργασιών.

ΠΡΟΪΟΝ	ΧΡΗΜΑΤΙΚΗ ΑΠΟΔΟΣΗ (δεχ. ανά στρέμμα)	ΑΠΑΙΤΟΥΜΕΝΕΣ ΗΜΕΡΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΑΝΑ ΣΤΡΕΜΜΑ			ΣΥΝΟΛΟ	ΗΜΕΡΗΣΙΟ ΕΙΣΟΔΗΜΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ (δεχ.)
		Ανδρών (α)	Γυναικών (β)			
Σιτάρι	582	2,0	0,6	2,6	224	
Καπνός	2.062	17,1	15,7	32,8	63	
Βαμβάκι	714	2,8	9,0	11,8	60	
Λάδι / Ελιές	1.714	1,1	2,4	3,5	490	
Μούστος/ Αμπέλι	589	6,0	1,5	7,5	78	
Σταφίδα	1.657	12,0	19,0	31,0	53	

Παράλληλα με την άνοδο της καπνοκαλλιέργειας, βάδισε και η ανάπτυξη της επεξεργασίας του καπνού στο μεσοπόλεμο σε πολλά αστικά κέντρα, κυρίως στην Καβάλα, το Βόλο και το Αγρίνιο, όπου εργάζονταν χιλιάδες πρόσφυγες καπνεργάτες.

Για την επιλογή της κατάλληλης τοποθεσίας εγκατάστασης των προσφύγων, κριτήριο ήταν η ειδίκευση των προσφύγων (στο βαθμό που αυτό ήταν εφικτό). Για παράδειγμα οι καπνεργάτες από τις περιφέρειες της Σμύρνης και της Νικομήδειας

⁴⁰ Από: Ευ. Μπουρνόβα, Γ. Προγουλάκη ό.π., σ. 90.

εγκαταστάθηκαν στα εδάφη της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης, οι σηροτρόφοι σε κτήματα του Σουφλίου και της Έδεσσας κ.ά. Πέρα από τις οικονομικές σκοπιμότητες που εξυπηρετούσε η μεταφορά της πείρας των προσφύγων σε ορισμένους τόπους καλλιέργειας στην Ελλάδα, αυτό που συντελούσε στην επιλογή εγκατάστασης προσφύγων από την ίδια την περιοχή ήταν το «ένστικτο της κοινότητας».⁴¹ Η επιθυμία των προσφύγων για συμβίωση με τους συγχωριανούς τους και γενικότερα με ανθρώπους, που προέρχονταν από την ίδια περιοχή ήταν σαφής και ταυτόχρονα εξυπηρετούσε τους σχεδιασμούς της Ε.Α.Π. σχετικά με το κόστος της στέγασης και πρακτικές δυσκολίες εγκατάστασης, αφού η ίδια η κοινότητα αναλάμβανε τις περισσότερες φορές το έργο της οικοδόμησης των οικισμών της, με πνεύμα αλληλεγγύης και εθελοντικής εργασίας.

Μετά την αρχική εγκατάσταση σε μια περιοχή αποδιδόταν σε κάθε οικογένεια με προσωρινό Παραχωρητήριο ο κλήρος που της αναλογούσε και μια σειρά ενισχύσεων επίσης όπως: ζώα, γεωργικά εργαλεία κ.ά., για να στηριχτούν οι αγροτικές οικογένειες μέχρι την πρώτη συγκομιδή. Η χρέωση όμως των προσφύγων με τα έξοδα της εγκατάστασης δημιούργησε σοβαρό οικονομικό πρόβλημα, «που απειλούσε να δυναμιτίσει την προοπτική οικονομικής βιωσιμότητας των προσφερόμενων νοικοκυριών».⁴²

Το πρόβλημα οξύνθηκε επικίνδυνα μετά την κρίση της δεκαετίας του '30 και έτσι υποχρεώθηκε το κράτος να προβεί το 1937, σύμφωνα και με το διεθνές παράδειγμα σε νομοθετική ρύθμιση με σκοπό τη μείωση των χρεών των προσφύγων. Τα χρέη αυτά μετά τη διάλυση της ΕΑΠ το 1930, δεν είχαν παραγραφεί, αλλά η Αγροτική Τράπεζα που ιδρύθηκε το 1929, ανέλαβε την είσπραξή τους.

Η ΕΑΠ είχε προχωρήσει και στην οικοδόμηση κατοικιών στον αγροτικό χώρο, που στη συνηθέστερη μορφή της αποτελούνταν από δύο δωμάτια, στάβλο και αποθήκη. Στις κατοικίες αυτές προστέθηκαν και άλλες που οικοδομήθηκαν τη δεκαετία του '20 με ευθύνη του δημοσίου και αυτές που ανήκαν σε ανταλλάξιμους μουσουλμάνους, έτσι ώστε να στεγαστεί το μεγαλύτερο τμήμα από τις 143.000 περίπου αγροτικές οικογένειες προσφύγων. Μέριμα επίσης της ΕΑΠ ήταν η

⁴¹ Βλ. Henry Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Αθήνα. Το έπος της εγκατάστασης. Αθήνα 1994.*

⁴² Βλ. Κ. Κατσάπη, *ό.π.*, σ.30.

αντιμετώπιση της έλλειψης έργων υποδομής (υδραγωγεία, δίκτυα ύδρευσης, έργα οδοποιίας κλπ.).

Στο πλαίσιο της αγροτικής πολιτικής που αναφέραμε και του προγράμματος της ΕΑΠ, επιλέχτηκε προφανώς και ο νομός Αιτωλοακαρνανίας ως τόπος εγκατάστασης και αποκατάστασης των προσφύγων.

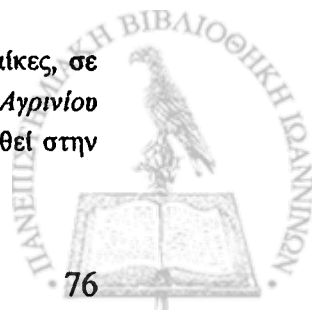
Στην περιοχή Αγρινίου η εγκατάσταση των προσφύγων υπήρξε σταδιακή και διήρκησε από το 1922 ως το 1924. Μια μικρότερη πληθυσμιακή ομάδα ήλθε το 1914 με τους διωγμούς των Νεότουρκων από την περιοχή της Ερυθραίας Μ. Ασίας. Οι περισσότερες οικογένειες έφτασαν στην περιοχή αμέσως μετά τη Μικρασιατική καταστροφή και ακολούθησαν και άλλες αφού περιπλανήθηκαν σε διάφορα μέρη κυρίως της Δυτικής και Νότιας Πελοποννήσου, Γαστούνη, Πύργο, Γύθειο ή και Ηγουμενίτσα της Ηπείρου. Οι περισσότεροι προέρχονταν από περιοχές του Πόντου, Σαμψούντα, Κερασούντα, Νικομήδεια, Μπάφρα, ενώ άλλοι από την Ιωνία, Σμύρνη, Έφεσο κ.α. Το 1924 έφτασαν οι τελευταίοι από την Τουρκόφωνη Καππαδοκία, μετά τη συμφωνία για την ανταλλαγή πληθυσμού.⁴³

Η εκτεταμένη καπνοκαλλιέργεια στην περιοχή του Αγρινίου και η δυνατότητα εργασίας τόσο στην παραγωγή, όσο και στην επεξεργασία του καπνού έπαιξε σημαντικό ρόλο για την εγκατάσταση των 2.500 περίπου προσφύγων σε σύνολο 9.000 που εγκαταστάθηκαν στο νομό Αιτ/νίας.⁴⁴

Η άφιξη και η ομαλή σχετικά ένταξή τους στην τοπική κοινωνία, έγινε δυνατό να αντιμετωπιστεί χάρη στο καπνό. Συνέβη δηλαδή και στο Αγρίνιο κάτι ανάλογο με αυτό που παρατηρήθηκε και στον εποικισμό της Μακεδονίας και της Θράκης κατά το 1922. Η θετική συμβολή του καπνού στην ένταξη των προσφύγων στη Βόρειο Ελλάδα τονίστηκε στη Βουλή κατά τη συνεδρίαση της 18/9/1946, στην αγόρευση του πρώην Υπουργού Αν. Μπακάλμπαση: *«Εάν δεν υπήρχεν ο καπνός, δεν θα ήτο δυνατόν ν' αντιμετωπισθεί το δημογραφικόν πρόβλημα, το οποίον προέκυψε μετά την*

⁴³ Βλ. Γερ. Παπατρέχα, ό.π., σ. 396.

⁴⁴ Οι πρόσφυγες του Αγρινίου ήταν 2.571, από τους οποίους 1.196 άνδρες και 1.375 γυναίκες, σε σύνολο 9.089 προσφύγων του νομού. Βλ. Πρακτικό συνεδριάσεως του Κοινοτικού Συμβουλίου Αγρινίου (13 Οκτωβρίου 1922), με απόφαση του οποίου ψηφίζεται πίστωση 15.000 δρχ. για να διατεθεί στην Επιτροπή Περιθάλψεως Προσφύγων Αγρινίου, προς στέγαση των προσφύγων.

*Μικρασιατικήν συμφοράν. Αι συνέπειαι θα ήταν τρομακτικάί. Ο εποικισμός της Μακεδονίας και Θράκης κατά το 1922 εστηρίχθη μόνον εις τον καπνόν».*⁴⁵

Η μελέτη της τοπικής ιστορίας, η συλλογική μνήμη και οι προφορικές μαρτυρίες καταγράφουν την κατάσταση των προσφύγων καθώς και τις δύσκολες συνθήκες που αντιμετώπισαν μέχρι να στεγαστούν στην πόλη του Αγρινίου, στα «προσφυγικά καλύβια», στον Παλιό Συνοικισμό.⁴⁶ Μαρτυρείται και καταγράφεται επίσης η προκατάληψη για τους πρόσφυγες καθώς και «η έρπουσα προπαγάνδα ότι θα έπαιρναν τη μπουκιά από το στόμα των ελλαδικών, που και αυτοί ζούσαν μέσα στη φτώχεια».⁴⁷

Για τις αντιθέσεις και τη διάσταση γηγενών και προσφύγων γίνεται αναφορά στις προφορικές μαρτυρίες και από τις δύο πλευρές, που συγκεντρώθηκαν κατά τη διάρκεια τούτης της έρευνας. Παρατηρείται δηλαδή και στην περιοχή Αγρινίου κάτι ανάλογο με αυτό που διαπιστώνεται και καταγράφεται την ίδια περίοδο στις περιοχές που εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες. Πρόκειται για μια έντονη αντίθεση που διαχέεται σε όλον τον Ελλαδικό χώρο. Ας μη λησμονούμε άλλωστε ότι η άφιξη των προσφύγων οδηγεί απότομα σε μια δημογραφική έκρηξη χωρίς προηγούμενο ή επόμενο στην Ελληνική Ιστορία.⁴⁸

⁴⁵ Η Δεκαετηρίς του Ελληνικού καπνού 1945-1955, ό.π., σ. 16.

⁴⁶ Γερ. Παπατρέχα, ό.π., σ. 397 και Σπ. Καραγιάννη, *Οι θυσίες του Προσφυγικού λαού του Αγίου Κωνσταντίνου*, Αγρίνιο 2003, σ. 12).

⁴⁷ Γερ. Παπατρέχα, ό.π., σ. 399.

⁴⁸ Βλ. Κ. Κατσάπη, «Αντιθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», ό.π., σσ. 104-126.

Ο Άλκης Ρήγος γράφει: «Πρόκειται για μια κοινωνική αντίθεση που για πρώτη φορά και τελευταία φορά στον κοινωνικό μας σχηματισμό προσλαμβάνει μορφές καθαρού "ρατσισμού". Το "ρατσισμό" αυτό προσπαθούν να εκμεταλλετούν οι φασιστοειδείς κινήσεις που εμφανίζονται και στο νεοελληνικό χώρο από τα τέλη της δεκαετίας του '20 [...]. Δεν είναι όμως μόνο οι Περιθωριακές φασιστοειδείς ομάδες και οργανώσεις, μαολόκληρος ο αντιβενιζελικός κόσμος, που όχι μόνο προσπαθεί να εκμεταλλευτεί τις φοβίες των Παλαιοελλαδικών απέναντι στους προσφυγικούς πληθυσμούς μα βλέπει και ο ίδιος με πραγματικό μίσος τους πρόσφυγες...». Από Άλκη Ρήγου, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935*, εκδ. Θεμέλιο 1999, σ. 228.

Ο Ιωάννης Παυλίδης, πρόσφυγας στην περιοχή Αγρινίου, γράφει σχετικά: «Ήταν εποχή των Βενιζελικών και Αντιβενιζελικών. Ήταν κάτι το φοβερό. Ήλθε και ο τουφεκισμός των εξ με την επανάσταση του Πλαστήρα κι έβαλε φωτιά στο μίσος των Αντιβενιζελικών σε σημείο παρακρούσεως και τα κλήθη των προσφύγων που ξεμπάρκαραν στην Ελλάδα ήταν σε μεγάλο ποσοστό Βενιζελικοί, γιατί τον θεωρούσαν σωτήρα τους και τον αποκαλούσαν πατέρα τους». Από Ιω. Παυλίδη, *Σελίδες Ιστορίας Πόντου - Μικράς Ασίας*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 234.

Αξίζει να σημειωθεί ότι πολλοί Μικρασιάτες πρόσφυγες, ιδιαίτερα εκείνοι που προέρχονταν από την ονομαστή για τα καπνά της, Μπάφρα και από τη Σμύρνη ήταν έμπειροι καλλιεργητές και άριστοι καπνοτεχνίτες. Επομένως εύκολα εργάστηκαν ως καλλιεργητές στα καπνοχώραφα και καπνεργάτες στα καπνομάγαζα του Αγρινίου.

Ο Σπύρος Καραγιάννης, προσφυγικής καταγωγής, σε ένα σχεδόν βιο-ιστορικό κείμενο αναφέρεται και στους κλήρους οι οποίοι χορηγήθηκαν στους πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή Αγρινίου. Βορειοδυτικά του Αγρινίου, στην περιοχή που τότε ονομαζόταν «Στρατόπεδο», γιατί εκεί μετεπαναστατικά εκπαιδευόταν ο στρατός και έλεγχε τα τότε σύνορα με την Τουρκία, τα οποία βρίσκονταν στον Αχελώο, το 1930 ολοκληρώθηκε η τοπογράφηση. Τότε η Επιτροπή Αποκατάστασης των Προσφύγων (ΕΑΠ) άρχισε να παραχωρεί «αγροτικούς κλήρους». Σε κάθε οικογένεια ανάλογα με τα μέλη της αντιστοιχούσαν μέχρι 10 στρέμματα γης. *«Μερικές οικογένειες έβγαιναν από την αγροτική αποκατάσταση και αποζημιώνονταν με ομολογίες, ένα είδος γραμματίου με εγγύηση το Ελληνικό Δημόσιο».*⁴⁹

Σύμφωνα με τα γραφόμενα του ίδιου, κλήρους πήραν κυρίως όσοι προέρχονταν από την περιοχή της Σμύρνης οι οποίοι προτίμησαν να καλλιεργήσουν καπνά, όπως και στην πατρίδα τους. Στους πρόσφυγες της περιοχής παραχωρήθηκαν επίσης "προσφυγικά σπίτια", που αποτελούνταν συνήθως από δυο δωμάτια, στα οποία με προσωπική εργασία και αλληλεγγύη οι πρόσφυγες πρόσθεταν μια μικρή κουζίνα κι ένα μπάνιο για την κάλυψη των βασικών αναγκών τους. Τα στρέμματα γης, οι κλήροι που παραχωρήθηκαν τότε, καθώς και τα «υποτιθέμενα σπίτια με χωματόλιθους 4x4, τους τα χρέωσαν στην Αγροτική Τράπεζα».⁵⁰ Πρόκειται για τη μεταφορά της εισπραξης των χρεών στην Αγροτική Τράπεζα μετά τη διάλυση της ΕΑΠ. (1930).

Αυτοί οι οποίοι καλλιεργούσαν καπνά για να πληρωθούν από τον έμπορο που τα αγόραζε, έπρεπε να προσκομίσουν εκκαθαριστικό από την Αγροτική Τράπεζα, η οποία θα είχε κάνει τις ανάλογες κρατήσεις χρεών. Τα λίγα στρέμματα που καλλιεργούσαν οι πρόσφυγες ήταν άνυδρα και ως εκ τούτου η απόδοσή τους ήταν περιορισμένη. Πολλές φορές τα χρήματα που εισέπρατταν από την καπνοκαλλιέργεια δεν έφταναν να ξεχρεώσουν το χρέος στην Τράπεζα και με τους τόκους αυτό αυξανόταν. Βέβαια κάτι αντίστοιχο σχετικά με τις εισπράξεις από τον καπνό και τα

⁴⁹ Σπ. Καραγιάννης, ό.π., σ. 18.

⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 18.

χρέη αντιμετώπιζαν και οι ντόπιοι καπνοκαλλιεργητές, όπως προκύπτει από τη μελέτη των προφορικών μαρτυριών, αλλά και την ελάχιστη βιβλιογραφία (για το θέμα αυτό γίνεται αναφορά σε επόμενη ενότητα).

Παραθέτουμε τίτλο κυριότητας,⁵¹ που χορηγήθηκε στο Λάζαρο Σαρισαββίδη του Σταύρου, πρόσφυγα «*αποκατασταθέντα αγροτικώς εν τω Συνοικισμώ Σέλο της κοινότητος Αγίου Κωνσταντίνου*», όπου διαπιστώνεται ότι η είσπραξη των χρεών των προσφύγων που είχαν αποκατασταθεί στην περιοχή, θα γίνεται από την Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, μετά τη διάλυση της Ε.Α.Π.

⁵¹ Τον τίτλο κυριότητας μας παραχώρησε ο Ευ. Σαρισαββίδης για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας.

Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΝΔΡΕΣ
ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗ & ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΤΟΥ ΚΑΠΝΟΥ (ΑΓΡΙΝΙΟ 19^{ος} -20^{ος} αι.)
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ - ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β' - ΓΑΙΟΚΤΗΤΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ (19^{ος} -20^{ος} αι.) ΓΕΝΙΚΟ ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ

Αντίγραφον
 Δια το αρμόδιον Υποθηκοφυλακείον

ΤΙΤΛΟΣ ΚΥΡΙΟΤΗΤΟΣ
 Τύπος Γ' Γαίαι ατομικού κλήρου μη εξοφλημένου, εγκεκριμένος διά της υπ' αριθ. 39844/10.4.47. αποφάσεως του Υπουργού Γεωργίας)

ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ
 ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ

Αριθ. { Πρωτοκ.
 Κτηματ. 12006

Ο ΔΙΟΙΚΗΤΗΣ
ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Έχοντας υπόψη:

1) Τους Νόμους α) 4592/1930 «περί κυρώσεως της συμβάσεως περί εκκαθαρίσεως της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων και ρυθμίσεως των εκ ταύτης απορρεόντων ζητημάτων», β) 4857/1930 «περί μεταβιβάσεως εις το Ελληνικόν Δημόσιον της κινήτης και ακινήτου περιουσίας της Ε.Α.Π. και συστάσεως υποθήκης υπέρ της Δ.Ο.Ε.», γ) 5151/1931 δι' ου εκυρώθη η από 3-4, 1931 σύμβασις μεταξύ Ελληνικού Δημοσίου, Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος και Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος «περί αναθέσεως εις την τελευταίαν της εισπράξεως των προς την Ε.Α.Π. οφειλομένων χρεών», δ) τον Αναγκαστ. Νόμον 691/1937 «περί κυρώσεως της από 27 Μαρτίου 1937 συμβάσεως μεταξύ Δημοσίου και Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος, αφορώσης τήν τροποποίησιν και συμπλήρωσιν της συμβάσεως της κυρωθείσης υπό του Νόμου 5151/1931», ε) τον Αγροτικόν Κώδικα 2880/1941 ως ούτος ετροποποιήθη και συνεπληρώθη μεταγενεστέρως και στ) τον Νόμον 478/1943 «περί Αγροτικ. Κτηματολογίου».

ΧΟΡΗΓΟΥΜΕΝ

Εις τον **Σαρισαββίδην Λάζαρον του Σταύρου** αποκατασταθέντα αγροτικώς εν τω Συν/σμίω Σέλο της Κοινότητος Αγίου Κωνσταντίνου

της Επαρχίας Τριχωνίδος του Νομού Αιτωλοακαρνανίας

τον παρόντα τίτλον κυριότητος δια του οποίου δηλοποιείται ότι ούτος απέκτησε δυνάμει του άρθρου 189 του Αγροτικού Κώδικος 2880/1941 την κυριότητα επί του εν τη κτηματική περιοχή του ανωτέρω Συνοικισμού παραχωρηθέντος αυτώ κλήρου εκ στρεμμάτων 25 και 774 τετραγωνικών μέτρων επί τη βάσει της γενομένης οριστικής διανομής, κυρωθείσης δια του Νόμου 4857/1930 δημοσιευθ. Εις το υπ' αριθ. 396/ 18.12.30 τεύχος Α' φύλλον της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως.

Ο ανωτέρω κλήρος απαρτιζόμενον εκ τεμαχίων -5- υπό τα κάτωθι περιγραφόμενα στοιχεία οριστικής διανομής, συμφώνως προς το παρά τω Υπουργείω Γεωργίας τηρούμενον κτηματολόγιον, απαρτιζόμενον εκ του τοπογραφικού διαγράμματος και των σχετικών κτηματολογικών πινάκων, και δια τα οποία τεμάχια επισυνάπτεται σχετικόν κτηματογραφικόν διάγραμμα.

Αύξ. Αριθ.	Ποιότης (Κατηγορία)	Αριθμός τεμαχίων	Είδος Γαιών	Έκτασις Γαιών		Παρατηρήσεις
				Στρέμματα	Μέτρα	
1	A	45	Αγρός	6	240	
2	A	54	-/-	6	414	
3	B	36	-/-	6	190	
4	Γ	101	Καπνότοπος	4	010	
5	Δ	82	Άμπελος	2	920	
			Σύνολον	25	774	

Τα τεμάχια εν όλω πέντε (5) συνολικής εκτάσεως στρεμμάτων είκοσι πέντε και μέτρων τετραγωνικών επτακοσίων εβδομήκοντα τεσσάρων (στρεμμ. Και μ2 774) συνορευόμενα ως ακολούθως:

Το υπ' αριθμόν τεσσαράκοντα πέντε (45) Κατηγορίας άλφα, βορειοανατολικώς μετά του υπ' αριθμόν 44 τεμαχίου, βορειοδυτικώς μετά του υπ' αριθμόν 43 τεμαχίου, νοτιοανατολικώς και ανατολικώς μετά ξένης ιδιοκτησίας επί της οριακής γραμμής και νοτιοδυτικώς μετά δρόμου.

Το υπ' αριθμόν πενήκοντα τέσσαρα (54) Κατηγορίας άλφα, βορειοανατολικώς μετά δρόμου επί της οριακής γραμμής, βορειοδυτικώς μετά του υπ' αριθμόν 53 τεμαχίου, νοτιοανατολικώς μετά του δρόμου και νοτιοδυτικώς στα του υπ' αριθμόν 55 τεμαχίου.

Το υπ' αριθμόν τριάκοντα έξι (36) Κατηγορίας βήτα, βορειοανατολικώς στα ξένης ιδιοκτησίας, βορειοδυτικώς μετά του υπ' αριθμόν 37 τεμαχίου (Κατηγορίας Α'), και νοτιοδυτικώς μετά του υπ' αριθμόν 38 λειβαδίου.

Το υπ' αριθμόν εκατόν ένα (101) Κατηγορίας γάμα, βορειοανατολικώς μετά του υπ' αριθμόν 89, 90 και 91 τεμαχίων (Κατηγορίας Δ) εκ των οποίων χωρίζεται δια δρόμου, νοτιοανατολικώς μετά του δρόμου επί της οριακής γραμμής και νοτιοδυτικώς μετά της Δημοσίας οδού εξ Αμφιλοχίας προς Αγρίνιον.

Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΝΔΡΕΣ
ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗ & ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΤΟΥ ΚΑΠΝΟΥ (ΑΓΡΙΝΙΟ 19^{ος} -20^{ος} αι.)
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ - ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β' – ΓΑΙΟΚΤΗΤΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ (19^{ος} -20^{ος} αι.) ΓΕΝΙΚΟ ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ

Το υπ' αριθμόν ογδοήκοντα δύο (82) Κατηγορίας δέλτα, βορειοανατολικά μετά του υπ' αριθμόν 83 τεμαχίου, βορείως μετά του υπ' αριθμόν 80 τεμαχίου (Κατηγορίας γ), νοτιοανατολικά μετά των υπ' αριθμόν 91 και τεμαχίων εκ των οποίων χωρίζεται δια δρόμου και νοτιοδυτικά μετά του υπ' αριθμόν 81 τεμαχίου.

Ο ως άνω κληρούχος δεν οφείλει τίμημα δια τον εν λόγω κλήρον ή άλλο εξ Αγροτικής Αποκαταστάσεως, κατόπιν του Α.Ν. 18/1944 "περί νομισματικής διαρρυθμίσεως" και της υπ' αριθμόν 40189 εγκ. 173/13.3.48 αποφάσεως του Υπουργού της Γεωργίας.

II) Τ' ανωτέρω ακίνητα ανήκοντα πρότερον κατά πλήρη κυριότητα εις την Ε.Α.Π. μετεβίβασθησαν εις το Ελληνικόν Δημόσιον δια της υπ' αριθ. 48956 του 1930 συμβολαιογραφικής πράξεως του Συμβολαιογράφου Αθηνών Κων. Ιωάννου, δημοσιεύσεως εις το υπ' αριθ. 403 της 29^{ης} Δεκεμβρίου 1930 φύλλον της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως (Τεύχος Α).

III) Η Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος επιφυλάσσει εις εαυτήν το δικαίωμα όπως βάσει του άρθρου 193 του Αγροτικού Κώδικος 2880/41 εγγράψη επί των ανωτέρω ακινήτων πρώτην υποθήκην προς εξασφάλισιν των εκ της Αγροτικής αποκαταστάσεως χρεών του ως άνω κληρούχου. (διαγράφονται και οι τέσσαρες σίχιοι της παρούσης παραγράφου).

IV) Η ως άνω μεταβιβαζόμενη κυριότης τελεί υπό τους όρους και περιορισμούς των άρθρων 203 και 208 έως 216 του Αγροτικού Κώδικος. Εις περίπτωσιν θανάτου του ανωτέρου κληρούχου εφαρμόζονται αι κληρονομικαί διατάξεις των εκάστοτε ισχυόντων Αγροτικών Νόμων.

V) Αι μετά την ενέργειαν της οριστικής διανομής της ως άνω εποικισθείσης περιοχής επελθούσαι τυχόν ή επελευσόμεναι νόμιμοι μεταβολαί ως προς τα ως άνω τεμάχια και τα επ' αυτών δικαιώματα, καταχωρίζονται εν τω υπό τη, Διευθύνσεως Εποικισμού τηρουμένου Αγροτικώ Κτηματολογίω, συμφώνως τω Νόμω 478/1943 "περί Αγροτικού Κτηματολογίου".

VI) Το πρωτότυπον του παρόντος τίτλου κυριότητος κατετέθη εις το αρχείον της Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος. Αντίγραφον κεκυρωμένον τούτου ενεχειρίσθη εις τον δικαιούχον, δεύτερον τοιούτον διεβιβάσθη εις την Διεύθυνσιν Εποικισμού (Τμήμα Κτηματολογίου) του Υπουργείου Γεωργίας και τρίτον εις τον αρμόδιον Υποθηκοφύλακα προς μεταγραφήν.

Η μεταγραφή απαλλάσσεται παντός τέλους και δικαιώματος (Αναγκ. Νόμος 691/1937).

Εν Αθήναις τη 9^η Ιουνίου 1948
Ο ΔΙΟΙΚΗΤΗΣ
ΚΑΙ ΚΑΤ' ΕΝΤΟΛΗΝ
Ο ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ
(Τ.Σ.) ΕΛ. ΚΑΠΙΤΣΑ

1.2.4. Καπνικές περιφέρειες και «καλλιεργητικές ζώνες». Ο καπνός, τα καπνοχώραφα και οι καπνοκαλλιεργητές αποτελούν συστατικό στοιχείο της τοπικής ταυτότητας του Αγρινίου και της ευρύτερης περιοχής. Η ιστορία, η υλική και συλλογική μνήμη, οι λογοτεχνικές μαρτυρίες⁵² και η οπτικοακουστικές μαρτυρίες⁵³ διασώζουν την εικόνα του Αγρινίου το 19^ο αι. και κυρίως τον 20^ο αι. ως παραγωγικού κέντρου καπνού. Ήδη από το 1870, όπως προαναφέραμε, η καπνοκαλλιέργεια ανέρχεται και η παραγωγή φθάνει σε υψηλά για την εποχή επίπεδα (1.000.000 οκάδες).⁵⁴

Η μεγάλη ανάπτυξη βέβαια θα πραγματοποιηθεί στις αρχές του 20^{ου} αι. και ιδιαίτερα μετά την άφιξη των 2.500 χιλιάδων περίπου προσφύγων, που

⁵² Η νουβέλα του Κ. Χατζόπουλου *Αγάπη στο χωριό* (Α' έκδ. 1910), και το ποίημα «*Βραχωρίτικο*» του ποιητή Π. Χατζόπουλου αναπαραστούν με λογοτεχνικό τρόπο το μόχθο κυρίως των γυναικών – καπνοφυτισσών στα καπνοχώραφα.

⁵³ Οι φωτογραφίες που συγκέντρωσα από διάφορα προσωπικά αρχεία και οι προφορικές μαρτυρίες που κατέγραψα κατά τη διάρκεια της παρούσης έρευνας, διασώζουν την εικόνα του Αγρινίου ως Καπνούπολη της Αιτ/νίας.

⁵⁴ «Παράγει το Αγρίνιον τα εξής προϊόντα: Καπνόν μεγάλης ποσότητος και καλής ποιότητος, ου η ετησία παραγωγή ούσα προ δεκαετίας ασήμαντος, ήδη φθάνει κατά τας εφόρους εποχάς περί 1.000.000 οκάδων». Από Μ. Μπούκα, *Οδηγός εμπορικός, γεωγραφικός και ιστορικός των πλείστων κυριοτέρων πόλεων της Ελλάδος του έτους 1875*, Εν Αθήναις 1875, σ. 125.

εγκαταστάθηκαν στην περιοχή. Η επέκταση της καπνοκαλλιέργειας λαμβάνει εκρηκτικές διαστάσεις, απαντώντας βέβαια στην αυξημένη ζήτηση και τις υψηλές τιμές που προσφέρονταν για τα καπνά του Αγρινίου, τόσο από την εσωτερική, όσο και από την διεθνή αγορά. Η ευνοϊκή συγκυρία για τον καπνό αναζωογονεί την τοπική οικονομία και στρέφει τους παραγωγούς στην περαιτέρω επέκταση της καλλιέργειας, σε βάρος άλλων παραδοσιακών καλλιεργειών, όπως τα αμπέλια και τα δημητριακά και τούτο χάρη στη μεγαλύτερη απόδοση που παρουσιάζει ο καπνός συγκριτικά με αυτά τα προϊόντα. Οι καλλιεργητές, μικροϊδιοκτήτες, στην πλειοψηφία τους ασχολούνταν αποκλειστικά με τον καπνό. Ο μέσος όρος γης κατά καλλιεργητή δεν υπερέβαινε τα 5,2 στρέμματα,⁵⁵ αλλά χάρη στη μεγαλύτερη συγκριτικά απόδοση σε σχέση με τις προαναφερόμενες καλλιέργειες, φαινόταν ως η καλύτερη λύση για την οικογένεια που διέθετε πολλά εργατικά χέρια. Λόγω της αυξανόμενης διεθνούς ζήτησης εξαιτίας της παγκόσμιας κατανάλωσης καπνού, η καλλιέργεια επεκτάθηκε και σε ημιορεινά, ξερά και φτωχά εδάφη της Αιτ/νίας, τα οποία δεν προσφέρονταν για άλλες καλλιέργειες. Έτσι οι αγροτικές οικογένειες των περιοχών αυτών μπορούσαν να επιβιώσουν και να μη στραφούν στην υπερπόντια μετανάστευση.⁵⁶

Τόσο στο Αγρίνιο, όσο και στις άλλες καπνοπαραγωγικές περιφέρειες του Νομού, η συλλογική μνήμη διασώζει τις «καπνοκαλλιεργητικές ζώνες», τα καπνοχώραφα, τις ποικιλίες καπνού που καλλιεργούνται και την αντίστοιχη απόδοσή τους. Οι έμπειροι παραγωγοί γνώριζαν ποια εδάφη παράγουν εκλεκτά καπνά και ποια κατώτερα και φυσικά και οι καπνέμποροι το γνώριζαν αυτό, γι' αυτό με το άνοιγμα της αγοράς έσπευδαν να προμηθευτούν τα καλύτερα καπνά.

Στο Αγρίνιο, όπως και σε όλο το Νομό, καλλιεργούνταν τα ονομαζόμενα «Ανατολικά» καπνά. Από το 1982 και μετά άρχισε η καλλιέργεια των Αμερικάνικων

⁵⁵ Σχετικά με το γεωργικό κλήρο των παραγωγών σε όλη τη χώρα είναι πολύ μικρός και ιδιαίτερα στις περιοχές, που ο καπνός αποτελεί βασική ή αποκλειστική καλλιέργεια. Έτσι σε περιοχές στις οποίες ενεργείται μικτή καλλιέργεια καπνού-σίτου, ο κλήρος ανέρχεται σε 20 περίπου στρέμματα. Στις ορεινές και λοφώδεις περιοχές της Μακεδονίας, Θράκης, του Αγρινίου και μερικές άλλες, στις οποίες επικρατεί η μονοκαλλιέργεια του καπνού, ο κλήρος κυμαίνεται σε 7-10 στρέμματα. Βλ. *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «ΗΛΙΟΥ»*, εκδ. της Εγκυκλ. Επιθεωρήσεως «ΗΛΙΟΣ», Αθήναι, τ. 10 λήμμα: καπνός, σ. 250

⁵⁶ Βλ. Β. Πατρώνη, ό.π., σ. 163 και Σ. Δοδόπουλου, *Καπνός και κάπνισμα*, εκδ. Σταμούλη, 2004 σσ. 147-148.

καπνών, τύπου Virginia. Ονομαστές ποικιλίες⁵⁷ ανατολίτικων καπνών ήταν α) τα τσεμπέλια⁵⁸ (εικόνα 1) και β) τα μυρωδάτα Αγρινίου⁵⁹ (εικόνα 2). Επίσης σε αρκετές περιοχές του νομού καλλιεργούνταν και η ποικιλία Μπασμά (εικόνα 3).⁶⁰

Καπνικές περιοχές στην Αιτ/νία με εκλεκτής ποιότητας καπνά θεωρούνται οι περιοχές: του Αγρινίου, του Ξηρομέρου, της Παραβόλας και της Μακρυνείας.

Ο καπνέμπορος Ευ. Παπαστράτος γράφει χαρακτηριστικά: «*Το Αγρίνιο, σαν κέντρο παραγωγής καπνού του νομού Αιτωλοακαρνανίας, ήταν ανέκαθεν γνωστό για την παραγωγή των εκλεκτών καπνών της περιφέρειάς και ιδίως των καπνών Ζαπαντίου, Παραβόλας και Ξηρομέρου για την εσωτερική κατανάλωση, καθώς και καπνών μυρωδάτων για το εξωτερικό, που είχαν ζήτηση στην αγορά της Αιγύπτου*». ⁶¹

Από τη μελέτη στατιστικών στοιχείων της καπνοπαραγωγής στο Νομό, διαπιστώνεται ότι υπήρχε ένας διαχωρισμός σε πέντε καπνικές περιφέρειες, στις οποίες καλλιεργούνταν οι ποικιλίες καπνού που αναφέρθηκαν:

- i. Περιφέρεια Αγρινίου, όπου καλλιεργούνταν οι ποικιλίες: Τσεμπέλια, Μυρωδάτα, Σπόρος Καβάλας.
- ii. Περιφέρεια Μεσολογγίου, όπου καλλιεργούνταν Μυρωδάτα Αγρινίου, Τσεμπέλια, Σπόρος Καβάλας.

⁵⁷ Στην Ελλάδα καλλιεργούνταν ένας μεγάλος αριθμός από ποικιλίες καπνού που διαφέρουν μεταξύ τους στα μορφολογικά γνωρίσματα, τις εδαφο-κλιματολογικές απαιτήσεις και στους ποιοτικούς χαρακτήρες. Με την προσχώρηση της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, οι περίπου 80 ποικιλίες, υποποικιλίες και βιότοποι, τους οποίους είχε δημιουργήσει το Κ.Ι.Ε. και που υπήρχαν στην ελληνική καπνοπαραγωγή, συγχωνεύτηκαν σε δέκα ομάδες ποικιλιών (8 ανατολικού καπνού, 1 Burley και 1 Virginia). Από Εθν. Οργ. Καπνού – Καπν. Ινστιτούτο Ελλάδος.

⁵⁸ Τα τσεμπέλια Αγρινίου: πρόκειται για χαμηλόσωμη, μεγαλόφυλλη, άμισχη, ολιγόφυλλη ποικιλία. Φύλλα στενά, λογχοειδή, αρκετά παχιά με εμφανή κεντρική νεύρωση. Καλλιεργούνταν κυρίως στην Αιτ/νία, αλλά και στην Ήπειρο και στη Φθιώτιδα. Η ποικιλία αυτή αποτελούσε το βασικό καπνό των ελληνικών τσιγάρων. Από: Οδηγό καλλιέργειας καπνού, ό.π., σ. 38.

⁵⁹ Τα μυρωδάτα Αγρινίου: Υψηλόσωμη, μετριόφυλλη, έμισχη με μεγάλο γυμνό μίσχο, πολύ καλή στην ανάπτυξη. Φύλλα καρδιοσχημα, πλατιά, αρκετά λεπτά, με λεπτή κεντρική νεύρωση. Ποικιλία με ξηρό προϊόν πολύ καλής ποιότητας. Καλλιεργούνταν στις περιοχές Μεσολογγίου, Τριχωνίδας και Μακρυνείας Νομού Αιτ/νίας σε έκταση 27.500 στρεμμάτων και ετήσια παραγωγή περίπου 5.000 τόνους. Βλ. Αθ. Γαλόπουλου, «*Τύποι καπνού στην Ελλάδα*», στο: Οδηγός καλλιέργειας καπνού, ό.π., σ. 25- 44.

⁶⁰ Μπασμάς: «*Αποτελεί τον κορυφαίο και αντιπροσωπευτικότερο τύπον ελληνικού καπνού και καλλιεργείται εις όλας σχεδόν τας ορεινάς και λοφώδεις περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης, εις μικράν σε κλίμακα και εις την περιφέρειαν Αγρινίου, υπό το όνομα: «Σπόρος Καβάλας*». Από Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν "ΗΛΙΟΥ", ό.π.,σ. 248.

⁶¹ Βλ. Ευ. Παπαστράτος, *Η δουλειά και ο κόπος της*, Αθήναι 1964, σ. 82.

- iii. Περιφέρεια Αστακού, με ποικιλίες: Σπόρος Καβάλας, Μυρωδάτα Αγρινίου, Τσεμπέλια.
- iv. Περιφέρεια Κατούνας με Τσεμπέλια, Σπόρος Καβάλας και Μπασμάς.
- v. - Περιφέρεια Βάλτου όπου καλλιεργούνταν Τσεμπέλια.⁶²

Κάθε μια από τις περιφέρειες αυτές, περιλάμβανε λιγότερο ή περισσότερο παραγωγικά χωριά, που διαφέρουν όχι μόνο προς την ποιότητα του προϊόντος. Για παράδειγμα ιδιαίτερα παραγωγικά χωριά στην περιφέρεια Αγρινίου χαρακτηρίζονται τα εξής: Το κέντρο που ήταν τα Αγρίνιο, η Μεγάλη Χώρα (Ζαπάντι), το Δοκίμι, το Καινούργιο, η Λεπενού, το Παναιτώλιο, η Παραβόλα, η Σπολάιτα κ.α.⁶³

Για το Αγρίνιο η συλλογική μνήμη και οι φωτογραφικές μαρτυρίες⁶⁴ διασώζουν και καταγράφουν καπνοτόπια, που εκτείνονται ακόμα και σε εκτάσεις όπου απλώνεται η σημερινή πόλη, όπως για παράδειγμα απέναντι από τις καπναποθήκες των Αφ. Παπαπέτρου, στην περιοχή όπου είναι το Γενικό Νοσοκομείο Αγρινίου, πίσω από το Πάρκο, στον Άγιο Χριστόφορο, στον Άγιο Δημήτριο αλλά και λίγο πιο έξω, όπως: Βοϊδολίβαδο, περιοχή Μακρυγιάννη, Ερμίτσα κ.ά. (εικόνες 4, 5, 6).

Σύμφωνα με αξιόπιστη προφορική μαρτυρία του Νικολάου Κατσακιώρη, ο οποίος ήταν διευθυντής του Εθνικού Οργανισμού Καπνού (συν/χος σήμερα), οι «καπνοκαλλιεργητικές ζώνες» στο Αγρίνιο, κατά σειρά ποιότητας των καπνών τους, εκτείνονταν στις παρακάτω περιοχές: Γκένοβα, πρόκειται για την περιοχή δεξιά του σημερινού ναού Αγ. Χριστοφόρου, Άγιος Χριστόφορος, "Βλαμέικα" και Κοκκινοπήλια (τα Κοκκινοπήλια βρίσκονται μεταξύ Αγρινίου και Καμαρούλας). Ρουπακιά, περιοχή που εκτείνεται προ στον Αγ. Γιάννη το Ρηγανά. Περιοχή Γιανούζι (παλιά και νέα). Φούσκαρη, από τον Αγ. Δημήτριο και νοτιοδυτικά του. Λιβαδάκια, περιοχή που εκτείνεται από τον Αγ. Κων/νο προς Διαμαντέικα και Λεύκα (Μπούζι), που βρίσκεται κάτω από το αεροδρόμιο.

Ο ίδιος ο πληροφορητής, αλλά και ο Δημήτριος Κουτσοσπύρος, ο γνωστός ζωγράφος, ο οποίος κατέγραψε με το φωτογραφικό φακό του τις καπνικές περιοχές του Αγρινίου και της ευρύτερης περιοχής αναφέρονται και στο Ζαπάντι γνωστό για

⁶² Βλ. *Η Δεκαετηρίς του Ελληνικού καπνού 1945-1955*, ό.π., σ. 262 κ.ε.

⁶³ Στο ίδιο, σ. 289 κ.ε.

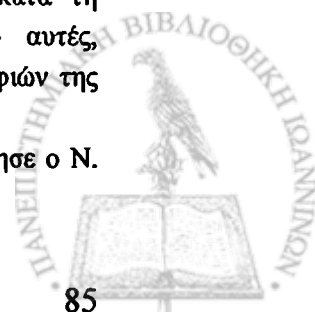
⁶⁴ Ο γνωστός ζωγράφος Δημήτριος Κουτσοσπύρος μου παραχώρησε ευγενικά αρκετές φωτογραφίες από το Αρχείο του, που διασώζουν τα καπνοχώραφα του Αγρινίου, του Ζαπαντίου, Διαμαντέικων κ.α.

τα φημισμένα καπνά του ήδη από το 17αι. Ο Τούρκος περιηγητής Evliya Celebi το 1668, περιέγραφε τα πλατύφυλλα με σέρτικο άρωμα καπνά του Ζαπαντιού, που είχαν κατακτήσει τον κόσμο όλο.⁶⁵ Οι πληροφορητές σήμερα (2007) κάνουν λόγο για τις περίφημες «μάντρες»⁶⁶ του Ζαπαντιού (εικόνα 7). Πρόκειται, όπως εξηγούν, για πετρόχτιστους τοίχους που περιέφραζαν εκτάσεις με καπνά και ανάλογη υποδομή (σπίτια, ξηραντήρια – λιάστρες, κλπ.). Στο Ζαπάντι βέβαια εκτός από τις «μάντρες» οριοθετημένες εντός του χωριού, υπήρχαν και άλλες καπνοπαραγωγικές περιοχές: Η Μπουζίκιστα, η Υψηλή Παναγία (εικόνα 8), (όπου και το ομώνυμο εκκλησάκι, το οποίο προφανώς έδωσε το όνομα στην περιοχή), το «Βλαχοζάπαντο» στο βόρειο τμήμα του χωριού, το οποίο σύμφωνα με τις προφορικές μαρτυρίες καλλιεργούνταν από νεοφερμένους κατοίκους στον τόπο (Σουλιώτες, Ευρυτάνες, κ.ά.). Υπήρχαν επίσης η περιοχή Βελατσούρι, πίσω από την εκκλησία των Αγ. Αποστόλων και οι περιοχές Τσάπρακας και Καλαμόρεμα βορειοδυτικά από το «Βλαχοζάπαντο».⁶⁷

⁶⁵ Εβλιά Τσελεμπί, *Ταξίδι στην Ελλάδα*, έρευνα Λογοτεχνική Απόδοση, Νίκος Χειλαδάκης, εκδ. Εκάτη σ. 212.

⁶⁶ Ο Δημ. Κουτσοσπύρος περιηγήθηκε αρκετές φορές την περιοχή Ζαπαντιού και τράβηξε φωτογραφίες στα καπνοχώραφα και τους καπνοπαραγωγούς που εργάζονταν κυρίως κατά τη συγκομιδή των καπνών. Σε κάποιες από αυτές αποτυπώνονται και οι «μάντρες» αυτές, χαρακτηριστικές για την περιοχή. Οι φωτογραφίες παρατίθενται στο Παράρτημα Φωτογραφιών της παρούσας έρευνας.

⁶⁷ Τις πληροφορίες για τις καπνικές ζώνες και μάλιστα κατά σειρά ποιότητας μας παραχώρησε ο Ν. Κατσακιώρης, Δ/ντής του Εθν. Οργ. Καπνού Αγρινίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

1.3. ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

1.3.1. Οικογενειακή εργασία. Για να καταλάβουμε τις διαδικασίες παραγωγής και εργασίας χρειάζεται να αναφέρουμε ότι ο καλλιεργητικός κύκλος του καπνού, ο οποίος αρχίζει από το Φεβρουάριο περίπου με τη σπορά τελειώνει κατά το Φθινόπωρο με τη δεματοποίηση του καπνού, είναι μια αγροτική εργασία, που απαιτεί πολλά εργατικά χέρια κυρίως στις περιόδους έντασης, και εστιάζει κατά τους ανοιξιάτικους και καλοκαιρινούς μήνες, οπότε γίνεται η μεταφύτευση και η συλλογή αντίστοιχα. Πρόκειται για μια δραστηριότητα η οποία για να είναι συμφέρουσα και αποδοτική χρησιμοποιεί κυρίως το οικογενειακό εργατικό δυναμικό. Ωστόσο όταν αυτό το δυναμικό δεν επαρκεί τότε οι παραγωγοί καταφεύγουν σε άλλες πηγές εργασίας, όπως: μισθωτούς εργάτες και κυρίως εργάτριες, αλλά και σε ανταλλαγές εργασίας που αποτελούν παραδοσιακούς μηχανισμούς αλληλεγγύης και βοήθειας.¹

Τόσο η γραπτή, όσο και η προφορική ιστορία, καθώς και η φωτογραφική μαρτυρία και η έρευνα αποδεικνύουν ότι η αγροτική οικογένεια δίνονταν ολόκληρη στην καλλιέργεια και στην παραγωγή καπνού. Τα μέλη της δεν εργάζονταν για προσωπικό τους λογαριασμό και επομένως δεν απαιτούσαν μισθό ως ανταμοιβή, αλλά εργάζονταν για το κοινό καλό. Από την μελέτη των αφηγήσεων και ιστοριών ζωής που συγκεντρώθηκαν κατά τη διάρκεια της πολύμηνης έρευνας,² διαπιστώνεται ότι άνδρες και γυναίκες αφηγητές/τριες αναφέρονται στον κοινό αγώνα που δίνουν τα μέλη της οικογένειας προκειμένου να επιβιώσουν και να καλυτερέψουν τις συνθήκες της ζωής τους. Όταν αναπαραστούν τη ζωή τους, αναφέρονται στο μόχθο και τις

¹ Βλ. Γ. Δαουτόπουλου, Α. Καζακόπουλου, Μ. Κούση, *Αγροτική Κοινωνιολογία*, εκδόσεις Ζυγός Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 109-117.

² Συγκεντρώθηκαν πολλές προφορικές μαρτυρίες κατά τη διάρκεια Ερευνητικού Προγράμματος του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, με υπεύθυνη την Καθηγήτρια Κ. Μπάδα, αλλά και κατά τη διάρκεια της παρούσας έρευνας, προκειμένου να μελετηθεί η παραγωγή και επεξεργασία του καπνού στο Αγρίνιο.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ - ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ' - ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

θυσίες "για να βγάλουν το ψωμί τους". Μιλάνε επίσης για αλληλοϋποστήριξη και αλληλοβοήθεια ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας, Η αμοιβαιότητα, ο συντονισμός στους στόχους και στις ενέργειες και τα συναισθήματα ανάμεσα στα μέλη ήταν εντυπωσιακά. Η συλλογικότητα αποτελούσε τη βάση της συμβίωσης και δεν άφηνε περιθώρια για προσωπικές συγκρούσεις. Το "θέλω" και το "πρέπει" ταυτίζονται ή ιεραρχούνται εύκολα, με βάση τους κώδικες των κοινών παραδεκτών αξιών, ρόλων και τρόπων συμπεριφοράς. Τα "πρέπει" και τα "θέλω" δε δημιουργούσαν διλήμματα στα άτομα κι έτσι περιορίζονταν οι συγκρούσεις και εξασφαλιζονταν η κατάλληλη αρμονία των σχέσεων. Για παράδειγμα όταν ξυπνούσε κανείς από τ' άγρια χαράματα να πάει στο χωράφι (εδώ υπάρχουν πολλές μαρτυρίες κυρίως για το μάζεμα του καπνού), και "ήθελε" και "έπρεπε". Δεν υπήρχε εναλλακτική λύση, αφού αυτό έκαναν όλοι.

Η καπνοκαλλιέργεια από τη φύση της, όπως αναφέραμε, απαιτεί ένταση και μακρές περιόδους εργασίας, περισσότερες από κάθε άλλη καλλιέργεια. Κάθε στρέμμα καπνού απέδιδε 20% περισσότερο από την ελιά, απαιτούσε όμως εννέα φορές περισσότερη εργασία.³ Και φυσικά η καλλιέργεια του καπνού μπορεί να είναι οικονομικά συμφέρουσα και αποδοτική, στο βαθμό που χρησιμοποιείται το οικογενειακό δυναμικό, χωρίς αμοιβή.

Η μελέτη της γραπτής, αλλά και της προφορικής ιστορίας αποδεικνύει ότι η οικογένεια συνιστά μια σημαντική κοινωνική και οικονομική δομή, με βασικό συντελεστή το γυναικείο φύλο. Η αστείρευτη γυναικεία εργατική δύναμη είναι ιδιαίτερα βαρύνουσα στην καπνοκαλλιέργεια. Η γυναικεία εργασία στο χωράφι ήταν κοινωνικά αποδεκτή και ηθικά επαινητή στην περιοχή που ερευνάται. Το αντίθετο όμως συνέβαινε τουλάχιστον στην αρχή, για τη γυναικεία εργασία στο εργοστάσιο π.χ. καπναποθήκη, για την οποία θα γίνει αναφορά σε επόμενη ενότητα. Η καθημερινή κοπιαστική και εξαντλητική δουλειά στο χωράφι κυρίως σε περιόδους αιχμής, όπως για παράδειγμα η καπνοφυτεία και η συγκομιδή, είχαν ως αποτέλεσμα τη φυσική φθορά και την αυξημένη θνησιμότητα των αγροτισσών.⁴

³ Βλ. Ευ. Μπουρνόβα, Γ. Προγουλάκη, "Ο Αγροτικός Κόσμος 1830-1940" στο: Β. Κρεμμυδάς (Διεύθυνση), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Τυπωθήτω Γ. Δάρδανος, Αθήνα 2000, σ. 89.

⁴ Κατά τα μέσα του 19^{ου} αι. η Ελλάδα είναι μια από τις ελάχιστες χώρες στην Ευρώπη που στην πληθυσμιακή αναλογία υπερίσχυαν οι άρρενες έναντι των θηλέων κατά 52 προς 48. Βλ. Μιχαήλ Δέδε, *Η γυναίκα στην Ελληνική παράδοση*, Αθήνα 1983, εκδ. Τ. Πιτσιλος, σ. 31.

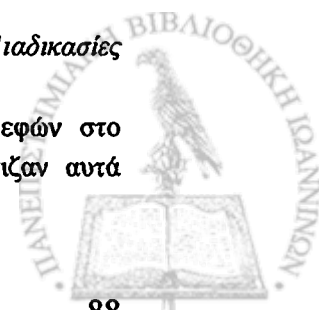
Παρ' όλο που ο καπνός απαιτεί μεγάλη ένταση της γυναικείας εργασίας στο χωράφι, οι γυναίκες διεκπεραίωναν εκτός από τις αγροτικές και τις οικιακές καθημερινές εργασίες. Επιπλέον έπρεπε να φροντίσουν τουλάχιστον μια φορά την εβδομάδα να ζυμώσουν το ψωμί της οικογένειας. Ακόμα μια ελεύθερη μέρα από το χωράφι, την αξιοποιούσαν στις ανάγκες του νοικοκυριού: πλύσιμο, σιδέρωμα, μαντάρισμα των ρούχων.⁵

Η γυναίκα ακόμα και σε προχωρημένη εγκυμοσύνη, εργάζεται μέσα κι έξω από το σπίτι. Με "την κοιλιά στο στόμα", κατά τη λαϊκή έκφραση, φυτεύει καπνό, μαζεύει καπνόφυλλα, αρμαθιάζει κλπ. Πολλές φορές παίρνει μαζί της στο χωράφι το βρέφος,⁶ το οποίο έχει ανάγκη θηλασμού, συνεπώς πρέπει να το κουβαλά μαζί της, ακόμα κι αν υπάρχει γιαγιά στο σπίτι. Όταν όμως τα παιδιά ήταν κάπως μεγαλύτερα η γυναίκα αγρότισσα στηριζόταν στη συμβολή της γιαγιάς, μάνας ή πεθεράς, αλλά και στη βοήθεια των μεγαλύτερων παιδιών της, τα οποία επωμίζονταν τη φροντίδα των μικρότερων αδελφών τους καθώς και κάποιες σπιτικές εργασίες, αντικαθιστώντας τους γονείς. Επίσης οι στενοί προσωπικοί δεσμοί στα πλαίσια της κοινότητας επέτρεπαν την αναζήτηση ή την αποδοχή βοήθειας στην ανατροφή των παιδιών από συγγενείς, οικογενειακούς φίλους και γείτονες. Κυρίως η γειτόνισσα ήταν το πρόσωπο που εμπιστεύονταν οι μητέρες τα παιδιά τους ξεκινώντας για το χωράφι.

Τα παιδιά της προεφηβικής και εφηβικής ηλικίας όμως ήταν μια από τις ευαίσθητες και άμεσα εκμεταλλευόμενες ομάδες της προβιομηχανικής κοινωνίας. Για πολύ καιρό βέβαια είχε υποτιμηθεί η συμβολή της παιδικής εργασίας, γιατί δεν γινόταν η ανεξάρτητη μέτρησή της μέσα στα πλαίσια της οικογένειας. Η παιδική εργασία δεν παρέχεται μέσω μιας εξαρτημένης μισθωτής εργασιακής σχέσης, αλλά με βάση μια εξάρτηση που δημιουργεί η ίδια η οικογενειακή σχέση. Η παροχή εργασίας των παιδιών δεν δημιουργεί απαίτηση αμοιβής, αλλά εμφανίζεται σαν "φυσική" υποχρέωση, ένα είδος, "αντιπαροχής" για τη διατροφή και την προστασία που τους παρέχονταν από τα ενήλικα μέλη της οικογένειας και κυρίως από τους γονείς. Για αυτό το λόγο, η παιδική εργασία στο πλαίσιο της οικογένειας παρέμεινε άθικτη από τον κρατικό παρεμβατισμό και η νομοθεσία, κι αν ακόμα θεσπίζεται δε

⁵ M.E. Handman, «Από την υποταγή στην εξάρτηση», στο: Στ. Δαμιανάκου (εισ. - επιμ.), *Διαδικασίες κοινωνικού σχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1987 σ. 247-295.

⁶ Υπάρχουν αρκετές προφορικές μαρτυρίες που αναφέρονται στη μεταφορά των βρεφών στο καπνοχώραφο και στις δύσκολες συνθήκες καθώς και τους κινδύνους που αντιμετώπιζαν αυτά (έντομα, φίδια, καιρικές συνθήκες).

μπορεί να λειτουργήσει και να παρέμβει ουσιαστικά μέσα σε ένα χώρο, με το "αυτονόητο" επιχείρημα της «οικογενειακής αλληλεγγύης και της αυτονομίας των οικογενειακών σχέσεων».⁷

Στην περιοχή που ερευνούμε (Αγρίνιο και ευρύτερα) η παιδική εργασία είχε την ευρύτατη κοινωνική αποδοχή. Τα παιδικά χέρια χρησιμοποιούνταν στην καπνοκαλλιέργεια με αποκορύφωμα βέβαια τους καλοκαιρινούς μήνες που γινόταν η καπνοσυλλογή, οπότε τα παιδιά αναλάμβαναν σημαντικό μέρος της εργασίας και κυρίως το αρμάθιασμα των καπνόφυλλων μια διαδικασία χρονοβόρα και κουραστική. Ακολουθούσαν το σύνηθες αγροτικό ωράριο που έφθανε ως τη δύση του ηλίου, το οποίο ήταν ιδιαίτερα εξαντλητικό.⁸

Υπήρχαν ωστόσο κάποιοι παράγοντες που ευτυχώς μείωναν την ένταση της παιδικής εργασίας, Μια βασική παράμετρος ήταν φυσικά το παιχνίδι που καθιστούσε πιο ανέμελη και ευχάριστη τη ζωή των παιδιών. Κυριαρχούσαν τα ομαδικά παιχνίδια και δεν υπήρχε διαχωρισμός φύλου στη συμμετοχή σε αυτά.⁹

Μια άλλη παράμετρος, η οποία ελάττωνε την ένταση της παιδικής αγροτικής εργασίας ήταν η συμμετοχή των παιδιών στην εκπαιδευτική διαδικασία. Στην προβιομηχανική κοινωνία τα παιδιά στην πλειοψηφία τους ασχολούνται με τις γεωργικές εργασίες στα χωράφια μόνο κατά περιόδους και ιδιαίτερα το καλοκαίρι, οπότε οι σχολικές διακοπές συμπίπτουν με τη φάση της συγκομιδής του καπνού. Ήδη από το 19^ο αι. είχε θεσμοθετηθεί η υποχρεωτική στοιχειώδης εκπαίδευση. Φυσικά η φοίτηση των παιδιών στο σχολείο δεν σήμαινε και την αποχή τους ολοκληρωτικά από τις αγροτικές ή άλλες βοηθητικές εργασίες. Το παιδί παράλληλα με τη φοίτηση στο σχολείο συνέχιζε να βοηθάει την οικογένεια. Και κατά την διάρκεια των αργιών και διακοπών εντάσσονταν πλήρως στην οικογενειακή εργασιακή ομάδα. Ιδιαίτερη

⁷ Βλ. Γ. Ληξουριώτη, *Προστατευτικός νομοθετικός παρεμβατισμός και η εμφάνισή του εργατικού δικαιού στην Ελλάδα: Η περίπτωση της παιδικής εργασίας*, στο: Γ. Μαυρογορδάτος, Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης 1988, σσ.205-223.

⁸ Πολλές προφορικές μαρτυρίες αναφέρονται στην παιδική εργασία και στη σημασία που είχε αυτή για την καλλιέργεια-παραγωγή καπνού στην περιοχή Αγρινίου και Αιτωλοακαρνανίας γενικότερα. Ενδεικτικά αναφέρουμε την προφορική μαρτυρία του Γ. Καρέλου, ο οποίος με χειμαρρώδη λόγο αφηγείται τα παιδικά του χρόνια στα καπνά, α/α 118, 2/4/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

⁹ Βλ. Δ. Λουκόπουλου, *Ποια παιχνίδια παίζουν τα ελληνόπουλα*, Εκδ. Εταιρεία «Αθήνα», Αθήνα 1926. Μια καταγραφή παραδοσιακών παιγνιδιών της περιοχής έγινε από την πολιτιστική ομάδα του 3^{ου} Λυκείου Αγρινίου (υπεύθυνη τη φιλόλογος Μ. Αγγέλη), στο: *Ελάτε να παίξουμε παλιά παιχνίδια αγαπημένα*, Ν. Α. Αιτωλνίας, Αγρίνιο 2000.

ένταση και γενίκευση γνώριζε η παιδική εργασία εκτός από το καλοκαίρι κατά την περίοδο των εορτών και του Πάσχα, που συνέπιπτε με το φύτεμα του καπνού. Η ηθική αξία της εργασίας των παιδιών ήταν μεγάλη και τα παιδιά αποσπούσαν επαίνους και θετικά σχόλια από τους γονείς και τους συγχωριανούς τους, ενώ αντίθετα η τέμπελιά επικρίνονταν από όλους.

Οι άνδρες ανήκαν κυρίως στο σημασιολογικό πεδίο του έξω. Αναλάμβαναν κυρίως τις φάσεις της καλλιέργειας που απαιτούσαν τη χρησιμοποίηση των ζώων για το όργωμα του χωραφιού, τη μεταφορά εργαλείων και προϊόντων ή τη χρησιμοποίηση απλών και σύνθετων εργαλείων, καθώς και μηχανημάτων όπως άροτρο, τσάπα, κ.ά. αλλά και αγροτικών αυτοκινήτων κατά τη μηχανοποίηση και "αυτοκινητοποίηση" της κοινωνίας. Παρατηρείται δηλαδή και στην περιοχή Αγρινίου, όπου γίνεται η παρούσα έρευνα ένας καταμερισμός εργασίας ανάμεσα στα δύο φύλα, ανάλογος με αυτόν που μελέτησε ο B. Vernier στους Έλληνες Πομάκους, χωρίς βέβαια να διαφοροποιούνται τόσο αυστηρά οι εργασίες σύμφωνα με το φύλο όσο στον Εχίνο.¹⁰ Και στο Αγρίνιο άνδρες και γυναίκες ως δρώντα υποκείμενα, έχουν απέναντι στον καπνό ρόλους ανάλογους με εκείνους που έχουν απέναντι στα παιδιά τους.

Η γυναίκα αναλαμβάνει όλες τις εργασίες για τη βλάστηση, τη γέννηση, την ανάπτυξη του καπνού, όπως ακριβώς φροντίζει το παιδί της, το γεννάει, το τρέφει, το φροντίζει σχεδόν αποκλειστικά εκείνη. Ο άνδρας επεμβαίνει στη διαπαιδαγώγηση του παιδιού μετά από ένα ορισμένο στάδιο ανάπτυξής του. Κάπως έτσι επεμβαίνει και στον καπνό.

Οι ανδρικές εργασίες αντιπαρατίθενται στις γυναικείες, ως εργασίες που βρίσκονται πιο κοντά στον πολιτισμό απέναντι σε εργασίες που είναι πιο κοντά στη φύση. Δηλαδή οι εργασίες των γυναικών γίνονται οι περισσότερες με τα χέρια και δεν τις φέρνουν σε επαφή με εργαλεία ενώ οι εργασίες των ανδρών γίνονται με εργαλεία, και όχι με τα χέρια. Στη συνέχεια που γίνεται αναλυτική αναφορά στα διάφορα στάδια της καλλιέργειας και παραγωγής του καπνού, φαίνεται η διαφορά των εργασιών: ανδρικές -γυναικείες, χωρίς ωστόσο να υπάρχει ένας αυστηρός διαχωρισμός μεταξύ τους, ο οποίος να είναι απαραβίαστος. Πολλές φορές και

¹⁰ Πρόκειται για την έρευνα η οποία διεξήχθη το 1987 στον Εχίνο, που είναι το μεγαλύτερο Πομακικό χωριό στην Ελλάδα. Βλ. B. Vernier, "Μυθική αναπαράσταση του κόσμου και ανδρική κυριαρχία στους Έλληνες Πομάκους», στο: Στάθης Δαμιανάκος (εισ.-επιμ.), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1987, σσ. 297-344.

ιδιαίτερα σε περιόδους έντασης ή έλλειψης αντίστοιχων χεριών (αντρικών ή γυναικείων) τα όρια παραβιάζονται αναγκαστικά και οι ρόλοι αλλάζουν για λόγους οικονομίας και απόδοσης της εργασίας, εκτός από τη μοναδική ίσως περίπτωση, όπως προκύπτει από την έρευνα, τη διαδικασία του οργώματος. Στη φάση αυτή αν δεν υπάρχει άντρας στην οικογένεια τότε αναθέτουν σε κάποιον άλλο να αναλάβει το όργωμα είτε με πληρωμή είτε με τη μορφή αμοιβαιότητας.¹¹

Η αντρική ταυτότητα συγκροτείται στο χώρο της εργασίας και επικυρώνεται στο χώρο του καφενείου, ο οποίος ήταν χώρος συνάθροισης, αντρικό άβατο και μη προσπελάσιμος για τις γυναίκες. Στο καφενείο οι άντρες «περνούν την ώρα τους» αλλά συγχρόνως διεκπεραιώνουν οικονομικές¹² και άλλες συνεργασίες, συζητούν για τα αγροτικά και για τα πολιτικά θέματα, παίζουν τυχερά παιχνίδια, χαλαρώνουν πίνοντας ένα ποτηράκι ποτό, διασκεδάζουν με τους φίλους τους, ενώ οι γυναίκες μένουν στο σπίτι όπου συνεχίζουν την εργάσιμη μέρα, η οποία είναι αρκετά μακριά.

Οι γυναίκες σε περίοδο που είχαν κάποιο χρόνο, όπως για παράδειγμα μετά τη φάση της συλλογής και αποξήρανσης του καπνού, αφιερώνονται σε οικιακές εργασίες και στην οικοτεχνία. Ο αργαλειός, το κέντημα και η ραπτική, έδιναν από τη μια διέξοδο στη γυναικεία δημιουργικότητα και καλλιτεχνική έκφραση, αλλά από την άλλη περιόριζαν τη γυναίκα στον κλειστό οικιακό χώρο. Με τη δραστηριοποίησή τους εξοικονομούν ένα συμπληρωματικό πολλές φορές εισόδημα στον οικογενειακό προϋπολογισμό, όπως προκύπτει από τη μέχρι τώρα καταγραφή και μελέτη των προφορικών μαρτυριών.

¹¹ Το όργωμα καταγράφεται στη συλλογική μνήμη και στις προφορικές μαρτυρίες των πληροφορητών της παρούσας έρευνας, ως καθαρά ανδρική εργασία. Και δεν επιτρέπεται η μετατροπή της σε λιγότερο ανδρική ή γυναικεία εργασία. Ο Βερνιέρ καταγράφει την ίδια περίπτωση και στον Εχίνο, όπου το όργωμα είναι εργασία ανδρική και απαραβίαστη για λόγους τιμής. Η παραβίασή της θα συνεπαγόταν ντρόπιασμα για την οικογένεια, για τούτο και αποφευγόταν κάτι τέτοιο. Να υποθέσουμε ότι για τον ίδιο λόγο και στο Αγρίνιο το όργωμα δεν αφήνεται στις γυναίκες; Από την έρευνα δεν προκύπτει μια τέτοια εξήγηση. Αναφέρεται ότι απαιτείται μυϊκή δύναμη και αντοχή και ως εκ τούτου ταιριάζει περισσότερο στα ανδρικά χέρια.

¹² Το νοίκιασμα των χωραφιών, η ενημέρωση για τις τιμές του προϊόντος τους καθώς και η πώληση του καπνού στον έμπορο συνήθως ρυθμίζονται στο χώρο του καφενείου. Για το καφενείο και τον ανδρικό συμποσιασμό βλ. Εν. Παπαταξιάρχη, «Ο κόσμος του καφενείου. Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό», στο: Ε. Παπαταξιάρχη, Θ. Παραδέλλη, (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, εκδ. Αλεξάνδρεια 1998, σσ. 209-250.

1.3.2. Μισθωτή εργασία. Η καλλιέργεια και η παραγωγή του καπνού, όπως προαναφέραμε, στηρίζεται κυρίως στην οικογενειακή εργασία. Η ηλικία και το φύλο σχετίζονται άμεσα με τον καταμερισμό, την κατανομή των γεωργικών εργασιών. Επειδή όμως ο καπνός είναι από τα φυτά που η καλλιέργειά του έχει πολλές απαιτήσεις σε εργασία αυτό αναγκάζει τους καλλιεργητές να προσφεύγουν σε άλλες πηγές όπως μισθωτή εργασία και ανταλλαγές εργασίας. Η μισθωτή εργασία μπορεί να εξασφαλιστεί στις γεωργικές εκμεταλλεύσεις μπορεί να εξασφαλιστεί στις γεωργικές εκμεταλλεύσεις γενικά από διάφορους τρόπους: α) μόνιμους εργάτες, β) εποχιακούς εργάτες και γ) μετακινούμενους ντόπιους ή ξένους εργάτες επίσης εποχιακούς.

Οι μόνιμοι εργάτες απασχολούνται σε μεγάλες γεωργικές εκμεταλλεύσεις που μπορούν να αντεπεξέλθουν στο κόστος μιας τέτοιας ετήσιας μίσθωσης κι έχουν και μεγαλύτερες απαιτήσεις σε εργασία. Οι μόνιμοι εργάτες προέρχονται συνήθως από τις ίδιες τις κοινότητες στις οποίες υπάρχουν οι γεωργικές εκμεταλλεύσεις που τους απασχολούν. Είναι κυρίως γεωργοί με μικρό ή ανύπαρκτο γεωργικό κλήρο και χωρίς εξοπλισμό που απαιτείται για την καλλιέργεια και έχουν ανάγκη να εργαστούν στις καλλιέργειες των άλλων.¹³

Εκτός από τους μόνιμους, υπάρχουν και οι εποχιακοί εργάτες που στην πλειοψηφία τους είναι γυναίκες, προσλαμβάνονται για μια συγκεκριμένη εργασία ανάλογα με τη φάση της καλλιέργειας και αμοιβονται συνήθως με το μεροκάματο. Στην περιοχή του Αγρινίου και ειδικά στην καπνοκαλλιέργεια, που διακρίνεται για την εποχικότητα των εργασιών της, οι γυναίκες εργάτριες αποτελούν την πλειοψηφία των ατόμων που αναζητούν εποχιακή εργασία, για τούτο ως εργατικό δυναμικό αποκτούν βαρύνουσα σημασία. Ο καλλιεργητικός κύκλος του καπνού, που αρχίζει από το Φεβρουάριο και κλείνει το Φθινόπωρο, διακρίνεται από περιόδους έντασης της εργασίας, οι οποίες εστιάζονται στους ανοιξιάτικους και καλοκαιρινούς μήνες. Πρόκειται για την περίοδο μεταφύτευσης του καπνού από το σπορείο στο καπνοχώραφο, που γίνεται την Άνοιξη και την περίοδο συλλογής των καπνοφύλλων, που γίνεται κατά τους μήνες του καλοκαιριού. Και οι δύο αυτές φάσεις της καπνοκαλλιέργειας είναι ιδιαίτερα απαιτητικές σε εργατικό δυναμικό και το ωράριο εργασίας είναι πολύ μακρύ, αφού αρχίζει από τα βαθιά χαράματα και τελειώνει με το γέμμα του ήλιου.

¹³ Βλ. Γ. Δαουτόπουλου..., ό.π., σσ. 109-117.

Ανάλογα λοιπόν με το κάθε στάδιο της καλλιέργειας και τις ανάγκες που απαιτεί αυτό, γίνονται και οι διαπραγματεύσεις μεταξύ των παραγωγών και των εργατών, κυρίως εργατριών, όπως αναφέραμε και καθορίζονται οι ανάλογες συμφωνίες, που είναι συνήθως προφορικές και χωρίς ασφαλιστική κάλυψη. Κατά τη διάρκεια της παρούσας έρευνας έχουν καταγραφεί προφορικές μαρτυρίες γυναικών κυρίως, οι οποίες εργάζονταν για το μεροκάματο στα χωράφια συγχωριανών τους ή και αλλού (σε διπλανά χωριά) και αναφέρονται εκτός από τη διαδικασία και τις τεχνικές της καπνοκαλλιέργειας, στις σχέσεις με τα αφεντικά, "την πόρεσή τους", όπως λένε, την αμοιβή και την προσφορά τους στο πενιχρό οικογενειακό εισόδημα.

Αισθητή ήταν η διαφοροποίηση των γυναικών που εργάζονταν ως μισθωτές εργάτριες και των γυναικών "των αφεντικών", οι οποίες εργάζονταν στα δικά τους καπνά και είχαν τη δυνατότητα να αναλάβουν τα οικιακά τους καθήκοντα και να φροντίσουν τη διατροφή της οικογένειάς τους και των εργατών, με την ηρεμία που τους παρείχε το γεγονός ότι η δουλειά στον καπνό συνεχίζεται κανονικά από τις εργάτριες. Αυτό φυσικά δε συνέβαινε στις περισσότερες περιπτώσεις που η καπνοκαλλιέργεια στηριζόταν αποκλειστικά στην οικογενειακή εργασία, οπότε η γυναίκα μάνα ή μεγαλύτερη κόρη, δεν πρόφτανε να πάρει ανάσα κυρίως σε περιόδους έντασης, προκειμένου να ανταποκριθεί στα αγροτικά και οικιακά καθήκοντα, χωρίς να έχει ίχνος προσωπικού χρόνου.¹⁴

Όσον αφορά τις σχέσεις εργατών και ιδιοκτητών γης, αυτές διαφέρουν κατά περίπτωση και από άτομο σε άτομο. Μελετώντας τις αφηγήσεις που συγκεντρώθηκαν κατά τη διάρκεια της παρούσας έρευνας, διαπιστώνεται ότι οι απόψεις ως προς τις σχέσεις αυτές δίστανται: άλλες αφηγήσεις αναφέρονται σε καλές, ανθρώπινες σχέσεις και καλά αφεντικά, που τους φέρονταν σαν μέλη της οικογένειάς τους και άλλες κάνουν λόγο για σκληρή και απάνθρωπη συμπεριφορά από κακά αφεντικά. Και φυσικά αυτές οι σχέσεις λειτουργούσαν ως κριτήριο μελλοντικής συνεργασίας ή όχι με τους ίδιους ιδιοκτήτες "αφέντες". Αλλά και οι ανάγκες των εργαζομένων (οικονομικές, έλλειψη γης και μηχανημάτων κ.ά.), καθορίζουν τη συνεργασία ακόμη και με δύστροπους κτηματίες.

Υπερήλικες σήμερα γυναίκες, που εργάστηκαν για το "μεροδούλι" στα καπνοχώραφα του Αγρινίου, αφηγούνται περιπτώσεις "καλών" και "κακών

¹⁴ Η εργασία του γυναικείου φύλου αναδεικνύεται στο Κεφ. Δ' του Πρώτου Μέρους της παρούσας μελέτης, όπου αναλυτικά περιγράφεται η κάθε φάση της καλλιέργειας του καπνού.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ - ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ – ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

αφεντάδων". Μπορεί να μη θυμούνται πόσο ήταν το μεροκάματο εκείνη την περίοδο, θυμούνται όμως πως πέρασαν στη δούλεψη του ενός ή του άλλου κτηματία. Αναφέρονται σε άτομα και οικογένειες ιδιοκτητών, εργοδοτών, οι οποίοι δούλευαν στα κτήματά τους και φυσικά αυτή η συμπεριφορά και η δημιουργία καλού κλίματος στις εργασιακές σχέσεις δημιουργούσε και ανάλογη συμπεριφορά στους εργάτες και εργάτριες. Οι εργάτες, στην πλειοψηφία γυναίκες, εργάζονταν με θετική διάθεση και με περισσότερη δύναμη και προσοχή προκειμένου να ικανοποιηθούν οι άνθρωποι, που τους είχαν στην εργασία τους. Προσπαθούσαν, όπως λένε οι ίδιες, να δώσουν τον καλύτερο εαυτό τους και να μην καταχραστούν την εμπιστοσύνη και την αξιοπρεπή συμπεριφορά των αφεντικών. Ακόμη και σήμερα μετά από πολλά χρόνια θυμούνται τις οικογένειες στις οποίες εργάστηκαν και αναφέρονται σε αυτές ως να ήταν δικοί τους άνθρωποι.

Ωστόσο υπάρχει και η άλλη πλευρά. Τα δύστροπα και σκληρά αφεντικά¹⁵ και οι ανάλογες σχέσεις και συμπεριφορές. Σε τέτοιες περιπτώσεις βέβαια ζημιώνονται και οι δυο: οι εργάτες δουλεύουν με κακή διάθεση και με την πρώτη ευκαιρία εγκαταλείπουν και αναζητούν αλλού εργασία. Εκτός και αν από ανάγκη παραμείνουν και συνεχίσουν να εργάζονται με "βαριά καρδιά". Τα αφεντικά αυτά δυσφημίζονται και είναι δύσκολο να βρουν εργάτες για την καλλιέργειά τους. Εδώ ισχύει η

¹⁵ Η Ε.Π. λέει ότι υπήρχαν σκληρά αφεντικά, που ούτε ψωμί δε σούδιναν να φας: "Τ' αφεντικά; Απα πα, ούτε μια ελιά δε σούδιναν. Έπρεπε ν' ανοίξεις τη δικιά σ' τη τσάντα για να φας. Θάφκιαχνες μακαρόνια το βράδυ να φας; Θάπαιρνες κι ένα μολάκι μαζί σ', θα τηγάνιζες δυο πιπεριές, δυο μελιτζάνες, λίγο τυράκι, δυο ελιές, τέτοια, ό,τι είχες." Προφορική συνέντευξη Ε.Π. α/α 115 Μάιος 2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

Εδώ θα αναφέρω μια ακραία ίσως περίπτωση, που είχα ακούσει πολλές φορές στο χωριό, από κάποιες γυναίκες, οποίες εργάστηκαν ως εργάτριες προκειμένου να συμπληρώσουν το πενιχρό εισόδημα της οικογένειάς τους. Στο συγκεκριμένο περιστατικό η «γυναίκα του αφεντικού», γνωστή για την τσιγκουνιά και την σκληρή συμπεριφορά απέναντί τους, προκειμένου να εκμεταλλευτεί στο έπακρο την εργασία των νεαρών τότε γυναικών, πρότεινε να τσακωθούν, αστεία τάχα, ώστε να πέσουν μετά με "τα μούτρα στη δουλειά", αμίλητες και χωρίς αστεϊσμούς μεταξύ τους, γιατί με τη συνομιλία χασομερούσαν και δεν έβγαινε πολλή δουλειά, κατά τη κρίση της. Τότε μια από τα κορίτσια η Λένη, που ήταν "γερή κοπέλα" της απάντησε μεταξύ σοβαρού και αστείου ότι συμφωνούν, με την προϋπόθεση να δείρουν την ίδια την "αφεντικίνα". Εκείνη πιθανόν φοβούμενη τη "χειροδύναμη" κοπέλα, δικαιολογήθηκε λέγοντας: "Όχι κι έτσι παιδάκι μ', στ' αστεία είπαμε!". Το γεγονός αυτό μαζί με άλλα παρόμοια το αφηγούνται και σήμερα γελώντας αυτές οι γυναίκες στο χωριό, ως ευτράπελη ιστορία πια, η οποία ωστόσο κρύβει ένα βαθύτερο νόημα σχετικά με τη συμπεριφορά των δύστροπων και σκληρών εργοδοτών και την εκμετάλλευση της εργασίας, των φτωχών κοριτσιών, που από ανάγκη τότε την ανεχόταν.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ - ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ – ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

παροιμιακή φράση: «Καλύτερα να σου βγει το μάτι, παρά το όνομα». ¹⁶ Γι' αυτό συνήθως τα αφεντικά προσέχουν τους εργάτες, γιατί τους χρειάζονται και ιδιαίτερα σε φάσεις που η παραγωγή απαιτεί πολλά εργατικά χέρια, όπως για παράδειγμα η συγκομιδή του καπνού.

Και από την πλευρά των κτηματιών, εργοδοτών όμως εκφράζονται απόψεις για φιλόπονους και τεμπέληδες εργάτες-τριες, προς τους οποίους διαμορφώνουν ανάλογες συμπεριφορές. Οι φιλόπονοι εργάτες κερδίζουν τον ηθικό έπαινο από τα αφεντικά, τα οποία τους εκτιμούν και τους επαινούν δημοσίως. ¹⁷ Το καλό "όνομα", η φήμη των εργατών επιδρά θετικά στην ανεύρεση εργασίας και ποτέ αυτοί οι εργάτες δεν μένουν άνεργοι. Αντιθέτως γίνονται περιζήτητοι και πολλοί γαιοκτήμονες έσπευδαν να κλείσουν συμφωνία, να τους "καπαρώσουν", πριν ακόμα ξεκινήσουν οι εργασίες. Πέρα από την ηθική καταξίωση οι καλοί εργάτες πολλές φορές αμοίβονταν και υλικά περισσότερο από τους άλλους. Κάτι σαν "πριμ αποδοτικότητας" θα μπορούσαμε να πούμε.

Υπήρχαν όμως και οι λιγότερο εργατικοί, οι οκνηροί εργάτες, οι οποίοι είχαν την ανάλογη φήμη και επομένως τη λιγότερη ζήτηση. Ωστόσο σε περιόδους έντασης της καλλιέργειας και αυτοί εύρισκαν εργασία με μικρότερη όμως αμοιβή. ¹⁸

¹⁶ Αθ. Καραβέργου, *Ανατομία μιας αγροτικής καπνοπαραγωγικής κοινότητας του νομού Πιερίας*. (Παλιό Κεραμίδι), Διδ. Διατριβή, Αθήνα 1993, σ. 103, σημ. 10.

¹⁷ Η Σ.Κ. αναφέρεται στην περιποίηση προς τους εργάτες που ήταν κυρίως γυναίκες, "αργάτισσες": "...Και οι εργάτες έτρωγαν μαζί με μας. Τότε τσ' τάζιζαμε τσ' εργάτες. Εμείς το καφέ τσ' και τ' απόγευμα τον καφέ τσ', και φαΐ, και τα εισιτήρια να φύγνε το λεωφορείο, ήτανε στο Βάλτο απάν' από κειά τα χωριά. Τσ' περιποιούμασταν τσ' εργάτες και τα γλυκά και τσ' καραμέλες ανάμεσα, ό,τ' μπορούσαμε πιο εύκολο. Κατάλαβες; Λουκουμάκια, τέτοια. Καλά πέραγαμε... Ήταν ωραίες στιγμές με τσ' αργάτισσες. Εγώ τσ' αγάπαγα. Παρακαλιόμαστανε κι αυτές τότε να βρέξει. Έσκαβαμε, μπροστά φυτεύαμε πίσω ξεραίνονταν... Και έλεε ο άντρας μ' ο μακαρίτς, άμα βρέξει θα σας ψήσω ένα αρνί, θα σας φκιάσω και γιαούρτες!..." Προφορική συνέντευξη Σ.Κ.

¹⁸ Εδώ θα καταθέσω την προσωπική μου εμπειρία από περιπτώσεις και νοοτροπίες τέτοιων εργατών και κυρίως εργατριών στα καπνοχώραφα του Ξηρομέρου: Και στην καπνική αυτή περιφέρεια υπήρχαν εργάτριες φιλόπונες και οκνηρές. Κάποιες από τις οκνηρές όμως δεν εργάζονταν με αργούς ρυθμούς επίτηδες, για να "λουφάρουν", να γλιτώσουν δηλαδή την υπερβολική κούραση της καπνοφυτείας, αλλά λειτουργούσαν έτσι ακόμα και στις δικές τους εργασίες. Ήταν δηλαδή οι ρυθμοί τους εκ φύσεως χαλαροί κι αργόσυρτοι. Μερικές όμως λειτουργούσαν με τέτοιους ρυθμούς, με μια νοχέλια, προκειμένου να αποφύγουν την κούραση, που ήταν ιδιαίτερα αυξημένη στα ξερά και πετρώδη χώματα του Ξηρομέρου. Θυμάμαι μια χαρακτηριστική φράση που είχα ακούσει κάποιες φορές από μια γυναίκα: «Ε, δε θα ρίζω και τα κόκαλά μ' σε ξένη δ'λειά!». Μια φράση δηλωτική της στάσης της απέναντι στην ξένη εργασία, που προφανώς ήταν συνειδητή επιλογή αφού η ίδια κρατάει την αντίθετη στάση όταν πρόκειται για δική της εργασία.

Οι φιλόπονες γυναίκες θεωρούσαν την ηθική αμοιβή και καταξίωση μέγιστης σημασίας και αισθάνονται υπερηφάνεια και αυτοεκτίμηση γι' αυτό. Εξάλλου το πρότυπο της εργατικής κοπέλας στην παραδοσιακή κοινωνία ήταν αποδεκτό και επαινετό, ενώ αντίθετα η "ακαμάτισσα" επικρινόταν έντονα. Στα μεταπολεμικά όμως χρόνια, η νοοτροπία περί γυναικείας εργατικότητας αρχίζει να μεταβάλλεται, οπότε οι νεότερες κοπέλες σταδιακά απορρίπτουν το παραδοσιακό ηθικό μοντέλο και αδιαφορούν για το αν θα χαρακτηριστούν "τεμπέλες" και "ακαμάτρες" από την παλιότερη γενιά. Ενδιαφέρονται βασικά να μην καταντήσουν βιολογικά και ψυχικά σαν τις μανάδες τους, που μεγάλωσαν με το παραπάνω ηθικό μοντέλο και "γέρασαν πριν την ώρα τους" αφού "η πολλή δουλειά τρώει τον αφέντη". Ακόμα και ορισμένες από τις ηλικιωμένες γυναίκες που εργάστηκαν σκληρά "σε ξένες και δικές τους" εργασίες, ως εργάτριες και ως ιδιοκτήτριες, αποδέχονται το νέο τρόπο ζωής των γυναικών και θαυμάζουν τις νεώτερες, που δεν ενδιαφέρονται για να διατηρήσουν το παραδοσιακό ηθικό μοντέλο, γιατί η σκληρή αγροτική δουλειά που βίωσαν αυτές επέφερε αρνητικά αποτελέσματα στην υγεία τους.¹⁹

Η διφορούμενη στάση των εργατικών αγροτών σε σχέση με την ηθική αξία της εργασίας και την απαξίωση της τεμπελιάς εκφράστηκε με πολλές παροιμίες, από τις οποίες μια ομάδα προβάλλει τα θετικά της εργατικότητας και μια άλλη ομάδα χρησιμεύει για να μετριάσει την ηθική απαξίωση της τεμπελιάς. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις παροιμίες: «*Ακαμάτρα και λωλή έχει την τύχη την καλή*» και την πιο χαρακτηριστική και διαδεδομένη στην περιοχή παροιμιακή φράση «*Νάχα ποτάνας ριζικό, νάχα ακαμάτρας μοίρα*», δηλωτικές και οι δύο της καλύτερης αποκατάστασης των τεμπέληδων γυναικών. Ανάλογη ήταν και η χρήση παροιμιών για τους άνδρες ακαμάτηδες, π.χ. «*Του τεμπέλη το καρβέλι είναι διπλό*».

Σχετικά με την προέλευση του εργατικού δυναμικού που ασχολείται στη γεωργία, η Χριστίνα Αγριαντώνη ερευνώντας τις γεωγραφικές περιοχές της χώρας εντοπίζει εκείνες, που διαθέτουν σχετικά πλεονάσματα πληθυσμού και κατά συνέπεια "παράγουν" ανέργους, οι οποίοι μεταναστεύουν προς αναζήτηση εργασίας. Οι νομοί που παρουσιάζουν επιβράδυνση των ρυθμών αύξησης και τελικά μείωση του πληθυσμού τους, είναι πρώτα οι νησιωτικοί και έπειτα οι νομοί των ορεινών περιοχών του κεντρικού κορμού της χώρας. Οι νησιώτες λοιπόν είναι εκείνοι που τροφοδοτούν το εργατικό δυναμικό των αναπτυσσόμενων πόλεων καταρχάς και οι

¹⁹ M.E. Handman, ό.π., σσ. 247-276.

κάτοικοι των ορεινών περιοχών στη συνέχεια, οι οποίοι αφού κατέβηκαν στην πεδιάδα αρχίζουν να εγκαθίστανται οριστικά στις περιφέρειες των νέων καλλιεργειών, όπως ήταν και τα καπνά.²⁰

Στο Αγρίνιο η έρευνα έδειξε ότι υπάρχουν μετακινούμενοι ντόπιοι εποχιακοί εργάτες, οι οποίοι προέρχονται είτε από τις κοντινές ορεινές περιοχές (Ορεινή Τριγωνίδα, Ναυπακτία, Ευρυτανία κ.ά.), είτε από τα νησιά του Ιονίου²¹ (Λευκάδα Κεφαλονιά, Ζάκυνθο κ.ά.) αλλά και από τσιγγάνους που είναι αρκετοί στην περιοχή. Οι εργάτες αυτοί στεγάζονται σε παλαιά αγροτικά σπίτια, αποθήκες, αχυρώνες και άλλα κτίσματα. Στα νεότερα χρόνια, με την "αυτοκινητοποίηση" της κοινωνίας, όσοι ήταν από κοντινές περιοχές, μπορούσαν να επιστρέφουν στα σπίτια τους.

Τα τελευταία χρόνια του 20^{ου} αι., αλλά και στην αρχή του 21^{ου} αι. οι ξένοι εποχιακοί εργάτες αποτελούν μια ολοένα αυξανόμενη εργατική δύναμη στην Ελληνική γεωργία. Σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα «Ο πολυ-λειτουργικός ρόλος των μεταναστών στην αγροτική Ελλάδα και την αγροτική Νότια Ευρώπη 2004-2006», που διεξήγαγε ο καθηγητής του Γεωπονικού Πανεπιστημίου Χαράλαμπος Κασίμης σε συνεργασία με τον επίκουρο καθηγητή του Χαροκοπείου Πανεπιστημίου Απόστολο Παπαδόπουλο, οι μετανάστες όχι μόνο κάλυψαν τις ανάγκες εργατικών χεριών στην Ελληνική ύπαιθρο, αλλά και αποσοβήθηκε έστω και προσωρινά, η κρίση στην Ελληνική γεωργία. Οι μετανάστες εργάτες στην αγροτική παραγωγή, βοήθησαν στην επιβίωση των μικρών εκμεταλλεύσεων, που διαφορετικά θα είχαν εγκαταλειφθεί, όπως προκύπτει από την παρούσα έρευνα. Η προέλευσή τους διαφέρει κατά περιοχές. Στο Αγρίνιο και στην ευρύτερη περιοχή έχει αυξηθεί ο αριθμός των Αλβανών εργατών,²² οι οποίοι παρά τους ελέγχους στα σύνορα φθάνουν κατά

²⁰Βλ. Χρ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αι*, Ιστορικό Αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σ. 68.

²¹ Οι νησιώτες εργάτες στο Αγρίνιο οι "εργάτες από τη Φραγκιά", όπως τους αποκαλούσαν, εννοώντας στην περιοχή του Αγρινίου τους Λευκαδίτες για το σκάψιμο των αμπελιών, σταφίδων και καλαμποκιών τους Ζακυθινούς για το θερισμό των σιτηρών κλπ. Βλ. Γ. Παπατρέχα, *λο.π.*, σ. 376. Από την παρούσα έρευνα προκύπτει ότι καλοί "σκαφτιάδες" ήταν και οι Κεφαλλονίτες. Ενδεικτικός στην περίπτωση είναι ο λαϊκός λόγος: "*Κεφαλλονίτικο τσαπί, Ζακυνθινό δρεπάνι*", τον οποίο μας μετέφερε ο πληροφορητής Ν. Κατσακίωρης.

²² Οι Αλβανοί εργάτες παρουσιάζουν τα υψηλότερα ποσοστά απασχόλησης στον αγροτικό τομέα. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 75% περίπου των ημερομισθίων στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις παρέχουν οι Αλβανοί. Σχετικά όμως με τους μετανάστες εργάτες στην Ελλάδα υπάρχουν διαφοροποιήσεις ανάλογα με την περιοχή. Για παράδειγμα στην Κρήτη πηγαίνουν πολλοί Γεωργιανοί, Έλληνες Πόντιοι από την πρώην ΕΣΣΔ, Πόντιοι και Άραβες, Στην Κεντρική Ελλάδα συναντώνται Ρουμάνοι και Βούλγαροι, ενώ στη Βόρεια Ελλάδα η γεωργική απασχόληση φαίνεται να είναι σχεδόν αποκλειστική

χιλιάδες στην Ελλάδα αναζητώντας εργασία. Κυρίως οι καπνοκαλλιεργητές της ποικιλίας καπνών Βιρτζίνια, χρησιμοποιούν αυτό το εργατικό δυναμικό, που η εκμετάλλευσή του τους αποφέρει σημαντικό κέρδος.

Κλείνοντας την ενότητα αυτή παραθέτουμε ενδεικτικά αποσπάσματα από την αφήγηση μιας γυναίκας, η οποία δουλεύοντας ως μισθωτή εργάτρια στα καπνά, είχε εμπειρίες από καλή και από κακή συμπεριφορά των "αφεντικών" της. Πρόκειται για τη βιωμένη εμπειρία των εργασιακών σχέσεων:

"Εγώ είχα πάει τότενες κι μάζενα καπνό στο Γιώργο τον Κοντοπάνο και μαζεύανε στ' μάντρα συγκεκριμένα κι μας έδωσε, μας έφερε γάλα βρασμένο στ' κατσαρόλα, έστ'λε ας πούμε εκεί μαζί με τα κουτάλια με πιάτα με ψωμί κι κολάτσαμε κι έμασαμε καπνό. Έπειτα το μεσμέρ', σόδωνανε ένα πιάτο φαΐ. Σόφκιανανε ένα καφέ. Ε, μεγαλώσανε τα παιδιά τ'ς ας πούμε παντρεύκανε...

[...] Αλλά ήτανε κόσμος, τι να σ' που, σ' έκαναν για δικό τ'ς άνθρωπο, όχι για μεροκαματιάρ', σε σέβοντανε τ'ς σεβόσανε. Νια ζωή ολόκληρ' είχα κει κατάλαβες; Κι στο φύτεμα, κι στο σκάλο κι στο μάσ'μο κι πώς θέλεις να στου που...!

Είχε νοικοκυριό, μεγάλο νοικοκυριό, πώς να στο πω, είχε τα κήπια τ' ο άνθρωπος, είχε, έρχοντανε το μεσημέρι φαΐ; ένα τέταρτο ζάπλα το μεσ'μέρ' στ' αρμάθιασμα να ισιάσεις λιγάκι η πλάτη σ' ρε παιδί μου, τον καφέ μας τ' απόγευμα. Έρχονταν ο Χριστόφορος (το αφεντικό) εδώ στ' Αγρίνιο, μετ' άλογο, θα ξεπέζεγε τι θα να 'φερνε θα μας σερβίρ'ζε και μας, λουκούμ' ήτανε, καραμέλα ήτανε, φρούτο ήτανε, μόλις κατέβαινε κάτ' θα σερβίριζε. Αφού μας ρώταγε η γυναίκα, η Ευγενία, τι φαΐ θέλ'τε να φκιάσω αύριο γυναίκες; Μπορούσες τότε να μην τ'ς ευχαριστήσεις; Όσες δυνάμεις είχες τ'ς διέθετες. Έτσι δεν είναι; Γιατί ήσουν ευχαριστημένη, αλλά κι αυτήνοι ευχαριστημένοι, ούτε κι εμείς πηγαίναμε πονηρά αλλά ούτε κι αυτήνοι. Ήτανε τέτοιος κόσμος, ήτανε κι είναι ακόμα.

Πολύ νοικοκυρεμένα πράματα. Κάθονταν τ' Κυριακή αυτήνη 2-3 φορές φούρνο έβανε, έφκιανε κλούρια, για να τα βάνουμε έτσι κανένα στο στόμα μας, λοιπόν να ζυμώσ', να φκιάσ' την πίτα τ'ς, να φκιάσ' οτιδήποτε. Σ' λέω καθόμασταν έτσι για στ' τραπεζαρία κι έτρωγαμε όλοι μαζί. Δεν ξεχώρζε εργάτ' καθόλ', όχι σαν εκείνη εκεί π' δε μας έδωσε το κύπελλο να πιούμε".

υπόθεση των Αλβανών. Βλ. Χ. Κασίμη, "Μετανάστες, άγνωστος συντελεστής ανάπτυξης στην Ελληνική ύπαιθρο", στο: Απ. Παπαδόπουλου (επιμ.), *Ανάπτυξη σε μια πολυλειτουργική ύπαιθρο*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2004, σσ. 53-84.

Η ίδια όμως με αγανάκτηση λέει:

"Κι όμως κι αν θα σ' που κι ένα άλλο τόχω μέσα μ', τι να σ' που, κι ο Χάρος άμα θαρθεί να μ' πάρ' τη ν ψυχή θα τ' το πού. Μία δεν μας έδωσε το κύπελλο να πιούμε νερό, το μπικιόνι, αυτά τα... Το ποτηράκια, δεν υπήρχαν τότε τέτοια, σπάνια ήτανε, μπικιόνια, κύπελλα αλουμινένια, πως είναι η αλουμινένια η κατσαρόλα, τέτοια ήτανε και δεν μας έδωσε το μπικιόνι να πιούμε νερό, είμασταν εργάτσες εμείς κι αητήνη είχε χωράφια! Στο Ζαπάντ'. Ξερ'ς τι είναι να μη σ' δώσ' το μπικιόνι να πιείς νερό; Έπειτα τέλος πάντων έφ'γαμε. Πήγαμε, γύρσαμε πολλά νοικοκυριά...

Κι αυτό το λέω ολούθε, παντού... Δεν είχε να μας δώσει μπικιόνι, να πιούμε νερό, μας σχαίνονταν ημάς, άλλο τίποτα δεν ήτανε!"²³

1.3.3. Ανταλλαγές εργασίας. Μια άλλη στρατηγική της αγροτικής οικογένειας προκειμένου να καλύψει τις ανάγκες της καλλιέργειας είναι οι ανταλλαγές εργασίας. Σε ορισμένες περιόδους, που οι απαιτήσεις της γεωργικής εργασίας δεν είναι δυνατόν να καλυφθούν από τα μέλη της οικογένειας αντί να προσφεύγει στην αγορά εργασίας και να καλύπτει αυτές τις ανάγκες με μισθωτή εργασία, προσφεύγει σε ανταλλαγές εργασίας με άλλες γεωργικές οικογένειες. Οι ανταλλαγές εργασίας, αποτελούν παραδοσιακούς μηχανισμούς αλληλεγγύης και βοήθειας, που φθίνουν σταδιακά καθώς εκχρηματίζεται πλήρως η αγροτική οικονομία. Πρόκειται για άτυπες μορφές συνεργασίας, που πραγματοποιούνται ανάμεσα σε συγγενείς ή γείτονες με μικρό συνήθως μέγεθος γεωργικής εκμετάλλευσης.

Μία από τις μορφές ανταλλαγών εργασίας ήταν η "συνεργασία" ή "παρέα", όπως ονομαζόταν. Σε αυτή συμμετείχαν δύο ή τρεις οικογένειες συνήθως. Η συνεργασία στην περίπτωση της καπνοκαλλιέργειας αφορούσε κυρίως τη διαδικασία του φυτέματος του καπνού και δευτερευόντως, το τσάπισμα ή τη συλλογή του. Ένας ακόμα λόγος που ωθούσε τους καπνοπαραγωγούς σε συνεργασία ήταν το γεγονός ότι τα καπνόφυτα δεν ήταν όλα έτοιμα για μεταφύτευση από το σπορείο. Έτσι δυο ή τρεις οικογένειες ενώνονταν για να φυτέψουν τα μεγαλύτερα φυτά της κάθε καλλιέργειας και μετά να επανέλθουν να φυτεύσουν τα υπόλοιπα φυτά, που στο μεταξύ τους είχαν ωριμάσει.

Παρατηρείται δηλαδή ένα πάντρεμα των απαιτήσεων των καλλιεργειών με τα δίκτυα των διαοικογενειακών σχέσεων. Οι γυναίκες αγρότισσες παίζουν σημαντικό

²³ Συνέντευξη Ε.Π. α/α 115, Μάιος 2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

ρόλο στο σχηματισμό αυτών των σχέσεων και εργασιών. Συνήθως "οι παρέες" ακολουθούσαν τη γραμμή των συγγενικών σχέσεων. Σε όσες περιπτώσεις όμως δεν ίσχυε αυτό, οι κουμπαριές και οι φιλίες καθώς και οι ανάλογες φιλικές επισκέψεις των γυναικών για κουβέντα και συντροφιά, αποτελούν τη βάση της συγκρότησης της "παρέας".

Μια άλλη μορφή συνεργασίας ήταν τα λεγόμενα "δανεικά"²⁴ ή "δανεικαριές", όπως λένε οι πληροφορητές. Ορισμένα νοικοκυριά που έχουν περισσεύματα διαθέσιμης εργασίας, σε ορισμένες περιόδους, βοηθούν άλλα νοικοκυριά στις γεωργικές δουλειές, περιμένοντας ίση ανταπόδοση σε μια άλλη φάση, όταν θα έχουν ανάγκη από εργατικά χέρια.²⁵

Στην παρούσα έρευνα, οι πληροφορητές αναφέρονται στα "δανεικά" με τη σημασία της ανταπόδοσης κατά την ίδια φάση της καλλιέργειας. Για παράδειγμα στη μεταφύτευση του καπνού φύτευαν τη μια μέρα στου ενός το χωράφι και την επόμενη ή την μεθεπόμενη στου άλλου, ανάλογα βέβαια με την καταλληλότητα των φυτών προς μεταφύτευση ή της προετοιμασίας του καπνοχώραφου προς καλλιέργεια. Πιθανόν εδώ συγχέεται ο όρος "συνεργασία" με τον όρο "δανεικά" και τούτο δικαιολογείται αν λάβουμε υπ' όψη το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των ατόμων που μάλλον δεν μπορεί να διασαφηνίσει τη λεπτή διαφορά των δύο μορφών συνεργασίας. Ίσως όμως τα "δανεικά", να ήταν περισσότερο ασταθείς σχέσεις συνεργασίας και μικρότερης διάρκειας σε σύγκριση με την "παρέα", που προαναφέραμε.

Ακόμα και κατά την μηχανοποίηση και εκσυγχρονισμό της καπνοκαλλιέργειας, η συνεργασία μεταξύ δύο τουλάχιστον οικογενειών συνεχίστηκε, όχι τόσο γιατί το κόστος αγοράς για παράδειγμα μιας καπνοφυτευτικής μηχανής επέβαλε κάτι τέτοιο, αλλά κυρίως γιατί και πάλι οι απαιτήσεις σε εργασία ανθρώπινου δυναμικού ήταν μεγάλη.²⁶

Αυτές οι παραδοσιακές μορφές συνεργασίας φθίνουν σταδιακά, καθώς οι δυνάμεις της αγοράς εργασίας καθορίζουν όλο και περισσότερο τις κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις μεταξύ των κατοικιών των αγροτικών περιοχών. Αυτή η εξέλιξη θα φθείρει και το πλέγμα των σχέσεων αλληλοβοήθειας αντικαθιστώντας τις

²⁴ Ο Α.Κ. λέει σχετικά: "Έκανανε κι δανεικά τότε ο ένας με τον άλλο οι οικογένειες. Σήμερα φυτεύανε στον έναν, αύριο στον άλλο. Βοηθιάμασανε, κατάλαβες; Έτσι γινόντανε τότε". Προφορική συνέντευξη του Α.Κ.

²⁵ Βλ. Γ. Δαουτόπουλου..., ό.π., σ. 117.

²⁶ Βλ. Στο ίδιο, σ. 117.

παραδοσιακές κοινωνικές σχέσεις των αγροτών με άλλες, όπου θα κυριαρχεί η χρηματική αποτίμηση όλων των ανταλλαγών.

1.3.4. Γαιοκτήμονες και καλλιεργητές: Οι "σέμπροι" και οι "σεμπριές". Στην περιοχή του Αγρινίου, όπου διεξάγεται η παρούσα έρευνα διαπιστώνεται ότι σε μεγάλο βαθμό στην καπνοκαλλιέργεια, όπως συνέβαινε στη γεωργία γενικότερα, λειτούργησε η "σεμπριά". Οι όροι "σέμπροι", "σεμπριά" και "σεμπρικά καπνά", αναφέρονται συχνά στις αφηγήσεις των πληροφορητών. Πρόκειται για μια μορφή εργασίας, η οποία δεν έχει μελετηθεί ως τώρα ικανοποιητικά, ωστόσο η συλλογική μνήμη και οι ίδιοι οι καπνοπαραγωγοί, δίνουν σημαντικά στοιχεία γι' αυτή την παραγωγική σχέση.

Όπως προκύπτει από τις προφορικές μαρτυρίες και στην ελάχιστη βιβλιογραφία, πρόκειται για μια συνεργασία ανάμεσα σε γαιοκτήμονες και καλλιεργητές που συνηθίζοταν όχι μόνο για τον καπνό, αλλά και για άλλες καλλιέργειες και κυρίως δημητριακών. Η σεμπρική καλλιέργεια στο Αγρίνιο επικρατούσε και κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Σε σεμπρικό συμφωνητικό του 1813, που υπογράφηκε στο Βραχώρι, ο ένας σέμπρος βάζει τα βόδια του, "το ζευγάρι" ή "τα καματερά", λέξεις που ο λαϊκός λόγος διασώζει και ο άλλος την εργασία του, "την πλάτη του", όπως χαρακτηριστικά αναγράφεται, με την υποχρέωση να οργώσει τα χωράφια που συμφωνούνται και οριοθετούνται στο συμφωνητικό. Δεν αναφέρεται όμως ποιος θα βάζει το σπόρο και τι μερίδιο θα παίρνει ο καθένας συμβαλλόμενος κατά τη συγκομιδή του προϊόντος.²⁷

Ανάλογα λοιπόν γίνονταν οι σεμπρικές καλλιέργειες καπνών στην περιοχή Αγρινίου. Στις περιπτώσεις δηλαδή που κάποιοι διέθεταν μεγάλη κτηματική

²⁷ Βλ. Ι. Κουφού, *Αιτωλοακαρνανική και Ευρυτανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Α', σ. 181

Ο συμβολαιογράφος Κ. Μαραγιάννης αναφέρει ότι επί των ημερών του στα χωριά του Θέρμου τα σεμπρικά συμφωνητικά γινόταν ως εξής: "Ο ιδιοκτήτης του χωραφιού έβανε το χωράφι και το σπόρο, τον οποίο αφαιρούσε στο τέλος κατά τη συγκομιδή (του προϊόντος). Ο άλλος έβανε τα βόδια και τον κόπο του, τα οποία όλα μαζί τα έλεγαν "καματλίκια". Επιμελούσαν την καλλιέργεια ο σέμπρος και στο τέλος μοίραζαν την παραγωγή, την οποία έλεγαν "γέννημα". Όταν όμως και οι δυο έβαναν το σπόρο από μισό δεν τον αφαιρούσαν από την παραγωγή (γέννημα). "Κάθε συμφωνία χαλάει το νόμο" έλεγαν, ή "η συμφωνία σφάζει βόδι". Οι νόμοι και οι συμφωνίες πάντα τηρούσαν κατά τη νεοελληνική εποχή. Οι δε Λατίνοι έλεγαν, ότι τα σύμφωνα είναι εκτελέντα. (*Pacta sud ser vontia*). Τους σέμπρους στο Αγρίνιο τους κατάργησε η δικτατορία του Γεωργίου Παπαδόπουλου το 1967, διότι έδωσε δάνεια στους αγρότες και αγόρασαν χωράφια από τους τσιφλικούχους". Από χειρόγραφο σημείωμα που μας παραχώρησε ο Κ. Μαραγιάννης, συμβολαιογράφος στο Αγρίνιο, συνταξιούχος.

περιουσία, αλλά δεν είχαν την κατάλληλη ανθρωποδύναμη η οποία απαιτούνταν για την καλλιέργειά της, κάλυπταν αυτή την ανάγκη μισθώνοντας τη γη σε άλλους. Εκείνοι που αναλάμβαναν την καλλιέργεια ξένων κτημάτων ήταν φτωχοί καλλιεργητές, ακτήμονες ή πολυδύναμες οικογένειες, που είχαν ανάγκη να εργαστούν. Η συνεργασία αυτή μεταξύ ιδιοκτητών και καλλιεργητών λέγονταν σεμπριά και έκλεινε συνήθως προφορικά, "δίνανε λόγο" ή και γραπτά με ιδιωτικό ή συμβολαιογραφικό συμφωνητικό.²⁸

Ο Δ. Λουκόπουλος δίνει κάποια "εθίματα", υποχρεώσεις δηλαδή που έχει το αφεντικό και ο σέμπρος αντίστοιχα. Αναφέρει ότι ο αφέντης είναι υποχρεωμένος να παραδώσει στο σέμπρο, οργωμένο, έτοιμο δηλ. το χωράφι για φύτεμα και από κει και πέρα οι άλλες εργασίες βαρύνουν το σέμπρο και οφείλει να ανταποκριθεί. Ο σέμπρος με την οικογένειά του διαμένει σε ένα σπιτάκι που συνήθως διέθετε ο κτηματίας στο χωράφι του.²⁹

"Έχουν μελάδες με τσαρούχια, όσοι έχουν την κακή τύχη να μην έχουν δικό τους προσωπικό κι αναγκάζονται να δίνουν χωράφια σεμπρικά για καπνό [...]. Απ' αυτού και πέρα έπειτα, φυτέματα, κεντρώματα, αναχώματα, σκάλος, ποτίσματα, μαζέματα, αρμαθιάσματα, λιάσματα, βαντακιάσματα, όλα είναι του σέμπρου. Θα δουλέψει ώσπου να σου παραδώσει τον καπνό να τον βάλεις στην αποθήκη σου. Μάτσιασμα, δέματα, και τ' άλλα όσα απαιτούνται ώσπου να πουληθεί ο καπνός, βαρύνουν και τους δύο τα μισά έξοδα πλερώνει ο ένας και τα αλλά μισά ο άλλος. Έτσι είναι η συνήθεια".³⁰

Υπάρχουν όμως και κάποιοι πολύ φτωχοί σέμπροι, οι οποίοι που αδυνατούν να συμμετέχουν στα έξοδα που απαιτεί η καλλιέργεια και τα αναλαμβάνει εξ' ολοκλήρου το αφεντικό, ο κτηματίας, ο οποίος τα παίρνει στο τέλος με το πούλημα του καπνού. Σε περιπτώσεις πάλι που οι σέμπροι λόγω ανέχειας, αναγκάζονται να δανείζονται από τα αφεντικά τους για να συντηρήσουν την οικογένειά τους ώσπου να έρθει η ώρα της καπνοπώλησης και της πληρωμής τους, οπότε κατά τη μοιρασιά του

²⁸ Για τους σέμπρους και τις σεμπριές στα καπνά, δίνει κάποιες πληροφορίες ο Δ. Λουκόπουλος στα *Γεωργικά της Ρούμελης*, σσ. 374-376. Ο Π. Κοντομίχης αναφέρεται επίσης στις σεμπριές των γεωργών βλ. *Τα Γεωργικά της Λευκάδας*, εκδ. Γρηγόρη 1985, σσ. 32-33. βλ. επίσης και Θαν. Κωστάκη, *Γεωργικά της Τσακωνίας*, ανάπτυπο Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας, τ. ΛΑ' (31): 1976-'78, Αθήνα 1978, σ. 78.

²⁹ Πρόκειται για μικρά αγρόσπιτα, στα οποία οι σέμπροι καλλιεργητές μετέφεραν ένα πρόχειρο νοικοκυριό, για να καλύπτουν τις ανάγκες τους.

³⁰ Από: Δ. Λουκόπουλου, *Γεωργικά της Ρούμελης*, ό.π., σ. 375.

ποσού εισπραξης, παίρνουν ελάχιστα χρήματα ή και τίποτα.³¹ Επομένως είναι αναγκασμένοι να δανείζονται συνέχεια και να είναι σχεδόν μόνιμα χρεωμένοι και οικονομικά εξαρτημένοι από τους κτηματίες.

Αναφέρονται όμως και αρκετές περιπτώσεις, που οι σέμπροι καταφέρνουν να συντηρηθούν με δικά τους έξοδα, οπότε κατά τη διανομή της εισπραξης από τον καπνό, παίρνουν από μισά χρήματα ο καθένας, εξ' ου και η έκφραση "μισακά" καπνά. Έτσι βελτιώνουν χρόνο με το χρόνο τα οικονομικά τους και με κατάλληλη διαχείρισή μπορούν κάποια στιγμή να αποκτήσουν ένα δικό τους κομμάτι γης, που επιθυμούν, οπότε από σέμπροι γίνονται μικροϊδιοκτήτες και καλλιεργητές του χωραφιού τους. Αυτή η ανταλλαγή φυσικό είναι να επιφέρει εκτός από την οικονομική άνοδο και σημαντική ικανοποίηση και επιπλέον την ελπίδα για μια μελλοντική βελτίωση της θέσης τους ως ελεύθεροι πα και όχι ως εξαρτημένοι καλλιεργητές. Πρόκειται για μια φανερή αυτοεκτίμηση, που απορρέει ακόμα και σήμερα από το λόγο αυτών των ανθρώπων, οι οποίοι απέκτησαν με ιδρώτα και αίμα, με πολλές στερήσεις και ανοχές σε απαράδεκτες κάποιες φορές συμπεριφορές των αφεντικών, εξαιτίας της ανάγκης τους ως ακτήμονες. Η μνήμη των πληροφορητών σήμερα, ασφαλώς επιλεκτική, συγκρατεί μόνο τις καλές σχέσεις, μεταξύ σέμπρων και κτηματιών, απαλείφοντας κάθε άσχημη και απρεπή συμπεριφορά. Πρόκειται για σχέσεις ομαλές, οι οποίες προέκυπταν από την τήρηση των συμφωνιών και την κοινή αποδοχή της συγκεκριμένης εργασιακής μορφής, που εξυπηρετούσε και κάλυπτε τις ανάγκες και των δύο πλευρών: Του αφέντη, ο οποίος εξασφάλιζε το εργατικό δυναμικό που του έλειπε και του σέμπρου, ο οποίος εύρισκε εργασία στα κτήματα του αφεντικού, αφού δεν είχε δικά του. Ωστόσο τα πράγματα δεν ήταν πάντα τόσο αρμονικά, όσο παρουσιάζονται και φυσικά υπήρχαν περιπτώσεις που κάποια αφεντικά εκμεταλλεύονταν ποικιλοτρόπως τις ανάγκες των σέμπρων³² όπως η

³¹ "Μα κι ο σέμπρος λες κι είναι καλύτερα! χρεώνοντας, στα τελευταία απομένει με τα χέρια σταρωμένα. Όταν πωληθεί ο καπνός, γίνεται ο λογαριασμός και δεν κάνει να πάρει τίποτα, γιατί τα πήρε από πριν. Αφήνω που κάποτε μένει και χρεωμένος και πολλά μάλιστα! Και να ήταν τόσο μόνο! Αυτός μούστωσε στα χρέη. Και για να συντηρηθεί ως τον καιρό που θα ξαναβγούν τα καινούρια καπνά, χρεώνεται, όλο χρεώνεται. Αυτά γίνονται, και γι' αυτό σέμπρο δε βρίσκεις ξεχρέωτον στα καπνοφόρα τα μέρη ποτέ. Κι αν τον βρεις, είναι απ' τα σπάνια. Να τους χλίβεσαι κείνους πού πολεμούν να ζήσουν με σεμπρικά καπνά. Μεροδούλι και μεροφάι τόχουν. Κέρδος κανένα δεν αφήνει η δουλειά τους, παρά ψωμοχλίψη και στενοχώρια". Δ. Λουκόπουλου, ό.π., σ. 375.

³² Πληροφορητής, ο οποίος γνώριζε πολύ καλά τα του καπνού και τις εργασιακές σχέσεις, αλλά για λόγους ευνότητος θέλησε να κρατήσει την ανωνυμία του, μας ανέφερε ότι υπήρχαν και περιπτώσεις,

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ - ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ – ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

συλλογική μνήμη διασώζει και αποδίδει μάλιστα την ανάλογη συμπεριφορά "το φέρσιμο", στην ηθική και αξιοπρέπεια του κάθε ατόμου.

Στη συνέχεια παραθέτουμε ενδεικτικά δύο παραδείγματα, όπου καταγράφεται η βιωμένη εμπειρία της σεμπρικής καλλιέργειας από τα ίδια τα δρώντα υποκείμενα. Η Γ. Μ. αφηγείται:

*"Πρώτη χρονιά πήγα μ'σακά καπνά εγώ, Εδώ στ' Αγρίνιο. Πήρα σ' ένα κουμπάρο μας το κτήμα κι εγώ έβανα τ'ν εργασία. Μετά τα έφκιαζα έτοιμα εγώ τα παρέδωσαμε στον έμπορα. Πήραμε την πρώτη χρονιά 75 χιλιάδες. Πήραμε 37,5 χιλιάδες ο-καθένας. Όταν είδε ο άντρας μ' ότι πήραμε 37,5 χιλιάδες, ήτανε ποσόν λεφτά. Λέει γυναίκα θα αγοράσουμε χωράφ': Λέω όταν σόλεγα εγώ Γιάννη μ' ότι αν δεν βάλουμε καπνά δε στεκόμαστε στα πόδια μας, έλεγες κρίμα δούλεψες 25 χρόνια στο πατέρα σ', δούλεψες, απ' όταν γεννήθηκα δούλευα, καπνά ζύλα, κάρβουνα! Τι δεν έχω φκιάζει. Τα χεράκια μ', έχω δούλεψα τόσο πολύ, που αν ήτανε κάμερα νάβλεπε εκείνη τ'ν εποχή δε ξέρω τι θάλεγε! Λέει θα πάρουμε χωράφι. Μόλις πήραμε τα λεφτά άνοιξαμε το μαγαζί, το ζυλουργείο... Ξανά εγώ καπνά την άλλη χρονιά πήρα 40 χιλιάδες απ' το μ'σακό. Έβαλα, έγιναν καλύτερα την άλλη χρονιά κι πήρα 45 χιλιάδες. Πήραμε ζυλεία ξεκινήσαμε..."*³³

Και η Σ. Κ., αν και αριστερής ιδεολογίας, αναγκάστηκε, όπως λέει, να σεμπρέψει με "δεξιούς" για την ασφάλεια τη δική της και των παιδιών της, αφού ο άνδρας της ήταν εξορία:

"Μέναμε στο κτήμα. Στο μακαρίτ' που δουλέψαμε, στον Κ. Π., πολύ καλοί άνθρωποι όλοι τους. Τα παιδιά μ' τ' αγαπούσανε πάρα πολύ. Στην παντρεμένη μου ζωή αυτού, πάλι σεμπρικά καπνά. Και ξέρετε γιατί πήγα; Γιατί ο Κ. ο άντρας μου, ήταν εξορία. Ήταν τότε το μαλιαβράσι! Σέσπαγανε στο ζύλο η άλλη η παράταξ' τ' νόχτα κι αναγκαστήκαμε να πάμε σε δεξιούς να δ'λέψουμε για νάχουμε το κεφάλι μας ήσυχο. Για να μη μας ενοχλούν. Τ' αγάπαγαν τα παιδιά μ', τα λάτρεψαν, τα κοίταγανε. Ας είναι καλά και ας αγιάσ' το χώμα τ'ς, εκεί πόπεσανε... Μας είχε σπít' για τα παιδιά.... ...Καλή εργασία ήτανε, αλλά δεν είχες δικά σ' χωράφια, σεμπρικά ήτανε. Εσύ βάζεις τα χωράφια, δουλεύουμε εμείς. Κι παίρναμε μισά, διότι εσύ ήσουνα ιδιοκτήτης. Καταλάβατε; Έτσι ήμασταν...Εμείς όπου πήγαμε σέμπροι, δουλέψαμε. Είμασταν πολύ

που οι γαιοκτήμονες εκμεταλλευόταν τη φτώχεια του σέμπρου και "έβαζαν στο μάτι" τα νεαρά κορίτσια που εργάζονταν στα κτήματά τους.

³³ Συνέντευξη Γ.Μ. α/α 2, 20/5/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

καλοί άνθρωποι κι αυτοί καταλλήλως μας φερόντανε και μας. Παράπονο από κανένανε. Από κανένανε δεν έχουμε παράπονο. Δουλεύαμε, έπαιρναμε εκείό π' μας ανήκει, αγαπημένοι και καλά".³⁴

1.3.5. Τα ζώα στην Ελληνική γεωργία. «Οι Έλληνες χωρικοί κατόπιν του πολέμου ήσαν εις τοιαύτην αθλιότητα, ώστε κατά τον θάνατον του Κυβερνήτου μόνον ¼ εξ αυτών κατείχον ένα ζευγάρι βόδια, εκ των λοιπών πλείστοι κατείχον από κοινού ή δεν είχαν τίποτε και ήσαν υποχρεωμένοι να οργώνουν τη γην με αξίνας», αναφέρει ο φιλέλληνας F. Thiersch.³⁵

Κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αι. αλλά και μέχρι το μισό του 20^{ου} αι. η συμβολή της εργασίας των ζώων ήταν ιδιαίτερα σημαντική στην Ελληνική γεωργία. Για τούτο ο Καποδίστριας προκειμένου να ενθαρρύνει την αύξηση του αριθμού των ζώων τα απάλλαξε από την καταβολή τέλους εισαγωγής με την τελωνειακή διάταξη της 25^{ης} Μαρτίου 1830.³⁶

Ο F. Strong το 1842 εκτιμά το κόστος ενός βοδιού εισαγωγής 200 δρχ. Σύμφωνα με άλλη πηγή, ένα καλό βόδι στην τοπική αγορά κόστιζε το 1855 μέχρι 250 δρχ., ένα κανονικό 120 και μπορούσε κανείς να βρει και με 50 δρχ.³⁷ Επειδή η αγορά, αλλά και η συντήρηση ενός ζώου ήταν δαπανηρή, για τούτο πολλοί γεωργοί δεν διέθεταν κανένα ζώο.

Στην παραδοσιακή καλλιέργεια όμως τα ζώα ήταν απαραίτητα κυρίως στην ετοιμασία, όργωμα των χωραφιών, αλλά και για τις μεταφορές προϊόντων, εργαλείων και ανθρώπων. Παραδοσιακό ζώο της γεωργίας επί αιώνες παρέμεινε το βόδι. Από το 16^ο αι. εξαπλώνεται στη Δυτ. Ευρώπη η συστηματικότερη εκτροφή αλόγων έλξεως. Στο άλογο έλξεως απαιτείται κορμί ογκωδέστερο (από το άλογο ιππασίας). Τα σπουδαιότερα προσόντα του ως προς το βόδι είναι η ισχύς και η ταχύτητα έλξεως. Στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αι. η ποσότητα των αλόγων παρέμεινε χαμηλή.³⁸

³⁴ Προφορική συνέντευξη της Σ.Κ.

³⁵ Δ. Ζωγράφου, *Ιστορία της Ελληνικής Γεωργίας*, τ. Γ', εκδόσεις Αγρ. Τραπέζης, Αθήνα 1976, σ. 218.

³⁶ Βλ. Α. Καλλιβρετάκη, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αι.*, Μορφ. Ινστιτούτο Αγρ. Τραπέζης, Αθήνα 1990, σ. 224.

³⁷ Βλ. στο ίδιο σ. 228.

³⁸ Βλ. στο ίδιο σ. 226.

Για το όργωμα του χωραφιού ο κάθε γεωργός χρειαζόνταν ένα "ζευγάρι" ζώων, το "ζευγάρι του". Εκείνοι οι οποίοι είχαν πολλά χωράφια για καλλιέργεια διέθεταν και δικό τους ζευγάρι για να προφθαίνουν τα οργώματα. Χαρακτηριστική ήταν η έκφραση: "αυτός έχει το ζευγάρι του", η οποία εκτός από την κυριολεκτική σημασία της, είχε και μεταφορική και δήλωνε ότι ο άνθρωπος αυτός ήταν ευκατάστατος, "νοικοκύρης" άνθρωπος, σύμφωνα με τα κριτήρια που ίσχυαν σε μια αγροτική κοινωνία.³⁹

Οι γεωργοί με λίγα στρέμματα γης συνήθως είχαν μόνο ένα ζώο και προκειμένου να διευκολυνθούν στο όργωμα συνεργάζονταν, "σέμπρευαν" με κάποιον άλλο που επίσης διέθετε ένα ζώο. Γινόταν δηλαδή ένας συνεταιρισμός για να αλληλοεξυπηρετηθούν στη δουλειά τους, που λεγόταν "σεμπριά", ή "κολληγιά".⁴⁰

Όταν οργώνει ο ένας το χωράφι του τότε παίρνει το ζώο του "σέμπρου" του, ζεύει τα δυο ζώα στο δικό του ζυγό και έτσι οργώνει. Όταν έρχεται η σειρά του άλλου κάνει κι εκείνος το ίδιο.

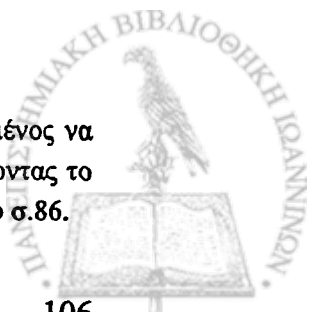
Οι σέμπροι επιδιώκουν να σεμπρέψουν, "να αλλαξοβοϊδιάσουν", ζώα που έχουν ανάλογη σωματική διάπλαση για να μπορούν εύκολα να ταιριάξουν στον ίδιο ζυγό. Οι σεμπριές γίνονταν από το Φθινόπωρο και διαρκούσαν ένα χρόνο συνήθως. Από του Σταυρού (14 Σεπτεμβρίου) μέχρι του Σταυρού. Ενδέχεται όμως οι δύο σέμπροι να μην ταιριάξουν και η σεμπριά να διαλυθεί νωρίτερα. Τις περισσότερες φορές βέβαια αυτή τηρείται μαζί με κάποιες συμφωνίες που καθορίζονται από την αρχή. Όσο για τις συνήθειες, "τα εθίματα" κατά τα σεμπρέματα, οι γεωργοί τα σέβονται και τα τηρούν σα θρησκεία.⁴¹

Συμβαίνει κάποια φορά να ψοφήσει το ζώο του ενός σέμπρου και αναγκαστικά διαλύεται η σεμπριά. Από ένα τέτοιο συμβάν βγήκε η παροιμιακή φράση: "Ψόφησε το βόδι, πάει η σεμπριά μας", η οποία λέγεται για να δηλωθεί πως η συμπεθεροσυγγένεια συνήθως χαλάει, όταν πεθάνει ο ένας από το αντρόγυνο, που τη

³⁹ Βλ. Δ. Λουκόπουλου, ό.π., σ. 86.

⁴⁰ Βλ. Στο ίδιο, σ. 85.

⁴¹ Για παράδειγμα τη μέρα που ο ένας από τους σέμπρους έχει το ζευγάρι, είναι υποχρεωμένος να φροντίσει και να θρέψει το ζώο του σέμπρου του, όπως και το δικό του. Το βράδυ τελειώνοντας το όργωμα επιστρέφει το σεμπρικό ζώο στο σέμπρο, για να ξενυχτήσει στο παχνί του. Βλ. στο ίδιο σ.86.

συγκρατεί. Η ίδια έκφραση μπορεί να χρησιμοποιηθεί και σε περιπτώσεις εταιρικής δουλειάς, η οποία διαλύεται αν λείπει ο κρίκος που ένωνε τα συμφέροντα.⁴²

Μέχρι την εκμηχάνιση της ελληνικής γεωργίας ήταν απαραίτητη η χρήση των ζώων στην ύπαιθρο, γεγονός που ανεβάζει σημαντικά τον αριθμό τους. Κατά τη μηχανοποίηση όμως ο αριθμός αυτός φθίνει σημαντικά μέχρι εξαφανίσεως από ορισμένες περιοχές κυρίως του κάμπου. Για τη χρησιμοποίηση των ζώων κατά το νεώτερο μισό του 19^{ου} αι. ενδεικτικά είναι τα στοιχεία που καταγράφει ο Α. Μανσόλας: «Οι "αροτήρες βόες" υπολογίστηκαν στα 1860 σε 168.927. Στο νομό Αιτωλίας και Ακαρνανίας υπήρχαν 20.287 με αντιστοιχία "1 βους επί 10,4 στρεμμάτων". Υπήρχαν επίσης 15.613 ίπποι με αντιστοιχία 1 ίππος προς 501 στρέμματα, ημίονοι 3.097 και όνοι 3.333».⁴³

Με την εκμηχάνιση της γεωργίας όμως περιορίζεται σε αξιόλογο βαθμό και η εργασία των ζώων, γεγονός που επιφέρει και τη σημαντική μείωση του αριθμού τους. Μετά το 1960 τα άλογα μειώνονται αισθητά. Από 327 χιλιάδες το 1960, μειώθηκαν σε 232 χιλιάδες το 1970 και σε 84 χιλιάδες το 1985. Και φυσικά η φθίνουσα πορεία θα συνεχιστεί μέχρι της παντελούς εξαφάνισής τους.⁴⁴

Το παραδοσιακό ζευγάρι αντικαθιστάται πλέον από το τρακτέρ, η χρήση του οποίου γενικεύεται και πολλαπλασιάζεται διαρκώς από το 1960 και μετά, ώστε αρχίζει να τίθεται και στην Ελλάδα το πρόβλημα του αγροτικού υπέρ-εξοπλισμού και των συνεπειών του.⁴⁵

1.3.6. Η μηχανοποίηση στην Ελληνική γεωργία. i. Από το ζευγάρι στο τρακτέρ: Κατά τον 20^ο αι. μετά το 1920 εμφανίστηκαν στην αγορά βενζινοκίνητοι ελκυστήρες, εύχρηστοι, αξιοποιήσιμοι και σε μικρότερης έκτασης αγροκτήματα. Από το 1930 και

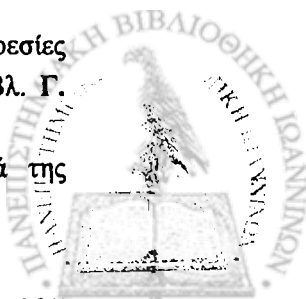
⁴² Βλ. στο ίδιο σ. 86, όπου αναφέρεται ότι η γεωργική λέξη σεμπριά, με τον καιρό ξεπερνά τα σύνορα της γεωργικής γλώσσας και αποκτά ευρύτερη σημασία, π.χ. *Κάμαμε σεμπριά* σημαίνει κάμαμε συμφωνία.

Οι Λευκαδίτες γεωργοί δεν είχαν σε υπόληψη τις σεμπριές, γιατί συνήθως κάτι δεν πήγαινε καλά. Ενδεικτική στην περίπτωση είναι η παροιμία: *Σεμπρικό γαϊδούρι ή του λύκου ή του ψόφου*, από Π. Κοντομίχη, Τα γεωργικά της Λευκάδας, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1985, σσ. 32-33.

⁴³ Βλ. Α. Μανσόλα, *Πολιτικογεωγραφικά πληροφορία περί Ελλάδος*, Εν Αθήναις, 1867, (©. Βερέμη, Σ. Παπαγεωργίου, Κ. Παπαθανασοπούλου (εισαγωγή), σσ. 91-94.

⁴⁴ Σε κάποιες ορεινές περιοχές της Ελλάδας εξακολουθούν και σήμερα να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους ως μεταφορικά μέσα, κυρίως σε δύσβατες περιοχές π.χ. μεταφορά ξύλων από δάση. Βλ. Γ. Δασινοτόπουλου, Α.Θ. Καζακόπουλου, Μ.Θ. Κούση, ό.π., σ. 118.

⁴⁵ Βλ. Κ. Βεργόπουλου, ό.π., σ. 233. Για τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας και ειδικά της καπνοκαλλιέργειας γίνεται αναφορά στο Μέρος Α', Κεφ. ΣΤ' της παρούσας μελέτης.

έπειτα τα βενζινάροτρα αυτά εκτόπισαν βαθμιαία τα ζώα από το όργανο. Με την άφιξη των προσφύγων επιβλήθηκε η άμεση είσοδος στην καλλιέργεια απέραντων χέρσων εκτάσεων κυρίως στη Β. Ελλάδα, όποτε η χρήση των ελκυστήρων ήταν απαραίτητη για την καλλιέργεια. Έτσι το 1929 πλάι στο ησιόδειο άροτρο απογράφονται στην Ελλάδα 700 βενζινάροτρα, για να φτάσουν το 1962 στα 14.442, το 1970 στα 102.230, το 1980 στα 221.919 και το 1983 στα 260.788.⁴⁶

Στη μεταπολεμική περίοδο κυρίως, τόσο η γραπτή, όσο και η προφορική ιστορία αναφέρουν ότι η χρήση των γεωργικών ελκυστήρων, "τρακτέρ" καθώς και άλλων μηχανών άλλαξαν την παραδοσιακή μορφή καλλιέργειας και μείωσαν σημαντικά τις ώρες εργασίας.

Το παραδοσιακό αγροτικό ωράριο που ξεκινά με την ανατολή και λήγει με τη δύση του ηλίου δεν εφαρμόζεται πλέον, προς ανακούφιση των γεωργών. Η αντικατάσταση του παραδοσιακού ξυλάετρου και του κατοπινού σιδηράετρου από το τρακτέρ, με τα άροτρα, τη σβάρνα, τον κύλινδρο και τη φρέζα, απάλλαξε επίσης τους γεωργούς από τις δυσκολίες και τα μέτρα που έπαιρναν προκειμένου να πετύχουν στη δουλειά τους και να εξασφαλίσουν καλή σοδειά. Για παράδειγμα η ετοιμασία του σπορείου ή του καπνοχώραφου για τη μεταφύτευση των καπνόφυτων τώρα γίνονται ευκολότερα και χωρίς ιδιαίτερες προφυλάξεις. Ακόμα και η μεταφορά των γεωργικών εργαλείων καθώς και των ίδιων των αγροτών γίνεται με το τρακτέρ ή με τα αγροτικά αυτοκίνητα. Έτσι εξοικονομείται αρκετός χρόνος, που μπορεί να αξιοποιηθεί κάπου αλλού.

Η χρήση του τρακτέρ γενικεύεται μετά το 1960 και πολλαπλασιάζεται συνεχώς. Ενδεικτικά αυτής της εξαιρετικής ανόδου είναι τα στοιχεία⁴⁷ που μας δίνουν τον αριθμό των τρακτέρ που χρησιμοποιούνται στην Ελληνική γεωργία κατά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αι.

Έτος	Αριθμός τρακτέρ
1950	4.000
1956	10.500
1961	23.000
1966	60.000
1970	102.320

Πηγή: "Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, 1962, 1970"

⁴⁶ Βλ. Α. Καλλιβρετάκη, ό.π., σ.341.

⁴⁷ Από: Κ. Βεργόπουλου, ό.π., σ. 233.

Η εκμηχάνιση ακολουθεί τέτοια εξελικτική πορεία ώστε να τίθεται το πρόβλημα του αγροτικού υπερεξοπλισμού, αφού ήδη στα 1969 ο συνολικός αριθμός των τρακτέρ ήταν μεγαλύτερος από τον αριθμό των εκμεταλλεύσεων άνω των δέκα εκταρίων.⁴⁸

Ο ιδιοκτήτης τρακτέρ χαρακτηρίζεται "νοικοκύρης" κάτι ανάλογο δηλαδή με τον ιδιοκτήτη "ζευγαριού", στην παραδοσιακή αγροτική καλλιέργεια, αφού και τώρα κάποιοι, κύριως οι μικροκαλλιεργητές, δεν έχουν τρακτέρ, αλλά αναθέτουν την ετοιμασία του χωραφιού τους σε εκείνους, οι οποίοι διαθέτουν τρακτέρ και αμοίβονται με το στρέμμα, όπως αφηγούνται οι ίδιοι οι αγρότες.

Οι προφορικές μαρτυρίες των πληροφορητών, αναφέρουν ότι στο Αγρίνιο τα τρακτέρ χρησιμοποιήθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του '60 και φυσικά ο αριθμός τους αρχικά ήταν πολύ περιορισμένος.

Η χρήση τους όμως σημείωσε σημαντική αλλαγή στη γεωργία και στην καπνοκαλλιέργεια, η οποία ήταν η κυριότερη καλλιέργεια στην περιοχή. Παρατηρείται μια εντυπωσιακή αλλαγή στην οργάνωση και τη διεξαγωγή της, η οποία θα σημάνει και άλλες κοινωνικές και πολιτισμικές αλλαγές.

Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι τα τελευταία χρόνια του 20^{ου} αι. τα τρακτέρ, εκτός από μέσο για την γεωργική καλλιέργεια αποτέλεσαν και μέσο πίεσης προς την πολιτεία για την ικανοποίηση σειράς αιτημάτων του αγροτικού πληθυσμού. Η εικόνα των αγανακτισμένων αγροτών που με τα τρακτέρ κατεβαίνουν στους δρόμους και διακόπτουν τη συγκοινωνία, απαιτώντας και διεκδικώντας κάθε φορά λύσεις στα προβλήματά τους, είναι γνώριμη τόσο από τον τύπο, όσο και από τις τηλεοράσεις, Δηλαδή τα τρακτέρ συμβολοποιούνται, γίνονται η ρητορική των αγροτικών κινητοποιήσεων.

ii. Η "αυτοκινητοποίηση" της κοινωνίας: Ένα από τα μεγαλύτερα γεωγραφικά γεγονότα που συνέβησαν στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αι. είναι η κατάκτηση του ελληνικού χώρου από το αυτοκίνητο. Μέσα σε λίγες δεκαετίες, η Ελλάδα πέρασε από μια κατάσταση στην οποία η κατοχή αυτοκινήτου ήταν σπάνιο φαινόμενο, σε μια γενικευμένη "αυτοκινητοποίηση" της κοινωνίας, τόσο της αγροτικής, όσο και της αστικής.

⁴⁸ Στο ίδιο σ. 233, βλ. και Γ. Δαουτόπουλου..., ό.π., σ. 119. όπου αναφέρονται και οι συνέπειες της υπερβολικής εκμηχάνισης για την Ελληνική γεωργία (αυξημένο κόστος παραγωγής, άνοδος της αξίας της γης και των ενοικιάσεων).

Η ανάπτυξη του οδικού δικτύου, ενθάρρυνε την ανάπτυξη του αυτοκινήτου γενικά και του " αγροτικού " ειδικότερα για τους αγρότες. Στην αύξηση των " αγροτικών" συντέλεσε η μειωμένη φορολογία συγκριτικά με τα Ι.Χ. αυτοκίνητα. Φυσικά η ανάπτυξη του αγροτικού δεν εμπόδισε την ανάπτυξη του τρακτέρ, ⁴⁹γιατί το αγροτικό δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τις διάφορες καλλιεργητικές εργασίες. Ο γεωργός χρησιμοποιεί το αγροτικό όχημα προκειμένου να μεταφέρει τα γεωργικά του εργαλεία και σκεύη, τη συγκομιδή του προϊόντος κλπ. Για παράδειγμα για τη μεταφορά των καπνόφυλλων μετά τη συγκομιδή τους η πλατφόρμα του αγροτικού εξυπηρετεί και το ευαίσθητο αυτό προϊόν μεταφέρεται με ασφάλεια και χωρίς φθορά. Έτσι τα ζώα, γαϊδούρια και μουλάρια παύουν σταδιακά να χρησιμοποιούνται και ως μεταφορικά μέσα και με τον καιρό εξαφανίζονται.

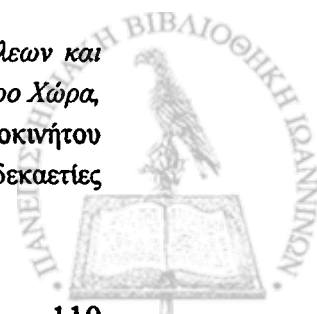
Η παρούσα έρευνα επιβεβαιώνει το γεγονός της εξαφάνισης των ζώων ως μέσον μεταφοράς, γιατί ο χρόνος μεταφοράς των προϊόντων με τα ζώα ήταν μακρύς, ενώ με το αγροτικό σχεδόν εκμηδενίζεται. Επομένως το αυτοκίνητο έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην αγροτική ζωή, αποτέλεσε το " μεγάλο εργαλείο" εκσυγχρονισμού της υπαίθρου. Οι γεωργοί χάρη σ' αυτό εκτελούν σε πολύ λιγότερο χρόνο κάποιες εργασίες, γυρίζουν νωρίς στο σπίτι και έχουν τη δυνατότητα να εμφανιστούν στην πλατεία και τα καφενεία του χωριού απολαμβάνοντας την αστική ζωή που άγγιζε όλους τους Έλληνες.

Η πρόοδος και η ευημερία των γεωργών πιστοποιείται εκτός από την πολυτέλεια της κατοικίας τους και με την αλλαγή του αγροτικού και την αντικατάστασή του με γυαλιστερό 4x4, γεγονός το οποίο διαφοροποιεί και τους μεγαλοκαλλιεργητές από τους μικροκαλλιεργητές.⁵⁰

Σήμερα το 2007, η γνώριμη εικόνα των ζώων, κυρίως γαϊδουριών και αλόγων, δίπλα στο χωράφι, όπου προσέφεραν την εργασία τους στους αγρότες, μια εικόνα χαρακτηριστική της Ελληνικής υπαίθρου μέχρι τη δεκαετία του 1960, έχει εκλείψει. Ο φωτογραφικός φακός που μέχρι τότε απαθανάτιζε τα ζώα δίπλα στο γεωργό, σήμερα καταγράφει τρακτέρ, αγροτικά και σύγχρονες καλλιεργητικές μηχανές. Μόνο

⁴⁹ Βλ. Γ. Δαουτόπουλου..., ό.π., σ. 119

⁵⁰ Michel Sivignon, "Το αυτοκίνητο στην Ελλάδα. Στην πηγή μιας νέας σχέσης μεταξύ πόλεων και χωριών", στο: Θ. Ανθοπούλου, Α. Μωυσίδη (επιμέλεια), *Από τον Αγροτικό χώρο στην Υπαιθρο Χώρα*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2001, σσ. 39-52, όπου γίνεται αναφορά στην κυκλοφορία του αυτοκινήτου στην Ελλάδα από το 1950 και συνέχεια στην επανάσταση που σημειώθηκε στις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αι.

σε κάποια ορεινά χωριά χρησιμοποιούνται ακόμα τα ζώα για να μεταφέρουν προϊόντα και κυρίως ξυλεία από δύσβατα δάση, όπου είναι αδύνατη η πρόσβαση με αυτοκίνητα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'

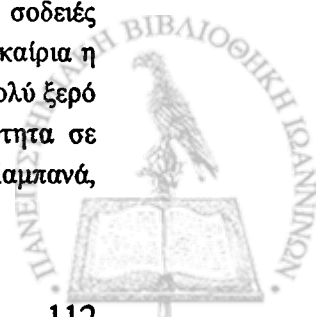
1.4. Ο ΚΑΛΛΙΕΡΓΗΤΙΚΟΣ ΚΥΚΛΟΣ ΤΟΥ ΚΑΠΝΟΥ

1.4.1. Η ετοιμασία του καπνοχώραφου: Οι ζευγάδες στα οργώματα. Στο κεφάλαιο αυτό θα αναφερθούμε στον καλλιεργητικό κύκλο του καπνού, καταγράφοντας τις μεθόδους και τις τεχνικές που εφαρμόζουν οι καπνοκαλλιεργητές κατά τον παραδοσιακό τρόπο καλλιέργειας, καθώς και τον καταμερισμό των εργασιών ανάλογα με το φύλο και την ηλικία, αρχίζοντας από την ετοιμασία του καπνοχώραφου και κλείνοντας με την καπνοπώληση.

Ο καπνός είναι φυτό της οικογένειας των Σολανοδών (solanaceae) και στο γένος Νικοτιανή (Nicotiana Tabacum), το οποίο μπορεί να καλλιεργηθεί σε όλα τα γεωγραφικά πλάτη και ύψη, από τον Ισημερινό μέχρι τις βορειότερες εύκρατες ζώνες. Η ποιότητα όμως και η εμπορική του αξία εξαρτάται πολύ από το περιβάλλον και από τις κλιματικές συνθήκες. Πέρα από το γενικό κλίμα μιας περιοχής σημαντικό ρόλο παίζει το τοπικό κλίμα του καπνοχώραφου, ανάλογα με την υψομετρική θέση ή άλλους τοπογραφικούς παράγοντες (πεδιάδες, λίμνες, θάλασσες, κ.ά.).¹ Γενικά το κλίμα της Ελλάδας αποδείχτηκε απaráμιλλο για την καλλιέργεια και παραγωγή ανατολικών καπνών και της Αιτωλοακαρνανίας ειδικά είναι ιδανικό για την συγκεκριμένη καλλιέργεια (εικόνα 9).

Εκτός από το κλίμα όμως σημαντικό συντελεστή μιας πετυχημένης καλλιέργειας καπνού, αποτελεί το έδαφος, οι φυσικές ιδιότητες του οποίου θα

¹ α) Το κλίμα μιας περιοχής αποτελεί τον αποφασιστικό συντελεστή για μια πετυχημένη καπνοκαλλιέργεια. β) Οι κλιματολογικές συνθήκες επηρεάζουν την ποιότητα του καπνού όχι μόνο στο στάδιο της ανάπτυξης του φυτού, αλλά και στα στάδια της αποξήρανσης των φύλλων, της συντήρησης και ζύμωσης του ξερού φυτού. γ) Στα ελληνικά καπνικά διαμερίσματα, συνήθως, οι σοδειές επηρεάζονται ποιοτικά και ποσοτικά από τις βροχές του καλοκαιριού. Έτσι τα βροχερά καλοκαίρια η απόδοση των καπνοφυτειών κατά στρέμμα είναι υψηλή με ποιότητα κατώτερη. Αντίθετα με πολύ ξηρό καλοκαίρι, η ποιότητα και η ποσότητα κατεβαίνουν, γιατί τότε μεγαλώνει η περιεκτικότητα σε νικοτίνη και ρητίνες. Βλ. Κ. Παρασκευόπουλου, *Ο Ελληνικός καπνός*, εκδ. Εταιρεία Ι. Καμπανά, Αθήνα σ.46.

διαμορφώσουν την ποσότητα και την ποιότητα του προϊόντος. Βέβαια ο καπνός ως καλλιέργεια είναι ικανός να χρησιμοποιεί πολύ αντίξοα φυσικά περιβάλλοντα. Μπορεί να καλλιεργηθεί σε ξηρικά χωράφια, σε λοφώδη, ορεινά, ημιορεινά και να αποδώσει περισσότερο από άλλες ανταγωνιστικές καλλιέργειες.²

Σχετικά με την καταλληλότητα των χωραφιών μπορούν να αποφανθούν οι επιστήμονες, κυρίως γεωπόνοι, αλλά και οι ίδιοι οι καλλιεργητές, οι οποίοι αποκτώντας εμπειρία και γνωρίζοντας τα χωράφια της περιοχής τα διακρίνουν σε "καλά καπνοτόπια" και σε λιγότερο κατάλληλα. Εξαιτίας του μικρού γεωργικού κλήρου όμως, δεν υπήρχε μεγάλη δυνατότητα επιλογής του χωραφιού, αλλά καλλιεργούνται όλα και αποδίδουν ανάλογα με την περίπτωση.

Σε περιοχές που ο καπνός είναι μονοκαλλιέργεια, καλλιεργείται στο ίδιο χωράφι για πολλά χρόνια, με αρνητικά αποτελέσματα (εξάντληση του χωραφιού, υποβάθμιση της υφής του κ.ά.). Σε περιοχές με μεγαλύτερο γεωργικό κλήρο για να αποφεύγονται τα προηγούμενα αποτελέσματα της συνεχούς καλλιέργειας, συνηθιζόταν η αμειψισπορά, δηλαδή η εναλλαγή καλλιέργειας: καπνός-σιτάρι ή διάφορες παραλλαγές της, προκειμένου να αποδίδει καλύτερα το έδαφος.³ Όπου υπήρχε δυνατότητα επιλογής του κατάλληλου χωραφιού τα κριτήρια που λαμβάνονταν υπόψη ήταν: η ζώνη καπνοκαλλιέργειας, στην οποία βρίσκεται αυτό, δηλαδή το ιστορικό του χωραφιού, η γονιμότητα του εδάφους, οι ευκολίες που παρέχονται, όπως η απόσταση, η δυνατότητα άρδευσης κ.ά.

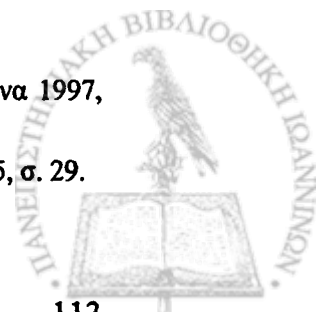
Μετά την επιλογή του χωραφιού καταβάλλονται προσπάθειες ώστε να γίνει η κατάλληλη κατεργασία του για να επιτευχθεί η διευκόλυνση και η επιτυχία της καπνοκαλλιέργειας. Μια καλή και επιμελημένη προετοιμασία θα εξασφαλίσει την ανάλογη υγρασία του εδάφους, την απαλλαγή από διάφορα ζιζάνια και το λεπτό τεμαχισμό, σαν πιπέρι, του χώματος για να γίνει η μεταφύτευση. Για τούτο γίνεται ένα βαθύ όργωμα Κατά το φθινόπωρο και δυο με τρία ανοιξιάτικα πιο ελαφριά οργώματα.⁴

Στον παραδοσιακό τρόπο καλλιέργειας του καπνού το όργωμα του χωραφιού γινόταν με το λεγόμενο "ζευγάρι", που το αποτελούσαν δύο βόδια ή άλογα, τα

² Βλ. Ε. Δημαρά, Δ. Σκούρα, *Η καλλιέργεια του καπνού στην Ελλάδα*, εκδ. Όμβρος, Αθήνα 1997, σ.88.

³ Βλ. Μ. Πασχαλίδη (επιστ. επιμ.) *Ο καπνός και η καλλιέργειά του*, Υπουργείο Γεωργίας 1985, σ. 29.

⁴ Βλ. Στο ίδιο, σσ.30-33.

"αροτριόντα ζώα", τα οποία φρόντιζε ιδιαίτερα ο γεωργός, αφού σ' αυτά στηρίζονταν ένα μέρος της καλλιέργειάς του. Σε περίπτωση που ο γεωργός δεν διέθετε δικό του ζευγάρι αλλά ένα μόνο ζώο, πράγμα το οποίο συνέβαινε στις περισσότερες περιπτώσεις τότε "σέμπρευε"⁵ με κάποιον άλλο, που είχε επίσης ένα ζώο, προκειμένου να αλληλοεξυπηρετηθούν στην καλλιέργειά τους.

Σύμφωνα με τον κατά φύλλο καταμερισμό των εργασιών στα μέλη της οικογένειας, το όργωμα του χωραφιού είναι καθαρά ανδρική εργασία. Παρατηρείται και στην περιοχή του Αγρινίου κάτι ανάλογο με αυτό που παρατήρησε ο B.Vernier για τους Πομάκους⁶ ότι: οι άνδρες και οι γυναίκες έχουν απέναντι στον καπνό ρόλους ανάλογους με εκείνους που έχουν απέναντι στα παιδιά τους. Ο άνδρας λοιπόν ασχολείται με το όργωμα, γιατί το άροτρο εισχωρεί στη γη και την κάνει δυνητικά γόνιμη, όπως εισχωρεί στη γυναίκα. Αν δεν υπάρχει διαθέσιμος άνδρας στην οικογένεια τότε το όργωμα το αναθέτουν σε κάποιον άλλο,⁷ είτε με πληρωμή, το λεγόμενο "καματιάτικο", είτε με τη μορφή αμοιβαιότητας, προκειμένου να ετοιμαστεί το χωράφι και σε καμιά περίπτωση δεν αναλαμβάνει η γυναίκα να οργώσει.

Επίσης οι ανδρικές εργασίες έρχονται σε αντιπαράθεση με τις γυναικείες εργασίες ως εργασίες που βρίσκονται πιο κοντά στον πολιτισμό – τεχνολογία απέναντι σε εργασίες που βρίσκονται πιο κοντά στη φύση. Δηλαδή οι δουλειές των αντρών υλοποιούνται με κάποια εργαλεία ή με ζώα για τις μεταφορές, οργώματα, σβάρνισματα κλπ. Στην περίπτωση του οργώματος απαιτούνται και ζώα και εργαλεία: αλέτρι, ζυγός κ.ά. για να υλοποιηθεί η κατεργασία του εδάφους. Επίσης οι εργασίες των ανδρών απαιτούν μια διαφορετική στάση του σώματος αντίθετη με τις γυναικείες: μια όρθια και ευθυτενή στάση. Για παράδειγμα στο όργωμα και το σβάρνισμα του χωραφιού ο γεωργός εκτελεί τη διαδικασία ορθός ακολουθώντας μια αδιάκοπη πορεία, την οποία ο ίδιος χαράσσει καθοδηγώντας το αλέτρι στην επιφάνεια του χωραφιού. Οι εικαστικές και φωτογραφικές αναπαραστάσεις, αλλά και οι

⁵ Για τις σεμπριές, βλ. Κεφ. Γ' στο Α' Μέρος της παρούσας μελέτης.

⁶ Βλ. B. Vernier, "Μυθική αναπαράσταση του κόσμου και ανδρική κυριαρχία στους Έλληνες Πομάκους", στο: Στάθης Δαμιανάκος (επιμέλεια), Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1987, σσ. 297-344.

⁷ Η Ο.Κ. αφηγείται: "... Άμα ήστανε άξος μόνος, όργωνες εσύ, σα δε, θα νάβανες άλλον να πληρώσεις κι θα... έτσι έκανες. Ανάλογα αυτήν η πούχε καθένας. Αν είχε λίγη καλλιέργεια τάφκιανε μόνος τ' . Είχανε όλοι τότε άλογα. Είχανε ο κόσμος. Όπως τώρα μπορείς νάσαι χωρίς αυτοκίνητο; Άλογα τι κάνε;, δε γένονταν αλλιώς!". Συνέντευξη της Ο.Κ. α/α 5, 23/5/03 Ερευνητικό Πρόγραμμα.

προφορικές μαρτυρίες αποδίδουν την εικόνα του γεωργού κατά τη φάση του οργώματος⁸ (εικόνα 10).

Ο ρόλος επίσης του άνδρα, του δίνει την δυνατότητα με το όργωμα του χωραφιού, να παίρνει την πρωτοβουλία και προσφέρει στον εαυτό του την τιμή να ανοίγει τον κύκλο της καλλιέργειας, τον οποίο θα κλείσει ο ίδιος αργότερα με τη δεματοποίηση του καπνού. Οι άνδρες εγκαινιάζουν και κλείνουν τον καλλιεργητικό κύκλο, έχουν δηλαδή τον πρώτο και τον τελευταίο λόγο.⁹

Η διαδικασία του οργώματος ήταν μια δύσκολη και χρονοβόρα εργασία σε μια εποχή όπου η καλλιέργεια γινόταν χωρίς μηχανές, αλλά με το ξύλινο άροτρο που περιγράφει ο Ησίοδος, το οποίο διατηρήθηκε αναλλοίωτο ως τις αρχές του 20^{ου} αι, οπότε εμφανίστηκε το σιδερένιο. Λαογραφικές έρευνες¹⁰ σημειώνουν την πυκνή παρουσία ησιόδειων αρότρων τουλάχιστον ως τις αρχές της δεκαετίας του 1970.

Στην επαρχία Τριγωνίδας το 1929 υπήρχαν 3.946 ξύλινα και 1.704 σιδερένια άροτρα. Βενζινάροτρα 5, σβάρνες ξύλινες 3.133 και σιδερένιες 35.¹¹

Το όργωμα σε αντίθεση με άλλες καλλιεργητικές εργασίες στον καπνό, που απαιτούν συλλογική δράση όλων των μελών της οικογένειας, ήταν μια εργασία μοναχική, που την εκτελούσε ένας άνδρας με τη βοήθεια των ζώων. Ήταν επίσης μονότονη και διαρκής και εξαντλούσε τα "καματερά", που σέρνουν το αλέτρι και το γεωργό, που τα οδηγεί στο αδιάκοπο πήγαινε έλα, ακολουθώντας μια σειρά ώστε να χαράσσονται σωστά οι αυλακιές, οι οποίες στο πρώτο όργωμα είναι βαθιές. Κατά τη διάρκειά του ο ζευγάς ενθαρρύνει το ζευγάρι του, απευθύνοντας διάφορες χαρακτηριστικές φράσεις και επιφωνήματα και αποκαλώντας τα φυσικά με τα ονόματα, που τους έχει, αποδεικνύοντας άλλη μια φορά τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα σ' αυτόν και τα ζώα, τα οποία του προσφέρουν σημαντικές υπηρεσίες.¹²

⁸ Η Β. Κατράκη και ο Χρ. Καπράλος έχουν αποδώσει την εικόνα του γεωργού που οργώνει τη γη, αλλά και οι ασπρόμαυρες φωτογραφίες της εποχής αποδίδουν αυτή την καλλιεργητική φάση.

⁹ Βλ. Vernier, ό.π., σ. 319.

¹⁰ Βλ. Δ. Λουκοπούλου, ό.π., σσ. 13-22 όπου γίνεται αναφορά στο συντηρητισμό των γεωργών της Ρούμελης καθώς και λεπτομερή περιγραφή του τρόπου κατασκευής του ξυλάλετρου.

¹¹ Πηγή Υπ. Εθν. Οικονομίας, Γεωργική και κτηνοτροφική απογραφή της Ελλάδος του έτους 1929, Αθήνα 1934.

¹² Ο Καράς, ο Ψαράς, ο Ντορής, ο Ρούσσοσ, η Γκέσα, ο Μπάλιος, ήταν μερικές ονομασίες των ζώων, το ενδιαφέρον για τα οποία ήταν εξαιρετικό. Φρόντιζαν τη διατροφή τους ιδιαίτερα κατά την περίοδο του οργώματος, που τα ζώα κουράζονταν πολύ. Επίσης προσπαθούσαν να τα προστατέψουν από κάθε κακό με αντιβασκάνιες ενέργειες, τελετουργίες και ευετηρικές πράξεις, όπως ο αγιασμός και η χρήση φυλακτών. Ο Άγιος Μόδεστος είναι ο προστάτης τους. Βλ. Πολυμέρου – Καμηλάκη Αικ., Ανδρίτσου

Η εργασία η οποία αρχίζει από νωρίς το πρωί για να τελειώσει αργά με τη δύση του ήλιου, διακόπτεται βέβαια από κάποιες ολιγόλεπτες στάσεις για να "πάρουν μια ανάσα" τα ζώα και να στρίψει ένα τσιγάρο ο ζευγολάτης. Και το μεσημέρι γίνεται μια μεγαλύτερη ανάπαυλα για φαγητό και λίγη ξεκούραση. Η διατροφή "του οργώματος", όπως εξάλλου και των περισσότερων γεωργικών εργασιών στο χωράφι ήταν εξαιρετικά λιτή και περιοριζόταν σε λίγες ελιές, τυρί, κανένα κρεμμύδι και σκόρδο, λίγο ψωμί και νερό. Αργά το βράδυ τελείωνε το όργωμα και ο ίδιος και το ζευγάρι του στο χωριό,¹³ όπου και πάλι φρόντιζε εξαιρετικά την τροφή των ζώων. Η ίδια διαδικασία ακολουθούνταν και τις επόμενες μέρες μέχρι να οργωθεί όλο το χωράφι θα σήκωνε "μπλάνες", μεγάλους σβόλους δηλαδή, και θα δυσχέραινε η καλλιέργειά του.

Κατά το Γενάρη, το Φλεβάρη ή το Μάρτη υπάρχουν διάφορες απόψεις, ανάλογα με την περιοχή, (αν είναι πρόιμη ή όψιμη η καλλιέργεια), γίνεται το δεύτερο όργωμα του χωραφιού. Στο Αγρίνιο αυτό γινόταν κατά το Μάρτη. Το όργωμα αυτό γίνονταν σταυρωτά, δηλαδή ακολουθούσε μια διεύθυνση κάθετη προς την προηγούμενη. Ποτέ οι γεωργοί δεν έκαναν το δεύτερο αλέτρι στο ίδιο με το πρώτο. Αυτό το "σταύρωμα" του χωραφιού, πέρα από την πρακτική σημασία, ότι δηλαδή κόβονταν οι σβόλοι και οι μπλάνες σε μικρότερα κομμάτια και εύκολα χωμάτιζαν με λίγη βροχή, πιθανόν να είχε κι άλλη σημασία: Παραπέμπει στη Θρησκεία και είναι γνωστό ότι οι γεωργοί καταφεύγουν σε αυτή προκειμένου να έχουν τη βοήθεια του Θεού και των αγίων, η οποία θα τους εξασφαλίσει πλούσια σοδειά. Για το λόγο αυτό το "σταύρωμα" κατά τη διάρκεια του δεύτερου οργώματος, χρησιμοποιούν και άλλες τελετουργίες προκειμένου να αναγκάσουν τη γη να καρπίσει, όπως το ράντισμα των χωραφιών με τον αγιασμό των Φώτων. Τότε ραντίζουν τα χωράφια, τα ζώα, τα

Ε., Θανόπουλος Γ.: *Αγροτική παράδοση και Λαϊκή Τέχνη*, Υπ. Εθν. Παιδείας και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, εκδ. Λιβάνη ΑΒΕ 2000, σ. 133.

¹³ Ο Α. Βαλαωρίτης, δίνει μια εικόνα του γεωργού στη διαδικασία του οργώματος. *"Εριχνε λίγο κρίθινο ψωμί μεσ' το σακούλι έβανε εμπρός τα βόδια του κι έτρεχε στο χωράφι"*. Και ο Κ. Κρυστάλλης, απέδωσε με τους στίχους του τα οργώματα και τους ζευγάδες, με τα καματερά, τα αλέτρια και τους ζυγούς καθώς γυρνάνε αποκαμωμένοι στο σπίτι: *"Απ' όζω, απ' τα οργώματα, γυρνούν οι ζευγολάτες, ηλιοκαμένοι, ξέκοποι, βουβοί αποκαμωμένοι./ Με τους ζυγούς, με τα βαριά τ' αλέτρια φορτωμένοι/ και σαλαγούν από μπροστά τα δυο καματερά τους,/ τρανά, στεφανοκέρατα, κοιλάτα, τραχηλάτα,/ «Ωά! Φωνάζοντας, οά! Μελισσινέ, Λαμπίρη».* Κι αργά τα βόδια περπατούν και που και που μουγκρίζουν".

εργαλεία, γιατί πιστεύουν ότι θα τα καταστήσουν γόνιμα και αποδοτικά.¹⁴ Εξάλλου ο γεωργός πριν από κάθε εργασία του κάνει το σταυρό του με καλή διάθεση για να πετύχει το καλύτερο αποτέλεσμα.

Θα ακολουθήσει και τρίτο αλέτρι ελαφρύτερο το Μάρτη ή τον Απρίλη και στη συνέχεια το σβάρνισμα του χωραφιού (εικόνα 11). Το σβάρνισμα είναι μια διαδικασία που εξυπηρετεί τον ψιλοχωματισμό του εδάφους, γιατί με τη σβάρνα σπάζουν-οι σβόλοι και το χώμα γίνεται κατάλληλο για τη μεταφύτευση. Η σβάρνα ήταν ένα ξύλινο εργαλείο, το οποίο συνήθως κατασκεύαζε ο ίδιος ο γεωργός, και με αυτή "σταυρώνει" ξανά το χωράφι. Κατά το σβάρνισμα η σβάρνα παίρνει τη θέση του αλετριού και ο γεωργός όρθιος πάνω σε αυτή με τα πόδια σε διάσταση ακολουθεί την ίδια πορεία με το όργωμα. Εδώ θα χρειαστεί και τη βοήθεια των παιδιών του και αυτή η συμμετοχή των παιδιών στο σβάρνισμα αποτελεί τη μοναδική ίσως ευχάριστη συμβολή των παιδιών στην καπνοκαλλιέργεια, γιατί οι άλλες είναι ιδιαίτερα κουραστικές γι' αυτά. Τα παιδιά ανεβαίνουν πάνω στη σβάρνα και πάνε τις αγαπημένες τους βόλτες με τα ζώα πέρα –δώθε στο χωράφι και λόγω του βάρους τους το χώμα στρώνει, καλύτερα. Αν τα παιδιά λείπουν τότε ο γεωργός βάζει πέτρες για να βαραίνει η σβάρνα και να τρίβει καλύτερα τις μπλάνες.¹⁵

Η αφηγήτρια Γ. Μ.¹⁶ μας μεταφέρει τη βιωμένη εμπειρία της σχετικά με το όργωμα του χωραφιού:

"Το όργωμα με τ' άλογα, με τ' άλογα. Εμείς δεν είχαμε βόδια. Βόδια είχανε απάν' στα ορεινά είχανε. Εμείς εδώ εκάναμε χωράφι, εφκιάναμε τις ξύλινες τσ' σβάρνες. Κι εδώ, κι εδώ στ' Αγρίνιο, τ' άλογα.

Μετά βήκανε τα τρακτέρια. Τότε ήτανε τ' άλογα.

Κάμπος κι' ο κάμπος εδώ πέρα ούλος με τ' άλογα. Ο πατέρας μ' έσπερνε καλαμπόκια κι στάρια 30-40 στρέμματα χωράφια κι τάσπερνε με τ' άλογα. Να

¹⁴ Αθ. Γ. Καραβέργου, "Ανατομία μιας αγροτικής καπνοπαραγωγικής κοινότητας του Νομού Πιερίας (Παλιό Κεραμίδι)", Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1993, σ. 92, σημ. 22. Και ο Λαογράφος Βασίλης Λαμνάτος αναφέρεται στην καλή διάθεση που πρέπει να έχει ο γεωργός όταν αρχίζει την εργασία του, γιατί έτσι θα συμπεριφερθεί θετικά και η γη και θα αποδώσει περισσότερο καρπό. Σημειώνει: "αν λείει ευχές και καλά λόγια του δίνει πολλά, αν όμως παραδίνει τα θεία και βαρυγγομάει, τότε πάνε οι κόποι του χαμένοι", από: Β. Λαμνάτου, *Οι μήνες στην αγροτική και ποιμενική ζωή του λαού μας*, εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1987, σ. 187.

¹⁵ Η φάση του σβάρνισματος αποτελεί τη μοναδική ευχάριστη συμβολή των παιδιών στην καπνοκαλλιέργεια. Βλ. Δ. Λουκόπουλου, *ό.π.*, σ. 33.

¹⁶ Προφ. συνέντευξη της Γ.Μ. α/α 2, 20/5/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

σπρώχνεις τ' αλέτρι.. Κι κάποτε πήγα γω να τον βοηθήσω, τον λυπήθ'κα τον πατέρα μ', ήμουν πολύ δυναμική, κι πήρα, έκατσε να πιεί ένα καφέ που τόφκιαζα. Και πως τον έφκιαζα λες τον καφέ. Τότε δεν υπήρχαν ούτε καμινέτα, ούτε τίποτα. Πήρα ένα βαμπάκι με οινόπνευμα κι τόβαλα έτσι δα σ' ένα κυπελλάκι σιδερένιο αυτό κι τον έφκιασα τον καφέ τ' πατέρα μ'. Κι όσο να πιεί τον καφέ ο πατέρας μ' άρπαξα το ζευγάρι εγώ κι έκανα χωράφι. Μ' λέει, μη μαθαίνεις, φύγε, γιατί πατέρα; Μη μαθαίνεις μ' λέει, άμ' μάθ'ς κακό θα κάνεις στον εαυτό σ' μ' λέει..."

Και συνεχίζει για την αλλαγή που σημειώθηκε αργότερα: *"Στην αρχή ήτανε λίγα τρακτέρια. Τι να πρωτοκάνανε αυτά τα τρακτέρια. Ε, μετά από 2-3 χρόνια, μετά αρχίσανε πήρανε περισσότερ'. Πολύ λίγα τρακτέρια. Ε, τώρα έχει ο καθένας το τρακτέρι τ'. Τώρα έχει ο καθένας τ' αυτοκίνητό τ'. Τώρα ξένοιασε ο κόσμος, αλλά έχει περισσότερο άγχος νομίζω τώρα".*

1.4.2 Ο σπόρος και το σπορείο. Η γυναίκα στη "γέννηση" του καπνού...

Απαραίτητος και βασικός παράγοντας για τη σπορά της καλλιέργειας είναι ο σπόρος ο οποίος συλλέγεται από εύρωστα καπνόφυτα μετά την ανθοφορία και ωρίμανσή τους. Οι παραγωγοί προσέχουν ιδιαίτερα κατά την επιλογή και συγκομιδή του σπόρου, όταν πρόκειται δηλαδή να διαλέξουν τις καπνουλιές από τις οποίες θα πάρουν το σπόρο, δεν περιμένουν να ανθίσει το φυτό, " να δέσει το κεφάλι" όπως λένε στη γλώσσα τους, γιατί όταν απομαζέψουν τα φύλλα, δε θα μπορέσουν να διακρίνουν ποια φυτά ήταν εύρωστα και ποια δεν ήταν. Για τούτο μόλις τα φυτά αποκτήσουν ιδανικό ύψος, ανάλογα με την ποικιλία, τότε σημαδεύουν εκείνα που είναι εξαιρετικής ανάπτυξης και εύρωστα. Κατά την ανθοφορία κάνουν άλλη επιθεώρηση. Είναι απαραίτητο τα άνθη να έχουν το ίδιο ροζ-λευκό χαρακτηριστικό χρώμα, (εικόνα 12) να είναι καλοσηματισμένα και ζωηρά. Στη συνέχεια όταν "δέσει το κεφάλι" επιθεωρούν πάλι τις καπνουλιές για να παρατηρήσουν αν η ταξιανθία είναι στρογγυλή "σαν σφαίρα κι όχι ανοιχτή σαν γαρύφαλλο", αν είναι ομοιόμορφες οι κάψες και αν είναι υγιείς. Και όταν διαπιστώσουν πια ότι τα φυτά πληρούν όλα τα προτερήματα της ποικιλίας στην οποία ανήκουν και έχει ωριμάσει ο σπόρος, τότε κόβουν το "κεφάλι", την "κουκούλα", "κατσούλα" ή "φούντα", όπως λέγεται στη γλώσσα των καπνοπαραγωγών η ταξιανθία και τη βάζουν σε ένα σακί. Ακολουθεί το λιάσιμο και αφού ξεραθούν, τα τρίβουν και στη συνέχεια τα κοσκινίζουν οι γυναίκες (με τη σήτα που κοσκινίζουν το αλεύρι) ώστε να καθαριστούν εντελώς από διάφορα

σκουπίδια. Τον καθαρό πια σπόρο τον φυλάσσουν μέσα σ' ένα σακουλάκι ή σε ένα τενεκεδένιο δοχείο, σε ξερό μέρος χωρίς την παραμικρή υγρασία για να μην μουχλιάσει και αχρηστευθεί.¹⁷

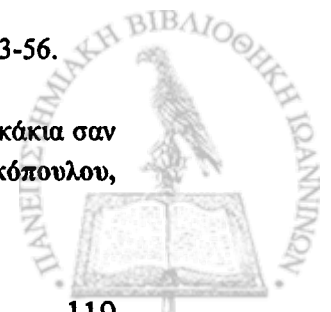
Ο σπόρος φυλάσσεται σε ασφαλές μέρος μέχρι την εποχή της σποράς, η οποία ποικίλει κατά περιοχές. Στις νοτιότερες είναι πρωιμότερη από τις βόρειες. Στη Βόρεια Ελλάδα συνήθως η σπορά γίνεται το πρώτο δεκαήμερο του Μαρτίου. Στην περιοχή που ερευνούμε η σπορά γινόταν κατά το Φεβρουάριο. Η ετοιμασία του σπόρου ώστε να είναι κατάλληλος για σπορά, η εκκόλαψή του, "το κλώσσημα" όπως λένε χαρακτηριστικά οι καλλιεργητές, γίνονταν δέκα-δεκαπέντε μέρες πριν τη σπορά.

Σύμφωνα με τον κατά φύλλο καταμερισμό εργασιών στην καπνοκαλλιέργεια οι γυναίκες αναλαμβάνουν τη διαδικασία αυτή, αφού είχαν απέναντι στον καπνό τις ίδιες φροντίδες που έχουν απέναντι στα παιδιά τους:¹⁸ Τα γεννούν, τα τρέφουν, τα φροντίζουν να αναπτυχθούν. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με τα καπνά. Οι γυναίκες "τα γεννούν", αφού αυτές κλώθουν το σπόρο απ' όπου ξεμυτίζει το φυτό του καπνού, "τα τρέφουν" με τις ανάλογες δόσεις κοπριάς και νερού, φροντίζουν γενικά την ανάπτυξή τους με διάφορους τρόπους περιποίησης, (βοτανίσματα, κοπρίσματα, ραντίσματα κ.ά.). Οι γυναίκες λοιπόν αναλαμβάνουν αποκλειστικά το κλώσσημα του σπόρου μέχρι το φύτεμά του, με ιδιαίτερη φροντίδα και προσοχή: Βγάζουν τον σπόρο από την αποθήκη και τον τοποθετούν σε μια μάλλινη σακούλα, (την οποία έφτιαχναν από μάλλινη κάλτσα, τσουράπι ή από μάλλινη φανέλα κλπ.) και την ακουμπούν δίπλα στο τζάκι ή κάτω από την ξυλόσομπα, αφού τη βρέξουν λιγάκι με χλιαρό νερό. Έτσι εξασφάλιζαν την κατάλληλη υγρασία και τη θερμοκρασία που χρειαζόταν για να "κλώσει" ο σπόρος, και να "σκάσει το φυτό". Φυσικά οι γυναίκες συνέχεια παρακολουθούν το σπόρο, να μην στεγνώσει πολύ, μην ξεραθεί μην καεί εκεί στο γωνόλιθο, μην κρυσώσει και γενικά αγωνιούν μέχρι να δουν να φυτρώνει. Κι όταν μετά από τόση φροντίδα και περιποίηση, στις 6-8 μέρες "σκάει ο σπόρος", δηλαδή πετάει τα μικροσκοπικά φύτρα του, τότε άσπριζε η σακούλα, αφού από κάθε σπόρο ξεμύτιζε κι ένα φυτό.¹⁹ Οι γυναίκες τότε νιώθουν ικανοποίηση για το

¹⁷ Εμμ. Ανάση, *Ο Ελληνικός καπνός*, Αγροτικός εκδ. οίκος, Σπ. Σπύρου, Αθήναι 1960, σσ. 53-56.

¹⁸ Βλ. Β. Vernier, *ό.π.*, σ. 300.

¹⁹ "Αν ανοίξεις τότε τη σακούλα και κοιτάξεις μέσα, θα πεις πως γέμισε απ' άσπρα σκουληκάκια σαν εκείνα του τυριού, σκουληκάκια δεν είναι, μα είναι φύτρα. Καλή αρχή στον καπνό". Δ. Λουκόπουλου, *ό.π.*, σ. 351.

αποτέλεσμα και χαρά, γιατί είχαν εξασφαλίσει κλωσμένο σπόρο κι επομένως μια καλή προϋπόθεση για πετυχημένη καλλιέργεια.²⁰

Παραθέτουμε μια αφήγηση ενδεικτική της διαλογής, της συγκομιδής και του "κλωσήματος" του σπόρου:

"Ξεκίναγα τα φυντάνια, εργασία, περιποιημένα, φκιασμένα. Μόνοι μας, τότε τα μάζευες όλα μόνος σου. Δεν είναι όπως τώρα τα παίρνε έτοιμα τα προϊόντα. Τότε μάζευες το σπόρο το Φθινόπωρο, π' τελείωνε ο καπνός, τονε διάλεγες, τονε έβανες τσ' σακούλα, τον ετοιμάζες κι τον είχες έτοιμο για τ' χρονιά σ'. Ηξερεις θα ξεκινήσει εργασία, όχι αλαλούμ, να περιμένεις σπόρο κι κλωνιά απ' το γεωπόνο κι τον άλφα βήτα. Έκανε το κουμάντο σου, π' λέμε, το νοικοκυριό σ'. Κοίταζε να δεις ο καπνός γινόντανε, κρατούσες εσύ τις καλές τσ' κατσούλες, τσ' έλεγανε. Την καλή κατσούλα, εκείνη την ωραία την άφ'νες. Αυτές γένονταν ο σπόρος. Κι γένονταν έτσι (δείχνει), τον έκοβες τον άφ'νες κι λιάζονταν κι τον έτριβες με το χέρι σ' έτσι κι τον κοσκίναγες με τσ' σίτα που κοσκινάγαμε τ' αλεύρι κι έβγαине το καλό, τον έβανες στ' σακκουλίτσα τ'ν πανένια, όχι στ' νάιλον ν' ανάψει, τον κρέμαγες στην αποθήκη σ' κι ήξερεις θα πας να πάρεις το σπόρο σ' να βάλεις να κλώσ'. Ξέρεις το κλώσ'μο; Έφκιανε μια μάλλινη σακούλα, από ένα ρούχο μάλλινο, τόσ' μεγάλη τετράγωνη, κι τον έβαζες μέσα και τον άφ'νες σ'ν άκρη απ' το τζάκι. Τον έβρεχες έτσι με το νερό, το ζέσταινες χλιαρό και τον έβρεχες το πρωί, τον έβρεχες το βράδυ το σπόρο και καθόντανε. Κλωθ'ς το φυντάνι έλεγαμε. Θα κλώσεις. Μόλις πέραγανε 8 μέρες αρχίζε ν' ασπρίζε ο σπόρος, τακ πέταει τα φουτράκια τ'! Έπρεπε εσύ να χεις τσ' βραγιές έτοιμες, σκεπασμένες. Πρώτα τα παλιά

²⁰ Παρακολουθώντας για χρόνια αυτή τη διαδικασία στο χωριό, παρατηρούσα την αγωνία των γυναικών, που ήταν υπεύθυνες για το "κλώσημα" του σπόρου. Κάποιες, όπως άκουγα να λένε, κατά τη διάρκεια της νύχτας έφερναν τη σακούλα του σπόρου στο κρεβάτι τους, "κοιμόταν μαζί", προκειμένου να του εξασφαλίσουν την κατάλληλη θερμοκρασία, αφού συνήθως αργά το βράδυ το τζάκι έσβηνε και αγωνιούσαν μήπως κρυώσει ο σπόρος, μια αγωνία σαν εκείνη της μάνας προς το βρέφος της. Επίσης παρατηρούσα ένα συναγωνισμό για το ποια θα εξασφαλίσει στην ώρα του, κλωσμένο σπόρο. Χαρακτηριστική ήταν η φράση που απηύθυνε η μια στην άλλη: "Έκλωσε το φυντάνι σου;", δηλωτική της αγωνίας και της ανησυχίας, μήπως καθυστέρησε και γιατί, να κλώσει ο σπόρος. Βεβαίως αυτή την έντονη αγωνία και το άγχος για το κλώσημα του σπόρου, στα παιδικά και εφηβικά χρόνια που συμμετείχα στην καπνοκαλλιέργεια, όπως όλα τα παιδιά τότε, δεν την κατανοούσα. Αργότερα όμως κατάλαβα και συμμερίστηκα την προσπάθεια των γυναικών να εξασφαλίσουν καλό σπόρο και κατά συνέπεια γερά φυντάνια αφού σε αυτά στηριζόταν η καπνοκαλλιέργεια, που σε πολλά χωριά της Αιτωλοακαρνανίας, ήταν σχεδόν μονοκαλλιέργεια.

χρόνια έκοβαμε ρείκια. Το ρείκι το ξέρ'ς; έπρεπε να σκεπάσεις το φυντάνι. Τότε δεν ήταν τα νάιλον".²¹

Το καπνοσπορείο: Είναι ο χώρος, όπου ο παραγωγός θα σπείρει τον κλωσμένο ή άκλωστο σπόρο και με τις κατάλληλες φροντίδες θα παράγει γερά φυτά, κατάλληλα για μεταφύτευση στο καπνοχώραφο. Γι' αυτό διαλέγει το σπορείο να είναι σε χώρο γόνιμο, ζεστό, στραγγερό, προσηλιακό και προφυλαγμένο από τον αέρα. Επίσης να βρίσκεται κοντά στο σπίτι του καλλιεργητή για να το παρακολουθεί συχνά.²² Στην πλειοψηφία τους οι παραγωγοί για την επιλογή του χώρου στηρίζονταν στην εμπειρία τους αλλά και στην έκταση εδάφους που διέθεταν. Συνήθως χρησιμοποιούσαν τον κήπο τους ή ένα μέρος (στρέμμα ή και περισσότερο) του χωραφιού, που το λέγανε φουντανοτόπι²³ (εικόνα 13).

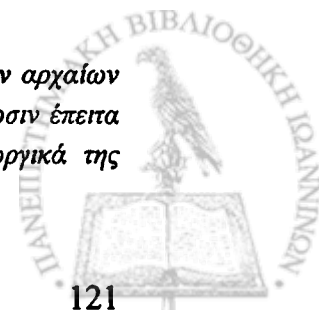
Το "σήκωμα" των σπορείων: Πρόκειται για μια διαδικασία που άρχιζε μετά το τελευταίο όργωμα του σπορειότοπου, οπότε αυτός χωρίζεται σε μακριές ζώνες και διαμορφώνεται σε μικρά ομοιόμορφα αναχώματα. Η εργασία αυτή γίνεται κατά το Γενάρη, Φλεβάρη μήνα ή στις αρχές του Μάρτη (διαφέρει κατά περιοχές) οπότε αρχίζει το σκάψιμο του σπορείου και ο διαχωρισμός στις ζώνες, οι οποίες ονομάζονται βραγίες, φυντανιές ή φυταριές. Το "σήκωμα" των φυταριών, είναι κυρίως ανδρική εργασία, γιατί απαιτεί "γερά μπράτσα". Οι άνδρες λοιπόν αναλαμβάνουν τη φάση αυτή, εκτελώντας την ως εξής: Αφού φτύνουν τις παλάμες τους,²⁴ αρπάζουν στα δυνατά χέρια τους τη μεγάλη τσάπα, ανοίγουν τα πόδια τους σε διάσταση και αρχίζουν να σκάβουν μια τσαπιά από το ένα, μια τσαπιά από το άλλο μέρος (δεξιά-αριστερά), ώστε να σχηματίζεται ένα ανάχωμα στο ύψος των ποδιών τους. Έτσι προχωρούσαν ευθεία στο μάκρος που ήθελαν, κάνοντας κάποια μικρά διαλείμματα για λίγο νερό ή ένα τσιγάρο.

²¹ Προφορική συνέντευξη της Γ.Μ., α/α 2, 20/5/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

²² Σχετικά με τα κριτήρια επιλογής του σπορείου, όπου υπάρχουν οδηγίες κυρίως από γεωπόνους. Βλ. ενδεικτικά Εμμ. Ανάση, ό.π., σσ. 59-60, Μ. Πασχαλίδη, ό.π., σσ. 19-20, Π. Λόλα, "Σπορεία" στο: *Οδηγός καλλιέργειας καπνού*, Εθνικός Οργανισμός Καπνού-Καπνολογικό Ινστιτούτο Ελλάδος, Δράμα 1996, σ.45.

²³ Δ. Λουκόπουλου, ό.π., σ. 350, σημ. 2.

²⁴ Φ. Κουκουλέ, ΕΕΒΣ (Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών 13 (1937)78: «*Η των αρχαίων παλαιστών συνήθεια να πτύωσι προ της συμπλοκής τα παλάμας αυτών και να προσλαμβάνωσιν έπεπτα κόνιν, ίνα ισχυρότερον ούτω κρατώσι τον αντίπαλον...*». Από: Θ. Π. Κωστάκη, *Γεωργικά της Τσακωνιάς*, ό.π., σ. 79 σημ. 1.

Εκτός από τους άνδρες και κάποιες γυναίκες αναλάμβαναν να "σηκώσουν" βραγίες. Πρόκειται για "αντρογύναικες"²⁵ που πιάνουν στα χέρια τους την τσάπα και δουλεύουν όπως και οι άνδρες.

Το μήκος κάθε φυντανιάς εξαρτάται από το διαθέσιμο χώρο και συνήθως ήταν 10 μέτρα, ενώ το φάρδος ήταν ένα μέτρο περίπου. Ανάμεσά τους υπάρχουν διάδρομοι για να περνούν οι καλλιεργητές και να διευκολύνονται στις καλλιεργητικές φροντίδες τους, αλλά και να φεύγει το νερό της βροχής ώστε να μην κινδυνεύουν τα σπορεία από τις νεροποντές. Ο αριθμός των φυταριών που "σήκωναν" ήταν ανάλογος με τον αριθμό στρεμμάτων που θα καλλιεργούσαν. Έφτιαχναν και περισσότερες, γιατί υπολόγιζαν και τις ζημιές που ενδεχομένως να συμβούν στο σπορείο. Συνήθως τα αναχώματα αυτά, τις φυντανιές τις έσκαβαν και δεύτερη φορά οι καλλιεργητές. Τις "γύριζαν", όπως λένε χαρακτηριστικά, για να γίνει το χώμα σαν "αλεύρι". Μετά ακολουθούσε η ισοπέδωση, το "στρώσιμο" της επιφάνειάς τους και ο λεπτοτεμαχισμός του χώματος με τη βοήθεια της τσάπας και ενός άλλου εργαλείου, της τσουγκράνας.²⁶ Με την εργασία αυτή καταγίνονταν οι άνδρες και οι γυναίκες αφού τούτη η φάση, είναι ευκολότερη από το πρώτο σκάψιμο του σπορείου, που αναφέραμε. Το ύψος της επιφάνειας των σπορειών τώρα από το δάπεδο των διαδρόμων έπρεπε να είναι περίπου είκοσι (20) εκατοστά, για να προστατεύεται από τυχόν πλημμύρες.

Αφού λοιπόν σκάβεται, λεπτοχωματίζεται για να μην έχει σβόλους και γίνεται ομαλή η επιφάνεια, ακολουθεί η επικάλυψή της, με κοσκινισμένη και καλά "χωνεμένη" κοπριά²⁷. Στη συνέχεια ακολουθεί το πάτημα του εδάφους με σανίδα,

²⁵ Εδώ να καταθέσω και την προσωπική μου εμπειρία: Κάποιες "χειροδύναμες" γυναίκες, όπως τις χαρακτήριζαν στο χωριό, "σήκωναν" μόνες τους τις φυντανιές, αναλαμβάνοντας μια εξαιρετικά επίπονη εργασία, η οποία ταίριαζε περισσότερο στους άνδρες. Έχω στην μνήμη μου την εικόνα των γυναικών αυτών, που έσκαβαν βαθιά τη γη σχηματίζοντας αναχώματα και σταματούσαν κάπου-κάπου για μια "ανάσα". Έλυναν τότε το μαντήλι από το κεφάλι τους, σκούπιζαν τον ιδρώτα τους, που έρρεε στο αναψοκοκκινισμένο πρόσωπό τους, έριχναν μια ματιά στο ευθυγραμμισμένο ανάχωμα που είχαν χαράξει και συνέχιζαν πάλι.

²⁶ Λεπτομερής αναφορά στα εργαλεία "του καπνού" και των χρήσεών τους γίνεται στο Κεφάλαιο Ζ' του Α' Μέρους της παρούσας μελέτης.

²⁷ Πρόκειται για παλιά κοπριά που συγκέντρωναν σε ειδικό χώρο για να "χωνέψει". Οι βροχές του χειμώνα βοηθούσαν σ' αυτό. Η "νωπή", "αχώνευτη", δηλαδή η νέα κοπριά δεν χρησιμοποιούνταν, γιατί "έκαιγε" τα φυτά.

Εκεί δίπλα στο χώρο της κοπριάς έστηναν μια ειδική σήτα για το κοσκίνισμα, ώστε να μην υπάρχουν πέτρες, ξύλα και άλλα υλικά σε αυτή. Συνήθως το κοσκίνισμα αναλάμβαναν οι γυναίκες.

κύλινδρο ή ένα ταψί, για να στρώσει τελείως η κοπριά και να πέσει μετά ομοιόμορφα ο σπόρος. Ο σπόρος ετοιμάζεται σε ένα δοχείο, όπου αναμειγνύεται με κοσκινισμένη στάχτη ή πολύ ψιλή άμμο και το μείγμα αυτό διασκορπίζεται με το χέρι "στα πεταχτά" πάνω στην επίπεδη επιφάνεια της κάθε βραγιάς. Συνήθως την σπορά αναλαμβάνει ένας έμπειρος άνδρας, ο σπαρτής, ο οποίος ρίχνει την κατάλληλη ποσότητα σπόρου,²⁸ αφού προηγουμένως κάνει το σταυρό του και εύχεται "Καλό φύτευμα" και "Καλά μπερεκέτια".²⁹

Μετά τη σπορά σκεπάζεται και πάλι το σπορείο με ψιλοκοσκινισμένη παλιά κοπριά κατά τον ίδιο τρόπο, όπως προηγουμένως αναφέραμε. Ακολουθεί ένα ελαφρύ πάτημα όπως και πριν και μετά το πότισμα της επιφάνειας με ένα ποτιστήρι που στην άκρη του είχε ένα ρεντέ, ένα εξάρτημα με ψιλές τρύπες, για να μην πέφτει μεγάλη ποσότητα νερού. Την επικάλυψη με κοπριά, καθώς και το πότισμα συνήθως αναλαμβάνουν οι γυναίκες, οι οποίες έχουν σχεδόν την αποκλειστική φροντίδα στο καπνοσπορείο, όπως και την αποκλειστικότητα στο μέγλωμα των παιδιών, εκτός από λίγες περιπτώσεις στις οποίες παρεμβαίνουν οι άνδρες.

Για την προστασία των φυτωρίων από διάφορους κινδύνους: κότες, σπουργίτια, γάτες, αλλά και από "δαρτή" βροχή, πάγο, πάχνη κ.ά. χρησιμοποιούσαν κλαδιά από διάφορους θάμνους, ρείκια,³⁰ ασφάκες, θυμάρια, σάρτα, αλλά και ψάθες που κατασκεύαζαν οι ίδιοι οι γεωργοί.³¹

Χρησιμοποιούσαν κυρίως κοπριά γιδοπρόβατων, αλλά και κοπριά από κότες, η οποία μάλιστα θεωρούνταν πιο καλή.

²⁸ Αν ρίξει πολύ τότε φυτρώνουν πυκνά-πυκνά τα φυτά και δεν αναπτύσσονται όπως πρέπει. Στις περιπτώσεις αυτές στο Ξηρόμερο λένε χαρακτηριστικά: «φύτρωσαν μαλλιά κουβάρια».

Συνήθως οι καλλιεργητές υπολόγιζαν την ποσότητα του σπόρου μετρώντας την με μικρά φλιτζάνια του καφέ, ανάλογα βέβαια με το μήκος της βραγιάς. Για παράδειγμα ένα με δύο φλιτζάνια για κάθε δέκα μέτρα.

Σύμφωνα με τις οδηγίες των ειδικών η κατάλληλη ποσότητα του σπόρου ανά τετραγωνικό μέτρο επιφάνειας σπορείου, εξαρτάται από την ποικιλία, από τη βλαστική ικανότητα του σπόρου και τα καλά προετοιμασμένα σπορεία: Για τις μικρόφυλλες ποικιλίες (μπασμά) η ποσότητα πρέπει να είναι 0,7 γραμμάρια ανά τετρ. μέτρο, για μεγαλόφυλλες (τσεμπέλια κ.α.) 0,5 γρ. ανά τετρ. μέτρο, για ξενικές ποικιλίες (Βιρτζίνια, Μπέρλεβ) 0,15-0,20 γρ.. Βλ.Μ. Πασχαλίδη ό.π., σ.23.

²⁹ Η λέξη προέρχεται από το Τουρκικό *beracet*= αφθονία. Βλ. Ν. Ανδριώτη, *Ετυμ. Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, σ.218. Στο Ξηρόμερο η συνηθισμένη ευχή ήταν "καλά διάφορα".

³⁰ Η Γ.Μ. λέει για τα ρείκια: "Τα ρείκια τα έκοβες το Γενάρη, Τ' άφ'νες κι λιάζονταν, μετά τα τίναζες κι έφευγε εκείνο το λουλούδ' μη μείνει το πράσινο κι έπεφτε απάν' στο φυντάνι, έμενε το ζυλαράκι πυκνό-πυκνό κι τόβαζες έτσι πυκνά-πυκνά απάν' για να κρατάει ζέστα. Τόσπερνες, έριχνες κοπριά ψιλή κοσκινισμένη ψιλή απάν', έβανες το σπόρο, δεύτερη κοπριά απάν' κι έβανες και τα ρείκια και το πότιζες. Από πάν' από τα ρείκια το πότιζες κάθε πρωί το φυντάνι. Έβγαينه ο ήλιος να ζεσταθεί αυτό. Για να

Αργότερα βέβαια ήρθαν τα πλαστικά καλύμματα, εύκολα στη χρήση και τη φύλαξή τους, τα οποία δεν πρέπει να ακουμπούν πάνω στην επιφάνεια του σπορείου, αλλά να στηρίζονται πάνω σε ξύλινη σκάρα ή σε συρμάτινο πλέγμα, που είχε μορφή ημικυκλικής σήραγγας, σε ύψος 40-50 εκατοστά από το έδαφος. Για την κατασκευή αυτής της "σήραγγας" χρησιμοποιούσαν ειδικές "βέργες"³² που τις κατασκεύαζαν οι ίδιοι οι γεωργοί, από ξύλο αρχικά και στη συνέχεια από χονδρό σύρμα. Για τον αερισμό των καπνόφυτων, τα νάιλον αφαιρούνται όταν βγαίνει ο ήλιος και τοποθετούνται πάλι με τη δύση του ηλίου. Με το σκέπασμα και το ξεσκεπασμα του σπορείου ασχολούνται πάλι οι γυναίκες με τη βοήθεια και των παιδιών τους.

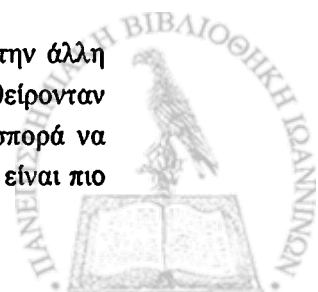
Και μετά τη σπορά οι φροντίδες για το σπορείο δεν σταματούν. Οι οικογένειες των καλλιεργητών εκείνη την εποχή δεν ησυχάζουν και ιδιαίτερα οι γυναίκες, οι οποίες μπεινοβγαίνουν συνέχεια στις φυντανιές με την αγωνία να αντικρύσουν το φύτευμα του καπνού. Ποτίζουν, κοσκινίζουν κοπριά, παρατηρούν προσεκτικά την κάθε φυντανιά και περιμένουν τη "γέννηση" των καπνόφυτων. Ύστερα από μια εβδομάδα ξεμυτίζουν από το χώμα τα "φύτρα", γεγονός που χαροποιεί ιδιαίτερα τους καπνοπαραγωγούς, οι οποίοι αγωνιούν για τη "γέννηση" και ανάπτυξη των φυτών, αφού από αυτά εξαρτάται η καλλιέργειά τους και σ' αυτά "κρέμεται" η ζωή ολόκληρης της οικογένειάς τους. Και τότε οι περιποιήσεις συνεχίζονται αδιάκοπα, σχεδόν καθημερινά. Μόλις τα φυτά βγάλουν το δεύτερο φύλλο, "σταυρώσουν", όπως

φυντρώσει. Ήτανε όλα νοικοκυρεμένα. Μετά βγήκανε τα νάιλον. Πιο εύκολα, το σκέπαζες, δεν τόπαιρνε ούτε ο αέρας. Δε νομίζω όμως και τα ρείκια που φκιάχναμε, γερό φυντάνι φκιάχναμε. Μάλλον με τα ρείκια φκιάχναμε θυμάμαι εγώ στο χωριό, την ίδια εποχή φυτεύαμε, την ίδια εποχή έσπερναμε και με τα ρείκια γέροντανε κι με το ίδιο γέρονται. Και με το νάιλον γέρονταν κι ανατροφικό έτσι, αδύνατο. Δε γέρονταν το φυντάνι εκείνο το ζωηρό πούτανε στο χωριό".

Συνέντευξη της Γ.Μ. α/α2, 20/5/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

³¹ Τις ψάθες για το σκέπασμα των σπορείων συνήθως τις κατασκεύαζαν οι ίδιοι οι παραγωγοί από ψαθί βάλτου, από βούρλα και άλλα άγρια φυτά, αλλά και από άχυρα βρύζης: «Αι ψάθαι: άλλο σύστημα πολύ τελειότερον, αλλά και πολύ δαπανηρότερον είναι το εξής: Καλύπτομεν εκάστην νύκτα τα σπορεία με ψάθας πλάτους 1,60 δηλαδή ολίγον πλατυτέρας από τα σπορεία, τα οποία έχουν πλάτος 1,40 και μήκος όσον τα σπορεία δηλαδή 10 μέτρων περίπου. Εκάστην πρωΐαν αφαιρούμεν τας ψάθας, ώστε να ηλιάζονται επαρκώς τα καπνόφυτα. Αι ψάθαι γίνονται και από ψαθί βάλτου, από βούρλα και ανάλογα άγρια φυτά, αλλά και από άχυρα βρύζης». Από: Ρ. Δημητριάδου, *Ο καπνός*, εκδόσεις του Συλλόγου προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων (Υπό την προστασίαν της Α.Β.Υ. της πριγκηπίσσης Σοφίας), 1904, σ. 35.

³² Πρόκειται για βέργες από ξύλο που λυγίζουν εύκολα και τοποθετούμενες η μια κοντά στην άλλη κατά μήκος της βραγιάς σχηματίζουν ένα μικρό "τολ". Επειδή όμως οι ξύλινες βέργες φθείρονταν χρειάζονταν συχνά αντικατάσταση, για τούτο οι γεωργοί φρόντιζαν κάθε χρόνο πριν τη σπορά να κόβουν μερικές νέες βέργες. Αργότερα βέβαια θα αντικατασταθούν με σιδερένιες, οι οποίες είναι πιο σταθερές και μόνιμες.

λένε χαρακτηριστικά, τότε οι γυναίκες αναλαμβάνουν το "τάισμά" τους. Πρόκειται για ελαφρύ σκόρπισμα με το χέρι, ψιλοκοσκιτισμένης κοπριάς, τα λεγόμενα "καπάκια" κοπριάς, απαραίτητα για την ανάπτυξη και καλή ριζοβολία των φυτών. Και βέβαια αμέσως μετά το "τάισμα", ακολουθεί το πότισμα για να κάτσει η κοπριά και να μη μείνει πάνω στα φυτόνια (εικόνα 14).

Με τον καιρό καθώς τα φυτά αναπτύσσονται, οι γυναίκες και πάλι αναλαμβάνουν τα βοτανίσματα. Είναι οι διαδικασίες για το ξερίζωμα των αγριόχορτων (τσουκνίδες, μολόχες, αγριόβλητα κ.ά.) που φυτρώνουν στις φυντανιές και απειλούν να "πνίξουν" τα καπνόφυτα. Κάθε μέρα οι γυναίκες είναι μέσα στις φυντανιές και παρακολουθούν την εξέλιξη των φυτών, δείχνοντας σε αυτά μια εξαιρετική φροντίδα και στοργή, σαν αυτή που δείχνουν για το μεγάλωμα των παιδιών τους από την κούνια ως την παντρεία... Ανησυχούν μήπως αρρωστήσουν, μήπως κρυσώσουν, μήπως τα κάψει ο ήλιος, μήπως τα καταστρέψουν διάφορα έντομα.³³

1.4.3. Η μεταφύτευση: Τραβηχτάδες, αυλακολόοι, φυτευτάδες, νεροφόροι και ποτιστάδες στο καπνοχώραφο. Μεταφύτευση είναι η καλλιεργητική διαδικασία κατά την οποία τα καπνόφυτα εκριζώνονται από το σπορείο και μεταφέρονται για να φυτευτούν ένα προς ένα στο καπνοχώραφο. Πρόκειται για τη δυσκολότερη ίσως φάση της καπνοκαλλιέργειας αφού οι εργασίες διεξάγονται στο χωράφι, όπου τόσο η ένταση της εργασίας, όσο και οι συνθήκες εκεί, εξαντλούν τους καλλιεργητές. Η μεταφύτευση είναι κατ' εξοχήν γυναικεία εργασία, χωρίς βέβαια να υπάρχει αυστηρός αποκλεισμός των ανδρών, ωστόσο η ανδρική συμμετοχή στο φύτεμα αποτελεί εξαίρεση του κανόνα. Οι γυναίκες της οικογένειας, μάνα και κόρες συνήθως

³³ Για τους εχθρούς και τις αρρώστιες των καπνοφυτωρίων στο σπορείο και στο χωράφι καθώς και στους τρόπους πρόληψης και αντιμετώπισής τους, αποφαίνονται οι γεωπόνοι. Βλ. ενδεικτικά: Εμ. Ανάση, ό.π., σ. 145 κ.ε. Κ. Παρασκευόπουλου, *Ο Ελληνικός Καπνός*, ό.π., σ.101κ.ε., Μ. Πασχαλίδη, ό.π., σσ. 26-28, 38-44, 60-63, και Αθ. Χρυσόχδου, *"Ζωικοί εχθροί -Ιώσεις"*, στο: *Οδηγός καλλιέργειας καπνού*, Ε.Ο.Κ.-Κ.Ι.Ε., Δράμα 1996, σσ. 128-169. Εδώ να καταθέσω την προσωπική μου εμπειρία: Οι καπνοπαραγωγοί φοβούνταν εξαιρετικά τον περονόσπορο, μια ασθένεια που κατά το 1961 εξαπλώθηκε σε όλη την Ευρώπη και στην Ελλάδα παρουσιάστηκε το Μάιο του 1961. Η συγκεκριμένη ασθένεια ενδημούσε κυρίως στην Ακροναυπλία και την Αιτωλοακαρνανία. Χαρακτηριστική ήταν η έκφραση «έπεσε περονόσπορος», που σήμαινε καταστροφή. Ζημιές επίσης προκαλούσαν και διάφορα σκουλήκια που υπήρχαν στο έδαφος. Με την εξέλιξη της επιστήμης όλα αυτά τα προβλήματα αντιμετωπίζονταν με τα κατάλληλα φάρμακα.

αναλαμβάνουν τη δραστηριότητα αυτή, η οποία είναι ιδιαίτερα κουραστική με τα πρωτόγονα μέσα που συντελούνταν στην παραδοσιακή καλλιέργεια. Ολημερίς σκυμμένες στο χώμα, "σουφλίζουν" αδιάκοπα το έδαφος ανοίγοντας τρύπες, όπου φυτεύουν τα φυντάνια ένα –ένα μέχρι αργά όταν ο ήλιος γέρνει στη δύση του. Κι όταν το χωράφι ήταν "κακοχώραφο", δηλαδή είχε σκληρό και πετρώδες χώμα, τότε η εργασία γινόταν περισσότερο κοπιαστική, "μάτωναν" τα χέρια στην κυριολεξία. Ο ήλιος την εποχή της μεταφύτευσης καίει πολύ, ιδιαίτερα κατά τις μεσημεριανές ώρες, γεγονός που δυσχεραίνει πιο πολύ την εργασία. Οι δύσκολες συνθήκες εργασίας σε συνδυασμό με το αγροτικό ωράριο, που ορίζεται από την ανατολή μέχρι τη δύση του ήλιου, καθιστά τη μεταφύτευση μια από τις πιο σκληρές φάσεις της καπνοκαλλιέργειας. Ωστόσο η συλλογικότητα της εργασίας και η συμμετοχή σ' αυτή όλων των μελών της οικογένειας συντελεί στην καλύτερη διεξαγωγή τους και στην αντιμετώπιση των δυσκολιών. Επίσης οι συνεχείς συνομιλίες, το καθημερινό κουτσομπολιό, οι διάφοροι αστεϊσμοί και τα πειράγματα μεταξύ τους, απαλύνουν τη σκληρότητα της εργασίας και αποτελούν τρόπους άμυνας και στρατηγικής χαλάρωσης ιδιαίτερα κατά τα διαλείμματα, που γίνονται στη διάρκεια της εργασίας. Βασική παράμετρο της εργασίας αποτελούσαν επίσης τα τραγούδια που ακούγονταν όλη μέρα στα χωράφια από τους καλλίφωνους της εργατιάς, ανάλογα βέβαια με τη μόδα της εποχής, από τα δημοτικά μέχρι τις λαϊκές επιτυχίες του καιρού. Τα νέα της γειτονιάς, αλλά και ευρύτερα μεταφέρονται και συζητιούνται στο χωράφι, τα πρόσωπα σχολιάζονται, κρίνονται, επιδοκιμάζονται ή αποδοκιμάζονται ανάλογα με τις ενέργειές τους. Ο Κ. Χατζόπουλος αποδίδει τον κάματο των γυναικών στο καπνοχώραφο στη νουβέλα: *Αγάπη στο χωριό* (1910) και ο Π. Χατζόπουλος στο ποίημα "*Βραχωρίτικο*", αποτυπώνει τη βαρύνουσα συμμετοχή του γυναικείου φύλου στην καπνοκαλλιέργεια.³⁴

³⁴ Η νουβέλα του Κ. Χατζόπουλου *Αγάπη στο χωριό*, που δημοσιεύτηκε πρώτη φορά το 1910 στο περιοδικό "*Καλλιτέχνης*", παρουσιάζει τη θέση και την καταπίεση της γυναίκας μέσα στην κλειστή αγροτική κοινωνία των αρχών του 20^{ου} αι. Δίδονται όμως και κάποια στοιχεία για την καπνοκαλλιέργεια που ήδη είχε αρχίσει κι επεκτείνεται κατά την περίοδο αυτή. Γίνονται αναφορές στο φυντάνι, που απαιτεί πολλή φροντίδα και από την επιτυχία του εξαρτάται η καλλιέργεια «*Είνι καλό του φιντάνι σας; Το 'χ'τι να φ'τέψ'τε αύριου;*» (σ.219). Επίσης αναφέρεται το ημερομίσθιο, "το μεροδούλι", των γυναικών που εργάζονταν ως "αργάτ'σσις" στο φύτεμα του καπνού: «*Αϊκούς ικεί, μίνια ουγδουήντ' ανέβ' κι του μισροδούλ'. Δυο δραχμές πληρών' ου Γιώργ'ς κι που να βρει!*» (σ. 221). Το συνηθισμένο κουτσομπολιό στο καπνοχώραφο, όπου διαδίδονται τα νέα της κλειστής κοινωνίας, κατείχε τη θέση της τοπικής εφημερίδας. «*Δεν τ' άικ'σα γω μονάχα, τ' άικ'σαν κι οι άλλες οι αργάτ'σσις, π' τον 'λι η*

Η εποχή της μεταφύτευσης του καπνού εξαρτάται από πολλούς παράγοντες, όπως είναι το τοπικό κλίμα της περιοχής, η φύση του εδάφους, η ποικιλία που καλλιεργείται, το σύστημα της καλλιέργειας (ποτιστική ή ξερική) κλπ. Ανάλογα λοιπόν με την περιοχή, η εποχή μεταφύτευσης του καπνού στην Ελλάδα αρχίζει στα τέλη Μαρτίου για τις νότιες περιοχές και τελειώνει αρχές Ιουνίου για τις βόρειες περιοχές και διαρκεί περίπου 3 μέχρι 4 βδομάδες.³⁵

Για την επιτυχία της φυτείας πρέπει να χρησιμοποιούνται κατάλληλα φυτά ώστε να μπορούν να αντέξουν στις αλλαγές (εδαφικές και κλιματολογικές) που θα υποστούν κατά τη μεταφύτευσή τους στο χωράφι.³⁶ Μερικές μέρες πριν από τη μεταφύτευση οι γυναίκες σταματούν τις φροντίδες προς τα φυντάνια και αραιώνουν τα ποτίσματα για να "ψηθούν"³⁷ τα φυτά, όπως λένε χαρακτηριστικά. Δηλαδή να σκληραγωγηθούν ώστε να αντέξουν και να αναπτυχθούν στο χωράφι, όπου θα μεταφυτευθούν, καθώς οι συνθήκες εκεί είναι πολύ διαφορετικές από ότι στο καπνοσπορείο.

Όταν λοιπόν έρθει η ώρα της μεταφύτευσης, αποβραδīs οι γυναίκες κυρίως ποτίζουν χορταστικά τις φυντανιές για να μαλακώσει το χώμα και να ξεριζώνονται εύκολα τα φυτά. Το πολύ νερό είναι απαραίτητο γιατί αν δεν ποτιστούν καλά τα φυντάνια στο ξερίζωμα θα κόβονται οι κορυφές ή οι ρίζες τους και τότε οι

Θανάσινα...» (σ. 234). Η εξαντλητική κούραση επίσης στο καπνοφύτεμα, βαραίνει ιδιαίτερα τις γυναίκες, οι οποίες κατά το βράδυ αποκαμωμένες πέφτουν σαν "αφιονισμένες" στον ύπνο: «*Κι γώ ήμ'ν' αποσταμέν', σαν αφιουν'σμέν' έπίσα στον ύπνου μάιδι τ'ς καμπάνις δεν αγρίκ'σα...*» (σ. 230). Από: Κ. Χατζόπουλου, Άπαντα, Μέρος Α': Πεζά, Α τόμος, Ανθ. Σεφεριάδου (φιλ. επιμ.), *Αντάρτης, Ο πύργος του Ακροπόταμου, Αγάπη στο χωριό*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 1986.

Το ποίημα του Πάνου Χατζόπουλου με τίτλο «*Βραχωρίτικο*» αποτυπώνει την ιδιαίτερα βαρύνουσα συμμετοχή του γυναικείου φύλου σε όλες τις φάσεις της παραγωγής και επεξεργασίας του καπνού και κυρίως στη μεταφύτευση, "φύτεμα" του καπνού. «*Μάνα μου Βραχωρίτισσα με το λερό φουστάνι/ το κόκκινο που τόκανε σταχτί, σαν καταχνιά/ η μαύρη κόλλα του καπνού, φαρμακερό βοτάνι,/όλα της τα φαρμάκωσε μεδούλι και καρδιά/ μάνα μου καπνοφύτισσα, του Ζαπαντιού δουλεύτρα/ στο φύτεμα στο σκάλισμα, πρώτη στην εργατιά...».*

³⁵ Βλ. Εμ. Ανάση, ό.π., σσ.87-88, Κ. Παρασκευόπουλου, σ. 57, Μ. Πασχαλίδη, ό.π., σ.35, Ευ. Πάγγου, "Μεταφύτευση", στο: Οδηγός Καλλιέργειας Καπνού ό.π., σ. 81.

³⁶ Το φυντάνι του καπνού πρέπει να συγκεντρώνει ορισμένα προσόντα για να πετύχει η μεταφύτευση: να είναι ευθύγραμμο και ορισμένου μήκους, να έχει πλούσιο ριζικό σύστημα, να είναι γερό και σκληραγωγημένο, να έχει ζωηρό πράσινο χρώμα. Βλ. Εμ. Ανάση, ό.π., σσ 88-89, Μ. Πασχαλίδη, ό.π., σ.33, Ευ. Πάγγου, "Μεταφύτευση", στο: Οδηγός Καλλιέργειας Καπνού ό.π., σσ. 79-81.

³⁷ Για να "ψηθούν" καλύτερα τα φυντάνια, τους ρίχνουν στην αρχή αραιό διάλυμα και στη συνέχεια αυξάνουν τη δόση από γαλαζόπετρα και ασβέστη. Βλ. Αθ. Καραβέργου, ό.π., σ.87, σημ. 29.

"τραβηχτάδες", που αναλαμβάνουν αυτή την εργασία, από τη μια θα καθυστερούν, και από την άλλη τα φυτά θα ξηραίνονται χωρίς ρίζες τους. Καλό είναι κατά το ξεριζώμα να μένει λίγο κοπρόχωμα στη ρίζα, ώστε να είναι σίγουρο ότι το φυτό θα "πιάσει", θα ριζώσει δηλαδή στο χωράφι όπου θα μεταφερθεί. Κατά το "τράβηγμα" των καπνοφύτων, οι "τραβηχτάδες" προσέχουν να βγάλουν φυτά ψωμωμένα, δηλαδή ώριμα και όχι αφώμωτα, γιατί αυτά δεν προκόβουν στην μεταφύτευσή τους.

Η εργασία του ξεριζώματος, "το τράβηγμα" των φυντανιών αρχίζει πολύ πρωί με τη δροσιά, οπότε μπαίνουν οι τραβηχτάδες, που είναι σχεδόν αποκλειστικά γυναίκες, στο καπνοσπορείο (εικόνα 15). Ποτίζουν πάλι με λίγο νερό τις φυντανιές και αμέσως μετά αρχίζουν να τραβούν για να ξεριζώσουν τα κατάλληλα φυτά για τη φυτεία. Πρόκειται για μια λεπτή διαδικασία, που απαιτεί εμπειρία, προσοχή και επιδεξιότητα ώστε να μη γίνει ζημιά στα νεαρά φυτά με κάποια αδέξια ίσως κίνηση. Για παράδειγμα για να μη κόψουν την "καρδιά", όπως λένε την κορυφή, και αχρηστευθεί το φυτό. Με το ένα χέρι τραβάνε τα φυτά και με το άλλο κρατάνε αυτά που έχουν ξεριζώσει, τόσα όσα μπορεί να κρατήσει η παλάμη τους. Γίνονται έτσι οι λεγόμενες "χεριές", οι οποίες στη συνέχεια τοποθετούνται κατά μήκος των διαδρόμων, σχηματίζοντας πολλές μαζί, μικρές στοίβες, που τις λένε "πόστες". Σημαντική για τη συγκεκριμένη εργασία, που απαιτούνται πολλά και επιδέξια χέρια, ήταν η αλληλοβοήθεια κυρίως από τις γειτόνισσες, όταν έχουν τη δυνατότητα. Επίσης αξιόλογη εργασία προσφέρουν οι γιαγιάδες, αφού το τράβηγμα των φυτών είναι μια λεπτή, αλλά σχετική εύκολη εργασία, που γίνεται το πρωί και οι φυντανιές συνήθως βρίσκονται στον κήπο του σπιτιού, οπότε δεν χρειάζεται να μετακινηθούν και να ταλαιπωρηθούν στο χωράφι. Αποφεύγεται όμως η εργασία των παιδιών στο στάδιο αυτό, λόγω της απειρίας τους σχετικά με την επιλογή των κατάλληλων καπνοφύτων.

Αφού λοιπόν θα σχηματιστούν αρκετές στοίβες φυτών περνάει συνήθως ένας άνδρας τις μαζεύει προσεκτικά και τις τοποθετεί ωραία σε πανέρια ή μεγάλα καλάθια³⁸ ή σε κάσες.³⁹ Αλλάζουν κατά τόπους οι συνήθειες ως προς την

³⁸ Τα καλάθια αυτά τα κατασκεύαζαν οι τσιγγάνοι καλαθοποιοί που κατοικούν στην περιοχή και γύριζαν στους δρόμους και τα πουλούσαν οι ίδιοι. Κατά τη διάρκεια μιας μελέτης για τους τσιγγάνους της Αιτωλνίας, παρακολουθήσαμε με ομάδα μαθητών του 2^{ου} Λυκείου Αγρινίου, τσιγγάνους καλαθοποιούς κατά την ώρα της καλαθοπλεκτικής εργασίας τους. Φωτογραφίες και πληροφορίες σχετικά με αυτή την εργασία στο: Μ. Αγγέλη, Μ. Τασιοπούλου, *Τραγουδώντας με τους τσιγγάνους...* έκδοση ΤΕΔΚ Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 2001σ. 79 – 82 και στο *Ημερολόγιο 2004, Επαγγέλματα που χάνονται*, έκδοση Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Αιτωλνίας, Μήνας Μάιος, συνέντευξη Δ.Τσολάκη

τοποθέτηση των καπνόφυτων. Τα φυτά τοποθετούνται με ιδιαίτερη προσοχή απλωμένα για να μη στραβώσει ο βλαστός τους και δυσκολεύουν στη μεταφύτευση. Η ποσότητα των φυτών που ξεριζώνονται προς μεταφύτευση υπολογίζεται ανάλογα με τη φυτεία μιας ημέρας.⁴⁰

Μετά το τράβηγμα των φυτών, οι φυντανιές ξαναποτίζονται, αφού συνήθως ρίχνεται πρώτα και λίγη κοπριά κοσκινισμένη για να κλείσουν οι τρύπες που άνοιξαν στο χώμα από το ξερίζωμα των φυντανιών. Στη συνέχεια τα καλάθια ή οι κάσες με τα φυντανία σκεπάζονται με βρεγμένη λινάτσα και μεταφέρονται στο ήδη έτοιμο καπνοχώραφο όπου τοποθετούνται σε σκιά για να διατηρηθούν δροσερά για τη μεταφύτευσή τους.

Εκτός από τα καπνόφυτα, μεταφέρονται στο χωράφι αρκετά εργαλεία και σύνεργα⁴¹ για το φύτεμα καθώς και λιγоста φαγώσιμα είδη και νερό για το "τραπέζι του χωραφιού".

Εκεί στο χωράφι διεξάγονται μια σειρά από εργασίες που είναι απαραίτητες για τη μεταφύτευση του καπνού: Προηγείται ο χωρισμός του χωραφιού σε διαμερίσματα, τα οποία οι καλλιεργητές ονομάζουν "κατεβατά". Πρόκειται για παραλληλόγραμμα τμήματα που έχουν πλάτος 3-4 μέτρα και μήκος 20-30 μέτρα. Το χώρισμα αυτό κρίνεται αναγκαίο για τη διευκόλυνση της εργασίας του φυτέματος, αλλά και των εργασιών που θα ακολουθήσουν (σκάλισμα, συγκομιδή κλπ.). Τόσο η χάραξη των κατεβατών, όσο και το άνοιγμα των αυλακιών στο πλαίσιο αυτό, που ακολουθεί μετά, είναι κατά βάση ανδρικές εργασίες, σύμφωνα με τον κατά φύλλο καταμερισμό, ο οποίος και στην περιοχή που ερευνούμε μοιάζει με εκείνον που μελέτησε ο Vernier για τους Έλληνες Πομάκους.⁴² Ένας άνδρας λοιπόν, ο αυλακολόγος ή "καρικτοής", ανοίγει τα αυλάκια με τη βοήθεια ενός γεωργικού εργαλείου, του τσαπιού. Αυλάκια

(καλαθοποιού). Βλ. επίσης στο: Μ. Αγγέλη, Δ. Νάκου, *Τεχνίτες, Πραματευτάδες και Επαγγέλματα που χάθηκαν ή χάνονται...*, έκδοση Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Αιτωλίας 1999, σ. 30.

³⁹ Οι κάσες φτιάχνονταν από σανίδια και ποικίλλουν ως προς το μέγεθος και τις διαστάσεις τους. Συνήθως τις κατασκεύαζαν οι ίδιοι οι γεωργοί ή έκαναν παραγγελία σε κάποιο ξυλουργείο. Με τα καλάθια ή τις κάσες τα φυτά μεταφέρονταν στο χωράφι χωρίς να χτυπηθούν ή να στραβώσουν.

⁴⁰ Δεν πρέπει να μείνουν για την επόμενη γιατί μαραίνονται. Αν όμως περίσσευαν κάποια τα τοποθετούσαν μέσα σε λάσπη που έφτιαχναν για να διατηρηθούν και να μεταφυτευθούν την άλλη μέρα πρωί-πρωί.

⁴¹ Βαρέλια για νερό, τενεκέδες, ποτιστήρια, αλέτρι, τσαπιά, σουφλιά κ.α. τα οποία μεταφέρονται με τα ζώα. Μετά την "αυτοκινητοποίηση" φυσικά τα πράγματα αλλάζουν και μεταφέρονται με τα αγροτικά αυτοκίνητα και τα τρακτέρ.

⁴² Βλ. Β. Vernier, ό.π., σ. 303.

βέβαια μπορούν να ανοίξουν και με ένα άλογο που σέρνει το αλέτρι (εικόνα), αλλά με αυτό τον τρόπο πατιέται το χωράφι για τούτο και αποφεύγεται.⁴³

Μέσα στα αυλάκια θα γίνει η μεταφορά και η φύτευση των φυτών μια εργασία που την αναλαμβάνουν κυρίως γυναίκες-καπνοφύτισσες, όπως προαναφέραμε, ακολουθώντας μία-μία τις αυλακίες που χάραξε νωρίτερα ο άνδρας.

Υπάρχουν διάφοροι τρόποι και τεχνικές μεταφύτευσης, στις καπνικές περιφέρειες της Ελλάδας, που ποικίλουν ανάλογα με τις κλιματολογικές συνθήκες, τη φύση του εδάφους, τις ποικιλίες του καπνού και τις συνήθειες που επικρατούν στην περιοχή. Στην περιοχή του Αγρινίου και ευρύτερα, κατά την παραδοσιακή καλλιέργεια το φύτεμα γίνονταν με ένα απλό εργαλείο, ένα ξύλινο σουφλί που συναντάται και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, με διαφορετικές κατά τόπους ονομασίες.⁴⁴

Οι γυναίκες καπνοφύτισσες, σκυφτές στο χώμα, με το δεξί χέρι κρατάνε το σουφλί και με τα τρία δάχτυλα του αριστερού χεριού την κορυφή του φυτού, που παίρνουν από το "τσανάκι", ένα παλιό πιάτο, τσίγκινο συνήθως στο οποίο έχουν βάλει φυντάνια και το σέρνουν δίπλα τους στο αυλάκι. Πιέζουν λοιπόν στο χώμα το σουφλί και στη συνέχεια ταυτόχρονα με το δεξί χέρι σύρουν προς τα έξω το σουφλί και με το αριστερό μπήγουν στη γη το φυτό. Μετά ρίχνουν χώμα στη ρίζα του πάλι με τη βοήθεια του σουβλιού, για να φράξει η τρύπα, από τα πλάγια δεξιά. Οι κινήσεις

⁴³ Τα αυλάκια γίνονται σε απόσταση 30-35 εκατοστά, το ένα από το άλλο ανάλογα βέβαια με την καλλιεργούμενη ποικιλία έτσι ώστε όταν μεγαλώσει το φυτό να μπορεί να περνάει ο καλλιεργητής ανάμεσα χωρίς να σπάζει τα καπνόφυλλα. Το χώμα που βγαίνει από το αυλάκι, τοποθετείται κανονικά σε γραμμές, στο μεσαίο διάστημα δυο αυλακιών, είναι το "σαμάρι" που λένε, μέχρι να ισοπεδωθεί με τα σκαλίσματα, που θα ακολουθήσουν. Το βάθος των αυλακιών είναι 5-7 πόντους. Εμμ. Ανάση, ό.π., σσ. 84.

⁴⁴ Φυτευτήρι, στον Εμμ. Ανάση, ό.π., σσ. 84-85. Πασκίν στο Στ. Η. Ημέλλου, Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, *Παραδοσιακός υλικός βίος του ελληνικού λαού*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1983, σσ. 138-139. Σουγλί, φυτευτήρ, τσιβί, στο Αθ. Γ. Καραβέργου, ό.π., σσ. 94-96. Στην περιοχή του Αγρινίου είναι γνωστό ως ξύλινο σουφλί. Θυμάμαι στο χωριό μου, το Μαχαιρά Ξηρομέρου Αιτ/νίας, το φύτεμα με τα σουφλιά αυτά, τα οποία κατασκεύαζαν κάποιοι γεωργοί από σκληρό ξύλο για να αντέχουν και να μην σπάνε. Ο πατέρας μου έκανε τέτοια ξύλινα σουφλιά και προμήθευε και τη γειτονιά τότε. Έκοβε κατάλληλα ξύλα στο σχήμα που είχε το σουφλί (ένα Γ), τα πελεκούσε πρώτα και μετά τα λείανε με το ξυλοφαί του. Τα σουφλιά αυτά βέβαια εκτός απ' το καπνοφύτεμα τα χρησιμοποιούσαν και τα χρησιμοποιούν ακόμα οι νοικοκυρές στο φύτεμα των λαχανικών στον κήπο τους. Για τα εργαλεία αυτά θα αναφερθούμε στο Κεφάλαιο Ζ' του Α' Μέρους της παρούσας μελέτης.

αυτές βέβαια γίνονται με επιδεξιότητα και γρηγοράδα που παρακολουθώντας την εξέλιξή της φαίνεται ότι οι γυναίκες κυνηγούνται μεταξύ τους⁴⁵ (εικόνα 16).

Στα νεότερα χρόνια το ξύλινο σουφλί αντικαταστάθηκε με το "σιδερένιο". Το οποίο συνήθως το χειρίζονταν οι άνδρες. Ήταν σαν μια σιδερένια ράβδος με την οποία οι άνδρες άνοιγαν τρύπα στο χώμα, ενώ ταυτόχρονα έπεφτε και νερό από το λάστιχο με το οποίο συνδέονταν το σιδερένιο αυτό εργαλείο. Οι γυναίκες ακολουθούσαν τοποθετώντας τα φυτά και φράζοντας με χώμα τις τρύπες. Απαραίτητη όμως προϋπόθεση της χρήσης του "σιδερένιου σουφλιού" ήταν να υπάρχει αρκετό νερό για την καπνοφυτεία.

Οι ίδιες οι καπνοφύτισσες, αφηγούνται⁴⁶ σήμερα το μόχθο τους στα καπνοχώραφα, τότε που δεν είχαν μηχανές και ήταν αναγκασμένες να φυτεύουν με το

⁴⁵ Ο Δ. Λουκόπουλος δίνει μια περιγραφή του φυτέματος: "Και να πώς γίνεται το φύτεμα. Μπαίνουν οι φυτετάδες στις γραμμές ένας κοντά στον άλλον. Ο κάθε φυτευτής κρατώντας με το δεξί του σουφλάκι ξυλένιο, ανοίγει τρύπα πάνω στη γραμμή του που δείχνει το σχοινί. Βάζει το φουντάνι μέσα, ρίχνει με την παλάμη και χώμα ποπάνου και το χώνει φύτεψε το πρώτο. Άλλος τον ακολουθεί στη δουλειά, που κρατώντας το ποτιστήρι χύνει λίγο νερό με το μπουτζουνάρι στη ρίζα του αυτό το πότισμα γίνεται για να ριζοπιάσει το φυτό. Μετράει με το μάτι μια πιθαμή παραπέρα ο φυτευτής, φυτεύει το δεύτερο φουντάνι. Ποτίζεται κι αυτό και τ' άλλα όλα με τη σειρά.

Λες και δε φυτεύουν οι φυτετάδες, αλλά τρέχουν μέσα στις αυλακιές, τόσο γρήγορα πάει το φύτεμα. Σου φαίνεται πώς ψιθυρίζει το χώμα απ' της σουβλισιές που του κάνουν κάθε λίγο και λιγάκι." Βλ. Δ. Λουκόπουλου, ό.π., σ. 354.

⁴⁶ Ας "ακούσουμε" τις καπνοφύτισσες να περιγράφουν αυτό το δύσκολο στάδιο της καπνοκαλλιέργειας. Η Ε.Π. λέει: "Φυτεύαμε με το σουφλί, με το σουφλί. Σκυμμένοι καταή, γουρνομυτιασμένοι ούλη τ'ν ημέρα. Αλλά είχε τακτική ο άνθρωπος (το αφεντικό). Θα νάβγανες εκεί που ήτανε, θα καθόσνα στο κατεβατό σ' να πάρ'ς ανάσα θα νάπινες το νεράκι ας πούμε, σιδήποτε, το κολατσούλι σ' δεν είχες, ψωμί, τυρί, ελιά, ό,τι έτ'χανε, ό,τι έτρωε κι αυτήνη, έτρωα κι εγώ, δεν ξεχώρζε παραδείγματι, δεν ξεχώρζε ν' εργατιά! Ο Χριστόφορος ο Κοντοπάνος δε νε ξεχώρ'σε! Όποιος κι εσύ πουνάρχοσ'να κι να μην προλάβανες ναρθείς να φ'τέψεις, έχασες ν' ώρα, ξέρω γω τι, λοιπόν σε βάσταγε, τέτοια καλοσύνη είχε. Κι εκατσα εκεί πολλά χρόνια κι εγώ κι οι άλλες. Είχε τακτική". Προφορική συνέντευξη Ε.Π. α/α 115, Μάιος 2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

Η Γ. Μ.: "Όχι, πού βρέθ'κανε οι μηχανές! Ποτέ δε φυτέψαμε με μηχανή, με το χέρι. Έβανες ένα γάντι κι φύτενες φλουτσ- φλουτς. Με το ξύλινο το σουφλί. Δε φυτέψαμε με μηχανή. Ήτανε αμμουδερό το χωράφι' ήτανε τραγάνο το χωράφι.[...]Κουραστική, πολύ κουραστική ήτανε. Κοίταζε να δεις η αγροτική δουλειά πάντα κουραστική είναι. Άμα είσαι όλη μέρα στο χωράφι και στη λάσπη δεν είναι κουραστική; Άμα σκάβεις όλη μέρα να φτεύεις καπνό, δεν μπρίζονται τα μάτια σ' πετάγονται κορέλα π'λένε, όλη μέρα.[...] Κειο εμείς στο χωριό φυτεύαμε... Εκεί να δεις, δεν είχαμε νερό κι εφκιάχναμε μια τρύπα έτσι, κοσκινάγαμε χώμα κι μέσα κει έρχναμε νερό κι τόφκιαχναμε ένα χυλό, όπως φκιάνεις την κρέμα; Ακριβώς έτσι. Έτσι. Κι έπαιρνες ποστούλα το φουντάνι κι το πέρναγες έτσι (δείχνει). Για να πάρει η ρίζα. Κι έπαινε γιατί έκλεινε η κοπριούλα κι η ρίζα του. Ντακ ν' έβανες με τη φυτευτήρα συ κι έβλεπες το πρώι σα νάτανε κουκλάκι". Προφορική συνέντευξη της Γ.Μ. α/α 2, 20/5/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

Η Β.Κ.: "Του φύτεμα με το σουφλί, έπαιρναμε κι γυναίκες. Κόβανε αυλάκια οι άντρες, ένας άντρας έκοβε τ' αυλάκια, ένας πότιζε και μεις φυτεύαμε, τέσσερις γυναίκες, πέντε γυναίκες φυτεύαμε... Ε, έπαιρνα

πρωτόγονο αυτό μέσο, σκυμμένες ώρες ατέλειωτες στο αυλάκι, αφού το ωράριο οριζόταν από την ανατολή ως τη δύση του ήλιου. Ο ποιητής Πάνος Χατζόπουλος στο ποίημά του *"Βραχωρίτικο"* αποτυπώνει αυτό το μόχθο της γυναίκας στα καπνοτόπια του Βραχωριού (Αγρινίου) και του Ζαπαντιού:

"Μάνα μου Βραχωρίτισσα με το λερό φουστάνι/το κόκκινο που τόκανε σταχτί, σαν καταχνιά/η μαύρη κόλλα του καπνού, φαρμακερό βοτάνι,/όλα της τα φαρμάκωσε μεδούλι και καρδιά/μάνα μου καπνοφύτισσα του Ζαπαντιού δουλεύτρα/στο φύτεμα, στο σκάλισμα, πρώτη στην εργατιά..."

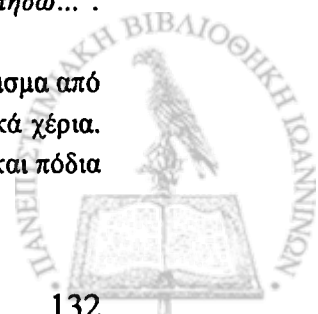
Μπορεί να διαγνώσει κανείς στους στίχους αυτούς την εξαντλητική κούραση των γυναικών. Μέσα από τα σπαράγματα του ποιήματος αποδίδεται η σκληρή εργασία της γυναίκας, που χύνοντας ιδρώτα και αίμα, «μεσ' στο χωράφι γέρασε και πολεμά ακόμα...», όπως συνεχίζει ο ποιητής.

Παράλληλα με το φύτεμα γίνεται το πότισμα των φυτών με το ποτιστήρι, χωρίς το ρεντέ όμως τώρα. Και στο πότισμα χρειάζεται προσοχή ώστε να πέφτει το νερό στη ρίζα του φυτού και να μη βρέχονται τα φύλλα του. Την εργασία αυτή αναλαμβάνει συνήθως άνδρας, ο ποτιστής, ο οποίος ακολουθεί κατά πόδας τις γυναίκες που φυτεύουν. Όταν όμως ο άνδρας είναι απασχολημένος με άλλη εργασία για παράδειγμα το άνοιγμα αυλακιών ή τη μεταφορά νερού τότε αναλαμβάνουν το πότισμα τα παιδιά⁴⁷ τα οποία συμβούλευαν οι μεγάλοι: "λίγο νεράκι και στη ρ'ζούλα τ'", (εικόνα 17).

Το νερό για το πότισμα των φυτών, όταν δεν υπήρχε στο χωράφι το κουβαλούσαν κυρίως οι άνδρες νεροφόροι, από τα πηγάδια, τις λούτσες ή το ποτάμι, με τα ζώα ή με το ζυγό. Το κουβάλημα με το ζυγό, όπως προκύπτει από τις προφορικές μαρτυρίες των καπνοπαραγωγών, ήταν πολύ κουραστική διαδικασία. Πρόκειται για ένα μακρύ ξύλο περίπου δυο μέτρα, λίγο κυρτό στο οποίο από τη μια

βέβαια και δανεικαριά, πάηνα στην κυρία δανεικαριά κι ερχόντανε κι αυτήνη σε μένα, αλληλοβοηθιόμασταν. Κι την αδερφή μ'. Το φύτεμα με το ξύλινο σουφλί, πού τόχω μαυρέ, πού τόχω, κάπ, τόχω (ψάχνει). Α, τα πρώτα σουφλιά τα μικρά να έτσι (μου δείχνει με το χέρι της). όλη μέρα σκυμμένη κι να φεύγεις σα σαιτούρα! Μεσ' το- γρήγορα λέει, να μαζώνεις καπνό, ν' αυτό, κι νάρχονται τώρα με 10 στρέμματα εγώ, ας το πει η αδερφή μ' εδώ κι να λένε στον άντρα μ', δος μ' τη γυναίκα, νια μέρα να με ξελασπώσ(ει). Ήμνα λαυράκι στη δ'λειά! Αλλά τώρα; 71 χρονών κι δε μπορώ να περπατήσω...". Προφορική συνέντευξη της Β.Κ. α/α 106, 11/5/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

⁴⁷ Υπάρχουν πολλές προφορικές μαρτυρίες που αναφέρονται στην παιδική εργασία Για το πότισμα από παιδιά, χρησιμοποιούσαν μικρές ποτιστρούλες, ώστε να μπορούν να τις σηκώνουν τα παιδικά χέρια. Είναι φοβερές οι περιγραφές που δίνουν την εικόνα των παιδιών με τα ξεφλουδισμένα χέρια και πόδια από το χώμα και τον ήλιο.

και την άλλη άκρη κρέμονταν δυο τενεκέδες, στους οποίους έριχναν νερό και το κουβαλούσαν στο λαιμό τους (εικόνα 18). Κάπως σαν το ζυγό των ζώων, από τον οποίο ίσως πήρε την ονομασία του.⁴⁸

Ο πληροφορητής Θ. Ν. αφηγείται τη βιωμένη εμπειρία του για το ζυγό:

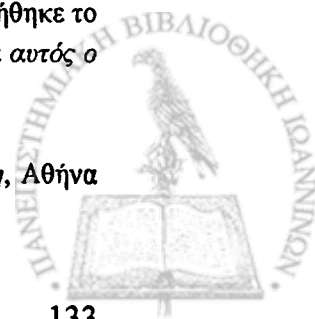
"Ο ζυγός ήτανε, έβανες δύο ποτίστρες κι είχες ένα ζύλο, εδώ στην πλάτη το βάναμε κι τόπαιρναμε έτσι κι αυτό. Είχαμε ή αλυσίδα ή τριχιά τσ' άκρες και κατ' στο μπάτο είχε ένα έτσι κι κρέμονταν οι ποτίστρες. Ήταν πολύ δύσκολο. Η αδερφή μ' η Γεωργία κ'βάλαε απ' το ρέμα, ήτανε γερή, άντεχε, τι νάκανε;... Ναι φορά, έβαλαμε ένα νεροφόρο έναν εργατ' να πούμε, να κ'βαλάει το νερό. Μόλις πήγε, ένα, δύο, τρία, φορές, ήρθε εκεί τ' άφ'σε κι έφ'γε. Δε μπουρού ηγώ λέει να κ'βαλάω. Ήταν κουραστικό... Μετέπειτα ήταν τα λάστιχα. Δεν είχαμε ανάγκη τέτοια πράματα. Κουραστικό ήταν όμως να τραβάς το λάστιχο μσ' το χωράφ', 30 μέτρα λάστιχο, κόλαε αυτό, αλλά τι νάκανες Μπροστά στο ζυγό αυτό ήταν Παράδεισος. Έτσ' ήταν η ζωή μας. Έτσ' ήτανε..."⁴⁹

Η εργασία της μεταφύτευσης διακόπτεται κατά διαστήματα με ολιγόλεπτες στάσεις για να πάρουν μια ανάσα οι δουλευτάδες του καπνού και να συνεχίσουν πάλι. Κατά το μεσημέρι όμως γίνεται μια μεγάλη παύση για φαγητό και ξεκούραση, αφού ο ήλιος και η ζέστη κάνουν ακόμα πιο δύσκολη την εργασία τους.⁵⁰ Τότε εκεί στου χωραφιού την άκρη, κάτω από τον ίσκιο ενός δέντρου η νοικοκυρά στρώνει το τραπέζι του "χωραφιού", με τα λιτά φαγητά που έχει μαζί της: ψωμί, ελιές, τυρί, σκόρδα, κρεμμύδια και παστές σαρδέλες, ήταν τα συνηθισμένα φαγητά της εποχής. Το μπουκάλι με το λαδόξιδο ήταν επίσης απαραίτητο συμπλήρωμα της διατροφής στο καπνοτόπι. Αξιοσημείωτος όμως ήταν ο σεβασμός ανδρών και γυναικών στο

⁴⁸Στη βιβλιογραφία δε βρήκα τον όρο, για το εργαλείο αυτό. Έχω όμως πολλές μαρτυρίες που περιγράφουν το ζυγό τον οποίο κουβαλάνε κυρίως οι άνδρες. Σε περιπτώσεις που δεν υπήρχε άνδρας στην οικογένεια, οι γυναίκες αναλάμβαναν το κουβάλημα του νερού, όπως αναφέρουν οι ίδιες. Η Ε.Π. αφηγείται: "Ο άντρας μ' κ'βάλαε νερό με το ζυγό, δε ξέρω αν τονε ξέρ'ς. Ε, ντενεκέδες, τ'ς έπαιρναν έτσι (μου δείχνει) είχανε ένα ζύλο με δυο σχοινιά έτσι και το βάζανε στον ώμο, παίρνανε έναν τενεκέ από δω, ένα από κει να μην τον πιάνουν στα χέρια, βγάζανε νερό τότε απ' τ'ς στέρνες, απ' τα πηγιάδια κι ο άντρας μ' κουβάλαε νερό τότε με τ'ς ντενεκέδες και μεις φντεύομε. Εγώ, η πεθερά μ', η κουνιάδα μ', οι άλλες γυναίκες...". Χαρακτηριστική είναι η αγανάκτηση που εξέφρασε η συνομιλήτριά μου όταν θυμήθηκε το ζυγό που κουβάλαγε η ίδια κι αναστενάζοντας μου είπε: "Αχ παιδάκι μ' μόχει φάει τα σκάτια αυτός ο καπνός...". Προφορική συνέντευξη της Ε.Π. α/α 115, Μάιος 2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα

⁴⁹ Προφορική συνέντευξη του Θ.Ν.

⁵⁰ Βλ. Β. Λαμνάτου, *Οι μήνες στην αγροτική και ποιμενική ζωή του λαού μας*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1987, σσ. 30-31.

οικογενειακό τραπέζι έστω κι αν αυτό στρώνεται στη γη και σερβίρεται σε φτηνά πιάτα ή απλά στα χέρια.⁵¹ Κατά τη διάρκεια του φαγητού βρίσκουν την ευκαιρία να κουβεντιάσουν, να κουτσομπολέψουν και να αστειευτούν. Είναι οι τρόποι αντίστασης που διαθέτουν απέναντι στην εξαντλητική κούραση της ολόημερης και εξαιρετικά κοπιαστικής εργασίας στο καπνοχώραφο.

Μετά το φύτεμα τα φυτά μαραίνονται και φαίνεται σαν να έχουν εξαφανιστούν από το χωράφι, προπαντός όταν φυτεύονται με ήλιο και αέρα. Με την πρωινή δροσιά όμως συνέρχονται πάλι. Κάποια όμως "λαθεύουν", "δεν πιάνουν", δηλαδή δεν ριζοβολούν στο καπνοχώραφο και ξεραίνονται, άλλα πάλι τα "κόβει το σκουλήκι" και αδειάζουν τα αυλάκια. Σε τέτοιες περιπτώσεις οι γεωργοί συμπληρώνουν τα κενά μέσα στην πρώτη εβδομάδα από τη μεταφύτευση.⁵²

1.4.4. Το σκάλισμα του καπνού, και οι σκαλιστάδες: «η τσάπα είναι ο χάρος μου»

Μετά τη μεταφύτευση, ακολουθεί το σκάλισμα του καπνού, μια σημαντική και απαραίτητη καλλιεργητική φροντίδα, που σκοπό αφενός έχει την καταστροφή των ζιζανίων (αγριάδες, τριβόλια, βλήτα κ.ά.) τα οποία βλάπτουν τα καπνόφυτα και αφετέρου τη βελτίωση των συνθηκών θρέψης και ανάπτυξης του καπνού, αφού με τον τρόπο αυτό σπάζει η επιφανειακή κρούστα του εδάφους, το λεγόμενο "ταράτσωμα" του χώματος, και έτσι ωφελούνται τα φυτά (αερισμός, θερμοκρασία, υγρασία κ.ά).

Το πρώτο σκάλισμα γίνονταν περίπου είκοσι μέρες μετά τη μεταφύτευση του καπνού και αφού το φυτό μετά τη ριζοβολία του αποκτήσει 4 έως 5 φύλλα, όταν

⁵¹ Για τη διατροφή των καπνοπαραγωγών βλέπε λεπτομερώς στο Μέρος Α', Κεφ. Ε' της παρούσας μελέτης.

⁵² Στη Ρούμελη το συμπληρωματικό φύτεμα το λένε κέντρωμα. Αλλού το λένε μπόλιασμα. Το ξαναφύτεμα στο Ξηρόμερο το λένε "ξενοφύτ'", ίσως από παραφθορά της λέξης ξαναφύτεμα, ξαναφύτ' και γίνεται ξενοφύτ'. Ο Δ. Λουκόπουλος *Γεωργικά της Ρούμελης*, εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα – Γιάννινα 1983 σ. 356, γράφει: "Είμαι για να κεντρώσω σου λέει. Και κέντρωμα εννοεί το να συμπληρώσει κείνα που λείπουν. Άλλο διαφορετικό τούτο το κέντρωμα από το κέντρωμα που γίνεται στα δέντρα, Πρέπει δηλαδή στη θέση, που μαράθηκαν τα πρώτα, να πάει να φυτέψει άλλα. Νέος μπελάς αυτός, πήγαινε να βρεις φουντανιά, ν' αγοράσεις φουντάνι και να μούρθης φρέσκος πάλι στο χωράφι, να βάλεις αρχή να φυτέψεις! Και να ήταν μια φορά αυτό, πάλι καλά! Μα κάποτε γίνεται πρώτο και δεύτερο και τρίτο κέντρωμα. Φυτεύουν και ξαναφυτεύουν ώσπου να πιάσουν όλα τα φουντάνια και να μη μένει πια αδειανός τόπος, όπου κι αν κοιτάξεις μέσ' το χωράφι". Βλ. επίσης: Εμ. Ανάσση, ό.π., σσ. 89-90, Μ. Πασχαλίδη, ό.π., σ. 35 και Αθ. Γ. Καραβέργου, ό.π., σ. 100, σημ. 30.

δηλαδή "πλακιδιάσει" ο καπνός, σύμφωνα με τη γλώσσα των καπνοπαραγωγών.⁵³ Σε άλλες είκοσι μέρες περίπου ακολουθεί το δεύτερο σκάλισμα κατά το οποίο γίνεται και παράχωμα της ρίζας των φυτών. Ο χρόνος που γίνονται τα σκαλίσματα επηρεάζεται βέβαια και από το πλήθος των ζιζανίων, που υπάρχουν στο χωράφι και από τις πιθανές βροχοπτώσεις.

Τα σκαλίσματα στις ποικιλίες ανατολικού τύπου συνήθως γίνονται με το χέρι και τη χρήση ενός γεωργικού εργαλείου, ειδικής μικρής τσάπας σκαλίσματος (εικόνα 19). Πρόκειται για μια κουραστική εργασία την οποία κυρίως αναλαμβάνουν οι άνδρες, χωρίς όμως να αποκλείονται και οι γυναίκες. Η διαδικασία έχει ως εξής: Οι τσαπιστάδες ή σκαλιστάδες, άνδρες στην πλειοψηφία, όπως αναφέραμε, παίρνουν ανάμεσα στα πόδια τους το αυλάκι και τσαπίζουν με μικρές και σύντομες τσαπιές, κόβονται τα χόρτα με προσοχή όμως να μην κόβονται οι ρίζες των καπνόφυτων και να μην τραυματίζεται ο βλαστός τους. Όσα αγριόχορτα είναι ανάμεσα στις ρίζες σκύβουν και τα ξεριζώνουν με τα χέρια ώστε να μην μείνουν και εμποδίζουν την ανάπτυξη του καπνού, "τον πνίξουν", όπως λένε χαρακτηριστικά. Το τσάπισμα αρχίζει νωρίς το πρωί, γιατί τις πρωινές ώρες η εργασία είναι ιδιαίτερα αποδοτική.⁵⁴ Ενδεικτικός εδώ είναι ο παροιμιακός λόγος: «όσο βοηθάει η νύχτα κι η αυγή, ούτε πατέρας, ούτε αδερφή».

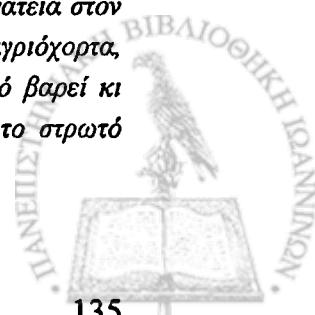
Η μεσημεριατική εργασία δεν υποφέρεται, επειδή ο ήλιος αυτή την εποχή του σκαλίσματος (Ιούνιος μήνας) ρίχνει κάθετα τις ακτίνες του και οι σκαλιστάδες κινδυνεύουν να πάθουν ηλίαση. Γι' αυτό το μεσημέρι γίνεται διακοπή της εργασίας για φαγητό και λίγη ανάπαυση. Η μεταμεσημεριανή δουλειά είναι πιο άνετη και οι άνθρωποι δουλεύουν με μεγαλύτερο κέφι, αλλά και γιατί περιμένουν το ηλιοβασίλεμα κατά το οποίο θα τελειώσει η εργασία και αυτή η αναμονή τους τονώνει ψυχικά.⁵⁵

Στο σκάλισμα του καπνού απασχολούνταν και εποχιακοί εργάτες, που στην πλειοψηφία τους ήταν άνδρες, αφού η τσάπα απαιτεί δύναμη, "θέλει γερά μπράτσα",

⁵³ Γραπτές σημειώσεις Ν. Κατσακιάρη (γεωπόνου).

⁵⁴ Ο Γιάννης Σαντάρμης αποδίδει ποιητικά αυτή τη δύσκολη καλλιεργητική φάση του σκαλίσματος του καπνού: "Κράτα πορνό, τ' απόγειο σου, αυγούλα τη δροσιά σου,/ τώρα που μπήκε η αργατεία στον κάμπο, στο χωράφι,/ τώρα που μπήκε στον καπνό και στρώνεται στο σκάλο[...]. Χιλιάδες τ' αγριόχορτα, μυριάδες τα ζιζάνια./ Ένας αλογοχόρταρο, άλλος αγριάδα κόβει,/ άλλος τριβόλι απλουτερό βαρεί κι αδειάζει ο τόπος,/ αλλού κουσκούτα άλλος πετά, βελούρι άλλος πλαγιάζει,/ το πολυκόμπι το στρωτό ξεστρώνει άλλος πιο πέρα...». Από: Γ. Σαντάρμη [Ανέκδοτα ποιήματα].

⁵⁵ Βλ. Αθ. Καραβέργου, ό.π., σσ.101-104.

για να χρησιμοποιήσουμε τη φράση που διασώζει ο λαϊκός λόγος. Η συλλογική μνήμη σγκρατεί τον ερχομό εργατών από τα Επτάνησα, για να εργαστούν στα καπνά. Και μάλιστα αναφέρεται ότι οι νησιώτες θεωρούνταν ως οι καλύτεροι "σκαλιστάδες". Ενδεικτική για την περίπτωση είναι η παροιμιακή φράση: «Κεφαλονίτικο τσαπί, Ζακυνθινό δρεπάνι». ⁵⁶ Στις προφορικές μαρτυρίες αναφέρεται ότι οι πρώτοι που εφάρμοσαν το οχτάωρο εργασίας ήταν οι Κεφαλονίτες σκαλιστάδες, που εργάζονταν στην περιοχή Αγρινίου. «Αυτοί δεν είχανε ρολόι, βλέπανε τον ήλιο και άφηναν κάτω τα τσαπιά. Μόνο αυτοί ηφήρμοζαν το οχτάωρο. Στις δουλειές τότε δεν υπήρχε οχτάωρο, από δεκάωρο και πάνω!».

Στη σύγχρονη καλλιέργεια ο παραδοσιακός τρόπος σκαλίσματος εγκαταλείφθηκε. Γίνεται μόνο από λίγους καπνοπαραγωγούς και σε περιπτώσεις ορεινών εκμεταλλεύσεων. Στην πλειοψηφία τους όμως οι καλλιεργητές σκαλίζουν και παραχώνουν τα φυτά με σκαλιστικά εργαλεία ρυμουλκούμενα από το τρακτέρ. ⁵⁷

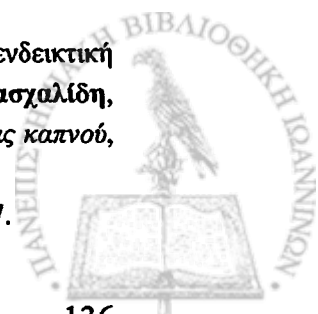
1.4.5. Η συγκομιδή. Μαζωχτάδες και αρμαθιαστάδες του καπνού. Συγκομιδή είναι η διαδικασία κατά την οποία τα φύλλα του καπνού που βρίσκονται στο κατάλληλο στάδιο ωρίμανσης, αποκόπτονται από το φυτό, συλλέγονται και μεταφέρονται στο σπίτι ή την αποθήκη του παραγωγού, όπου ακολουθεί το στάδιο του αρμαθιάσματος. Πρόκειται για την πιο κουραστική και χρονοβόρα εργασία της καπνοκαλλιέργειας, η οποία διεξάγεται κυρίως κατά τους καλοκαιρινούς μήνες και απαιτεί την εργασία όλων των μελών της οικογένειας, αφού ο καπνός είναι ευαίσθητο προϊόν και για τούτο τα φύλλα του πρέπει να μαζευτούν στην ώρα τους για να διατηρήσουν την ποιοτική και ποσοτική αξία τους.

Εκείνο που είναι ιδιαίτερα εξαντλητικό βέβαια στη φάση αυτή είναι το ωράριο, το οποίο οριοθετείται από "νύχτα σε νύχτα" σύμφωνα με τη λαϊκή έκφραση, η οποία αποδίδει έτσι το μακρύ ωράριο από τις 2 ή 3 η ώρα τη νύχτα μέχρι τις 9 με 10 το βράδυ. Το καλοκαίρι των καπνοπαραγωγών δεν ταυτίζεται με χρόνο διακοπών και ξεκούρασης, αλλά παρομοιάζεται με τη σκληρή ζωή στις αμερικάνικες φυτείες. ⁵⁸

⁵⁶ Γραπτές σημειώσεις Ν. Κατσακίωρη, γεωπόνου.

⁵⁷ Γραπτές σημειώσεις Ν. Κατσακίωρη. Για τη διαδικασία του σκαλίσματος βλ. ενδεικτική βιβλιογραφία: Εμ. Ανάση, ό.π., σσ.89-91, Κ. Παρασκευόπουλου, ό.π., σσ. 57-58, Μ. Πασχαλίδη, ό.π., σσ.35-36, Π. Λόλα, "Ζιζάνια, σκαλίσματα, έλεγχος ζιζανίων", στο: Οδηγός καλλιέργειας καπνού, ό.π., σ. 72.

⁵⁸ Βλ. Ι. Τσεβρεμέ, Από το χωράφι στο καπνομάγαζο, Διδ. Διατριβή, Θεσσαλονίκη 2003, σ.77.

Η έναρξη της συλλογής οριοθετείται μετά το φύτεμα, σαράντα με εξήντα περίπου μέρες, οπότε τα φύλλα του καπνού ωριμάζουν και πρέπει να κοπούν. Η διαπίστωση της ωρίμανσής τους γίνεται με ορισμένα χαρακτηριστικά όπως: η αλλαγή του χρώματος, το οποίο μετατρέπεται σε ανοιχτοπράσινο ή κιτρινοπράσινο, οι κίτρινες βούλες που εμφανίζονται στα φύλλα, η λεπτή τρίχωση, το χνούδι, που εμφανίζεται στην επιφάνειά του καθώς και η σχετικά εύκολη απόσπασή του από το βλαστό του φυτού. Η ωρίμανση των καπνόφυλλων γίνεται τμηματικά, από κάτω προς τα πάνω και ανάλογα γίνεται η συλλογή τους, τα λεγόμενα "χέρια" του καπνού, στο καθένα από τα οποία αντιστοιχούν τρία με πέντε 3-5 φύλλα.⁵⁹ Η περίοδος συλλογής ποικίλει ανάλογα με τις καπνικές περιοχές της Ελλάδας, την ποικιλία κλπ. Στις νότιες περιοχές αρχίζει στα μέσα Ιουνίου περίπου και τελειώνει το πρώτο δεκαπενθήμερο του Αυγούστου, ενώ στις βόρειες αρχίζει το πρώτο δεκαπενθήμερο του Ιουλίου και τελειώνει προς το τέλος Σεπτεμβρίου.⁶⁰

Η συλλογή, το "μάζεμα" του καπνού, είναι από τις εργασίες εκείνες που απαιτούν χειρωνακτική εργασία, ακόμα και μετά τη μηχανοποίηση της καλλιέργειας. Οι έμπειροι μαζωχτάδες, στην πλειοψηφία τους γυναίκες, σπάζουν τα ώριμα καπνόφυλλα πιέζοντας τη βάση τους (εικόνα 20). Το "σπάσιμο", όπως αποκαλούν οι παραγωγοί τη συγκομιδή, γίνεται με το ένα χέρι, ενώ το άλλο δέχεται τις δεσμίδες των φύλλων, "αγκαλιές" στην αγροτική γλώσσα. Ένας άλλος τρόπος είναι το σπάσιμο με τα δύο χέρια από δύο σειρές φυτών και τα φύλλα τοποθετούνται κατά δεσμίδες στο έδαφος. Όταν ο εξασκημένος μαζωχτής κόψει από κάθε φυτό τα φύλλα που θέλει τότε προχωράει στην άλλη καπνουλιά και συνεχίζει.⁶¹

⁵⁹ Κάθε «χέρω» έχει ιδιαίτερο όνομα: «Πρωτομάνα», «δευτερομάνα», «τριτομάνα», «κουβαλαμάς», «ουτσάλτι» και «ούτς» ή απλούστερα πρώτο χέρι ή πατόφυλλο, δεύτερο, τρίτο... έκτο. Βλ. Β. Ψαλτόπουλου, *Ο καπνός*, εκδ. Εθν. Οργανισμού Καπνού, Αθήναι, 1962, σ. 23. Ιδιαίτερη δυσκολία είχε το μάζεμα του «πατόφυλλου», γιατί τα φύλλα ήταν κοντά στο χώμα και τα χέρια του μαζωχτή γδέρνονταν από το χώμα και τις πέτρες. Επίσης το "χέρι" αυτό ήταν δύσκολο και στο «αρμάθιασμα» του.

⁶⁰ Βλ. Μ. Πασχαλίδη, ό.π., σ. 47, Ν. Τσοτσόλη, *"Συλλογή, αρμάθιασμα, αποξήρανση"*, στο: *Οδηγός Καλλιέργειας καπνού*, ό.π., σσ. 94-97, Κ. Παρασκευόπουλου σσ. 64-67.

⁶¹ Ο Γ. Σαντάρμης αποδίδει με ποιητικό τρόπο την καλλιεργητική αυτή φάση: «Κάθε μια αργάτρια και σειρά, κάθε αργάτης κι αράδα,/σκύβουν δεξιά, σκύβουν ζερβά, σκύβουν γύρα απ' τη ρίζα/ και τα χλωρά καπνόφυλλα γοργά-γοργά μαζώνουν.../ Και κάπου κάπου ακούγεται κάνα γλυκό τραγούδι,/ που τραγουδάει η αργατιά, που λένε οι δουλεντάδες,/τραγουδι για το μάζωμα, για τον καπνό τραγουδι,/ κι αχολογά ο καπνότοπος κι αντιλαλεί το γιούρτι...». Από: Γ. Σαντάρμη, ό.π.

Όταν οι μαζωχτάδες τελειώσουν το σπάσιμο των φύλλων, τότε όλες οι δεσμίδες, "αγκαλιές", συγκεντρώνονται και τοποθετούνται σε μεγάλα κοφίνια (εικόνα 21), που τα κατασκευάζουν οι καλαθοποιοί ειδικά για τα καπνά ή σε λινάτσες, "τσόλια" ή "χεράμια", όπως λέγονται στη γλώσσα των παραγωγών. Τοποθετούνται κυκλωτικά και με προσοχή, από τη μια για να μη σκορπίσουν και από την άλλη για να διευκολύνουν το αρμαθιασμα, που θα ακολουθήσει. Επιπλέον τα φύλλα δεν ταλαιπωρούνται ούτε πληγώνονται, κατά τη μεταφορά τους από το χωράφι στο σπίτι, με τα ζώα ή τα τρακτέρ και τα αγροτικά αυτοκίνητα αργότερα. Η ποσότητα των καπνόφυλλων που συλλέγεται, υπολογίζεται ανάλογα βέβαια με το εργατικό δυναμικό, το οποίο θα ασχοληθεί με τη διαδικασία του αρμαθιάσματος μέσα στην ίδια μέρα.⁶²

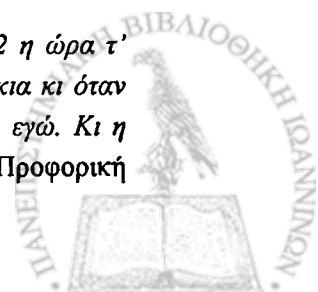
Η συγκομιδή, "το σπάσιμο" ή "μάζεμα" του καπνού, όπως λέγεται στη γλώσσα των παραγωγών, γινόταν πολύ πρωί, σχεδόν νύχτα, όπως προαναφέραμε. Δε θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι την περίοδο αυτή οι καπνάδες δεν κοιμούνται περισσότερο από 3 με 4 ώρες το εικοσιτετράωρο. Δουλεύουν από "νύχτα σε νύχτα", όπως δηλώνουν χαρακτηριστικά οι ίδιοι στις αφηγήσεις τους. Κι επειδή στο σκοτάδι δε βλέπουν τα ώριμα φύλλα για να φωτίζουν το χωράφι και να διευκολύνονται στην εργασία τους χρησιμοποιούσαν τα φαναράκια, τα λυχνάρια ή τις λάμπες ασετυλίνης.⁶³

Οι προφορικές μαρτυρίες⁶⁴ τονίζουν ιδιαίτερα τη δυσκολία αυτή της εργασίας και οι ίδιοι οι καλλιεργητές δίνουν με τις δικές τους αυθεντικές περιγραφές τη

⁶² Τα καπνόφυλλα πρέπει να αρμαθιάζονται την ίδια μέρα, γιατί αν μείνουν για την επόμενη μαραίνονται και δύσκολα αρμαθιάζονται ενώ παράλληλα κινδυνεύουν αν είναι πολλά να "ανάψουν", δηλαδή να αλλοιωθούν από την υψηλή θερμοκρασία της εποχής και να χάσουν την ποιοτική αξία τους.

⁶³ Βλ. Δ. Λουκόπουλου, ό.π., σ. 359, όπου δίνεται μια ρομαντική περιγραφή του κάμπου του Αγρινίου, που φωτίζεται από τα φαναράκια των μαζωχτάδων του καπνού: "Λες κι είναι πανόραμα όταν σου τύχει να ιδής τ' αμέτρητα εκείνα φωτάκια στον καπνοφυτεμένον κάμπο του Αγρινίου, που φέγγουν στους μαζωχτάδες για να κόβουν τα φύλλα. Σου θυμίζει το άλλο πανόραμα της λιμνοθάλασσας του Μεσολογγίου με τις πρυές των ψαράδων, σου φαντάζει ουρανού κομμάτι με αμέτρητα αστέρια κατεβασμένα στη γη. Παιδάκι μάλιστα αν τύχει και ιδή από μακριά τέτοιο θέαμα, δίχως άλλο θα σας πει πως κατέβηκαν κάτω τ' αστέρια τ' ουρανού και περπατούν στον κάμπο".

⁶⁴ Η Ε.Κ. αφηγείται: "Ε, μετά ερχόντανε η εποχή π' μαζεύαμε καπνά. Σκωνόμαστανε τ'ς 2 η ώρα τ' νύχτα, μέχρι, ο πατέρας μ' καθόντανε στ' λιάστρα κι τα γύρ'ζε φύλλο- φύλλο, έκοβε βαντάκια κι όταν γέμ'ζαμε εμείς τ'ς κόφες έρχοντανε κι κουβάλαγε. Κουβάλαγε κι η μαμά μ', κουβάλαγε κι εγώ. Κι η αδερφή μ' η μεγάλη, όποιος μπόρ'γε κι όποιος πρόφτανε, όμα είχε ο άλλος δ'λειά...". Προφορική συνέντευξη της Ε.Κ.

διαδικασία του μαζέματος και του αρμαθιάσματος του καπνού, που αποτελούσαν τις πιο κοπιαστικές φάσεις της καπνοπαραγωγής. Τονίζοντας ιδιαίτερα ότι αυτό το αγροτικό ωράριο και η αϋπνία, σε συνδυασμό με την κούραση της εργασίας και τη μυρωδιά του πικρού καπνού τους εξαντλούσε κατά την περίοδο αυτή. Όμως και αυτή η κοπιαστική εργασία, από νύχτα στο καπνοχώραφο, αντιμετωπιζόταν συχνά "ως πανηγύρι", στα όρια της συλλογικότητας. Μερικοί άνδρες, αλλά και γυναίκες τραγουδούσαν στο μάζεμα του καπνού, διάφορα τραγούδια της εποχής, ξεπερνώντας με τον τρόπο αυτό τη φοβερή αϋπνία και την υπερβολική κούραση των ημερών.

Το αρμάθιασμα: Μετά τη συλλογή, ακολουθεί το αρμάθιασμα ή βελόνιασμα του καπνού. Πρόκειται για μια συλλογική διαδικασία, στην οποία συμμετέχουν όλα τα μέλη της οικογένειας (εικόνα 22) ή και εργάτες όταν το απαιτεί η παραγωγή και μάλιστα στο στάδιο αυτό βαρύνουσα σημασία έχει η παιδική εργασία.

Η προσωπική βιωμένη εμπειρία στα καπνοχώραφα της επαρχίας Ξηρομέρου Αιτωλοακαρνανίας, οι προφορικές μαρτυρίες των πληροφορητών, αλλά και οι φωτογραφικές αναπαραστάσεις, διασώζουν την εικόνα των παιδιών που εργάζονται στα καπνά από πολύ μικρή ηλικία. Κατά τη διαδικασία του αρμαθιάσματος του καπνού, τα καπνόφυλλα μεταφέρονται στο σπίτι σε σκιερό μέρος ή στο τσαρδάκι του παραγωγού, όπου σε απλοχεριές απλώνονται κάτω, πάνω σε ψάθες, λινάτσες ή "τσόλια" κι ολόγυρα κάθονται όλοι οι αρμαθιαστάδες, κάθε φύλου και ηλικίας κι αρχίζουν να αρμαθιάζουν. Το αρμάθιασμα στον παραδοσιακό τρόπο γίνονταν με μια ατσάλινη βελόνα,⁶⁵ μήκους 50 εκατοστών και πλάτους 1,5 εκατοστού, με μύτη μπροστά, για να περνάει το φύλλο και τρύπα πίσω για να περνά ο σπάγκος, στον οποίο συγκρατούνται τα καπνόφυλλα, σχηματίζοντας έτσι μια αρμάθα, όπως λέγεται.

Η Θ.Β. θυμάται: "Το μάζεμα αρχίζαμε απ' το πατόφ'λο. Έμασες ποτέ; Ώσπου να φτάσουμε τέρμα στο κορφόφ(υ)λλο.

Αχ! Το πατόφ'λο ήταν ό,τ' χειρότερο έπαρχε! Εκείνο τι να το κάνεις, δεν μπόργες να τ' αρμαθιάσεις κιόλα, με τ' βελόνα τώρα. Μετά π' βγήκανε οι μηχανές εντάξ'. Πήραμε μηχανή μετά...

Αχ τ' βελόνα μη μ' λες ντιπ: Εκειό το πράμα όλη την ημέρα! Πω, πω, πω! Εκεί έφευγανε οι πλάτες μας".
Προφορική συνέντευξη της **Θ.Β.**

⁶⁵ Βλ. Κεφάλαιο Ζ' του Α' Μέρους, της παρούσας μελέτης: «Τα σύνεργα του αρμαθιάσματος», Κάποιες φορές η βελόνα έκοβε τα δάχτυλα των αρμαθιασταδών, αλλά ευτυχώς δεν πάθαιναν μόλυνση, όπως λένε στις αφηγήσεις τους και το αποδίδουν στο ότι ο καπνός είχε μια ουσία που τους προστάτευε. Ο Γ. Σαντάρμης γράφει σχετικά: «Τον αγκυλώνει κάποτε κανέναν η βελόνα,/ του στάζει απ' τα ακροδάχτυλα καμιά αιματοσταλίδα/ και τάχει με το σίδερο, τη βέργα καταριέται:/ Ανάθεμα στο σύμμα μου και τρισανάθεμάτο/που μου 'κοψε τα δάχτυλα, μου μάτωσε τα μήλα,/ κι είναι η πικράδα του καπνού μεσ' στις κοψιές φαρμάκι...». Από **Γ. Σαντάρμη**, ό.π.

Εκτός από τις βελόνες χρειάζονταν και "αγκλίτσες" ή "αγκούτσες", οι οποίες δένονταν στη μια και στην άλλη άκρη του σπάγκου, για να μπορεί να κρεμαστεί μετά η αρμάθα στην "ηλιάστρα", το ξηραντήριο. Τις αγκλίτσες αυτές τις κατασκεύαζε συνήθως ο ίδιος ο παραγωγός από ξύλο ή σύρμα αργότερα ⁶⁶

Απαραίτητος ήταν και ο σπάγκος από γιούτα ή καννάβι, όχι από πλαστική ή συνθετική ύλη, τον οποίο προμηθεύονταν από το εμπόριο και στη συνέχεια τον έκοβαν υπολογίζοντας το μήκος της κάθε αρμάθας, περίπου στα δύο μέτρα. ⁶⁷

Το αρμάθιασμα γίνεται ως εξής: Ο κάθε αρμαθιαστής παίρνει τη βελόνα του, περνάει στην πίσω τρύπα το σπάγκο και δένει στη μια άκρη την αγκλίτσα. Στη συνέχεια με το αριστερό του χέρι ο αρμαθιαστής κρατάει τη βελόνα ακουμπώντας στο στήθος και με το δεξί σπρώχνει τα φύλλα ένα-ένα. ⁶⁸ (εικόνα 23)

Όταν απογεμίσει ο σπάγκος δένει και στην άλλη άκρη την αγκλίτσα και η αρμάθα είναι έτοιμη. Τα φύλλα είναι περασμένα με προσοχή στο πάνω μέρος του κοτσανιού σε μια ευθεία γραμμή ένα-ένα, ομοιόμορφα "λες πως είναι καμιά φουστανέλα με πολλά λαγγιόλια!".⁶⁹ Τη απλώνει τότε δίπλα του προσέχοντας μη σπάσουν τα φύλλα κι αρχίζει την δεύτερη, τρίτη κλπ. Το ίδιο κάνουν όλοι οι

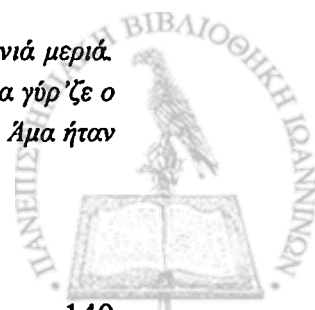
⁶⁶ Η ίδια θυμάμαι στο χωριό κάποιους άνδρες που έφτιαχναν ξύλινες αγκλίτσες. Μόνο που αυτές, δεν άντεχαν για πολλά χρόνια. Μετά από 2-3 χρόνια σάπιζαν και έσπαζαν, γι' αυτό έπρεπε να αντικατασταθούν. Ο πατέρας μου έκοβε τέτοια ξύλα με το χαντζάρι του και τα πελεκούσε μετά για να έχουμε αγκλίτσες. Αργότερα έκοβε από χονδρό σύρμα και τις γύριζε με την πένσα.

Η συνομιλήτρια Σ. Κ. μας αφηγήθηκε ένα περιστατικό σχετικά με την κατασκευή ξύλινων αγκλιτσών: "Ο άντρας μ' μια φορά έκοβε αγκλίτσες ξ'λένιες, γιατί παλιά δεν είχανε βγει οι συρματένιες. Παλιά -παλιά πηγαίνανε οι άντρες να βρούνε ξύλα να 'χνε γωνία(το σχήμα της αγκλίτσας ήταν τέτοιο ^ για να κρεμιέται στη λιάστρα), και τάκοβανε κι έφκιανανε αγκλίτσες. Κι έφκιανε χαράκι εκεί στον πάτο και κρεμάγανε το σπάγκο να περνάμε τ'ς αρμάθες. Τυραγνία κατάλαβες; Όπως έκοβε τ'ς αγκλίτσες κόβει το δάχτυλό του, εδώ, με το χατζάρ(ι). Τι το κάνει; Τόπιασε αμέσως έβγαλε καπνό, γιατί τότε καπνίζανε στριφτό, τόβαλε εκεί στο δάχτυλό του κι έκοψε μια λωρίδα απ' το πουκάμισό του και τόδεσε. Με γειά τ' με χαρά τ'! Απ' τον καπνό. Άμα κοβόστανε τότε κι έβανες καπνό απάν' ψενόντανε. Είχε κάποια ουσία ο καπνός...". Προφορική συνέντευξη της Σ.Κ.

⁶⁷ Ο σπάγκος ήταν από γιούτα ή κανάβι, όχι πλαστικό ή άλλη συνθετική ύλη. Ο Α.Κ. για το κόψιμο του σπάγκου λέει: "Επαιρνες μέτρο πόφκιανες το κρεβάτ'. Πάηνες έβανες δυο πρόγκες στα πορτόξυλα κι έκοβαμε τ'ς κλωστές. Κι τράβαγαμε μια κλωστή κι έδεναμε αγκλίτσες, παίρναμε τ' βελόνα κι όταν τελείωνε η αρμάθα, έδεναμε κι ν' άλλη κι νε κρέμαγαμε". Προφορική συνέντευξη του Α.Κ. Βλ. επίσης Δ. Λουκόπουλου, ό.π., σ. 360.

⁶⁸ "Με τ' βελόνα, με τ' βελόνα, φύλλο- φύλλο και νάσαι ένα έτσ', ένα αλλιώς, όχι όλα από νιά μεριά. Εμπαινε ένα απ' το πρόσωπο απ' το φύλλο, ένα απ' την ανάποδ'. Για να ξεκολλάνε. Εκεί π' τα γύρ'ζε ο μπαμπάς μ' στη λιάστρα, στα κρεβάτια στη λιάστρα, τίναζε ν' αρμάθα κι έπρεπε να ξεκολλάνε. Άμα ήταν κανένα κολλημένο μας φώναζε". Προφορική συνέντευξη της Ε.Κ.

⁶⁹ Δ. Λουκόπουλου, ό.π., σ. 361.

αρμαθιαστάδες.⁷⁰ Αξιοσημείωτη στο αρμάθιασμα ήταν η προσφορά εργασίας των παιδιών, που σύμφωνα με τις προφορικές μαρτυρίες ήταν βασική και αποδοτική.⁷¹

Το αρμάθιασμα με το χέρι⁷² ήταν μια χρονοβόρα και κοπιαστική εργασία για τούτο απαιτούσε πολύ μεγάλη ανθρωπο-δύναμη. Με την εκμηχάνιση όμως της καλλιέργειας, οι μηχανές αντικατέστησαν τις ατσάλινες βελόνες, οπότε η εργασία γινόταν και γρήγορα και το ωράριο μειώθηκε σημαντικά.⁷³

Ήταν τόσο χρονοβόρα η εργασία του αρμαθιάσματος με το χέρι, που διαρκούσε ως αργά το βράδυ. Αυτή την περίοδο δηλαδή οι καπνοπαραγωγοί δουλεύουν δύο οχτάωρα μαζί και περισσότερο: "Δε χόρταινα τον ύπνο" λένε οι περισσότεροι στις αφηγήσεις τους. Δεν προλαβαίνανε ούτε να πλυθούν καλά – καλά, και μάλιστα σε νοικοκυριά που δεν είχαν τις σύγχρονες ανέσεις. Ο καπνός άφηνε μια κολλώδη ουσία, που δύσκολα έβγαινε από τα χέρια και τα ρούχα τους. Οι "παλιόρομπες" και τα "παλιοπαντέλωνα", τα μαντίλια και τα καπέλα που φορούσαν αντίστοιχα άνδρες και

⁷⁰ Τελειώνει το ένα "τσόλι", αρχίζει το άλλο και η εργασία αυτή εξακολουθεί, ώσπου να τελειώσουν όλα τα τσόλια ή να αδειάσουν οι καλάθες. Οι αρμάθες δεν πρέπει να στοιβάζονται σε σωρό για πολλή ώρα, γιατί ανάβει, αναπτύσσεται θερμοκρασία και μαυρίζουν. Γι αυτό τις ανοίγει ο παραγωγός και μετά τις κρεμάει στις λιάστρες.

⁷¹ Η Ε.Κ. αφηγείται: "Λοιπόν εγώ πήρα τα παιδάκια μ' κι έκανα καπνά . Κι αυτά τώρα τα χρόνια τα νοσταλγούν, τα θυμούνται, γιατί ήτανε όλα τα αδέρφια μαζί. Αυτά τα χρόνια, κοίταζε τα είχα μαζεμένα, δεν είχαμε αυτά τώρα, που πάει και που γυρίζει. Και τι θ' αφορέσει. Δεν τ'ς έπαιρνα καλοκαιρινό που λέει ο λόγος, φόρεμα. Γιατί: τέλειωνε το σχολείο πηγαίναμε σ' αποθήκη στο κτήμα, έχουμε εκεί αποθήκη, όμως, νερό, τα πάντα. Λοιπόν αυτά τα παιδιά μεγαλώσαν έτσι, μέσ' τον καπνό. Προφορική συνέντευξη Ε.Κ. α/α 117, 17/6/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

Η Σ.Κ. μας λέει: "... ο μικρός έχει πιο μεγάλη απόδοσ' απ' το μεγάλο στ' αρμάθιασμα. Η μάνα θα σκωθεί θα μαγειρέψ', θα πλύνει, θα κάνει, τον μαζεύει το καπνό και του φέρνει και τον αρμαθιάζει τα παιδιά". Προφορική συνέντευξη της Σ.Κ.

Σε όλη τη διάρκεια της καλλιέργειας και της παραγωγής καπνού συμμετέχουν τα παιδιά. Τα παιδιά που φοιτούσαν στο σχολείο, σε μεγάλο βαθμό παλαιότερα και σε πολύ μικρότερο στα νεώτερα χρόνια, διέκοπταν την παρακολούθηση των μαθημάτων για να βοηθήσουν τους γονείς στα χωράφια. Βλ. Αθ. Γ. Καραβέργου, *ό.π.*, σ. 119 σημ. 8 και Ευ. Παπουτσή, "Η παραδοσιακή καλλιέργεια του καπνού", στο: Πρακτικά Α' Συνεδρίου Λαογραφίας, *Ο λαϊκός πολιτισμός στην Αιτωλοακαρνανία*, εκδόσεις Ίφριτος, Αγρίνιο σσ. 126-130 και 141-144.

⁷² Η Ο. Κ. υπέρρηξη σήμερα θυμάται: "Τότε δεν ήταν μηχανές. Δεν ήταν τίποτα παιδί μ'. Τώρα που δεν πιάνε τίποτα στο χέρ'! Τότες έδεναμε μια κλωστή σε μια αγκλίτσα, έδεναμε κι τ' βελόνα απ' αυτήνη τη μεριά κι κάτσε κάτ' κι αρμάθιασε γλήγορα. Μπα κι τα παιδάκια στο χωριό εκεί μπα κι έπαιζανε; Τίποτα! Δεν έπαιζα σαν παιδάκι, όχι. Μονότονη η ζωή μ'". Προφορική συνέντευξη Ο.Κ. α/α 5,23/5/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

⁷³ Για τις μηχανές αρμαθιάσματος γίνεται αναφορά στο Μέρος Α', Κεφ. Ζ' της παρούσας μελέτης.

γυναίκες δύσκολα καθάριζαν από το χρώμα, τον ιδρώτα και την κόλλα του "πικρού καπνού".⁷⁴

Ωστόσο αυτή η βαρυφορτωμένη φάση της εργασίας και κυρίως το αρμάθιασμα, αντιμετωπίζεται στα όρια της συλλογικότητας με συζητήσεις, αστεία, παραμύθια, ανέκδοτα και κουτσομπολιό που ήταν στο καθημερινό πρόγραμμα. Επίσης ο συναγωνισμός και τα στοιχήματα μεταξύ τους για το ποιος θα κάνει τις περισσότερες αρμάθες ήταν στην ημερήσια διάταξη, αποτελώντας όλα μαζί τρόπους άμυνας και αντιμετώπισης της σκληρής καθημερινότητας, που δεν άφηνε περιθώρια για ξεκούραση και ύπνο. Και όταν κάποιες στιγμές κυρίως οι γυναίκες εξαντλημένες, γιατί εκτός από τον καπνό είχαν να φροντίσουν και το νοικοκυριό και τη διατροφή της οικογένειας, έγερναν αποκαμωμένες πάνω στο τσόλι με τον καπνό για να κοιμηθούν λίγο, μετρούσαν το χρόνο αυτής της παύσης, ίσα-ίσα με το χρόνο, που χρειάζεται για να γίνει μια αρμάθα μόνο!

Βέβαια και αυτή η φάση της καλλιέργειας στηριζόταν στις ανταλλαγές εργασίας, που αποτελούν μια μορφή αλληλοβοήθειας⁷⁵ η οποία εξυπηρετούσε τους παραγωγούς, αφού ήταν επιτακτική ανάγκη να μαζευτεί ο καπνός στην ώρα του, για να εξασφαλιστεί έτσι η ποιοτική αλλά και ποσοτική αξία του. Εκτός από την αλληλοβοήθεια όμως σε περιόδους έντασης της εργασίας, όταν δηλαδή «καίγεται ο καπνός», τότε αναζητούν μισθωτούς εργάτες κυρίως γυναίκες, οι οποίες δουλεύουν στη συλλογή και το αρμάθιασμα του καπνού, ως μαζώχτρες και αρμαθιάστρες την ίδια μέρα ή και ξεχωριστά στη μία ή την άλλη διαδικασία, ανάλογα φυσικά με τις συμφωνίες που προηγούνται με τους παραγωγούς.⁷⁶

⁷⁴ Η Σ.Κ. αφηγείται: "... Αμ τι έβγαينه εκείνη η κόλλα απ' το καπνό; Κειο θα τηνε θ'μήθκες κι εσύ. Άμα 'ρχόμαστανε στο αρμάθιασμα, εβάναμε λίγο καλύτερα τάχα. Για να μην έρθει και κανένας γιατί πέρναγανε εκεί, εμείς είμαστανε στο διεθνή και πέρναγανε Αηρινιώτες, φίλοι τα' παιδιώνε μ', τ' άντρα μ' και σταμάταγανε εκεί. Ε, μην έρθει και κανένας και μας ιδεί, έβαναμε λίγο καλύτερα".

Και συμπληρώνει στη συνέχεια πόσο δύσκολο ήταν για τις νοικοκυρές να πλύνουν και να καθαρίσουν αυτά τα ρούχα με τα μέσα της εποχής εκείνης. Προφορική συνέντευξη Σ.Κ.

Για τα ρούχα της εργασίας γυναικών και ανδρών στο Μ. Καρδάτου, Το πικρό λουλούδι του καπνού, Βιβλία για νέους Α.ΣΕ' ΑΕ., σσ. 41-43

⁷⁵ Η Σ.Κ. αφηγείται: "Δε βάζαμε εργάτες γιατί τυγχάνει ήμασταν οικογένεια και μεις, αλλά είχαμε και δαν(ει)καριές και κάναμε από δω κι από κει. Ερχόμαστανε σε σένα πούχεις καπνά να σε βοηθήσουμε δύο μέρες. Μαζέδαμε εμείς ερχόσνα εσύ σε μας, τρία άτομα εσείς τρία εμείς, κατάλαβες; Ήταν καλό σύστημα. Δεν προλάβαινε το καπνό να καεί, γιατί το καπνό, η οικογένεια ήθελε να μαζευτεf". Προφορική συνέντευξη.

⁷⁶ Κατά τις συνηθισμένες συμφωνίες με τις γυναίκες εργάτριες: Άλλες πάνε στο χωράφι και μαζεύουν καπνό μόνες, επιστρέφουν στο τσαρδάκι και τον βελονιάζουν και πληρώνονται για τη συλλογή και τον

1.4.6 Ανάμεσα στο καπνοχώραφο και την καπναποθήκη. Αρκετές φορές οι γυναίκες κυρίως εργάζονται παράλληλα στην παραγωγή και την επεξεργασία του καπνού, κινούμενες μεταξύ καπνοχώραφου και καπναποθήκης. Ήταν γυναίκες-παραγωγοί και συγχρόνως γυναίκες-καπνεργάτριες, αναγκασμένες να δουλεύουν εξαντλητικά από το πρωί, χαράματα στο χωράφι για το μάζεμα του καπνού και το μεσημέρι αναλαμβάνουν εργασία στην αποθήκη για το ξεφύλλισμα, διαλογή των καπνόφυλλων.

Πολλές φορές κατά το μεσημβρινό διάλειμμα της καπνεργασίας έτρεχαν μέσα στον καύσωνα να πάνε στα σπίτια τους, «βγάζοντας φτερά στα πόδια», για να θηλάσουν τα μωρά ή να φροντίσουν λίγο τα μικρά παιδιά και ασθμαίνοντας να επιστρέψουν στο χώρο της επεξεργασίας.⁷⁷ Εκτός από τις περιπτώσεις που υπήρχε κάποιο συγγενικό πρόσωπο και φρόντιζε τα παιδιά κατά τη διάρκεια της απουσίας των γυναικών στην αποθήκη. Παρά τις ιδιαιτερότητες της γυναικείας φύσης και των επιπλέον υποχρεώσεων που αναλαμβάνουν οι γυναίκες ως μητέρες και ως νοικοκυρές, μέχρι και τη δεκαετία του 1950 κανένα ευεργετικό μέτρο δεν είχε ληφθεί για την προστασία της μητρότητας. Οι έγκυες και οι μητέρες βρεφών και μικρών παιδιών συνέχιζαν να εργάζονται, χωρίς καμία φροντίδα και προστασία για τις ίδιες. Χωρίς άδειες τοκετού, ασφαλιστική κάλυψη κατά τη γέννα κλπ.⁷⁸

αριθμό αρμάθων που έφτιαζαν. Άλλες σπάζουν και αρμαθιάζουν τον καπνό και πληρώνονται, άσχετα με το πόσο θα μαζέψουν και πόσο θα αρμαθιάσουν. Άλλες τέλος αρμαθιάζουν μόνο καπνό έτοιμο και πληρώνονται ανάλογα με τον αριθμό των αρμάθων που φτιάχνουν. Οι πιο συνηθισμένες συμφωνίες κλείνονται με τις δύο τελευταίες ομάδες εργατών και κυρίως στην τρίτη ομάδα εντάσσονται και τα παιδιά που αρμαθιάζουν και μάλιστα αποδοτικά. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες εργατριών υπήρχαν και κάποιες που πήγαιναν μόνο για μάζεμα καπνού και μετά έτρεχαν να προλάβουν την Αποθήκη, όπου δούλευαν στην επεξεργασία καπνού. Αυτές πληρώνονταν μόνο ως μαζώχτρες καπνού.

⁷⁷ Γ. Πέγιου, *Από την ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος της Καβάλας (1922-1953)*, εκδ. ΟΑΕΔ, Αθήνα 1984, σ. 184. Άλλοτε πάλι, όταν οι γυναίκες δεν προλάβαιναν λόγω απόστασης να πάνε κατά τη μεσημβρινή διακοπή στο σπίτι κρύβονταν στις τουαλέτες της αποθήκης προσπαθώντας οι ίδιες να βγάλουν το γάλα που «έκαιγε» τα στήθη τους. «*Τα στήθη μας έκαιγαν από τον πυρετό. Μας πονούσαν. Μπαίναμε στην τουαλέτα και τ' άρμεγαμε να αλαφρώσουν απ' το γάλα. Τι να κάναμε;*». Προφορική συνέντευξη Σπ. Κ. Και περίπου με το πέρας της εργασίας να επιστρέψουν κουρασμένες στο σπίτι για να θηλάσουν τα μωρά. «*Βόζαινα το παιδί μ' και να τρέχει το γάλα στ' Παπαστράτ' (τις αποθήκες). Πώς να 'ρθω σπίτι' δεν είχα ώρα. Το ξαναβόζαινα όταν σχόλναγα!*». Συνέντευξη της Λ. Κ. α/α 26, 20/6/2003 Ερευνητικό Πρόγραμμα. Αναφέρονται βέβαια και περιπτώσεις, που η γιαγιά μετέφερε το βρέφος στην αποθήκη για θηλασμό. Εκεί η μάνα μέσα στον ιδρώτα και τη σκόνη θήλαζε το παιδί της βιαστικά για να μην καθυστερήσει από την εργασία της.

⁷⁸ Ι. Τσεβρεμέ, *ό.π.*, σ. 142.

Κάποιες γυναίκες εργάζονταν και στους δύο χώρους ως εργάτριες και αφηγούνται τον αγώνα δρόμου, που έκαναν προκειμένου να προλάβουν και τις δύο εργασίες: Το πρωί έκοβαν καπνόφυλλα και πληρώνονταν ως "καπνομαζώχτρες" και το μεσημέρι έτρεχαν στην αποθήκη για να κάνουν την "απογευματινή βάρδια" ως "ξεφυλλίστριες" του καπνού.⁷⁹ Και φυσικά το βράδυ άρχιζε η "νυχτερινή βάρδια" στο χώρο του σπιτιού με τη φροντίδα των παιδιών και του νοικοκυριού με τις γνωστές στερήσεις. Το εισόδημα που οι γυναίκες ως εργαζόμενες έφερναν στο σπίτι δεν διαφοροποιούσε τη θέση τους, σε σχέση με τις γυναικείες υποχρεώσεις τους. Τα οικιακά καθήκοντα προστίθονταν στις ήδη βεβαρημένες εργασιακές υποχρεώσεις τους.

Ο Χ.Σ. θυμάται σήμερα αυτό το σκληρό αγώνα της μάνας του: *"Η μάνα μου ήταν καπνεργάτρια, ταυτόχρονα είχαμε και μια καλλιέργεια καπνού, η καημένη η μάνα δούλευε και στο χωράφι και στο καπνεργοστάσιο και στο σπίτι με τρία παιδιά να μεγαλώσει!"*.⁸⁰

Αυτή η αφήγηση εξειδικεύει μια συνηθισμένη εικόνα της εποχής εκείνης. Το εξαντλητικό ωράριο και το ατέλειωτο πήγαινε έλα των γυναικών ανάμεσα σε χωράφι – καπνομάγαζο- σπιτικό, αποτέλεσε πηγή έμπνευσης και δημοσίευσης ποιημάτων.⁸¹

1.4.7 Η αποξήρανση και βαντακοποίηση «η λιάστρα και τα βαντάκια».

Αποξήρανση: Είναι το στάδιο κατά το οποίο τα χλωρά καπνόφυλλα σε αρμάθες ή όχι (ανάλογα με την ποικιλία), σε ορισμένες συνθήκες χάνουν σταδιακά το μεγαλύτερο μέρος του νερού και ξηραίνονται. Η αποξήρανση έχει σημαντική επίδραση στη διαμόρφωση της ποιότητας του καπνού. Τα ανατολικά καπνά αποξηραίνονται στον ήλιο. Υπάρχουν διάφοροι παραδοσιακοί τρόποι έκθεσης των καπνών στον ήλιο.⁸² Το

⁷⁹ Η Α.Ε. λέει: *"Και πολλές φορές τι έκανα: Πήγαινα το πρωί 3 ώρες και μάζενα καπνό μέχρι τις 11, δέκα – έντεκα, και μετά πήγαινα στο σπίτι και δύο η ώρα όπρεπε να πάω στην Καπναποθήκη, πήγαινα κι έπαιρνα κι άλλο μεροκάματο, μεγάλη ταλαιπωρία, γιατί εγώ πέρασα πολύ δύσκολα χρόνια κι έλεγα τα παιδιά μ' δεν θέλω να περάσουνε σαν εμένα και κοίταγα κάτι να φτιάσω για τα παιδιά μ'..."*. Συνέντευξη Α.Γ. α/α 20, 10/4/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα

⁸⁰ Προφορική συνέντευξη του Χ.Σ. α/α 9, 14/4/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

⁸¹ «Κι όλη η ζωή στα πόδια σας, που τρέχουνε, πετούνε, λες και τ' αναγκάζουνε βιτσιές αδράτες για ν' ανέβουνε στις ανηφοριές, να φτάσουνε στα χαμόσπιτα, να σας φέρουν στα κατώγια σας να προφτάσετε τ' αβύζαχτο μωρό σας, τ' αδελφού το πιάτο, στο μεσημέρι του γιαπιού, τη βρύση που θα κοπεί το νερό της, το μπουρίνι που θα μπάσει βροχή στα υπνοδωμάτια». Ι. Τσεβρεμέ, ό.π., σ. 183, σημ.. 322.

⁸² Βλ. Ν. Τσοτσόλη, "Συλλογή-αρμάθιασμα-αποξήρανση", στο: *Οδηγός Καλλιέργειας Καπνού*, ό.π., σσ. 94-101.

πο συνηθισμένο σύστημα αποξήρανσης όμως στην περιοχή Αγρινίου είναι σε ξηραντήρια, "ηλιάστρες" ή "λιάστρες", όπως λέγονται στη γλώσσα των παραγωγών. Πρόκειται για ξύλινες ή σιδερένιες κατασκευές, στις οποίες απλώνονται οι αρμάθες του καπνού για να ξεραθούν προκειμένου να αποκτήσουν καλή ποιότητα και ένα χρυσοκίτρινο ή κοκκινωπό χρώμα.

Το ξηραντήριο ή λιάστρα: Μετά το αρμάθιασμα του καπνού, αλλά και ενδιάμεσά, οι αρμάθες μεταφέρονται για να κρεμαστούν σε ένα χώρο το ξηραντήριο ή "λιάστρα" (εικόνα 24), όπως λέγεται από τους παραγωγούς. Για την κατασκευή της "λιάστρας", έχουν φροντίσει πριν ακόμα αρχίσουν τη συλλογή του καπνού οι καλλιεργητές. Κατά τη διάρκεια της έρευνας και μέσα από τις συζητήσεις με πολλούς παραγωγούς, διαπιστώνεται ότι η διαδικασία του στησίματος της λιάστρας, ήταν υπόθεση καθαρά ανδρική. Ο άνδρας ήταν αρμόδιος για την επιλογή του κατάλληλου τόπου και των απαραίτητων ξύλων και εργαλείων, που απαιτούνταν για την κατασκευή αυτή. Ο τόπος που επιλεγόταν στον κήπο ή στο χωράφι, έπρεπε να είναι απάγκιος, να μην τον παίρνει ο αέρας, και να τον βλέπει ολημερίς ο ήλιος. Το χώμα κάτω να είναι ισοπεδωμένο και καθαρισμένο καθώς επίσης να μην υπάρχουν δέντρα στο χώμα να ρίχνουν τη σκιά τους στη λιάστρα.

Ο Δ. Λουκόπουλος στα *Γεωργικά της Ρούμελης*, περιγράφει πως έφτιαχναν στην παραδοσιακή καλλιέργεια, τις λιάστρες "ή κρεββάτια", όπως επίσης αναφέρονται από τους παραγωγούς, για να κρεμάσουν τις αρμάθες προκειμένου να γίνει η αποξήρανσή τους, "το λιάσιμο". Αναφέρεται στις προμήθειες κατάλληλων ξύλων (φούρκες, παλούκια, καλαμίδες κλπ.), τα οποία κόβει ο ίδιος ο παραγωγός ή παραγγέλνει σε άλλον. Και στη συνέχεια δίνει μια κατατοπιστική περιγραφή της εργασίας του καλλιεργητή και μάστορα⁸³ συγχρόνως, για την κατασκευή της λιάστρας.⁸⁴

⁸³ Ο γεωργός κάποτε δεν ήταν μόνο ζευγάς, έπρεπε να είναι και τεχνίτης και μάστορας. Γι' αυτό είχε και διάφορα εργαλεία και σύνεργα για τις δουλειές του και σχετικές γνώσεις για να κάνει τις κατασκευές που χρειάζονται για την καλλιέργειά του. Αναλυτικά τα εργαλεία, σύνεργα και οι τεχνικές των γεωργών αναφέρονται στο Μέρος Α' Κεφ.Ζ' παρούσας μελέτης.

⁸⁴ Στην αρχή ο παραγωγός κάνει το σχέδιο. Μετράει με το πασέτο το μάκρος δέκα μέτρα περίπου, ύψος μισό μέτρο, τεντώνει ένα σπάγκο, όπως οι μάστοροι και αρχίζει να μπήγει τα παλούκια, τα οποία απέχουν το ένα από το άλλο ένα μέτρο. Από παλούκι σε παλούκι καρφώνει στρουπίτσα ή διπλή καλαμίδα. Έτσι γίνεται μια φράχτη ολόισια. Παράλληλα σε τούτη τη φράχτη και σε απόσταση όσο χωρούν δυο αρμάθες τεντωμένες η μια κοντά στην άλλη, φτιάχνει μια άλλη φράχτη απaráλλαχτη. Ανάμεσα στις δυο φράχτες και τρίτη. Αλλά μερικά παλούκια της τρίτης, της μεσαίας φράχτης, πρέπει να είναι ψηλότερα από ανθρώπου ανάστημα. Από ψηλό σε ψηλό παλούκι καρφώνονται στρουπίτσες ή διπλές καλαμίδες. Έτσι γίνεται ο κούλμος ή καβαλλάρης. Εδώ κρατιέται το πανί για το σκέπασμα του

Αργότερα βέβαια τα πράγματα άλλαξαν. Στη σύγχρονη καλλιέργεια οι λιάστρες γίνονται με σιδηροκατασκευές ("σιδερένιες") και οι παραγωγοί προμηθεύονται τα νάιλον καλύμματα ώστε ο καπνός να προστατεύεται και οι ίδιοι να απαλλάσσονται από το άγχος και την ταλαιπωρία, που δημιουργούν οι καλοκαιρινές νεροποντές.

Οι πληροφορητές έρχονται να δώσουν με το δικό τους αυθεντικό λόγο την περιγραφή αυτής της επίπονης εργασίας, στην οποία αναφερθήκαμε προηγουμένως.

Ενδεικτικά παραθέτουμε την προφορική μαρτυρία του Θ.Ν., που επιβεβαιώνει αυτά τα οποία γράφει ο Δ. Λουκόπουλος στο "μνημειακό έργο" του για τους γεωργούς:

"Εφκίαναμε τσ' λιάστρες με παλούκια και ξύλα. Δεν ήταν τότε όπως τώρα αργότερα, π' τσ' φκιάζανε με σίδερα και τα λοιπά. Τώρα ήτανε Παράδεισος. Τότε ήτανε... Εφκίαναμε τσ' λιάστρες κι τάβαναμε εκεί πέρα. Πάηναμε στο λόγγο κι έκοβαμε παλούκια, φούρκες κι έκοβαμε, τα φόρτωναμε στο άλογο από δω κι από κει κι τάφερναμε κάτ'. Το χειμώνα έκαιγαμε τα παλούκια, τ'ν άλλη χρονιά είμαστανε αναγκασμένοι πάλι να τρέχουμε! (γελάει εδώ). Αυτό ήταν το βάσανο.

Μετέπειτα φκιάσαμε λιάστρες σιδερένιες, μόνιμες μα καβαλάρη. Κι έπεφταν τα νάιλον αυτά τα σκληρά κι όταν έπιανε η βροχή πάηναμε λοιπόν εκεί και γργργρ τανοίγαμε... Παλιά, κάτ' κουβέρτες, κάτ' αυτά, βάναν απάν' εκεί οι μανάδες μας, τα σκέπαζαν. Τώρα τελευταίως ήταν αλλιώς".⁸⁵

Άνθρωποι και βαντάκια: Οι αρμάθες μένουν κρεμασμένες στη λιάστρα μέχρι να ξεραθούν και να πάρουν ένα ωραίο "κεχριμπαρί" χρώμα. Πριν λιαστούν καλά όμως, κάθε πρωί με τη δροσιά οι παραγωγοί, κυρίως γυναίκες, ασχολούνται με το "τίναγμα" ή "ξεκόλλημα"⁸⁶ των φύλλων της κάθε αρμάθας, έτσι ώστε να διευκολυνθεί η

καπνού. Το πανί μένει μαζεμένο στον καβαλλάρη. Όταν έπιανε βροχή άνοιγαν γρήγορα- γρήγορα, για να σκεπαστεί ο καπνός. Βλ. Δ. Λουκόπουλου, ό.π., σσ. 362-363. Βλ. επίσης, Λ. Ψαλτοπούλου, *Ο καινός*, ό.π. σσ. 24-25, Εμ. Ανάση, ό.π., σ. 109-111 και Μ. Πασχαλίδη, ό.π., σσ. 53-54.

⁸⁵Προφορική συνέντευξη του Θ.Ν.

⁸⁶ Το "ξεκόλλημα" ή "τίναγμα" ήταν μια ακόμα διαδικασία που σκοπό είχε το καλύτερο λιάσιμο του καπνού και τη βελτίωση της ποιότητάς του. Συνήθως η εργασία αυτή γίνονταν το πρωί, τις μέρες που είχε δροσιά και μαλάκωνε ο καπνός. Με το "ξεκόλλημα" ασχολούνταν κυρίως οι γυναίκες. Όταν υπήρχε γιαγιά στο σπίτι αναλάμβανε αυτή το "τίναγμα" του καπνού στις λιάστρες, αφού δεν μπορούσε να πάει στο χωράφι για το μάζεμα. Έτσι σ' αυτή τη διαδικασία ήταν εξαιρετικά χρήσιμη η βοήθεια των γονιών και των πεθερικών. Αν δεν υπήρχαν γέροι αναλάμβαναν οι ίδιοι οι νοικοκυραίοι, κατά την επιστροφή τους από το καπνοχώραφο, όταν γύριζαν κουρασμένοι από το μάζεμα του καπνού.

Η Σ.Κ. αφηγείται: *Τα βαντάκια τάφκίαναμε κι οι γυναίκες κι οι άντρες. Αμα ξεραίνονταν καλά κι έρχινε δροσιά το πρωί, σκωνόστανε, είχαμε και το ξεκόλλημα τότε. Τώρα ούτε ξεκολλάνε, ούτε τίποτα. Φύλλο,*

καλύτερη αποξήρανση και να μη μείνουν τα φύλλα πρασινωπά, αλλά να έχουν όλα ομοιόμορφο χρώμα: "λίρα" ή "κεχριμπάρι", για να αναφέρουμε τις λέξεις που χρησιμοποιούν οι έμπειροι καπνάδες. Πρόκειται για ένα χρώμα δείκτη της εξαιρετικής ποιότητας του καπνού, το οποίο τα προκαλέσει τη θετική εκτίμηση και επομένως την καλή βαθμολογία, με αποτέλεσμα την ανάλογη τιμή από το καπνεμπόριο, που είναι και ο επιδιωκόμενος στόχος των καπνοπαραγωγών.

Οι καλοκαιρινές ξαφνικές βροχοπτώσεις δημιουργούσαν αναστάτωση και πανικό. Οι προφορικές μαρτυρίες⁸⁷ ανδρών και γυναικών αναφέρονται στην αγωνία και στην προσπάθεια των παραγωγών να προστατέψουν το προϊόν του μόχθου τους⁸⁸ και να μην το χάσουν ύστερα από τόσες κουραστικές εργασίες.

φύλλο τότε πέραες το καπνό. Δεν τα θυμάσαι εσύ; Να 'ναι ξεκολλημένα. Οι έμποροι δεν τα παίρνανε άμα ήκανε... έπρεπε να 'ναι περιποιημένα κι άμα είχε κάνα μαύρο, άμα είχε κανά μικρό μέσα να τα πετάξεις. Ξεκαθάρισμα κι γέροντανε πιο καλό, έκανε πιο καλό χρώμα. Άμα τάφνες αζεκόλλητα ήταν κολλημένα τα φύλλα όλα. Τούθελανε περιποιημένο οι έμποροι..."

Προφορική συνέντευξη της Σ.Κ.

⁸⁷ Η Σ.Κ. αναφέρει: "Τα 'βανες στη λιάστρα [τα καπνά]. Άμα έπανε μια βροχή τη νύχτα άντε να σκωθείς να τα σκεπάσεις! Τώρα τελευταία βήκανε τα νάιλα και τα πανιά. Παλιά με τα ρούχα πόυχαμε, αυτά πόσφρωναμε κάτ' τσ' βελέτζες, τα αυτά, να σκεπάσεις τον καπνό. Τι να σκεπάσεις! Τυραγνιά! Μετά π' βήκανε όμως τα πανιά ήτανε πιο καλά. Τράβαες τα πανιά, αλλά κι αυτό τυραγνιά ήτανε. Να σε σκάνε τη νύχτα άμα συννέφιαζε και μπουμπούνιζε: σήκω, σκωθείτε! Και να φ'σάει κι αέρας, εκεί π' τάβαναμε εμείς και να παίρνει τα πανιά και τα νάιλα και να μ'κάνει ο μακαρί(η)ς ο άντρας μ': Τράβα!- Δε μπουρού μωρές! Και ήταν και λίγο βλάσφημος αυτός. Τράβα! Να μην πω τι... Οι Ξηρομερίτες βλαστήμαγανε! Τυραγνιά παιδάκι μ' ήτανε, τυραγνιά τα καπνά..."

Ο Δ. Λουκόπουλος γράφει επίσης: «Για μια στιγμή δίχως να το περιμένεις έρχεται η μπόρα κι αλλοίμονο στον καπνοφύτη! Αν βραχούν οι αρμάθες που έχει κρεμασμένες στη λιάστρα του, πάει χαμένος ο άνθρωπος! [...]. Είδε σταλαματιές, χύνεται χέρι, χέρι, το ξαπλώνει (το πανί) και το τεντώνει με τα σκοινιά που είναι δεμένα στις άκρες του. Στρατιωτική σκηνή μακρουλή θαρρείς πως βλέπεις τότε στημένη. Το νερό της βροχής μια χαρά χύνεται έξω σαν από αστρέχα' το παίρνουν τ'αυλάκια που έχει σκάμει από το ένα και το άλλο μέρος του κρεββατιού και το διώχνουν μακριά. Γλιτώνει ο καπνός!». Δ. Λουκόπουλου, ό.π., σ. 365.

Στο μυθιστόρημα του Τούρκου συγγραφέα Νετζατή Τζούμαλι διαβάζουμε σχετικά: «Ήταν οι τελευταίες μέρες του Αυγούστου. Τα ούτσια και τα νίπια του καπνού είχαν απλωθεί για στέγνωμα. Ένα σύννεφο βροχής σκέπασε τα χωράφια. Κουβάλησαν από τα τσαρδάκια τους ό,τι είχαν, κιλίμια, ψάθες, παπλώματα και προσάτεψαν από τη νεροποντή αυτά τα καπνά που πάσκιζαν τώρα να τα πουλήσουν. Είχαν περάσει τη νύχτα κάτω από τα υγρά τσαρδάκια τους, χωρίς σκεπάσματα, τουρτουρίζοντας μαζί με τα παιδιά τους...". Βλ. Νετζατή Τζούμαλι, Πικρός καπνός, μτφ. Π. Μάρκαρη, εκδ. Θεμέλιο, 1979, σ. 189.

⁸⁸ Θυμάμαι στο χωριό Μαχαιρά Ξηρομέρου, που δεν είχανε όλοι οι παραγωγοί τα κατάλληλα καπνόπανα και όταν έπανε βροχή, αναγκάζονταν οι νοικοκυρές να βγάλουν από το γοίκο τους, μανιανιές, κουρελούδες, κουβέρτες, ό,τι είχαν. Τα ρούχα από το νερό βάραιναν πολύ και καμιά φορά έσπαγαν τα ξύλα ή κόβονταν οι αρμάθες από το βάρος. Τότε έτρεχαν άνδρες και γυναίκες μέσα στη βροχή να μαζέψουν τις αρμάθες, να σώσουν το βιός τους!

Σε περιπτώσεις που ο παραγωγός δεν είχε χώρο να κρεμάσει τις αρμάθες και οι λιάστρες δεν επαρκούσαν, χρησιμοποιούσε ένα άλλο τρόπο αποξήρανσης για τις μισοξηραμένες, τις μελίχρωρες αρμάθες: το σιργί.⁸⁹ Έστρωνε δηλαδή αυτές τις αρμάθες τεντωμένες στο έδαφος δυο τρεις μέρες από τη μια και από την άλλη πλευρά, ώστε να λιαστούν καλά και να αποκτήσουν το επιθυμητό χρώμα. Όταν οι αρμάθες στο σιργί ή στη λιάστρα, αποξηραθούν, μια μέρα με δροσιά πρωί-πρωί,, αρχίζει η βαντακοποίησή τους, με την οποία ασχολούνται άνδρες και γυναίκες και φυσικά πολλές φορές βοηθούν και τα παιδιά. Η διαδικασία αυτή γίνεται ως εξής: Πιάνουν μαζί έξι-εφτά αρμάθες από τις αγκλίτσες, τις διπλώνουν γυρίζοντάς τες προς τα πάνω, στρίβουν τις άκρες όλες μαζί, κόβουν τις αγκλίτσες,⁹⁰ τις κομποδιάζουν μετά στην άκρη μόνο μιας αγκλίτσας κι έτσι γίνεται ένα τόπι καπνός, το βαντάκι⁹¹ (εικόνα 25).

Βαντάκια γίνονται και με πέντε και με εφτά και εννιά αρμάθες αναλόγως. Αν "κρατάει" ο καπνός, δηλαδή είναι μελίχλωρος, κρεμάνε τα βαντάκια από τον καβαλάρη του κρεβατιού για να λιαστούν λίγες μέρες ακόμα. Εκεί κρεμασμένα τα βλέπει ο ήλιος καλύτερα και ο καπνός παίρνει ένα χρώμα γλυκύτερο.

Μετά από όλες αυτές τις φροντίδες, ένα πρωί με δροσιά πάντα για να μη φθείρεται ο καπνός, τα βαντάκια μεταφέρονται στην αποθήκη ή το ταβάνι του σπιτιού αράδα –αράδα.⁹² Εκεί παραμένουν μέχρι το Φθινόπωρο, οπότε αρχίζει η χωρική επεξεργασία και η δεματοποίησή τους, που είναι το τελικό παραγωγικό στάδιο.

Αξίζει να αναφέρουμε, όπως προκύπτει από τις προφορικές μαρτυρίες, ότι ο καπνός στη μορφή βαντακιού, ήταν ένας τρόπος ενίσχυσης της εκκλησίας, της ενορίας των καπνοπαραγωγών. Προσφέρονται ως ευχαριστία στον Άγιο για τις

⁸⁹ Αθ. Γ. Καραβέργου, ό.π., σ.111 και 122, σημ. 30, Εμ. Ανάση, ό.π., σσ. 114-115 και Κ. Παρασκευόπουλου, ό.π., σ.73.

⁹⁰ Αγκλίτσες είναι μια ονομασία που χρησιμοποιείται στο Αγρίνιο και την ευρύτερη περιοχή. Κατά τύπους βέβαια η ονομασία ποικίλει. Βλ. Αθ. Καραβέργου, ό.π., σ.124, σημ. 40.

⁹¹ Η ονομασία "βαντάκια" χρησιμοποιείται στην περιοχή Αγρινίου.Αλλού τα λένε: σαντάλια, κιοντέδες, τόπια κ.ά. Βλ. στο ίδιο, ό.π., σ.124, σημ. 40.

⁹² Η προσωπική εμπειρία μου, αλλά και οι αφηγήσεις των πληροφορητών, καταγράφουν την αποθήκευση των βαντακιών και των δεμάτων αργότερα, μέσα στο σπίτι, εξαιτίας της έλλειψης αποθηκευτικών χώρων.

Μια λογοτεχνική περιγραφή δίνει η Μαρία Καρδάτου: «*Η Σουζάνα τρόπωνε σαν το ποντίκι στις αποθήκες του καπνού, που τις είχαν στο κάτω πάτωμα. Εκεί ήταν κρεμασμένα τα ξεραμένα καπνά σε αρμαθιές, απ' τα δοκάρια ψηλά. Η μυρωδιά ήταν πολύ βαριά και τη ζάλιζε λίγο, αλλά της άρεσε εκεί, γιατί είχε απόλυτη ησυχία, μυρωδιά παράξενη αλλά ελκυστική...*». Από: Μ. Καρδάτου, *Το πικρό λουλούδι του καπνού*, ΑΣΕ' Α.Ε., σ. 31

ανάγκες του Ναού του. Χαρακτηριστικά αναφέρεται η περίπτωση του Παπαποστόλη ο οποίος για την ανέγερση του νέου Ναού Αγ. Χριστοφόρου στράφηκε στους καπνοκαλλιεργητές για να μαζέψει βαντάκια.⁹³

Βαντάκια επίσης δίνονταν σε εράνους για συνδρομή ανθρώπων που είχαν υποστεί ζημιά λόγω πυρκαγιάς, πλημμύρας κλπ., αλλά και για ενίσχυση συλλόγων, όπως για παράδειγμα του Παναιτωλικού.⁹⁴

Αξιοσημείωτο είναι επίσης, όπως προκύπτει από τη μελέτη των προφορικών μαρτυριών, ότι τα βαντάκια συνήθως τα κρεμούσαν στο χώρο που κατοικούσαν οι ίδιοι οι παραγωγοί, λόγω έλλειψης αποθηκευτικών χώρων προφανώς. Άνθρωποι και βαντάκια λοιπόν στοιβαγμένοι σε ένα μικρό χώρο, που χρησίμευε ως κουζίνα, υπνοδωμάτιο και αποθήκη μαζί. Οι οικογένειες ζούσαν με τη μυρωδιά και τη νικοτίνη του καπνού, που είχε τρυπώσει σε κάθε γωνιά και είχε γίνει ένα με την ανάσα τους, μη μπορώντας να κάνουν διαφορετικά, αφού αυτό το προϊόν ήταν η "ζωή τους" όπως λένε χαρακτηριστικά και έπρεπε να το προστατέψουν με κάθε τρόπο.

Διαπιστώνεται λοιπόν ότι οι καπνοπαραγωγοί με σχολαστικότητα και ιδιαίτερη περιποίηση, φρόντιζαν τον καπνό, χωρίς να υπολογίζουν κόπο και αϋπνία, αλλά ούτε και τις συνέπειες που πιθανόν είχε η συνύπαρξή τους στον ίδιο χώρο, μερόνυχτα, με τα βαντάκια και αργότερα με τα δέματα του καπνού.

⁹³ Κ. Κακαβιά, *Μνήμη Παπαποστόλη*, εκδόσεις Ίβυκος, Αγρίνιο 2005 σσ. 10,44,81,131. Εδώ καταθέτω και την προσωπική μου μαρτυρία από το χωριό Μαχαιρά Ξηρομέρου: Θυμάμαι που περνούσαν ένα δύο άτομα και μάζευαν καπνό σε βαντάκια για τον Άη Γιώργη. Οι γυναίκες μαζεύονταν και τα "έστρωναν", τα έκαναν στοίβες δηλαδή, μέσα στο χώρο της εκκλησίας. Δεν ξέρω πως γινόταν η πώληση βέβαια, θυμάμαι όμως ότι ο παπάς ανακοίνωσε στο εκκλησίασμα τις ανάγκες του ναού, οι οποίες θα καλύπτονταν από αυτά τα έσοδα. Κάτι ανάλογο συνέβαινε με τη συγκέντρωση των δερμάτων από τα αρνιά και τα κατσίκια που έσφαζαν οι χωριανοί μου το Πάσχα. Και μάλιστα τα τελευταία χρόνια που εξέλειπαν αυτές οι συνήθειες, οι άνθρωποι τις αποζητούσαν γιατί ήθελαν να προσφέρουν στον Άγιο. Επίσης να προσθέσω και κάτι ακόμα για τα βαντάκια: Όταν κάποτε ένας συγχωριανός μας έπαθε ζημιά, κάηκε το σπίτι του και μαζί τα καπνά που είχε κρεμασμένα στα δοκάρια, όλοι του πρόσφεραν από ένα ή δυο βαντάκια για να τον συνδράμουν. Κάτι ανάλογο είπαν οι πληροφορητές ότι συνέβαινε και στο Αγρίνιο. Όταν κάποιου πλημμύριζε η αποθήκη κλπ. οι κάτοικοι τον ενίσχυαν ο καθένας όσο μπορούσε δίνοντάς του καπνό.

Στο αρχείο του ναού Αγίου Χριστοφόρου, καταγράφεται ότι στις 3/12/1936, εξουσιοδοτείται ο ταμίας της Ε. Επιτροπής Χρ. Κομπορόζος «να λάβει εκ του υποκαταστήματος της Αγροτικής Τραπεζίης Αγρινίου Πλασματικών δάνειον 27.000 δρχ., δυνάμει της δηλώσεως καπνού, εξ' οκάδων 1576, προερχόμενον εξ' εράνου», από την ανακοίνωση του Ιω. Κωστάκη: «Ο Νέος Άγιος Χριστόφορος –Θεραπευτήριο αναγκών» στην ημερίδα 6 Μαΐου 2007 που διοργάνωσε το Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αγρινίου και η Ένωση Θεολόγων νομού Αιτωλοακαρνανίας με θέμα: «Ο Άγιος Χριστόφορος και η πόλη του Αγρινίου».

⁹⁴ Η πληροφορία από προφορική μαρτυρία, Αρ. Μπαρχαμπά.

Η Στ.Κ αφηγείται την βιωμένη εμπειρία της σχετικά με την αποθήκευση του καπνού:

"Άλλοι είχανε αποθήκες κι άλλοι δεν είχανε. Και μεσ' τα σπίτια π' κοιμόμαστανε παιδάκι μ' εμείς. Δεν είχανε μπόλικά σπίτια τότε ο κόσμος, ούτε αποθήκες. Ούτε δάνεια έπαιρνανε τότε να φκιάσνε αποθήκες... Η μυρωδιά; Μας ενοχλούσε και μας παρενοχλούσε, αλλά τι νάκανες; Αυτό ήταν η ζωή σου! Μπόργες να τα πετάξεις;

Νάχεις τα δέματα εκεί μέσα και να κοιμόνται και τα παιδιά σ'. Και μ' λέει κάποτε ο έμπορας πούρθε από δω, ο Αντωνόπουλος, πόπαιρνε καπνά. Λέει: Εδώ μέσα κοιμόνται και τα παιδιά σας κυρά Σταθούλα; Εδώ μέσα, τα να κάνουμε; Τι νά κάνει; Μετά εφκιάσαμε μιαν αποθήκη".⁹⁵

1.4.8 Οι δεματοδέτες και τα δέματα. Δεματοποίηση: Είναι το στάδιο εκείνο κατά το οποίο, αφού προηγηθεί η χωρική διαλογή των καπνών, δηλαδή η απόρριψη των άχρηστων φύλλων (σάπια, καμένα, μαύρα κλπ.) ακολουθεί η συσκευασία σε "χωρικά" λεγόμενα δέματα. Σκοπός της συσκευασίας του καπνού είναι να δημιουργηθούν κατάλληλες συνθήκες για την ομαλή συντήρηση και ζύμωσή του, ενώ παράλληλα εξοικονομείται αποθηκευτικός χώρος και διευκολύνεται η μεταφορά χωρίς φθορές και η περαιτέρω μεταχείριση και επεξεργασία του προϊόντος. Η διαδικασία αυτή γίνεται κατά το φθινόπωρο ή στην αρχή του χειμώνα, που υπάρχει κατάλληλη υγρασία ώστε να μην φθείρεται κατά την ποιοτική διαλογή και δεματοποίηση ο καπνός.

Με τις πρώτες φθινοπωρινές βροχές, αφού μαλακώσουν τα φύλλα αρχίζει η φάση της διαλογής και οι διαλεγμένες πια αρμάθες καπνού τοποθετούνται σε μια στοίβα ή "μπασκί", όπως λέγεται στη γλώσσα των παραγωγών, στο δάπεδο της αποθήκης ή του σπιτιού. Η στοίβα έχει πλάτος όσο και το μήκος της αρμάθας και

⁹⁵ Προφορική συνέντευξη της Στ.Κ. Και ο υπέργηρος Λεωνίδας λέει: "[Για τα βαντάκια] είχαμε καλύβες, κατώια, ανάλογα ό,τι είχε ο άνθρωπος, στο σπίτι'. Στριμώχνοντανε ο κόσμος τότενε. Κρέμαε κι στο σπίτι' βαντάκια κι απ' κάτ' κοιμόντανε πολλοί. Κι απ'ε βρώμαε... Εδώ περάς εδώ απόξ' απ' τσ' αποθήκες κι μυρίζ' εδώ ο τόπος, κι έτσ' κι εκεί. Κι τότε πολλά σπίτια δεν είχανε μέσα τζάκια, με ματέρια ήταν τότε τα σπίτια, κι έφκιανανε μια γωνιά εκεί με πέτρες στο σπίτι' κι έφκιανανε τ' γάστρα ο κόσμος. Κι ανάβανε τ' φωτιά κι καπίνιζε όλο το σπίτι'...

Μας πείραζε. Κι ποιος ρώταε; Έτσι ήτανε τα πράματα τότε παλιά. Τώρα έγιναν αλλιώς. Τότες κοιμόντουσαν μέσα σ' ένα δωμάτιο μ'σαφραίοι, σπιτικοί, ένα δωμάτιο σπίτι' είχανε πολλοί, δεν είχανε... Ήτανε στριμωγμένα τα πράματα. Ήτανε η ζωή τέτοια. Δεν ήταν εξελιγμένα". Προφορική συνέντευξη του Δ.Κ.

μάκρος περίπου 2-10 μέτρα, ύψος ανάλογο με τις διαθέσιμες αρμάθες, που συνήθως δεν ξεπερνά το 1,5 μέτρο.⁹⁶ Πρόκειται για το "χειμερινό" μπασκί, προς διάκριση με το "καλοκαιρινό μπασκί", το οποίο εφαρμόζεται για τη φύλαξη ορισμένων ποικιλιών καπνού μετά την αποξήρανσή τους (Σαμψούς, μυρωδάτα Σμύρνης, κ.ά.).⁹⁷ Μετά τη χωρική διαλογή ακολουθεί η συσκευασία των καπνών σε "χωρικά" δέματα (από το καπνεμπόριο θα συνεχιστεί η εμπορική διαλογή και τα "εμπορικά" δέματα αντίστοιχα).

Με τη χωρική δεματοποίηση ασχολούνται άνδρες και γυναίκες με ιδιαίτερη φροντίδα και προσοχή. Για την τεχνική και την άψογη εμφάνιση του δέματος (εικόνα 26) ιδιαίτερα υπεύθυνος είναι ο δεματοδέτης, ο οποίος διαθέτει μεγάλη πείρα, γνώση και προσοχή, για τη σωστή τοποθέτηση των αρμαθών στο ξύλινο καλούπι, προκειμένου να επιτευχθεί το καλύτερο αποτέλεσμα της συσκευασίας η οποία φυσικά δίνει την πρώτη εικόνα στον καπνέμπορο, κερδίζοντας τη θετική άποψή του τουλάχιστον ως προς την περιποίηση του παραγωγού στο προϊόν του, που πιστοποιείται με την άψογη εμφάνιση του δέματος.⁹⁸

Για τη δεματοποίηση ακολουθούνται κυρίως δύο τρόποι συσκευασίας των οποίων χρησιμοποιούνται: α) σε δεσμίδες (παστάλια) και β) σε αρμάθες (αρμαθόδεμα). Στο πρώτο, με το οποίο συσκευάζονται οι αρωματικές ποικιλίες καπνού, διακρίνουμε το "καλό παστάλι" όταν η ποιοτική διαλογή γίνεται σε 1η και 2^η ποιότητα, και το "σειρά παστάλι" όταν το εμπορεύσιμο εμφανίζεται ενιαίο. Κατά το δεύτερο τρόπο σε αρμαθόδεμα συσκευάζονται οι ουδέτερες ποικίλες και οι εκείνες της Κεντρικής και Νότιας Ελλάδας. Στο αρμαθόδεμα τα καπνόφυλλα παραμένουν απλωμένα και δεν αφαιρείται ο σπάγκος αρμαθιάσματος. Παραλλαγή του αρμαθοδέματος αποτελεί το λεγόμενο "καλούπι" κατά το οποίο δεματοποιούνται όσα καπνά αποξηραίνονται με το σύστημα Σμύρνης, (Σαμψούς, μυρωδάτα Σμύρνης) και το οποίο ως χαρακτηριστικό έχει τις πολλές σειρές αρμάθων κατά οριζόντια στρώση 3-5, και τη μεγαλύτερη πίεση δεματοποίησης, πρέσα.⁹⁹

⁹⁶ Βλ. Κ. Παρασκευόπουλου, *ό.π.*, σ.85.

⁹⁷ Βλ. Α. Πάγγου, «Χωρική επεξεργασία», στο: Οδηγός Καλλιέργειας Καπνού, *ό.π.*, σσ. 170-171.

⁹⁸ Αθ. Γ. Καραβέργου, *ό.π.*, σ.114 και 129 σημ. 62. Βλ. Θ. Ανδρεάδη, *Σκέψεις γύρω από το σύγχρονο πρόβλημα του Ελληνικού καπνού*, Αθήναι 1967, σσ. 55-62, όπου αναπτύσσεται λεπτομερώς το θέμα της διαλογής και χωρικής δεματοποίησης του καπνού.

⁹⁹ Βλ. Α. Πάγγου, «Χωρική επεξεργασία καπνού, *ό.π.*, 171-172.

Η χωρική συσκευασία του καπνού, που διέπεται από τις διατάξεις του νόμου 1193/1938, υπήρξε από τη λήξη του πολέμου και την ανάπτυξη της παραγωγής ένα από τα προβλήματα, που προκάλεσαν μεγάλες προστριβές και αντιδικίες μεταξύ των ενδιαφερομένων τάξεων: Παραγωγών - Καπνεμπόρων. Το περιποιημένο δέσιμο του καπνού, η καθαριότητα και η παστρική δουλειά, η άψογη εμφάνιση του δέματος προδιέθεταν θετικά τους εμπόρους και αποτελούσε την καλύτερη διαφήμιση για τον καπνοπαραγωγό. Ο Εθνικός Οργανισμός Καπνού προσπαθούσε με διάφορους τρόπους από τη σύστασή του και μετά να καθοδηγεί τους παραγωγούς προκειμένου να πετύχουν την καλύτερη συσκευασία των καπνών τους.¹⁰⁰

Μετά την δεματοποίηση τα δέματα μεταφέρονται σε ένα μέρος της αποθήκης, όπου ο παραγωγός έχει ετοιμάσει ειδικό σιδερένιο ή ξύλινο υπόστρωμα το "πατάρι" ή "κρεβάτι"¹⁰¹ στο οποίο τοποθετούνται με τη σειρά, το ένα πάνω στο άλλο. Από τον αποθηκευτικό χώρο του παραγωγού αντιλαμβάνεται κανείς την νοικοκυροσύνη του και την ιδιαίτερη φροντίδα του για τον καπνό.¹⁰²

Ο φροντίδες όμως δεν σταματούν με τη δεματοποίηση, αλλά συνεχίζονται προκειμένου να προφυλαχτούν τα δέματα από διάφορους κινδύνους (βιολογικές αλλοιώσεις, έντομα αποθηκών, ευρωτιάσεις)¹⁰³ μέχρι την εμπορία τους. Γι' αυτό ο παραγωγός αερίζει κατάλληλα τον αποθηκευτικό χώρο, ανοίγει τα δέματα για να εξετάσει την κατάστασή τους και κατά διαστήματα τα αντιστρέφει (αλαμπούρα). Ζει διαρκώς με την αγωνία της συντήρησής του καπνού μέχρι την πώληση και παραλαβή τους από τον καπνέμπορα.

1.4.9 Η βαθμολογία: «Ήρθαν οι έμποροι...». Η βαθμολόγηση του καπνού, σημαίνει την αξιολόγηση και την κατάταξή του σε βαθμολογικούς πίνακες, ανάλογα με την ποιότητά τους, σύμφωνα βέβαια με την εκτίμηση των ειδικών των "εκτιμητών". Αρχίζει μετά την περίοδο δεματοποίησης και διαρκούσε μέχρι τα

¹⁰⁰ Βλ. Περιοδικό Δελτίον, Εθνικού Οργανισμού Καπνού, Νοέμβριος 1961 Αθήναι, σ. 7.

¹⁰¹ Το "κρεβάτι" αυτό οι παραγωγοί κυρίως οι άνδρες, το φτιάχνουν με πολύ προσοχή, γιατί πάνω σε αυτό θα εναποθέσουν τη σοδειά τους, τον κόπο και ιδρώτα μιας χρονιάς, μέχρι την πώλησή του.

¹⁰² Από τον αποθηκευτικό χώρο και την κατασκευή του κρεβατιού και το στοίβαγμα του καπνού πάνω σ' αυτό φαίνεται η νοικοκυροσύνη του παραγωγού που είναι η πρώτη εξωτερική διαπίστωση. Σπάνια θα συναντήσει κανείς καλό καπνό σε χέρια "κακού" παραγωγού. Βλ. Αθ. Καραβέργου ό.π., σ. 130, σημ. 66. Εδώ ταιριάζει ο λαϊκός λόγος: "καλό τυρί σε σκυλίσιο δερμάτι" ή "καλό τυρί σε σκύλινο τομάρι", όπως λένε στα χωριά Ξηρομέρου Αιτ/νίας.

¹⁰³ Βλ. Α. Πάγγου, «Χωρική επεξεργασία καπνού», ό.π., σσ. 173-174.

Χριστούγεννα ή και αργότερα κάποιες φορές. Η μέρα της βαθμολογίας ήταν από τις πιο σημαντικές για τους καπνοπαραγωγούς και αποτελούσε κοινό θέμα συζήτησης για μικρούς και μεγάλους. Από τις προηγούμενες ημέρες, ο μεσίτης που μεσολαβούσε ανάμεσα στους παραγωγούς και τους εμπόρους σχετικά με την πώληση και αγορά του καπνού, φρόντιζε να ενημερωθούν οι παραγωγοί για την έναρξη της βαθμολόγησης.¹⁰⁴ Και τότε οι γυναίκες αναλαμβάνουν μια σειρά εργασίες, όχι μόνο στο χώρο της αποθήκευσης του καπνού, αλλά γενικότερα στο σπίτι και στην αποθήκη, για να προκαλέσουν τη θετική διάθεση των βαθμολογητών.¹⁰⁵ Συνήθως τα συνεργεία βαθμολόγησης αρχίζουν από το πρωί τη διαδικασία. Οι καπνοπαραγωγοί και το προϊόν τους εξαρτώνται από την εκτίμηση των ειδικών, που σε κάποιες περιπτώσεις, όπως προκύπτει από τις προφορικές μαρτυρίες, δεν ήταν αντικειμενική.

Η βαθμολογία διεκπεραιώνεται ως εξής: όταν το συνεργείο επισκεφτεί το σπίτι ενός παραγωγού, ο εξπέρ¹⁰⁶ ειδικός τεχνίτης και εκτιμητής της εμπορικής εταιρείας, κάθεται σε μία καρέκλα συνήθως κοντά στην πόρτα ή στο παράθυρο για να έχει καλό φωτισμό και του φέρνουν οι εργάτες από τη στοίβα ένα-ένα δέμα καπνού τα οποία ελέγχει (εικόνα 27). Βγάζει έξω από το κάθε δέμα ένα κομμάτι αρμάθα, το ξεφυλλίζει και παρακολουθεί το χρώμα, την ποιότητα και την κατάσταση του καπνού. Έπειτα ελέγχει άλλο, το επόμενο κλπ. Του φέρνουν, ένα από κάθε "χέρι" καπνού και όταν ελέγξει όλα τα "χέρια" σχηματίζει άποψη για τον καπνό του παραγωγού. Η σημείωση των δεμάτων γίνεται σε ειδικό σημειωματάριο, "το μπλοκ βαθμολογίας", με παράλληλες γραμμές. Κάθε ελεγχόμενο δέμα κατατάσσεται στην αντίστοιχη

¹⁰⁴ Από στόμα σε στόμα διαδίδεται ο ερχομός τους. "*Ηρθαν οι εμπόρ*". Μια είδηση που αν και την περιμένουν οι παραγωγοί, ωστόσο τους αναστατώνει πολύ. Τέτοιες ώρες η ελπίδα και η απελπισία είναι δύο συναισθήματα, που εύκολα αλλάζουν μέσα τους. Ελπίζουν ότι θα πάρουν καλό βαθμό και επομένως θα καλοπουλήσουν τη σοδειά τους και απελπίζονται όταν οι εκτιμητές βαθμολογούν τα καπνά με χαμηλό βαθμό, που σημαίνει ανάλογη τιμή πώλησης.

¹⁰⁵ Δακτυλογραφημένες σημειώσεις Ν. Κατσακιώρη, Δ/ντή Ε.Ο.Κ.Αγρινίου. Εδώ να καταθέσω την εμπειρία μου από το χωριό, όπου με αγωνία και χτυποκάρδι όλη η οικογένεια περίμενε τους βαθμολογητές. Ιδιαίτερα οι γυναίκες, οι οποίες μετέφεραν και σε μας τα παιδιά τότε, αυτά τα συναισθήματα. Οι γυναίκες επίσης δεν παραλείπουν επίσης την επίκληση στο Θεό σε τούτη την κρίσιμη φάση, για να πετύχουν καλή βαθμολόγηση και επομένως καλύτερη τιμή πώλησης του προϊόντος του μόχθου τους. Εξάλλου η επίκληση στο Θεό, γίνεται πριν από κάθε φάση της παραγωγής τους. Βεβαίως και στο χωριό αναφέρονται περιπτώσεις που η βαθμολογία εξαρτώνταν όχι τόσο από την ποιότητα, όσο από "τις σχέσεις" με το μεσίτη κυρίως, που ήταν ο διάμεσος μεταξύ παραγωγού – καπνεμπόρου.

¹⁰⁶ Οι τεχνικοί αυτή των Εταιρειών, οι «εξπέρ», παρακολουθούν όλες τις φάσεις της εμπορικής επεξεργασίας του καπνού. Από την παραλαβή του ως παραγωγικό δέμα ως την τελική του συσκευασία σε εμπορικό. Βλ. Αθ. Καραβέργου, ό.π., σ.130, σημ. 70.

βαθμολογική κλίμακα. Αφού ολοκληρωθεί η κατάταξη σημειώνεται στο τέλος το όνομα του παραγωγού και συνεχίζει το συνεργείο στον επόμενο παραγωγό.

Η μελέτη της βαθμολόγησης γίνεται αργότερα στα κεντρικά γραφεία της εταιρείας. Η δουλειά του εκτιμητή στη φάση αυτή, είναι να βαθμολογήσει, όσο γίνεται περισσότερα καπνά και να κάνει δειγματοληψία, για να αποφασίσει στη συνέχεια ο έμπορας, που θα εστιάσει το ενδιαφέρον του και από ποιους παραγωγούς θα αγοράσει καπνά. Όταν γίνει η επεξεργασία του βαθμολογίου από τους αρμόδιους στην κάθε εμπορική Εταιρεία, στέλνονται στους μεσίτες οι βαθμολογικές καταστάσεις, οπότε κάθε παραγωγός μπορεί να πληροφορηθεί σε ποια κατηγορία βαθμολογίας έχει κατατάξει η εταιρεία τον καπνό του και φυσικά να κάνει τις ανάλογες διαπραγματεύσεις με τους εμπόρους για την πώληση του καπνού.

1.4.10. Η Καπνοπώληση: Οι έμποροι, οι μεσίτες και οι παραγωγοί. Μετά την αποστολή των βαθμολογικών καταστάσεων και την ενημέρωση των παραγωγών σχετικά με την κατάταξη του καπνού τους στην ανάλογη κατηγορία βαθμολογίας, φτάνουν και οι πρώτοι έμποροι για την αγορά των απαραίτητων καπνών ανάλογα με τις ανάγκες της εταιρείας τους. Αρχικά οι αγορές ήταν ελεύθερες και δεν υπήρχαν οι περιορισμοί που μπήκαν αργότερα μετά την ίδρυση των Εφορειών Καπνού¹⁰⁷ στη συνέχεια με τη σύσταση του Ε.Ο.Κ.¹⁰⁸

Με το άνοιγμα της καπναγοράς η αγωνία των παραγωγών κορυφώνεται¹⁰⁹ από τη μεριά των εμπόρων¹¹⁰ και των μεσιτάδων,¹¹¹ υπάρχει συνδυασμός κινήσεων και

¹⁰⁷ Οι Εφορείες Καπνού παρακολουθούσαν την εφαρμογή της Καπνικής νομοθεσίας σε όλα τα στάδια από την παραγωγή μέχρι τη διάθεση του προϊόντος στο εμπόριο. Στο ίδιο, ό.π., σ.131.

¹⁰⁸ Ο Εθνικός Οργανισμός καπνού ιδρύθηκε με το νομοθετικό διάταγμα 3758/1957, με σκοπό την παρακολούθηση γενικά του ελληνικού καπνού, την παρέμβαση στις αγορές για την ισορροπία της καπνικής πολιτικής, που παρακολουθείται από την κυβερνητική πολιτική καπνού. Μεριμνούσε για τη διαφήμιση και τη συγκέντρωση στατιστικών στοιχείων για τα καπνά. Βλ. στο ίδιο ό.π., σ.132.

¹⁰⁹ Ο Ν. Τζούμαλι στο μυθιστόρημά του αποδίδει την αγωνία των παραγωγών σε όλη τη διάρκεια της δουλειάς τους και ιδιαίτερα κατά την πώληση του προϊόντος του μόχθου τους. Παρουσιάζει επίσης ολόκληρη την κοινωνία της πόλης, της οποίας ο πληθυσμός, εκτός από τις αρχές και τους ανώτερους υπάλληλους, είχε σχέση με τα καπνά: "Οι κατώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι ήταν κατά κανόνα ντόπιοι. Οι υπάλληλοι του ταχυδρομείου, οι λογιστές, οι γραμματείς των δικαστηρίων και της εφορίας, όλοι τους ήταν παιδιά καπνάδων. Είχαν γίνει μισθωτοί για να εξασφαλίσουν κάπως τη θέση τους, μα οι γυναίκες τους, τα παιδιά τους, είχαν μείνει πάλι στα χωράφια. Οι διανομείς του ταχυδρομείου, οι τηλεγραφητές, αυτοί που πωλούσαν γραμματόσημα, άκουγαν όλα τα τηλεφωνήματα των εκτιμητών..." και αγωνιούσαν για τις τιμές. Ανάλογη κατάσταση επικρατούσε και στο Αγρίνιο, που το κύριο προϊόν ήταν ο καπνός

προσπάθεια αιφνιδιασμού των παραγωγών προκειμένου να αγοράσουν καλά καπνά σε συμφέρουσες τιμές. Σε αυτές τις διαπραγματεύσεις και τις πιέσεις που ενδεχομένως υφίστανται οι παραγωγοί, θα πρέπει να κρατήσουν την ψυχική ηρεμία και να δράσουν συνολικά και όχι μεμονωμένα, για να πετύχουν καλύτερες τιμές. Αν αντέξουν θα πουλήσουν τα καπνά τους σε καλές τιμές, διαφορετικά οι έμποροι θα αγοράσουν άριστα καπνά σε χαμηλές τιμές.

Πολλοί παραγωγοί καθώς διαπιστώνουν ότι οι προσφερόμενες τιμές δεν καλύπτουν ούτε τα χρέη τους, αρνούνται να πωλήσουν τα καπνά τους.¹¹² Όμως ο

και η τοπική κοινωνία εξαρτώνταν από την παραγωγή, επεξεργασία και εμπορία του. Βλ. Ν.Τζούμαλι, (μεφ. Π. Μάρκαρη), *Πικρός Καπνός*, εκδόσεις Θεμέλιο, 1979 σ. 55.

¹¹⁰ Οι έμποροι επιδιώκουν να πάρει τα καλύτερα καπνά σε χαμηλές τιμές. Αν πετύχουν αυτό τότε τα κατώτερα θα τα πάρουν με ακόμη χαμηλότερες τιμές. Έτσι κινούνταν το εμπόριο, σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες παραγωγών, οι οποίοι βίωσαν αυτές τις στρατηγικές του εμπορίου.

¹¹¹ «Οι μεσίτες του χωριού από τη στιγμή που θα πάρουν στα χέρια τους τις βαθμολογικές καταστάσεις των εμπόρων, αρχίζουν την προεργασία της αγοράς των καπνών: Πλησιάζουν τους παραγωγούς που έχουν τα άριστα καπνά και τους ενημερώνουν για τις διαθέσεις και προθέσεις των εμπόρων για τα καπνά τους. Η ενημέρωση αυτή γίνεται στο σπίτι του καπνά, που τον επισκέπτεται ο καπνομεσίτης ή στο καφενείο του χωριού. Πολλές εταιρείες ενδιαφέρονται πολύ για μερικά καπνά (αυτά πρέπει να αγοραστούν οπωσδήποτε), είναι ελάχιστα 2-3 μαζούλια. Στους παραγωγούς των καπνών αυτών από την αρχή υπόσχονται 3-5 δραχμές πάνω από την τελική τιμή, σαν πριμ ή "αέρα", όπως χαρακτηριστικά λένε. Τις ίδιες τιμές υπόσχονται και σ' όσους παραγωγούς έχουν άριστα καπνά και θα σπάσουν την τιμή στο χωριό. Οι πιο πάνω τιμές είναι εκτός των τιμών συμβολαίων και πληρώνονται μυστικά στους παραγωγούς (στο χέρι). Η προσπάθεια των μεσιτάδων προκειμένου να πάρουν τα καπνά των συγχωριανών τους, συνεχίζονται και δεν σταματούν παρά αφού τα αγοράσουν. Έτσι επισκέπτονται τους παραγωγούς νύχτα και τους ανακοινώνουν ότι στο τάδε χωριό οι καπνάδες τους έδωσαν με μια τιμή δείνα, για να τους αιφνιδιάσουν. Η εκμεταλλεύονται απρόβλεπτες έκτακτες ανάγκες τους,, όπως ασθένεια των μελών τους ή ζώων τους. Μηχανεύονται τα πάντα προκειμένου να πετύχουν τον σκοπό τους». Αθ. Καραβέργου, ό.π., σσ.132-133, σημ. 82.

Οι μεσίτες είναι οι άνθρωποι οι οποίοι μεσολαβούσαν ανάμεσα στους παραγωγούς και στους εμπόρους για τα καπνά "τσεμπέλια" που προορίζονταν για εσωτερική κατανάλωση. "Αυτοί είχαν καταστήσει να συμπεριφέρονται σαν τυραννίσκοι των παραγωγών. Οι ίδιοι κατάφεραν πολλές φορές να γίνουν και ισχυροί κομματάρχες, επειδή, εξαιτίας της αζητησίας των καπνών, έμεναν πάντα αρκετές ποσότητες καινών απούλητων επί δύο και τρία χρόνια στα χέρια των παραγωγών, που ήταν έτσι απόλυτα εξαρτώμενοι τους μεσίτες", από: Ευ. Παπαστράτου, *Η δουλειά και ο κόπος της*, (5^η έκδοση), Αθήναι 1995 σ. 84. Από προφορικές μαρτυρίες προκύπτει ότι οι μεσιτάδες, είναι αυτοί που προσπαθούν να πάρουν τα καπνά των συγχωριανών τους εξασφαλίζοντας κάθε συμφέρον του εμπόρου. Ξέρουν την οικονομική κατάσταση των παραγωγών, τις ανάγκες τους κλπ. και μηχανεύονται τα πάντα για να πετύχουν το σκοπό τους.

¹¹² Πολλά καπνά μένουν απούλητα και μια και δυο χρονιές. Η ποιότητά τους, αλλά και η απροθυμία των παραγωγών να πουλήσουν, γιατί οι τιμές δεν καλύπτουν τα έξοδα παραγωγής συντελούν στο να μένουν τα καπνά απούλητα. Βλ. Αθ. Γ. Καραβέργου, ό.π., σ.129, σημ. 64.

Σε μια τέτοια δύσκολη περίοδο βρέθηκαν οι καπνοπαραγωγοί στην περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας το 1962, με απούλητα τα καπνά της προηγούμενης χρονιάς και αποφάσισαν να κατέβουν για

απούλητος καπνός μιας σοδειάς, πέρα από τα οικονομικά δημιουργεί και άλλα πρακτικής φύσης προβλήματα. Εξάλλου ο καπνός δεν είναι από τα είδη που μπορούν να διατηρηθούν όπως το λάδι ή το κρασί, χωρίς να χάσει την ποιοτική και εμπορική αξία του. Για τούτο οι καπνοπαραγωγοί αναγκάζονται πολλές φορές να πουλήσουν ακόμα και σε χαμηλότερες τιμές.

Μετά την πώληση θα ακολουθήσει η παραλαβή και το ζύγισμα των καπνών.¹¹³

Ένα συνεργείο που αποτελείται: από το γραμματέα, το ζυγιστή, δυο εργάτες που ζυγίζουν και δυο που μεταφέρουν τα δέματα από την αποθήκη για να ζυγιστούν.

Υστερα από το ζύγισμα θα γίνει η φόρτωση, "το σήκωμα" του καπνού με προορισμό την αποθήκη του αγοραστή, που είναι συνήθως ο καπνέμπορας. Τα εκκαθαριστικά σημειώματα και ο τελικός λογαριασμός,¹¹⁴ "η πληρωμή" των καπνοπαραγωγών γίνεται αφού υπολογιστούν τα δάνεια (καλλιεργητικά και

διαμαρτυρία, "συλλαλητήριο" στο "Σαμάρι" κοντά στο χωριό Στάνου και στη γέφυρα της Σφήνας (σημερινή Κυψέλη). Η διαδήλωση στη Σφήνα 8/9/'62 βιάστηκε με το αίμα του νεαρού καπνοπαραγωγού Μήτσου Βλάχου.

¹¹³ Ζύγισμα: Γινόταν με το καντάρι. Οι εργάτες μεταφέρουν ένα κυλινδρικό ξύλο στέρεο, περίπου 1-2 μ. και χοντρό όσο είναι ο καρπός του χεριού. Βάζουν τους γάντζους του κανταριού στο δέμα από τις πλαϊνές πλευρές, περνούν τον τρίτο γάντζο στο κέντρο του ξύλου, σηκώνουν από τις δύο άκρες, που τις τοποθετούν στον ώμο τους το δέμα και ο ζυγιστής, ζυγίζει τον καπνό. Και φυσικά ο έμπορος ποτέ δεν χάνει από το ζύγι του καπνού. Βλ. Αθ. Γ. Καραβέργου, ό.π., σ. 134, σημ. 93.

Ο ζυγιστής κλείνει πάντα υπέρ του εμπόρου κι όχι δίκαια, όπως αφηγούνται οι περισσότεροι πληροφορητές. Αρκετοί πληροφορητές αφηγήθηκαν την αδικία που παρατηρούσαν στο ζύγισμα του καπνού τους. Τους έκλεβαν οι ζυγιστάδες. Υπήρχαν βέβαια και κάποιες περιπτώσεις που και οι παραγωγοί προσπαθούσαν να κλέψουν τους εμπόρους: Τοποθετούσαν χοντρά ρούχα στο κάτω μέρος του δέματος, αλλά και υνιά αλετριού και πέτρες, για να έχει μεγαλύτερο βάρος το δέμα και να πληρωθούν για περισσότερα κιλά. Βλ. Αθ. Γ. Καραβέργου, ό.π., σ. 129, σημ. 62. Πληροφορίες σχετικά μας έδωσε ο Ν. Παπαδημητρίου συνταξιούχος εφοριακός.

¹¹⁴ Υπήρχαν και περιπτώσεις που κάποιοι παραγωγοί δεν είχαν να πάρουν υπόλοιπο τίποτα. Τα είχαν πάρει στα δάνεια (καλλιεργητικά και πλασματικά) εκ των προτέρων και σε διάφορα είδη από το Συνεταιρισμό (λάδι, πανιά, σπάγκο κ.ά.). Γι' αυτό ζούσαν πάντα με δανεικά. Έχω συγκεντρώσει πολλές προφορικές μαρτυρίες που αναφέρονται στην πληρωμή και πως η οικογένεια περίμενε με αγωνία τον τελικό λογαριασμό που κάποιες φορές δυστυχώς ήταν μηδενικός. "Πήρα μια κ'λούρα υπόλοιπο", έλεγε λυπημένος ο παραγωγός τότε. "Δηλαδή στην εκκαθάριση του λογαριασμού από την πώληση του καπνού γινότανε μνημόσυνο... Α, εγώ τα ζούσα αυτά, εγώ τα ζούσα... δηλαδή ήταν όλη η οικογένεια περίλυπη τη μέρα εκείνη. Όλες οι οικογένειες εκτός από τους μεγαλοτσιφλικάδες...". Προφορική συνέντευξη Γ.Α. από εργασία στο μάθημα: Κοινωνικοί μετασχηματισμοί στον αγροτικό χώρο, των φοιτητών: Αντουλά Ευ., Κουσουνή Αικ., Φλαμουράκη Νικ., Αγρίνιο 2001. Και η Σ.Κ. λέει ότι μόνο όσοι αγρότες είχαν συμπληρωματικά εισοδήματα ζούσαν καλά, οι άλλοι ίσα-ίσα που "τάφερναν βόλτα" "...όλου χρεωμένοι ήταν οι μανραγρότες. Τάτρωγαμε από μπροστά. Έπαιρναμε τα καλλιεργητικά τα δάνεια... Στο τέλος έρχοντανε ο λογαριασμός... Ε, όσοι είχανε και λιοστάσια κι αμπέλια κι πρόβατα κι αυτά, πορευότανε καλά. Εκείνοι που δεν είχαν ο κόσμος, ήτανε σκληρή η ζωή. Σκληρή κι από δουλειά κι από οικονομικά". Προφορική συνέντευξη Σ.Κ.

πλασματικά) και άλλα χρέη για διάφορα είδη που προμηθεύτηκαν από τον Γεωργικό Συνεταιρισμό. Με την εξόφληση των λογαριασμών και την πληρωμή τελειώνει το στάδιο της καλλιέργειας και χωρικής επεξεργασίας του καπνού και ακολουθεί το δεύτερο: η εμπορική επεξεργασία¹¹⁵ και στη συνέχεια το τρίτο στάδιο: η βιομηχανοποίηση του προϊόντος για να υποστεί την κατάλληλη επεξεργασία και ως βιομηχανικό προϊόν να διοχετευθεί στην αγορά (τσιγάρο, ταμπάκος, καπνός πίπας, ναργιλέ κλπ.).¹¹⁶

1.4.11 Οι Αγροτική Τράπεζα και οι πιστώσεις: «Τα Χριστούγεννα το πλασματικό και τ' Λαμπρή το καλλιεργητικό». Η Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος (Α.Τ.Ε.) από τη σύστασή της¹¹⁷ (1925) κατέβαλε μεγάλη προσπάθεια με την πιστωτική της πολιτική προς τον αγροτικό κόσμο για να ανυψώσει το επίπεδο της γεωργίας στη χώρα μας. Με τη συνεπικουρία των αρμόδιων Υπηρεσιών του Υπουργείου Γεωργίας και των ενδιαφερομένων Οργανισμών, επιτελέστηκαν πριν από τον πόλεμο (1940) αξιόλογοι πρόοδοι και επιτεύγματα. Τα γεγονότα όμως που επακολούθησαν ανέτρεψαν τους όρους λειτουργίας της Α.Τ.Ε. Γιατί ενώ απ' τη μια πλευρά τα χρηματικά μέσα της τράπεζας εκμηδενίστηκαν από τον πληθωρισμό, από την άλλη πλευρά, αμέσως μετά την απελευθέρωση, ανέκυψε ένα πεδίο ερειπίων στην ύπαιθρο με τεράστιες ανάγκες και πολλές πληγές που είχε αφήσει ο πόλεμος. Δυστυχώς από τα κεφάλαια της Αμερικάνικης βοήθειας μικρό ποσό διατέθηκε για τη συγκρότηση της γεωργίας. Έτσι η άσκηση της αγροτικής πίστωσης *στηρίχτηκε και εξακολουθεί να στηρίζεται μεταπολεμικώς:*

- α) Στις πιστώσεις τις οποίες έθετε στη διάθεσή της Α.Τ.Ε. η Νομισματική επιτροπή μέσω της Τράπεζας Ελλάδος

¹¹⁵ Βλ. Μέρος Δεύτερο, Κεφ. Α' της παρούσας μελέτης.

¹¹⁶ *Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Η Ιστορία του Ελληνικού Τσιγάρου*, Αθήνα 1998 Μ. Χαριτάτου, Π. Γιακουμάκη (έρευνα-κείμενα): *Η ιστορία του ελληνικού τσιγάρου*, β' έκδοση Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1998.

Κ. Κορρέ – Ζωγράφου, *Η καθημερινή ζωή των νεοελλήνων (1700-1950)*, Αθήνα 2005, σσ. 81-105 και *75 Χρόνια (1931-2006) Παπαστράτος*, Ν. Μέλιου, Ευ. Μπαφούνη, (επιμ. - συγγραφή): *75 Χρόνια Παπαστράτος (1931-2006)* Ι.Μ.Τ.Ι.Ι.Ε., Αθήνα 2006.

¹¹⁷ Με βάση το Ν. 4332 που επικύρωσε τη σύμβαση της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος και του Ελληνικού Κράτους «περί συστάσεως και λειτουργίας Αγροτικής Τραπεζής της Ελλάδος», που υπογράφηκε στις 27/6/1929 με σκοπό την εξυπηρέτησή της αγροτικής πίστης. Βλ. Άλκη Ρήγου, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935*, εκδ. Θεμέλιο, 1999, σσ. 47-48, σμ. 27.

β) Στις ειδικές χρηματοδοτήσεις αυτής για την εκτέλεση ορισμένων εργασιών ή για ορισμένους σκοπούς και

γ) Στα διαθέσιμα της Α.Τ.Ε. από τις καταθέσεις.

Ως εκ τούτου τα δάνεια μέσης και μακράς προθεσμίας ήταν περιορισμένα και αντιστοιχούσαν κατά μέσο όρο μόλις στο 1/3 της προπολεμικής αναλογίας επί του συνόλου των χορηγήσεων της Α.Τ.Ε. Το μεγαλύτερο μέρος του κύκλου των εργασιών του ιδρύματος περιορίζονταν κατ' ανάγκη σε καλλιεργητικά δάνεια και αυτά με ενέχυρο προϊόντων και σε χρηματοδοτήσεις γεωργικών οργανώσεων.¹¹⁸

Γενική εικόνα της πορείας και της βασικής διαρθρώσεως των χορηγήσεων της Α.Τ.Ε. παρέχει ο επόμενος πίνακας:

Έτη	Σύνολο	Δάνεια μέσης	Αναλογία	Αριθμός
1938-1939				
(μέσοι)	4.162.619	417.137	10.04	542.695
1946	394.193	35.228	8.94	568.815
1947	655.939	69.695	10.62	601.396
1948	853.611	49.405	5.79	501.541
1949	1.198.174	107.666	8.99	519.584
1950	1.234.421	73.411	5.95	580.494
1951	1.670.264	79.134	4.74	634.880
1952	1.618.719	67.035	4.14	632.407
1953	2.136.343	38.859	1.82	644.458
1954	2.699.161	90.683	3.36	795.000

Πίνακας 1. Από: *Η Δεκαετηρίς του Ελληνικού Καπνού 1945-1955*, Αθήναι 1955, σ. 176.

Δάνεια «Καλλιεργητικά» και «επί πλασματικώ ενεχύρω»: Από την έρευνα προκύπτει ότι οι αγρότες και ιδιαίτερα οι καπνοπαραγωγοί είχαν μια σχέση εξάρτησης από την Αγροτική τράπεζα, η οποία είχε υποκατάστημα στο Αγρίνιο από

¹¹⁸ Για το ζήτημα της περιορισμένης πιστοδοτήσεως της γεωργίας με δάνεια μέσης και μακράς προθεσμίας ο απασχολούμενος με θέματα της Α.Τ.Ε. Αριστ. Κλήμης γράφει σε μελέτη του: "Το θέμα τούτο αποτελεί ένα από τα πλέον συζητούμενα, μεταξύ των ειδικών, προβλήματα τα σχετικά με την άσκησιν της αγροτικής πίστεως εις την χώραν μας. Γενικώς αναγνωρίζεται η ιδιαίτερα σημασία των δανείων μέσης - μακράς προθεσμίας δια να οργανωθή τεχνικώς η αγροτική οικονομία. Δυστυχώς αι ανάγκαι εις κεφάλαιον κινήσεως (καλλιεργείας) και ιδίως εις λιπάσματα, σπόρους, φάρμακα, αλλά και δια συντήρησιν των παραγωγών μέχρι της νέας εσοδείας, είναι εντατικά δια το μεγαλύτερον μέρος των αγροτών. Αι περισσότεραι αγροτικά οικονομίαι δια της διαθέσεως της συγκομιδής κατορθώνουν απλάς να εξοφλήσουν-συνολικώς ή μερικώς- τας παλαιάς υποχρεώσεις και πολύ συντόμως ευρίσκονται εις την ανάγκην να προστρέξουν εις νέον δάνειον δια την κίνησιν της νέας καλλιέργειας, δεδομένου ότι στερούνται περισεμάτων". Από: *Η Δεκαετηρίς του Ελληνικού Καπνού 1945-1955*, ό.π., σσ. 176-177.

το 1934.¹¹⁹ Οι αφηγητές καπνοπαραγωγοί αναφέρονται στο πώς οι ίδιοι βίωσαν αυτή τη σχέση με το δανεισμό τους από την τράπεζα.¹²⁰ Δυο φορές το χρόνο οι παραγωγοί δανείζονταν προκειμένου να αντεπεξέλθουν στις ανάγκες τους. Το "καλλιεργητικό" και το "πλασματικό" ήταν τα δύο βασικά δάνεια, που χορηγούνταν για την εξυπηρέτηση και συντήρηση των αγροτών. "Τα Χριστούγεννα το πλασματικό"¹²¹ και τ' *Λαμπρή το καλλιεργητικό*". Οι δυο μεγάλες γιορτές οριοθετούσαν και τις αντίστοιχες δανειοδοτήσεις. Το καλλιεργητικό δάνειο το έπαιρναν οι παραγωγοί αφού δήλωναν πόσα στρέμματα θα καλλιεργήσουν, για να μπορέσουν να πραγματοποιήσουν την καπνοκαλλιέργειά τους, η οποία απαιτούσε έξοδα: μεροκάματα, εργαλεία, τρακτέρ κλπ. Το πλασματικό δάνειο το έπαιρναν αφού συγκέντρωναν τον καπνό και δήλωναν πόσα κιλά έχουν. Με βάση αυτή τη δήλωση η Αγροτική τράπεζα παραχωρούσε το αντίστοιχο δάνειο, με το οποίο οι παραγωγοί συντηρούσαν την οικογένειά τους και κάλυπταν τις ανάγκες τους μέχρι να γίνει η τελική εξόφληση του λογαριασμού. Από το τελικό ποσόν της πληρωμής έπρεπε να εξοφλήσουν κάποιους λογαριασμούς που είχαν ανοίξει στο μπακάλη, στο ράφτη, στον έμπορα κλπ. Κατά τη διάρκεια της

¹¹⁹, Βλ. Ι. Κουφού, *Αιτωλοακαρνανική και Ευρυτανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Α', Αθήναι 1964, λήμμα Αγρίνιο.

¹²⁰ Ο υπέργηρος Σ.Π. αφηγείται σχετικά με τα "Δάνεια": "Είχαν δε τα καπνά κι τ'ν εξής ιδιομορφία, δυο φορές το χρόνο έπαιρνε ο παραγωγός λεπτά, ιδιαίτερα τα Χριστούγεννα που έπαιρνε το πλασματικό. Το πλασματικό ήταν, το μεν τώρα τ' *Λαμπρή π'* αρχίζανε τα φτέματα ήταν το καλλιεργητικό. Έπαιρνες δάνειο απ' την τράπεζα γιατί όλοι οι παραγωγοί έχοντες και μη έχοντες, γιατί λίγοι ήταν εκείνοι πόβγανανε, εξασκούσαν είτε το δικηγόρο, είτε το, το αυτό, το γιατρό και τα λοιπά. Κι είχανε κτήματα κι έβαναν σέμπρ'ς και τα λοιπά, οι άλλοι οι παραγωγοί έπαιρναν είχαν σχέσ' με τ'ν αγροτική τράπεζα, ήταν εξαρτημένοι μηδενός εξαιρουμένου απ' την Αγροτική Τράπεζα και η Τράπεζα είχε δυο τρόπους δανειοδότησης, ένα την ώρα που έμπαινε η καλλιέργεια μπροστά δήλωνε πόσα στρέμματα καπνό έχει και τι καλλιέργεια κάνει κι ανάλογα σό'δωνε ένα δάνειο να καλλιεργήσεις, να βάλεις μπροστά την καλλιέργεια, καλλιεργητικό. Ένα δεύτερο δάνειο επίσης προτού, αν δεν πουλούσες μέχρι τα Χριστούγεννα τον καπνό πολύ σπάνια νά'χνε πουληθεί τα καπνά μέχρι τα Χριστούγεννα, έπαιρνες το πλασματικό, έκανες συμψηφισμό, το καλλιεργητικό και τα λοιπά, έκοβε μια τιμή ανάλογα τι καπνό είχες και τι τιμή προοριζόταν ο καπνός και σό'δωνε σχεδόν το 80% έπαιρνες πλασματικό, κάλυπτε το καλλιεργητικό και φαίνονταν μέσα στ' Τράπεζα ένας ενιαίος φόρος, εκεί πέρα και δυο φορές έπαιρναν δάνεια. Προφορική συνέντευξη Σ.Π. α/α 6, 23/5/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

¹²¹ Το Πλασματικό του δίνανε τα Χριστούγεννα να περάσει ο κόσμος μέχρι π' θα πάρουμε Καθάριση. Εξόφλησ'. Την εξόφλησ' την έπαιρναμε τώρα το Καλοκαίρ'. Και τα κρατάγαμε αυτά τα λεπτά, γιατί πώς δούλευε ο κόσμος, πώς θα πέραγε δηλαδή. Αφού στα καπνά κρέμομαστανε δεν είχαμε τίποτ' άλλο καμάρι μ'. Πέρανε το Πλασματικό το λέγαμε σ'μά κοντά τα Χριστούγεννα κι βολεύοντανε ο κόσμος μέχρι τώρα το καλοκαίρι. Γιατί είχαμε να βάλουμε φοντάνια, έξοδα, να κουβαληθείς στα καπνά, να βάλεις να φοντέψεις, είχανε λεπτά τα μεροκάματα, είχανε τρακτέρια... Έπαιρναμε να ανακούφιση, έναντι". Προφορική συνέντευξη Β.Κ. α/α 106, 11/5/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

χρονιάς, για να είναι συνεπείς και να έχουν "το πρόσωπό καθαρό".¹²² Έτσι με τα έσοδα από την καπνοκαλλιέργεια μόλις που "τάφερναν βόλτα" οι μικροπαραγωγοί, όπως λένε οι πιο πολλοί αφηγητές.

Εξαιρούνταν βέβαια εκείνοι οι οποίοι είχαν μεγάλες καλλιέργειες καθώς και συμπληρωματικά εισοδήματα ¹²³ από λιοστάσια, αμπέλια, καλαμπόκια, από κτηνοτροφία (πρόβατα, γίδια, κλπ.) και από τέχνες (ξυλουργοί, τσαγκάρηδες κλπ.). Στις περιπτώσεις αυτές ο λογαριασμός του καπνού έμενε ξεχρέωτος, το ποσό της εξόφλησης ακέραιο και συνήθως κατατίθονταν στην τράπεζα σε μια εποχή που ο τόκος ήταν σημαντικός, για να καλυφθούν μελλοντικές ανάγκες και έξοδα της οικογένειας όπως: σπουδές, γάμους παιδιών, αγορά γης κλπ.

Ανάλογη φυσικά ήταν και η ψυχολογία και τα συναισθήματα των καπνοπαραγωγών στη μια και στην άλλη περίπτωση. Άλλοτε δηλαδή οι τελικός λογαριασμός σήμαινε χαρά, γέλια και δικαίωση των κόπων ολάκερης της οικογένειας κι άλλοτε η μέρα της πληρωμής, ήταν μια πικραμένη μέρα με θλίψη και αγανάκτηση, που για τόση σκληρή δουλειά αμείβονταν τόσο λίγο και ήταν αναγκασμένοι να είναι σχεδόν πάντα χρεωμένοι.

Σήμερα οι αφηγητές, πρώην καπνοπαραγωγοί, θυμούνται αυτές τις στιγμές, κυρίως τις δυσάρεστες και με χιούμορ διηγούνται τις εμπειρίες που είχαν από την είσπραξη του τελικού λογαριασμού.¹²⁴ Κάποιες φορές λένε έφτανε να πάρουν και κάτι για την οικογένεια: λίγο κρέας, μερικά γλυκά, κανένα ζευγάρι παπούτσια για τα παιδιά κλπ. Κι άλλες φορές δεν έφτανε παρά μόνο για να καλύψει τα χρεωστούμενα. «Περίσσευε μόνο η στεναχώρια», όπως λένε με το δικό τους τρόπο.

Ο καπνός από τα καλλιεργητικά δάνεια της Α.Τ.Ε. δεν απορροφούσε μεγάλα κατ' αναλογία ποσά, ενώ για τα "επί ενεχύρω" δάνεια, τα γνωστά ως "πλασματικά" κατείχε την πρώτη θέση. Μεταπολεμικά μάλιστα έναντι των δεδομένων της περιόδου

¹²² Αθ. Γ. Καραβέργου, ό.π., σ. 133, σημ. 88.

¹²³ "Θέλω εδώ να κάν(εις) κι ένα διαχωρισμό, υπήρχαν καλλιεργηταί πό'καναν και παράλληλες καλλιέργειες: Καλαμπόκι, τριφύλλια ξέρω 'γω...". Προφορική συνέντευξη Σ.Π. α/α 6, 23/5/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

¹²⁴ Η Ε.Π. αφηγείται: "Δουλεύαμε μισακά καπνά. Δουλεύαμε 10 στρέμματα πέντε ήτανε για τον αφέντι(η), πέντε ήτανε για μας. Τα μοιραζόμαστανε. Μια χρονιά θυμάμαι κιόλα που τα πουλήσαμε τα καπνά, γιατί για να κάτσεις να δουλέψεις στα καπνά πρέπει να τα χρεώσεις. Να φας πριν τα εισπράξεις. Κι όταν πήγε και τα πούλησε ο άντρας μ' να πάρουμε λογαριασμό, πήρε 7 δρχ. τότε. Κι λέει η πεθερά μ' Θεός σχωρέστην, παιδάκι μ' πήρες λογαριασμό; Δε μας έπαιρνες και λίγα γλυκούλια να γλυκαθούμε; Πάρτα ρε μάνα λέει, αυτά είναι 7 δρχ. 7 δρχ. πήραμε λογαριασμό στο τέλος!" Συνέντευξη Ε.Π. α/α 115 Μάιος 2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

1930-1941 σημειώθηκε κάμψη τόσο των καλλιεργητικών όσο και των "επί πλασματικώ" ενεχύρω δανείων. (Παραστατική εικόνα δίδει ο παρακάτω πίνακας 2.¹²⁵

Είδη	Καλλιεργητικά δάνεια		Δάνεια και χρηματοδοτήσεις επί ενεχύρω	
	Περίοδος 1930 - 1941 %	Περίοδος 1945 - 1952 %	Περίοδος 1930 - 1941 %	Περίοδος 1945 - 1952 *
Δημητριακά	35,08	31,81	25,39	*
*Αμπέλι - Σταφίς	25,74	13,54	8,89	*
Καπνός	13,43	8,94	55,65	39,74
Έλαια	4,81	4,72	} 10,07	*
Βάμβαξ	4,31	3,14		
Κτηνοτροφία	6,62	10,42		
Λοιπά προϊόντα	10,01	27,43		
Σύνολον . . .	100. -	100. -	100. -	100. -

Πίνακας 2.

Στον ανωτέρω πίνακα φαίνεται αυτή η κάμψη των δανείων στα μεταπολεμικά χρόνια και αυτό αποδίδεται στο ότι οι χορηγήσεις της Α.Τ.Ε. ήταν καταφανώς επηρεασμένες από τη στενότητα των χρηματικών μέσων της. Εκτός από το γεγονός ότι συνήθως ήταν κατ' ανάγκην περιορισμένοι οι συντελεστές των καπνικών δανείων (κατά καλλιεργούμενο στρέμμα ή κατ' οκάν αναλόγως κατά περίπτωση), πολλές φορές αυτά κατατεμαχίζονταν χρονικώς, με συνέπεια την επίταση των δυσχερειών των καπνοπαραγωγών, οι οποίοι υπολόγιζαν στα Δάνεια της Α.Τ.Ε. και βρίσκονταν σε πολύ δύσκολη θέση.¹²⁶

Ενδεικτικά παραθέτουμε πίνακες με τις χορηγήσεις της Α.Τ.Ε. για τα καπνά (σε εκατομμύρια δραχμές παλ. Εκδόσεως)

α) Καπνοκαλλιεργητικά Δάνεια

β) Δάνεια επί "πλασματικώ ενεχύρω" καπνού:

Καπνοκαλλιεργητικά δάνεια

Γεωγραφικά Διαμερίσματα	Καλλιεργητικά Έτη					
	1948 - 49	1949 - 50	1950 - 51	1951 - 52	1952 - 53	1953 - 54
Δυτική Θράκη	4.983	4.372	8.263	4.903	7.597	8.760
*Ανατ. Μακεδονία	29.123	29.977	44.621	31.994	31.544	35.075
Κεντρ. >	5.083	7.329	7.818	5.595	7.293	5.968
Δυτ. >	1.435	2.557	2.922	1.009	2.177	1.904
Θεσσαλία	2.138	3.315	2.482	1.349	2.335	872
Στερεά *Ελλάς	12.113	14.508	15.917	14.693	16.870	16.790
*Ηπειρος	314	598	510	228	431	153
Πελοπόννησος	777	1.583	2.057	1.533	1.669	1.418
Νήσοι	429	886	834	72	486	1.049
	56.395	65.125	85.424	61.376	70.402	71.989

¹²⁵ Η Δεκαετηρίς 1930-1941

¹²⁶ Χαρακτηριστική

εξάρτησή τους απ

καλλιέργειά τους

καπνά τα τρώγαμε χωρά:», εννοώντας ότι προηγουμένως την καπνοφύτευα ξεκινούσαν τα χρέη (καλλιεργητικά δάνεια), τα οποία βέβαια συνεχίζονται και στα «ξερά καπνά» ("πλασματικά" δάνεια).

ναφέρονται στην

α ξεκινήσουν την

α λένε: «Εμείς τα

α χρέη (καλλιεργητικά

δάνεια), τα οποία βέβαια συνεχίζονται και στα «ξερά καπνά» ("πλασματικά" δάνεια).

Πίνακας 3.¹²⁷

Δάνεια επί πλασματικώ ενεχύρω

Γεωγραφικά Διαμερίσματα	Καλλιεργητικά Έτη						
	1947-48	1948-49	1949-50	1950-51	1951-52	1952-53	1953-54
Δυτική Θράκη	15.408	5.455	32.086	17.591	21.849	13.272	16.193
Ανατ. Μακεδονία	96.553	65.174	140.443	109.447	117.920	88.173	126.377
Κεντρ. »	15.069	8.113	19.184	23.308	26.129	13.268	33.807
Δυτ. »	8.878	3.227	7.118	12.034	9.773	2.801	9.457
Θεσσαλία	6.305	3.722	6.845	10.365	9.041	3.494	11.994
Στερεά Ήλλας	26.829	21.251	24.484	37.104	39.764	33.960	61.033
Ήπειρος	307	18	9	1.529	1.480	1.503	3.297
Πελοπόννησος	2.292	1.672	1.522	3.545	4.611	4.320	7.630
Νήσοι	1.741	960	1.125	2.996	1.578	45	377
	173.382	109.592	232.816	217.919	232.145	160.836	270.165

Πίνακας 4.¹²⁸

Δάνεια μεσοπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα Η Α.Τ.Ε από την απελευθέρωση και μέσα στα περιθώρια των περιορισμένων πιστώσεων, οι οποίες τέθηκαν στη διάθεσή της για μεσοπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες τοποθετήσεις, ενίσχυσε τους καπνοκαλλιεργητές με τέτοια δάνεια για την εκτέλεση διαφόρων έργων άμεσης παραγωγικής απόδοσης, για την αγορά εφοδίων (καπνόπανων, ψεκαστήρων κλπ.), για την κατασκευή των καπναποθηκών, υδατοδεξαμενών, για την αγορά αροτριώντων μεταγωγικών ζώων κλπ.

Από το 1954 καταρτίστηκε από κοινού μεταξύ της Α.Τ.Ε. και του Αυτόνομου Οργανισμού Καπνού, ειδικό πρόγραμμα ενίσχυσεως των καπνοκαλλιεργητών με μεσοπρόθεσμα δάνεια τόσο για την αγορά εφοδίων και εκτέλεση ειδικών έργων για την βελτίωση της καπνοκαλλιέργειας, όσο και για την αγορά εφοδίων και ζώων προς αύξηση του εξωκαπνικού εισοδήματος και βελτίωση της οικονομίας των καπνοκαλλιεργητών.

Έτσι διατέθηκαν κατά το έτος αυτό εκ μέρους της Α.Τ.Ε. και του Α.Ο.Ε.Κ. δρχ 11.050.000, δηλαδή συνολικό ποσόν νέων δραχμών 22.100.000 για τη χορήγηση μεσοπρόθεσμων δανείων για τους παρακάτω σκοπούς:

α) Για καπνόπανα	6.900.000	δρχ
β) Για ψεκαστήρες	2.300.000	»

¹²⁷ Στο ίδιο, σ. 178.

¹²⁸ Στο ίδιο, σ. 178.

γ) Για αποθηκευτικούς χώρους	4.100.000	»
δ) Για υδατοδεξαμενές	4.000.000	»
ε) Για παραγωγικά ζώα	4.500.000	»
στ) Για κιβώτια συσκευασίας	300.000	»
Συνολικό ποσό	22.100.000	»¹²⁹

¹²⁹ Στο ίδιο, σ. 179.

Είναι γνωστό ότι στα 1962 το σύνολο των χωρικών ήταν οφειλέτες της Α.Τ.Ε. Βλ. Κ. Βεργόπουλου, ό.π., σσ. 227-234.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε'

1.5 ΧΡΟΝΟΣ, ΔΙΑΤΡΟΦΗ, ΓΙΟΡΤΕΣ, ΑΡΓΙΕΣ ΚΑΙ Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

1.5.1 Ο αγροτικός χρόνος εργασίας "...από νύχτα σε νύχτα δουλεύαμε τότε..."

Η οργάνωση του προβιομηχανικού χρόνου της καθημερινότητας δεν έχει ανάγκη ακριβών μετρήσεων σε κλάσματα. Η ακρίβεια ανήκει στον ποσοτικό χρόνο, των ρολογιών και των μηχανών, και είναι χωρίς νόημα για το γεωργό και τον τσοπάνη. Οι άνθρωποι αυτοί προσδιορίζουν το χρόνο με το δικό τους τρόπο: Την ημέρα με βάση τη θέση του ήλιου, τα σημεία του χώρου, της ημερήσιες εργασίες, τα γεύματα ανθρώπων και ζώων. Τα συνηθισμένα αγροτικά εργαλεία για παράδειγμα, κοντάρια, τριχές, βουκέντρες κλπ. ή τα ανθρώπινα μέτρα όπως: οργιά, πθαμή, πήχης, μπόι κλπ. αποτελούν μονάδες μέτρησης του χρόνου.¹ Το φεγγάρι επειδή δεν έχει την περιοδική ακρίβεια του ήλιου, δεν χρησιμοποιούνταν ως ασφαλής οδηγός του υπολογισμού του χρόνου. Ωστόσο οι γεωργοί σε κάποιες νυχτερινές εργασίες τους μπορούσαν να προσδιορίσουν κάπως την ώρα με βάση το φεγγάρι.²

Ο παραδοσιακός προβιομηχανικός χρόνος εκτός από φυσικός και κυκλικός είναι χρόνος σχετικός και τοπικός. Ο κάθε τόπος δηλαδή έχει τη δική του ώρα κατά προσέγγιση και διαφέρει πολλές φορές από το γειτονικό ή τον ευρύτερο τόπο. Ο Θ. Κωστάκης στην επιτόπια μελέτη του για την Τσακωνιά, καταδεικνύει την τοπικότητα του παραδοσιακού χρόνου. Στο άρθρο του φαίνεται πόσο σημαντικοί δείκτες για τον προσδιορισμό του χρόνου είναι οι φυσικοί δείκτες: βουνό, λόφοι, βράχια, κάβοι κλπ. αλλά και οι κοινωνικοί δείκτες όπως: το χτύπημα της καμπάνας, η έναρξη της σχολικής μέρας, το πέραςμα του ταχυδρόμου κλπ.³ Στην παρούσα έρευνα οι

¹ Στ. Αγ. Παπαδόπουλου, "Ανθρωπολογικά μουσειολογικά. Μικρά μελετήματα", Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς 2003, σσ. 204-210 και 269-284.

² Ι. Τσεβρεμέ, *Από το χωράφι στο καπνομάγαζο*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη 2003, σ.31.

³ Βλ. Θ. Κωστάκη, "Εκφραστικά μέσα για τον προσδιορισμό του χρόνου στα Τσακωνικά", *Λαογραφία*, 20 (1962) ό.π., σσ. 27-65.

αφηγητές αναφέρουν ότι η τοπική ώρα στο Αγρίνιο καθοριζόταν από το σφύριγμα του τραίνου, από το χαρακτηριστικό θόρυβο των κάρων κλπ.⁴

Το τυπικό μοτίβο της προβιομηχανικής εργασίας από τα χαράματα μέχρι το ηλιοβασίλεμα, κυριαρχεί στην περιοχή του Αγρινίου, αλλά και στην ευρύτερη ακόμα και στη δεκαετία του 1950. Αυτό το παραδοσιακό μοντέλο της ολόημερης αγροτικής εργασίας αποδίδεται με την παροιμία: "Αποβραδís στο σπίτι σου, τη νύχτα στη δουλειά σου".⁵

Ο καλλιεργητικός κύκλος του καπνού έχει μια μακρά διάρκεια, η οποία ξεκινάει από το Φεβρουάριο και φθάνει μέχρι τον Αύγουστο. Σε αυτό τον διευρυμένο κύκλο του καπνού, υπάρχουν βέβαια κάποιες περιόδους έντασης της εργασίας, οι οποίες εστιάζονται στους ανοιξιάτικους και καλοκαιρινούς μήνες δηλαδή στη φάση της μεταφύτευσης γύρω στο Μάιο και της συλλογής του καπνού το καλοκαίρι.

Στη φάση της μεταφύτευσης το ωράριο είναι εξαντλητικό, καθώς η μέρα ξεκινά από πολύ νωρίς το πρωί⁶ και τελειώνει με τη δύση του ηλίου που οριοθετεί την ημερήσια εργασία. Σε ορισμένες περιπτώσεις, μάλιστα ενδέχεται και να ξεπεραστεί αυτό το όριο. Όταν για παράδειγμα περισσεύουν λίγα καπνόφυτα, οι φυτευτάδες κάθονται μέχρι να τα φυτέψουν ή πάλι όταν έμενε ένα κατεβατό για να τελειώσει το χωράφι, να "κλείσει", όπως έλεγαν, φύτευαν και τη νύχτα.⁷

⁴ Η Ε.Π. λέει χαρακτηριστικά: "Τώρα ούλου μ' αυτοκίνητα, ενώ τότε περπάταγες από δω μέχρι το Ζαπάντ'. Δεν ήθελες άλλη γυμναστική. Γυμνάζουσαν κι ούλη τ' μέρα (γελάει) κι γένονταν η δ'λειά σ' ρολόι, δεν ήθελες ούτε μηχανήματα, ούτε τίποτις. Ε, ωραία. Δεν ήτανε τότενες, κάνα αλογάκι ήτανε, κάρα τότενες. Δεν ήτανε και ρολόγια. Πέρναγαν τα κάρα κι άμα ά'κγες τα γριλίδια ας πούμε, και γρίγκι, γρίγκι τα κουμπουρδέλια τ'ς, τότενες ας πούμε, έφεζε. Η πάλε, θα νάβγαινες όξ', θα κοίταες άμα ν' έβγαινε η πούλια π'λένε, η πούλια κι ο Αυγερινός το τραγούδ', ε, αυτά ήτανε τα ρολόια. Ε, μετά, βγήκανε τα ρολόια κι απλοποιήθηκε η κοινωνία. Τότε ξυπητήρ' τίποτας! Μία με τ'ν άλλη εκεί φώναζαμε. Και μια φορά εκεί Θεός χωρέστην νια γιαγιά εκεί, εκείνη ήταν ο διερμηνέας να καταλάβ'ς μας μάζευε εκεί για φύτεμα και νε γέλασε το φεγγάρ' και σκώθ'κε πολύ νύχτα, τότενες πηγαίναμε κάτ' στα ρύζα..." Συνέντευξη της Ε.Π. α/α 11, 15/3/2004, Ερευνητικό Πρόγραμμα

⁵ Ι. Τσεβρεμέ, ό.π., σ. 54

⁶ Η Θ.Β. αφηγείται σχετικά: "Αχ το πρωί, άμα δεν πας το πρωί στο χωράφ', δεν κάνεις τίποτε! Πάηναμε πολύ πρωί, ίσα να βλέπουμε. Ανάλογα τώρα είχα και τα παιδιά, ανάλογα τι ώρα. Αλλά δεν πάηνα όμως αργά, γιατί άμα πας αργά, δεν κάνεις δουλειά. Έβγαναμε το φοντάνι και μετά το φύτεμα". Προφορική συνέντευξη Θ.Β.

⁷ Από μαρτυρίες γυναικών που δούλευαν σε ξένα χωράφια για το μεροκάματο όπως λένε, φαίνεται η αγανάκτηση για το ωράριο εκείνο που καμιά σχέση δεν είχε με το σημερινό οχτάωρο εργασίας. Ένα εργατικό τραγούδι που παραθέτουμε αποδίδει τον καημό της εργατιάς γενικότερα, η οποία δούλευε απ' την Ανατολή ως τη Δύση του ήλιου κάποτε: «Ηλιε μ', που βγαίνεις το ταχύ κι αργείς να βασιλέψεις, / σε καταριούνται η εργατιά κι οι ξενοδουλετάδες», από: Α. Κυριακίδου – Νέστορος, *Οι 12 μήνες. Τα Λαογραφικά*, εκδόσεις Μαλλιάρης- Παιδεία, 1982, σ. 69

Η εργασία στα καπνά κορυφώνεται με τη συλλογή των καπνόφυλλων τους καλοκαιρινούς μήνες. Η ζωή των καπνάδων το καλοκαίρι παρομοιάζεται με τη σκληρή ζωή των μαύρων δούλων στις αμερικανικές φυτείες.⁸ Μια τυπική εργάσιμη μέρα αυτή την περίοδο αρχίζει από βαθιά χαράματα 2 ή 3 η ώρα τη νύχτα, για να τελειώσει αργά 9 με 10 η ώρα το βράδυ. Μερικές φορές το αρμάθιασμα συνεχιζόταν και αργότερα, όπως λένε οι αφηγητές. Αυτή είναι η πιο εξαντλητική φάση για τους παραγωγούς οι οποίοι δεν κοιμούνται περισσότερο από 3-4 ώρες το εικοσιτετράωρο.⁹ Το μεροκάματο εκείνο δεν είχε την ακριβή έννοια του μεροκάματου. Ήταν τουλάχιστον δύο οχτάωρα μαζί, όπως αναφέρουν οι περισσότεροι αφηγητές όταν κάνουν λόγο για την περίοδο αυτή.¹⁰ Ο χρόνος που διαθέτουν για τον εαυτό τους είναι ελάχιστος. Καλύπτουν μόνο τις στοιχειώδεις ανάγκες τους για φαγητό και ύπνο. Το παράπονο των περισσότερων είναι ότι δεν χόρταιναν τον ύπνο τότε και ότι έτρωγαν με άπλυτα χέρια τις πιο πολλές φορές για να μη "χασομερήσουν". Και το σπουδαιότερο είναι ότι και τα παιδιά είναι αναγκασμένα να ακολουθούν αυτό το εξαντλητικό αγροτικό ωράριο, σε μια περίοδο που ταυτίζεται με τις σχολικές διακοπές τους. Δυστυχώς ο χρόνος των διακοπών μετατρέποταν για τα παιδιά των καπνοπαραγωγών, σε χρόνο παιδικής εργασίας και μάλιστα η εργασία τους δεν ήταν βοηθητική και περιστασιακή, αλλά πλήρης και σκληρή, όπως ακριβώς των μεγάλων.¹¹

Κατά το Φθινόπωρο, με τις πρώτες βροχές άρχιζε η πρωτογενής επεξεργασία του καπνού και η δεματοποίησή του. Οι παραγωγοί με ιδιαίτερη φροντίδα και προσοχή δεματοποιούν τον καπνό και τον βάζουν στην αποθήκη περιμένοντας τους εμπόρους. Μετά τη δεματοποίηση αρχίζει μια περίοδος αργίας και ανεργίας ή της αναζήτησης μικρών εργασιών.¹²

Αυτό το χρονικό διάστημα οι γυναίκες ασχολούνται περισσότερο με τις σπιτικές εργασίες και ασχολίες όπως: το κέντημα, ο αργαλειός κλπ., για τις ανάγκες της οικογένειας ή για συμπληρωματικό εισόδημα. Οι άνδρες ασχολούνται με την ετοιμασία των χωραφιών, με τη συντήρηση ή αντικατάσταση κάποιων εργαλείων, την

⁸ I. Τσεβρεμέ, ό.π., σ.77.

⁹ Αθ.Γ. Καραβέργου, ό.π., σ. 120, σημ. 15.

¹⁰ "Αλλά δεν ήταν το μεροκάματο το σημερινό. Δουλεύαμε μόνο για δυο μεροκάματα. Δύο οχτάωρα το λιγότερο". Από συνέντευξη του Γ.Κ. α/α 36, 29/3/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

¹¹ I. Τσεβρεμέ ό.π., σ.105.

¹² Στο ίδιο, σ.77.

κοπή και μεταφορά ξύλων για τη θέρμανση κλπ. ή αναζητούν κάποια συμπληρωματική εργασία. Τα παιδιά ξεκινούν το σχολείο και παράλληλα βοηθούν σε κάποιες εργασίες τους γονείς τους, ανάλογα με τον καταμερισμό των εργασιών. Επιπλέον αυτή την περίοδο μπορούν να χορτάσουν το παιχνίδι στις γειτονιές και στις αλάνες μαζί με άλλα παιδιά.¹³

1.5.2. Η διατροφή των παραγωγών. Είναι γνωστό μέσα από μαρτυρίες των περιηγητών, των μελετητών, αλλά και των απλών ανθρώπων, ότι τα αγροτικά στρώματα στην Ελλάδα, αρκούνται σε αγαθά που τους παρέχει μια αυτάρκης οικιακή οικονομία και προσαρμόζονται σε ιδανικά αυτάρκειας και αντικαταναλωτισμού. Το ψωμί βέβαια αποτελεί θεμελιακό στοιχείο της καθημερινής διατροφής: «Όλα είναι φάδια της κοιλιάς και το ψωμί στημόνι». Τα δημητριακά και τα όσπρια σε πρωτόγονες μορφές ή σε απλά παρασκευάσματα (χυλούς, πλιγούρια κλπ.), αποτελούν τη βάση της διατροφής, που συμπληρώνεται με λαχανικά, πίτες, τυρί, παστά ψάρια μέλι, κρασί κ.ά. Το κρέας ανήκε στα σπάνια είδη διατροφής. Η καθιέρωση πολλών θρησκευτικών νηστειών, οι οποίες τηρούνταν με ευλάβεια, συντέλούσε στο να παρουσιάζεται μειωμένη η κατανάλωση του κρέατος, εκτός από ορισμένες γιορτές, πανηγύρια και κοινωνικές εκδηλώσεις, οπότε επιβάλλονταν η κατανάλωσή του.¹⁴

Μέσα από τη μελέτη των προφορικών μαρτυριών και ιστοριών ζωής, των καπνοπαραγωγών του Αγρινίου, αλλά και της ευρύτερης περιοχής, προκύπτει ότι και μέχρι το 1960 περίπου, τα φτωχά αγροτικά στρώματα τρέφονταν με αγαθά που παρείχε η αυτάρκης οικονομία και το καθημερινό τους διαιτολόγιο παρουσιάζεται εξαιρετικά λιτό. Καταγράφοντας τα διάφορα στάδια και τις τεχνικές της καπνοκαλλιέργειας, καταγράφουμε παράλληλα και τα είδη διατροφής, αλλά κυρίως τις δύσκολες συνθήκες αυτής της επίπονης εργασίας, που αντανακλώνται ακόμα και στην ώρα του φαγητού.

Συγκεκριμένα ο παραγωγός που ξεκινούσε χαράματα για το όργωμα του χωραφιού με το "ζεργάρι", έπαιρνε μαζί του ψωμί και λίγο προσφάγι, (ελιές, τυρί,

¹³ Στο ίδιο, ό.π., σσ.103-104.

¹⁴ Βλ. Κ. Κορρέ- Ζωγράφου, «Η καθημερινή ζωή των Νεοελλήνων (1700-1950), Αθήνα 2005, σ. 284.

κρεμμύδια κλπ.) για να γευματίσει και να ξαποστάσει ¹⁵βγαίνοντας από το χωράφι για λίγη ώρα. ¹⁶

Κατά την περίοδο της μεταφύτευσης, που γίνεται την Άνοιξη, κατά τους μήνες Απρίλιο, Μάιο, οι αφηγήσεις ανδρών και γυναικών δείχνουν πως ο αγροτικός χρόνος, οι συνθήκες εργασίας στο καπνοχώραφο, αλλά και η συμμετοχή όλων των μελών της οικογένειας στη δύσκολη αυτή καλλιεργητική φάση, επηρεάζουν ανάλογα τις διατροφικές συνήθειες. Μπορεί βέβαια τα βασικά είδη διατροφής να μη διαφοροποιούνται από κάποια άλλη χρονική περίοδο, ωστόσο λείπει σε αυτή τη φάση ο κατάλληλος χρόνος για την παρασκευή και οι ιδανικές συνθήκες για την κατανάλωση των τροφών.

Όταν το αγροτικό ωράριο εργασίας άρχιζε από τα βαθιά χαράματα και τελείωνε με τη δύση του ήλιου «από νύχτα σε νύχτα», όπως λένε χαρακτηριστικά και συμμετείχαν σ' αυτό όλα τα μέλη της οικογένειας, δεν υπήρχε περιθώριο για την κανονική παρασκευή φαγητού και μάλιστα με τα πενιχρά μέσα που διέθεταν τα νοικοκυριά τότε (η φωτιά στο τζάκι, ο φούρνος με τα ξύλα κλπ.). Αναγκαστικά λοιπόν η διατροφή περιοριζόταν σε απλά φαγητά που απαιτούν γρήγορη προετοιμασία. Το ψωμί¹⁷ έμπαινε πρώτο στα είδη που ετοίμαζε η νοικοκυρά για το καπνοχώραφο. Αυτό "στύλωνε" κατά τη λαϊκή έκφραση και δυνάμωνε τους φυτευτάδες του καπνού.

¹⁵ Ο ποιητής **Αρ. Βαλαωρίτης** δίνει παραστατικά με τους στίχους του αυτή την εικόνα του γεωργού: "Έριχνε λίγο κρίθινο ψωμί μες' το σακούλι έβανε εμπρός τα βόδια του κι έτρεχε στο χωράφι".

¹⁶ Κατά το μεσημέρι σταματούσε, φρόντιζε τα ζώα του, κάθονταν στον ίσκιο έβγαζε το πρόχειρο φαγητό του: ψωμί, ελιές, κρεμμύδια και σκόρδα και ένα κομμάτι τυρί. **Αθ. Καραβέργου**, *"Ανατομία μιας αγροτικής καπνοπαραγωγικής κοινότητας του Νομού Πιερίας (Παλιό Κεραμίδι)*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1993, σ. 88. Και προσωπικά βιώματα από το Ξηρόμερο. Το τυρί για να διατηρείται το έβαζαν μέσα στον τυροφάη ή τυρολόγο, όπως το λένε στο Ξηρόμερο, που το κρατούσε μαλακό και νόστιμο. Τον τυρολόγο τον έφκιαχναν από δέρμα μικρού κατσικιού, με ειδική κατεργασία οι αγρότες και κυρίως οι τσοπάνηδες, οι οποίοι κουβαλούσαν τον τυρολόγο στο σακούλι τους και διατηρούσαν έτσι νόστιμο το τυρί τους χρονικίς.

¹⁷Βλ. **Μ. Μερακλή**, *Νεοελληνικός λαϊκός βίος*, εκδόσεις **Α.Α. Λιβάνη** Αθήνα 2001, σσ. 89-98. "Το ψωμί αναγκαίο είδος διατροφής λόγω των θρεπτικών συστατικών υπήρξε η βασικότερη τροφή του Έλληνα, ο οποίος χαρακτηρίστηκε ως κατ'εξοχήν αρτοφάγος ευρωπαϊκός λαός". Από: **Κ. Κορρέ-Ζωγράφου**, ό.π. σ. 309.

Οι άνθρωποι το θεωρούσαν ως ιερό, και οι όρκοι στο ψωμί δείχνουν αυτή την πίστη τους: "Μα το ψωμί", "Στο ψωμί που τρώμε" κ.λ.π.

Σε δεύτερη σειρά έρχονταν οι ελιές, το τυρί, τα ωμά σκόρδα και κρεμμύδια, τα "σφιχτά αυγά". Οι παστές σαρδέλες,¹⁸ που ήταν και φτηνές, αποτελούσαν επίσης συνηθισμένο προσφάγι. Κάποιες φορές βέβαια η γυναίκα, η οποία είχε τη διαχείριση του νοικοκυριού,¹⁹ φρόντιζε να σηκωθεί από τα βαθιά χαράματα, πρώτη από όλους εκείνη, για να προλάβει να ζυμώσει ή να βάλει κάτι εύκολο στην κατσαρόλα να βράσει για να το πάρουν στο χωράφι. Οι πατάτες, τα λαχανικά, οι φακές κλπ. ήταν μια απλή και γρήγορη λύση.

Το λάδι και το ξύδι συμπλήρωναν επίσης τη διατροφή. Χαρακτηριστικό ήταν το μπουκάλι με το λαδόξυδο, μισό λάδι μισό ξίδι, που έπαιρναν μαζί με τα λιτά φαγητά στο καπνοτόπι. Η κατανάλωση του λαδιού βέβαια εξαρτάται από την παραγωγή του. Για παράδειγμα στα χωριά του Ξηρομέρου που δεν υπήρχαν λιόδεντρα, η χρήση του λαδιού γίνονταν πάντα με μέτρο: «με το δαχλάκι μπροστά στο μπουκάλι», σύμφωνα με τις αφηγήσεις, ρίχνανε το λάδι στο ψωμί και μαζί λίγο ξύδι, που έκοβε τη δίψα των φυτευτάδων.

Το μεσημέρι αποκαμωμένοι οι φυτευτάδες έβγαιναν από το αυλάκι, έριχναν λίγο νερό στα χέρια τους για να φύγει το πολύ χρώμα και λίγο στο ξαναμμένο πρόσωπο για να δροσιστούν και περίμεναν να φάνε όλοι μαζί. Η νοικοκυρά αναλάμβανε να "στρώσει τραπέζι" με τα φτωχικά είδη που είχε κουβαλήσει. Εκεί στου χωραφιού την άκρη, κάτω από τον ίσκιο ενός δέντρου, όλη η οικογένεια και συγγενείς και φίλοι πολλές φορές, που συμμετείχαν στις λεγόμενες "δανεικαριές", ένα είδος κοινοτικής αλληλοβοήθειας, γεύονταν τα λιτά φαγητά του χωραφιού.

Αξιοσημείωτος ήταν ο σεβασμός ανδρών και γυναικών στο οικογενειακό τραπέζι, έστω κι αν αυτό στρώνεται στο καπνοτόπι, κι αν το απλό φαγητό σερβίρεται σε φτηνά "τσιγκινα" πιάτα ή σε πλαστικά αργότερα. Κάνουν το σταυρό τους, εύχονται "καλή σοδειά" και τρώνε. Σιγά-σιγά αρχίζει και η κουβέντα και το χιούμορ και τα πειράγματα μεταξύ τους. Το κουτσομπολιό επίσης ήταν στην ημερήσια διάταξη. Όλα αυτά αποτελούσαν ένα τρόπο αντίστασης στην εξαντλητική κούραση

¹⁸ Ο μελετητής του λαϊκού πολιτισμού της Λευκάδας Πανταζής Κοντομίχης αναφέρει ότι για τους Λευκαδίτες ζηλευτό προσφάγι ήταν το τυρί, η αρμυροσαρδέλα, τα λιανόψαρα και οι ελιές. Βλ. Π. Κοντομίχης, *Το νοικοκυριό του χωριάτικου σπιτιού στη Λευκάδα*, εκδ. Γρηγόρη, σσ. 263-264.

Αλλά και στο Αγρίνιο και στην ευρύτερη περιοχή οι παστές σαρδέλες λόγω χαμηλής τιμής και εύκολης μεταφοράς τους, ήταν αγαπητό προσφάγι των αγροτών, που τις προμηθεύονταν από τα μπακάλικα της γειτονιάς.

¹⁹ Θα πρέπει να τονίσουμε ότι τη διαχείριση των διατροφικών πόρων την ασκούσε η γυναίκα-νοικοκυρά και αυτός ο διαχειριστικός ρόλος της ενισχύει την οικιακή της δύναμη και εξουσία.

της δουλειάς και μάλιστα με τα πρωτόγονα τεχνικά μέσα που γίνονταν τότε: Φύτευαν ολημερίς σκυμμένοι στο χώμα με το ξύλινο σουφλί με ολιγόλεπτες μόνο στάσεις για να πάρουν μια ανάσα και να συνεχίσουν.

Με τη δύση του ήλιου γύριζαν στο σπίτι, όπου η γυναίκα μετά το φύτεμα, αναλάμβανε το νοικοκυριό, τη φροντίδα των ζώων και πουλερικών, αλλά και την ετοιμασία του βραδινού φαγητού. Τα πράγματα ήταν καλύτερα όταν υπήρχε γιαγιά, μάνα ή πεθερά στο σπίτι και αναλάμβανε εκείνη κάποιες εργασίες και το φαγητό της οικογένειας. Αν όμως η γυναίκα ήταν "μοναχονοικοκυρά", λέξη που διασώζει ο λαϊκός λόγος, τότε από τα χέρια της περνούσαν όλα.²⁰

Σε περιπτώσεις όμως που η καπνοκαλλιέργεια ήταν μεγάλη, τότε κάποιες εύπορες αγροτικές οικογένειες είχαν τη δυνατότητα να απασχολούν εποχιακούς εργάτες,²¹ όπως αναφέραμε (Μέρος Α', κεφάλαιο Γ'). Η "γυναίκα του αφεντικού" τότε φρόντιζε τη διατροφή της οικογένειας, αλλά και των εργατών, που στην πλειοψηφία τους ήταν γυναίκες-καπνοφύτισσες. Τους εποχιακούς εργάτες τους περιποιούνταν οι ιδιοκτήτες, τους "τάϊζαν", γιατί ο εργάτης τα χρήματα τα τρώει και ξεχνιούνται, το πώς πέρασε όμως στη δούλεψη του αφεντικού το θυμάται για πάντα.²² Και σε αυτές τις περιπτώσεις τα είδη διατροφής προέρχονται από δική τους παραγωγή, αλλά τώρα η γυναίκα είχε τη χρονική άνεση να ετοιμάσει το φαγητό χωρίς να πνίγεται από το άγχος, όπως αναφέραμε προηγουμένως.

Οι γυναίκες εργάτριες στις αφηγήσεις τους κάνουν λόγο για καλά αφεντικά, που έφαγαν γλυκό ψωμί μαζί τους, αλλά και για σκληρά και δύστροπα αφεντικά, και αναφέρονται σε περιστατικά που "ούτε ελιά δε σουδιναν να φας!", "ούτε νερό να πιείς απ' το μπικιόνι τα 'ς!", για να χρησιμοποιήσω τις λαϊκές φράσεις τους.²³

²⁰ Σχετικά με τη διατροφή την περίοδο της καπνοφυτείας η Σ.Κ. αφηγείται: "Στεγνή τροφή, ψωμιά, τυριά, αυγά, κανιά κονσέρβα, κανιά σαρδέλα... Ποιος ευκαιρούσε να κάτσει να μαγειρέψ'. Αν είχες κανιά γιαγιά στο σπίτι ήβρισκες φαγητό, άμα δεν είχες, το βράδυ π' πήγαίνες τι να φκιάσεις; Κάνα ντοματόρ'ζο, κάνα σπανακόρ'ζο, εύκολα πράματα, πατάτες σαλάτα, κατάλαβες; Αυτά ήτανε τότε επί το πλείστον. Τ' αυγά δεν είχανε χοληστερίνη ο κόσμος τότε. Τώρα δεν κοιτάμε να φάμε κι αυγά...!". Προφορική συνέντευξη Σ.Κ.

²¹ Γ. Δαουτόπουλου, Α. Καζακόπουλου, Μ. Κούση, *Αγροτική Κοινωνιολογία*, εκδόσεις Ζυγός, Θεσσαλονίκη 2002, σσ.113-116.

²² Αθ. Γ. Καραβέργου, ό.π., σ 103, σημ. 10.

²³ Σε τέτοιες περιπτώσεις οι γυναίκες καπνοφύτισσες έπαιρναν μαζί τους το λιτό φαγητό τους. Η Ε.Π. με χιούμορ αφηγείται ένα περιστατικό: "[τρώγαμε] ότι είχες, κάθε μία να πάρ'. Θυμάμαι μια γερόντισσά μας μια φορά είχε κάτ' μακαροτσίνια χοντρά φ'κιάξ' κι τα πήρε στο φύτεμα. Τα κρέμασε στο δέντρο αποκάτ' όπως ήτανε κι πήγανε κι γέμ'σανε μυρμήγκια, τέτοια μυρμήγκια, μεγαλύτερα απ' τα μακαροτσίνια! (γελάει) Εκάτασμε να φάμε, ου, λέει μυρμήγκια, πώς θα τα φάω; Μην τα τρως κ.

Κατά την περίοδο της συλλογής του καπνού, η οποία γίνεται κατά τους καλοκαιρινούς μήνες, διαπιστώνεται ότι τα είδη διατροφής είναι σχεδόν τα ίδια, συμπληρωμένα με λαχανικά και κηπευτικά της εποχής²⁴ (ντομάτες, μελιτζάνες, κολοκύθια κλπ.).

Εκείνο όμως που είναι ιδιαίτερα εξαντλητικό σε αυτή την καλλιεργητική φάση, είναι το ωράριο των παραγωγών. Από τις 2-3 η ώρα τη νύχτα μέχρι τις 9 ή 10 το βράδυ δούλευαν στα καπνά. Ο καπνός είναι ευαίσθητο προϊόν γι' αυτό είναι επιτακτική ανάγκη να μαζευτεί και να αρμαθιαστεί προσεχτικά την ίδια μέρα, γιατί αν μείνει για την επόμενη μαραίνεται και δύσκολα αρμαθιάζεται. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, την πίεση και την αγωνία να μαζευτεί και να αρμαθιαστεί στην ώρα του το προϊόν του μόχθου τους, οι καπνοπαραγωγοί δεν προλαβαίνουν ούτε να φάνε καλά-καλά. Η νοικοκυρά για να μη χασομερήσει²⁵ δε βάζει κατσαρόλα στη φωτιά. Η ντοματοσαλάτα με ένα κομμάτι ψωμί και τυρί αποτελεί το κύριο φαγητό κατά την

Αθανασία τ'ς είπα εγώ, μην τα τρως, και τα μυρμήγκια είναι επικίνδυνα. Τάπαιρνε κι αυτήνη η καημένη, Θεός σχωρέστην, ένα, ένα φoff! Τα φύσαε φ! Τα μυρμήγκια φεύνε; (γέλια) Μην τα τρως χριστιανή μ', έλα να φας απ' αυτό πόχουμε και μεις. "Εσείς τι θα φάτε;". Τα τίναζε καμπόσο, τάφαε βράδιασε κι έφ'χαμε... Αυτά τράβηξε ο κόσμος, περιπέτειες, περιπέτειες. Δύσκολες εποχές, δύσκολες...".

²⁴ Όπως προκύπτει μέσα από τη μελέτη των προφορικών μαρτυριών, οι γυναίκες συνήθως αναλάμβαναν τη φροντίδα του λαχανόκηπου, που τους εξασφαλίζει τα εποχιακά είδη διατροφής, καθώς και την περιποίηση των οικόσιτων ζώων και πουλερικών που συμπλήρωναν τη διατροφή της οικογένειας. "Αυτά τα καλοκαιρινά πούναι: Ντομάτες, κολοκυθάκια, πατάτες, μελιτζάνες, κρέατα, έπαιρναμε όταν έσφαζανε. Έπειτα είχαμε τα δικά μας παιδί μ'. Τα κοτόπ'λα μας, τα αυγά μας, τις πίτες, τα πρόβατά μας. Λέει ο γιος μου στην Αθήνα μια μέρα που ήμνα εκεί. Πήγανε και ψωνίσανε με τη γυναίκα τ' κι ήφερανε ψώνια, μπουκάλια, μπουκαλάκια... Λέει: απορώ μωρέ μάνα εσύ που 'χεις πέντε παιδιά, πως τά'βγαλατε πέρα. Λέω να σου πω παιδί μ'. Γιατί είχαμε και δική μας παραγωγή: Είχαμε τα κοτόπ'λα μας. Είχαμε τα αυγά μας, είχαμε το γάλα μας, το τυρί μας. Έσπερναμε φακές, έσπερναμε ρεβύθια, είχαμε το τραχανά μας, τάφκιαναμε μοναχοί μας. Είχαμε τ'ς χυλοπίτες μας. Έιχαμε μεσ' στο σπίτι μας παραγωγή. Έτσι έβγαينه ο κόσμος πέρα τότε. Τώρα όμως κοιτάμε ούλοι απ' τα Σούπερ μάρκετ. Το πήραμε πολύ ψηλά τον αμανέ, Κατάλαβες; Δε μαλάζει χόμα κανέννας. Που θα βγει όμως αυτό; Τότε έτρωγαμε φρέσκα και καθαρά. Έτρωγαμε κοτόπ'λο και μοσχοβόλαε. Τώρα ψ'μένο μούφεραν προχτές κι δεν έχει καμιά ουσία. Νάτρωγα λέω ένα μπουτάκι από κεια τα κοτόπ'λα!". Προφορική συνέντευξη της Σ.Κ.

²⁵ "Τότε για να μη χασομερίσουμε, έτρωγαμε ψωμί, τυρί και ντομάτα, και λίγο τα δάχτυλα έπλεναμε να πιάσουμε το τυρί και τ' ντομάτα. Γιατί δεν πάθαιναμε μόλυνση; Γιατί ήτανε όλα καθαρά. Έπειτα τα τσεμπέλια ήτανε καθαρά δεν τα ρέντιζαμε εμείς τότε με φάρμακα, τώρα αυτά τα βιριτζίνια έχνε δηλητήρια. Οι άντρες καπίνζανε τσιγάρο στριφτό, αλλά δεν πάθαινανε τίποτα. Τώρα όμως χιλιαδού μικρόβια. Κατάλαβες κοπέλα μ'.Ε; ... ". Προφορική συνέντευξη της Σ.Κ.

εποχή αυτή. Και πολλοί πιεσμένοι ασφυκτικά από το χρόνο ούτε τα χέρια τους δεν προλάβαιναν να πλύνουν, αλλά τρώνε ψωμί και κόλλα καπνού μαζί.²⁶

Αξιοπρόσεκτο όμως είναι ότι και στις δύσκολες αυτές στιγμές της καπνοπαραγωγής, οι άνθρωποι βρίσκουν τη διάθεση να κουβεντιάσουν, να τραγουδήσουν,²⁷ να χωρατέψουν, να αφηγηθούν παραμύθια και ιστορίες, να αλληλοπειραχθούν.²⁸ Η σκληρή αγροτική εργασία απαλύνεται από τη συλλογικότητα και την αίσθηση της ομάδας, από τα τραγούδια και τα αστεία που αντηχούν στη διάρκειά της. Με αυτό τον τρόπο αποσπάται το μυαλό από το σωματικό μόχθο²⁹ και δημιουργείται η κατάλληλη ψυχική διάθεση, που τονώνει τους κουρασμένους και άυπνους σχεδόν εργάτες του καπνού και το σημαντικότερο διατηρείται η λαϊκή παράδοση: παραμύθια, αινίγματα, μύθοι, δημοτικά τραγούδια κλπ.

1.5.3. Γιορτές και αργίες, έθιμα και παραδόσεις. Η ορθόδοξη εκκλησία φρόντισε να παραχωρήσει μεγάλο αριθμό αργιών στους αγρότες. Υπολογίζεται ότι κατά το 19 αι. οι εργάσιμες μέρες του χρόνου στον ελλαδικό χώρο δεν ξεπερνούσαν τις 200, ενώ οι υπόλοιπες ήταν θρησκευτικές γιορτές, Κυριακές και τοπικά έθιμα και πανηγύρια.³⁰

Είναι χαρακτηριστικό βέβαια το γεγονός ότι και οι 366 μέρες του χρόνου χαρακτηρίζονται από χριστιανικές γιορτές έτσι ώστε το εορτολόγιο να συνοδεύει αδιάκοπα τη ζωή των χριστιανών. Οι γιορτές αυτές ιεραρχήθηκαν σύμφωνα με τη σπουδαιότητα των τιμωμένων προσώπων και βέβαια σύμφωνα με τη σημασία τους στην οργάνωση της εργασίας και της αργίας. Έτσι το χριστιανικό εορτολόγιο έγινε

²⁶ "Με την κόλλα του καπνού στα χέρια τρώγαμε ψωμί". Είναι το απόσταγμα του γυναικείου λόγου, όταν εκφράζεται για τις δύσκολες συνθήκες τους καπνομαζώματος, που αντανακλώνται και στο φαγητό.

²⁷ Και ο υπερήλικας Α.Κ. θυμάται: "Έξω στον ήλιο αρμαθιάζαμε... Έλεγαμε καλαμπούρια, τραγούδια διάφορα δημοτικά, άλλα θυμάμαι, άλλα τα ξέχασα τώρα, είμαι 84 χρονών πάω τώρα: "Το λένε τα πουλάκια μέσα στα ρέματα/σ' αγαπώ δεν είναι ψέματα". Έλεγαμε «τ' Καραγκούνα», τον «αϊτό» π' τα λέμε κι σήμερα. Τραγουδάει ο κόσμος τότε, τώρα βήκανε οι τηλεοράσεις να πούμε, τα ράδια...". Προφορική συνέντευξη Α.Κ.

²⁸ Για τα τραγούδια και τα πειράγματα κατά το μάζεμα και αρμάθιασμα του καπνού, βλ. Ευ. Παπουτσή "Η παραδοσιακή καλλιέργεια του καπνού", στο: Πρακτικά Α' Συνεδρίου Λαογραφίας «Ο λαϊκός πολιτισμός στην Αιτωλοακαρνανία», εκδόσεις *Ίφυτος*, Αγρίνιο σσ. 142-143, και Αθ. Γ. Καραβέργου, ό.π., σ.120, σημ. 16.

²⁹ Ι. Τσεβρεμέ ό.π., σ. 33. Κάτι ανάλογο παρατηρείται και σε άλλες γεωργικές εργασίες, όπως προκύπτει από τη σχετική βιβλιογραφία, όπως για παράδειγμα στην αμπελοαργία, στο ξεφλούδισμα των καλαμποκιών, στο θερισμό κλπ.

³⁰ Στο ίδιο, σ. 63.

ένα μέσο με το οποίο μπορούσαν οι άνθρωποι να αντιπαλέψουν με τη φύση κι όχι τόσο στήριγμα σε μεταφυσικές ανησυχίες.³¹

Η αβεβαιότητα και η ανασφάλεια που αντιμετώπιζαν καθημερινά οι αγρότες οδήγησε στην ανάπτυξη μιας λαϊκής θρησκείας, κύριο χαρακτηριστικό της οποίας, ήταν η πίστη στην πρακτική χρησιμότητα των ιερών και υπερφυσικών δυνάμεων, η οποία εκφραζόταν με τη λατρεία των αγίων, μέσα από χριστιανοπαγανιστικές τελετουργίες. Επιδημίες, φυσικές καταστροφές, ανομβρία, έκαναν τους πιστούς, να προστρέχουν και να παρακαλούν τον αντίστοιχο άγιο για βοήθεια και σωτηρία. Επίσης επιζητούσαν την ευλογία των ιερέων για τα άρρωστα ζώα τους, τα σπίτια, τα πηγάδια, τα χωράφια, τα δέντρα, τα σπαρτά τους και τους εαυτούς τους.³²

Ο Δ. Λουκόπουλος, ο οποίος έζησε πλάι στη γεωργική ζωή της Ρούμελης και μέσα από την εντόπια ζωή και επιτόπια έρευνα μας δίνει της ζωή της Δυτικής Ρούμελης κυρίως, αναφέρεται και στις γιορτές των γεωργών, λέγοντας πως οι γεωργοί είναι θρήσκοι, όχι τόσο από πίστη στη βαθύτερη ουσία του χριστιανισμού, όσο από φόβο, μήπως με το να μη "φυλάξουν" κάποια γιορτή πάθουν κάτι κακό, όπως λένε οι μεγαλύτεροι.³³

Η Ορθόδοξη εκκλησία από την πλευρά της ενθάρρυνε την εφαρμογή του εορτολογίου στις αγροτικές κοινότητες, έτσι ώστε να συνδέεται η πίστη με την καθημερινή ζωή των ανθρώπων και προχώρησε επίσης στην σύνθεση ευχών για κάθε εποχή και για κάθε καλλιέργεια. Ενδεικτική είναι η περίπτωση της Κυριακής του Σπορέως, η οποία συμπίπτει με την εποχή της σποράς, τον Οκτώβριο. Πολλές φορές όμως το εορτολόγιο αναγκάζεται να συμβιβαστεί με την καθημερινότητα των αγροτών και τις αδήριτες ανάγκες που προκύπτουν. Για παράδειγμα η γιορτή του Αγ. Φιλίππου ορίζεται ως αργία από την εκκλησία. Επειδή όμως είναι μια εποχή 14 Νοεμβρίου, που συμπίπτει με τα οργώματα των χωραφιών και οι γεωργοί δεν μπορούν να την "φυλάξουν", η παράδοση βρίσκει τρόπο συμβιβασμού με τις εργασιακές ανάγκες. Ενδεικτικό είναι το γνωμικό: " Ο φτωχός ο Φίλιππος όλη μέρα

³¹Ι. Τσεβρεμέ ό.π., σ. 65.

³²Βλ.Κ. Αρώνη-Τσίγλη, *Αγροτικές εξεγέρσεις στην Παλαιά Ελλάδα 1833-1881* εκδ. Παπαζήση, σ. 318.

³³"Από φόβο λοιπόν μην πάθουν κανένα κακό φυλάνε τις γιορτές, γιατί σπέρνοντας έχουν να κάμουν μ' όλα τα στοιχεία του κόσμου, με χαλάζια, με νεροποντές, μ' ανέμους θεριακά, μ' ένα σωρό θεομηνίες[...]. Όσο θέλεις δούλευε, όσο θέλω θα σου δώσω, παραδέχονται πως λέει τάχα ο Θεός". Από: Δημ. Λουκόπουλου, ό.π., σ. 163.

δούλευε και το βράδυ απόκρευε".³⁴ Το ίδιο έκαναν και οι γεωργοί. Οργώνουν όλη μέρα και από το βράδυ του Αγ. Φιλίππου αποκρεύουν, νηστεύουν δηλαδή το κρέας για το σαρανταήμερο των Χριστουγέννων.³⁵

Εξαιρέσεις βέβαια υπάρχουν και για άλλες αργίες και πάντα βρίσκονται τρόποι ώστε να δικαιολογηθεί η μη τήρηση κάποιας αργίας, όταν υπάρχει μεγάλη εργασιακή ανάγκη. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις όταν για λόγους κοινωνικής αλληλεγγύης επιβάλλεται να δουλέψουν οι αγρότες στα χωράφια ανήμπορων, φτωχών ή ορφανών. Στα χωριά του Ξηρομέρου Αιτωλοακαρνανίας σε περίπτωση αρρώστιας ή πένθους, οι χωριανοί έτρεχαν να συνδράμουν με την εργασία τους κυρίως σε περιόδους αιχμής τα άτομα που είχαν ανάγκη.

Βασικό ρόλο σε μια αγροτική κοινότητα παίζει το πανηγύρι προς τιμή του Αγίου της ενορίας ή κάποιου θρησκευτικού γεγονότος. Είναι ένα θρησκευτικο-οικονομικό και κοινωνικό γεγονός για την κοινότητα. Εκτός βέβαια από τον Πολιούχο Άγιο, πολλοί είναι και οι προστατευτικοί ρόλοι των τοπικών αγίων – προστατών, οι οποίοι τιμώνται εξαιρετικά. Σημαντική θέση κατέχουν και οι άγιοι πάτρωνες των βαπτιστικών ονομάτων και κυρίως των αρσενικών μελών της οικογένειας, οι άγιοι προστάτες επαγγελματιών, οι άγιοι θεραπευτές που τιμώνται από οικογένειες ή κοινότητες που διασώθηκαν από τους αγίους αυτούς.³⁶

Περισσότερο βέβαια σέβονταν και κρατούσαν την αργία των αγίων που ο εορτασμός τους συνέπιπτε με σημαντικές περιόδους για τη γεωργία, κτηνοτροφία κλπ. Κυρίως τηρούσαν αυτές τις αργίες από φόβο μήπως προκαλέσουν την οργή και την τιμωρία των Αγίων. Και πίστευαν ότι αυτή η οργή εκδηλώνονταν με θεομηνίες, φυσικές καταστροφές επιδημίες κλπ. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι πίστευαν πως οι μεγάλες συμφορές προέρχονταν από "μικρούς Αγίους" και από δευτερεύουσες γιορτές.³⁷ Είναι "μικροάγιοι τιμωροί" στους οποίους ο λαός απέδιδε ελαττώματα και κακίες δικές του.³⁸ Γενικά η σχέση του προβιομηχανικού ανθρώπου με τους αγίους

³⁴ Ι. Τσεβρεμέ ό.π., σ. 65.

³⁵ Δ. Λουκόπουλου, ό.π., σ. 171.

³⁶ Ι. Τσεβρεμέ ό.π., σ. 67.

³⁷ Οι γεωργοί ξεχωρίζουν τις γιορτές σε βαριές και ελαφριές. Περί ποιου είδους γιορτή πρόκειται τι κρίνουν κι από την καμπάνα. Αν σημάνει η καμπάνα είναι βαριά γιορτή διαφορετικά είναι αλαφρογιορτή. "Βάρεσε η καμπάνα!", λένε όταν πρόκειται για βαριά γιορτή, που πρέπει να τηρήσουν την αργία της Δ. Λουκόπουλου, ό.π., σ. 164.

³⁸ Βλ. Δ. Λουκάτου, «Αργίες και Άγιοι τιμωροί», Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας, 20-21 (1967-1968), σσ. 55-105.

είναι μια σχέση με βάση τα ανθρώπινα μέτρα, που στηρίζεται καθαρά στη συναλλαγή και τη δoσοληψία.

Σημαντική για τη ζωή της αγροτικής κοινότητας ήταν η εβδομαδιαία ανάπαυλα της Κυριακής. Η σημασία αυτής της αργίας ήταν ιδιαίτερα μεγάλη για τις γυναίκες, οι οποίες με τον εκκλησιασμό αισθάνονταν μια σωματική και ψυχική ανάπαυση. Για τον εκκλησιασμό τους πρόσεχαν ιδιαίτερα την ενδυμασία τους και την καθαριότητά τους. Φρόντιζαν δηλαδή να υπάρχει μια Κυριακάτικη ενδυμασία, προσεγμένη για γυναίκες και άνδρες, που δεν είχε καμία σχέση με τα μπαλωμένα και βρώμικα ρούχα της καθημερινής αγροτικής εργασίας.³⁹ Όμως και στην περίπτωση της Κυριακάτικης αργίας, υπήρχε το ενδεχόμενο της μη τήρησής της, λόγω των αναγκών των αγροτικών εργασιών και της πάλης για επιβίωση. Και σε αυτές τις περιπτώσεις η Εκκλησία και οι φορείς της δείχνουν κατανόηση και δικαιολογούν τη στάση των χριστιανών.

Οι καπνοπαραγωγοί προσέχουν ιδιαίτερα το εορτολόγιο, αφού η ιδέα και μόνο ότι η σοδειά τους μπορεί να πάθει κάποια ζημιά τους γέμιζε τρόμο. Ο καπνός όπως αναφέρθηκε αποτελούσε τη βάση της οικονομίας τους και σ' αυτή στηρίζονταν για να καλύψουν τις ανάγκες τους (διατροφή, ένδυση, στέγαση, παντρεία, γιατρείες, σπουδές κλπ.). Γι' αυτό με προσευχές, τάματα, λιτανείες κλπ. ικέτευαν τους αγίους να μεσιτεύσουν στο Θεό για να τους φυλάξει από καταστροφές από πλημμύρες, χαλάζι, ξηρασία, ασθένειες, έντομα, κλπ. Ένδειξη της βαθιάς πίστης και προσήλωσης στο Θεό ήταν η φροντίδα κάθε καπνοπαραγωγού να στήσει στη φυντανιά, στον κήπο, στο καπνοχώραφο καλαμένιο σταυρό, καλά στερεωμένο και σωστά προσανατολισμένο για προστασία της σοδειάς από κάθε κακό. Ο σταυρός πιστεύεται ότι έχει τη δύναμη να αποτρέπει το κακό.

Εξάλλου όταν αρχίζει κάποια εργασία καθ' όλη τη διάρκεια της καλλιέργειας ο γεωργός πρέπει να έχει καλή διάθεση, να κάμει το σταυρό του⁴⁰ και να συμπεριφέρεται θετικά στη γη για να του αποδώσει πλούσια σοδειά. Αν βαρυνκομάει και βλαστημάει τα Θεία, τότε η γη δεν αποδίδει καλή σοδειά.⁴¹ Οι ίδιες οι ευχές

³⁹ Οι γυναίκες και κυρίως τα νεαρά κορίτσια περίμεναν την Κυριακή να γιορταλάξουν, να βάλουν δηλαδή "τα καλά" τους για να πάνε στην εκκλησία και μετά τον εκκλησιασμό κάποια επίσκεψη σε συγγενικά ή φιλικά σπίτια.

⁴⁰ Πριν από κάθε εργασία ο γεωργός κάνει το σταυρό του. Π.χ. Στη σπορά του καπνοσπορείου, ο σπαρτής γυρίζει προς την Ανατολή κάνει το σταυρό του και λέει: "Καλή αρχή, καλό φτούρο και καλά μπερεκέτια", (τουρκικό beracet= αφθονία), από: Αθ. Γ. Καραβέργου, ό.π., σ. 84.

⁴¹ Β. Λαμνάτου, *Οι μήνες στην αγροτική και ποιμενική ζωή του λαού μας*, Αθήνα, Δωδώνη 1987, σ. 187. Αξίζει να αναφέρουμε ότι στο δεύτερο όργωμα του χωραφιού, ο γεωργός όργωνε σταυρωτά.

επίσης που συνοδεύουν την αρχή κάθε εργασίας: "Καλά μπερεκέτια ", "Καλή σοδειά", "Καλά διάφορα" κλπ. λέγονται για να προκαλέσουν την καλή παραγωγή.

Σε όλη την περίοδο της καπνοκαλλιέργειας, από την προετοιμασία του καπνοχώραφου μέχρι την αποξήρανση και δεματοποίηση του καπνού, οι παραγωγοί σέβονταν και τηρούσαν τις γιορτές και τις αργίες τους, δεν τις "χάλαγαν" παρά μόνο αν υπήρχε πολλή σοβαρή ανάγκη. Και παράλληλα με τις γιορτές τηρούσαν και διάφορα έθιμα για τον καθαγιασμό του χώρου, των ζώων και των ίδιων. Για παράδειγμα την ημέρα των φώτων εκκλησιάζονται και μετά παίρνουν αγίασμα από την εκκλησία και "αγιάζουν" ραντίζουν το σπίτι, τα ζώα και τα χωράφια τους. Μερικοί χώνουν στην άκρη στο χωράφι τους ένα μπουκαλάκι αγιασμό για το καλό.⁴² Επιδιώκουν έτσι τον καθαγιασμό του χώρου. Το "αγιασμένο" χωράφι πιστεύουν ότι θα αποδώσει καλή σοδειά, που είναι το ζητούμενο. Ραντίζουν επίσης και τα ζώα για να τα φυλάει από κάθε κακό, γιατί είναι απαραίτητα για τις γεωργικές εργασίες. Από το μπουκάλι με τον αγιασμό που είχαν φυλαγμένο οι γυναίκες στα εικονίσματα του σπιτιού, το οποίο συμπλήρωναν με νερό, ράντιζαν και το σπορείο του καπνού, τις φυντανιές, γιατί πίστευαν ότι έτσι θα πετύχουν γερά καπνόφυτα, για τη φυτεία τους. Και την εποχή της καπνοφυτείας που τύχαινε να συμπίπτει με τις γιορτές του Πάσχα, αφού κάνουν το πρωί το σταυρό τους ξεκινάνε για το χωράφι και το βράδυ γυρίζοντας κατάκοποι δεν παραλείπουν να πάνε στην εκκλησία για να προσευχηθούν. Από το Μεγαλοβδόμαδο «φυλάνε» τη Μεγάλη Παρασκευή με εξαιρετική ευλάβεια. Κανένας αυτή τη μέρα δεν πάει στο χωράφι. Είναι πολύ βαριά γιορτή και οι γυναίκες δε βάζουν ούτε κατσαρόλα στη φωτιά, ούτε στρώνουν τραπέζι σε ένδειξη πένθους.⁴³

Ένα έθιμο που μάλλον είχε να κάμει με το φόβο των φιδιών και στόχευε στην εκδίωξή τους ήταν το εξής: Την παραμονή της Πρωτομαγιάς τα παιδιά των γεωργών, έπαιρναν ένα ταψί ή ό,τι άλλο χάλκωμα, γύριζαν στα σπίτια, στις αυλές,, στους κήπους, κλπ. το χτυπούσαν δυνατά, με πέτρα ή ξύλο και λέγανε: «Φευγάτε μαύρα φίδια και μαύρες σκουτουρέλες (=σαύρες) γιατί έφαγα ζώχο (=χόρτο, το ζώχι) και θα σας φαρμακώσω!»⁴⁴ Πιθανόν με το έθιμο αυτό που συναντάται σε διάφορες

Δηλαδή η διεύθυνση του οργώματος ήταν κάθετη προς την προηγούμενη. Νόμιζε πως η γη πρέπει να σταυρωθεί, είναι επιθυμία του Θεού και με τη βοήθειά του θα καρπίσει. Έτσι με το σταύρωμα ανάγκαζαν τη γη να φέρει πολύ καρπό, πολύ καπνό στην περίπτωση των καπνάδων.

⁴² Δ. Λουκόπουλου, ό.π., σ. 173.

⁴³ Μια συνήθεια που σε μερικά χωριά την τηρούν και σήμερα οι γυναίκες.

⁴⁴ Τους στίχους αυτούς τραγουδούσαμε παιδιά στο Ξηρόμερο για να διώξουμε τα φίδια.

περιοχές,⁴⁵ οι γεωργοί προσπαθούσαν να αντιμετωπίσουν το φόβο που προκαλούσαν τα φίδια, που αυτή την εποχή ήταν επικίνδυνα για τους ίδιους και τις οικογένειές τους καθώς εργαζόνταν στα χωράφια.⁴⁶

Το Αγρίνιο έχει πολιούχο τον Άγιο Χριστόφορο, η γιορτή του οποίου τιμάται ιδιαίτερα από τους κατοίκους (9 Μαΐου). Πρόκειται για ένα λαοφιλή Άγιο, που προστατεύει από διάφορες συμφορές, ατυχήματα και καιρικές συνθήκες. Γι' αυτό πρόσφατα καθιερώθηκε ως προστάτης των ταξιτζήδων, αλλά η συλλογική μνήμη της περιοχής που ερευνούμε τον έχει καθιερώσει ως προστάτη κυρίως των καπνοπαραγωγών. Και τούτο διότι κατά το Μάιο μήνα οπότε η καλλιέργεια είναι σε εξέλιξη, υπάρχει κίνδυνος καταστροφής από ξαφνικές νεροποντές και χαλαζοπτώσεις, που πέφτουν την περίοδο αυτή. Τότε ο Άγιος Χριστόφορος μεσολαβεί για την προστασία και σωτηρία του προϊόντος τους, αποτρέποντας τα καταστροφικά καιρικά φαινόμενα. Πιθανότατα η ιδιότητα του προστάτη από το χαλάζι συνδέεται με το Συναξάρι του αγίου, όπου αναφέρεται ότι ο ίδιος ο άγιος σε προσευχή του προς το Θεό πριν από το μαρτύριό του λέγει: «*Κύριε,δος χάριν τω σώματί μου, ίνα πας ο έχων βραχύ τι λείψανόν μου φανερώς δύναται δι αυτού απελαύνειν τους δαίμονας... μη επέλθη αυτοίς, Δέσποτα, χάλαζα, μηδέ θυμός, μηδέ αφορία αμπέλου...*».⁴⁷

Ο Άγιος Χριστόφορος επίσης είναι και προστάτης του Σωματείου Καπνεργατριών, Στοιβαδόρων «Άγιος Χριστόφορος» Αγρινίου.⁴⁸ Πιθανόν η ιδιότητα του αποδίδεται λόγω της προστασίας που παρέχει στους παραγωγούς και την καπνοκαλλιέργεια, όπως προαναφέραμε, η οποία φυσικά διευρύνεται και στην επεξεργασία του καπνού και τους εργάτες που την εκτελούν.

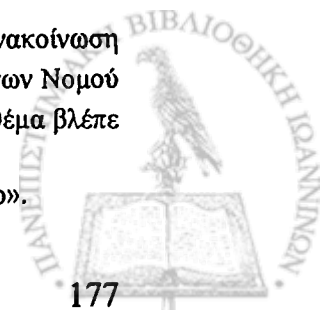
Των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης (21 Μαΐου) περίμεναν βροχές, τις οποίες απέδιδαν στη χάρη των Αγίων, οι οποίοι κατανοούσαν τις ανάγκες των καπνοκαλλιεργητών για βροχή που ήταν απαραίτητη την περίοδο του Μαΐου τόσο για

⁴⁵ Ο Δ. Λουκόπουλος αναφέρει ότι αυτό το έθιμο σε άλλες περιοχές γίνονταν την παραμονή του Αγίου Μάρκου για να διώξουν τα φίδια. Πίστευαν ότι το τραγούδι των παιδιών και το χτύπημα του χαλκώματος είχε τη μαγική δύναμη να απομακρύνει τον κίνδυνο των φιδιών, για τα οποία βέβαια έπαιρναν κι άλλα προληπτικά μέτρα όπως ήταν το φιδόχορτο κ.ά. Δημ. Λουκόπουλου, ό.π.,σ. 166.

⁴⁶ Στις αφηγήσεις που κατέγραψα αναφέρονται περιστατικά από τσιμπήματα φιδιών στα καπνοχώραφα. Έτσι γίνεται κατανοητός ο φόβος και η προσπάθεια εκδίωξής τους με το παραπάνω έθιμο.

⁴⁷ Βλ. Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, "Ο Άγιος Χριστόφορος στην ελληνική λαογραφία", ανακοίνωση στην ημερίδα που διοργάνωσε το Πνευματικό Κέντρο Δήμου Αγρινίου και η Ένωση Θεολόγων Νομού Αιτωλ/νίας, (6/5/2007) με θέμα: *Ο Άγιος Χριστόφορος και η πόλη του Αγρινίου*. Για το ίδιο θέμα βλέπε επίσης γραπτές σημειώσεις Ν. Κατσακώρη.

⁴⁸ Βλ. Ι. Κουφού, *Αιτωλοακαρνανική και Ευρυτανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Α', λήμμα «Αγρίνιο».

την καλή ριζοβολία των φυτών, όσο και για την καλύτερη εκτέλεση των σκαλισμάτων. Της Αγίας Παρασκευής οι παραγωγοί τρέμανε τις χαλαζοπτώσεις που την περίοδο του Ιουλίου, θα ήταν μοιραίες για την παραγωγή, αφού τα καπνά είχαν ολοκληρώσει τον κύκλο της ανάπτυξής τους και οι ζημιές θα ήταν ανεπανόρθωτες. Γι' αυτό κρατούσαν την αργία της Αγίας Παρασκευής και μάλιστα τη θεωρούσαν από τις πιο "βαριές" γιορτές.⁴⁹ Το δεκαπενταύγουστο οι δουλειές στα καπνά κόντευαν να τελειώσουν. Η συλλογή ήταν στα "κορφόφυλλα", όπως λέγανε τα τελευταία φύλλα του καπνού. Στις προφορικές αφηγήσεις των γυναικών κυρίως, που αναφέρονται στην περίοδο αυτή, διαφαίνεται μια πίκρα κι ένα παράπονο για τη σκληρή εργασία τους, η οποία δεν τους άφηνε το περιθώριο να παρακολουθούν με ευσέβεια τις παρακλήσεις προς την Παναγία, που γίνονται κατά τη διάρκεια των ημερών αυτών. Ωστόσο προσπαθούν να καλύψουν το κενό του εκκλησιασμού τους, ακούγοντας από το ραδιόφωνο τις Παρακλήσεις προς τη Θεοτόκο. Και φυσικά ετοιμάζονται όλοι μικροί και μεγάλοι για τη γιορτή της Παναγιάς στις 15 Αυγούστου. Μια γιορτή που θεωρείται το δεύτερο Πάσχα για τους χριστιανούς και γιορτάζεται με πανηγύρια σε εκκλησίες και μοναστήρια.⁵⁰

Και το Φθινόπωρο, στο οποίο εντάσσεται και η γιορτή του Αγίου Δημητρίου, αρχίζουν τα πρωτοβρόχια που συνοδεύονται από νότιους υγρούς ανέμους. Τότε τα καπνά μαλακώνουν και αρχίζουν οι εργασίες της χωρικής συσκευασίας. Ο παραγωγός ξεκρέμαγε τότε καλά βαντάκια και τα πρόσφερε για την ανέγερση, την αποπεράτωση ή την όποια ανάγκη των ιερών ναών. Ήταν ένα δείγμα ευχαριστίας προς το Θεό και τους προστάτες Αγίους, οι οποίοι διαφύλαξαν από κάθε κακό τους ίδιους τους καλλιεργητές, αλλά και την πολύτιμη σοδειά τους.⁵¹

Κατά τη διάρκεια της παρούσας έρευνας, για την καλλιέργεια και παραγωγή του καπνού, γυναίκες και άνδρες αφηγητές αναφέρθηκαν στις δυσκολίες που είχαν να αντιμετωπίσουν από τις διάφορες καιρικές συνθήκες όπως: ανομβρία, έντονη βροχόπτωση, χαλαζόπτωση κλπ. Πολλές φορές οι άνθρωποι ανήμποροι να δαμάσουν τους κινδύνους αυτούς, δημιούργησαν δοξασίες και πεποιθήσεις για τα στοιχεία της

⁴⁹ Γραπτές σημειώσεις Ν. Κατσακίωρη.

⁵⁰ Ιερά προσκυνήματα αυτή τη μέρα είναι η μονή της Παναγίας της Προυσιώτισσας στη Ρούμελη η οποία συγκέντρωνε και συγκεντρώνει πλήθος κόσμου, αλλά και η Παναγία η Λιγοβιτσιάνα στο Ξηρόμερο.

⁵¹ Από γραπτές σημειώσεις Ν. Κατσακίωρη, προφορικές μαρτυρίες, αλλά και προσωπική βιωμένη εμπειρία.

φύσης, ήθη και έθιμα που περιλαμβάνουν διάφορες τελετουργίες, με τις οποίες ζητούν την ευμενή μεταχείριση των στοιχείων της φύσης. Ενδεικτικά αναφέρω τα εξής:

Το έθιμο της λιτανείας, που το συναντάμε ακόμα και σήμερα σε πολλά μέρη και δεν έχει μελετηθεί στο βαθμό που πρέπει από τους λαογράφους,⁵² ήταν ένας τρόπος να παρακαλέσουν το Θεό να φέρει βροχή. Με επικεφαλής τον ιερέα, ο οποίος ψάλλει τις κατάλληλες δειήσεις, όλοι οι κάτοικοι ακολουθούν και αναφωνούν το "Κύριε Ελέησον" περιμένοντας το θαύμα. *"Ήταν τόσο μεγάλη η πίστη, που μερικοί είχαν κι ομπρέλες μαζί τους, γιατί περίμεναν τη βροχή"*, λέει χαρακτηριστικά η Α. Χρήστου σύζυγος ιερέα.

Άλλες φορές πάλι κυρίως σε περιοχές με έντονη ξηρασία, ίσχυε η παροιμία: *"Καλά είναι τ' άγια του Θεού, καλά και τα ρεμέντια"*. Σε τέτοιες περιπτώσεις ο Δ. Λουκόπουλος αναφέρει το ντύσιμο ενός δεκάχρονου περίπου αγοριού με λινάτσα στην οποία μπήγουν πρασινάδες, χορτάρια και κλαδιά καταπράσινα, το δένουν με σχοινί από το λαιμό, και ένα άλλο παιδί το σέρνει στα σοκάκια και στα σπίτια του χωριού. Το μεταμφιεσμένο παιδί το λένε "Περπερίτσα" ή "Περπερούνα". Από πίσω ακολουθούν μικροί και μεγάλοι. Η "Περπερίτσα" σταματάει μπροστά σε κάθε σπίτι, η νοικοκυρά βγαίνει, ρίχνει με ένα κανάτι νερό πάνω στην "Περπερίτσα" και νόμισμα. Τα παιδιά που συνοδεύουν τραγουδούν:

*«Περπερίτσα περπατεί /το Θεό παρακαλεί/
για να πιάσει μια βροχή/ μια βροχή μια δυνατή/
στα σταράκια, στα κ'θαράκια/των φτωχών παρασποράκια».*

Η "Περπερίτσα" χορεύει ακολουθώντας το ρυθμό του τραγουδιού. Τυχαίνει κάποτε να βρέξει κι ο απλοϊκός κόσμος πιστεύει στη μαγική δύναμη του εθίμου αυτού.⁵³

⁵² Β. Νιτσιάκου, *"Ανθρωπολογία του περιβάλλοντος: Ο τόπος και ο άνθρωπος"*, στο: *Επιλεγμένα θέματα διαχείρισης περιβάλλοντος*, Μουσείο Γουλανδρή, Φυσικής Ιστορίας 1995, σ. 718.

⁵³ Δ. Λουκόπουλου, *ό.π.*, σ. 205-206. Το έθιμο της Περπερίτσας υπάρχει παραλλαγμένο και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας. Αλλού για παράδειγμα ντύνουν μια νέα και όμορφη κοπέλα για Περπερίτσα ή παραλλάσσουν οι στίχοι του τραγουδιού. Στο Ξηρόμερο που είχε ιδιαίτερη ξηρασία υπήρχε το έθιμο αυτό και τα παιδιά κατά ομάδες, γύριζαν στα σοκάκια τραγουδώντας τους παραπάνω στίχους. Οι γυναίκες μάλιστα τα παρακινούσαν να το κάνουν, γιατί πίστευαν στη μαγευτική του δύναμη και περίμεναν το αποτέλεσμα.

1.5.4. Όταν οι γυναίκες τολμούν: *"Καπνά Γιάννη μ'! αν δε βάλλουμε καπνά, δε στεκόμαστε στα πόδια μας"*. Από τη μελέτη και ανάλυση των προφορικών μαρτυριών κυρίως των γυναικών, προκύπτει βεβαίως ότι είναι σημαντική η συμμετοχή τους σε όλες τις φάσεις της παραγωγής και επεξεργασίας του καπνού. Προκύπτει επίσης ότι αρκετές φορές αποκτά βαρύνουσα σημασία ο λόγος των γυναικών στην απόφαση της οικογένειας να ασχοληθεί με την καπνοκαλλιέργεια.

Υπήρχαν περιπτώσεις που στην οικογένεια εργαζόταν μόνο ο σύζυγος σε δική του ή ξένη εργασία, για παράδειγμα: οικοδόμος, ξυλουργός, οδηγός, γκαρσόνι κ.ά. και η γυναίκα αναλάμβανε το μέγλωμα των παιδιών και τη διαχείριση των οικιακών. Όταν τα παιδιά έφταναν σε μια ηλικία ώστε να αυτοεξυπηρετούνται ή και να βοηθούν ακόμα σε οικιακές εργασίες, τότε η μάνα αποφάσιζε να εργαστεί, να "βάλει καπνό" και τα παιδιά έπρεπε να συνεισφέρουν στην καπνοκαλλιέργεια. Η παιδική εργασία μάλιστα σε ορισμένες διαδικασίες, όπως το αρμάθιασμα ήταν ιδιαίτερα αποδοτική.⁵⁴

Η γυναίκα δηλαδή διαπιστώνει ότι για να συντηρηθεί η οικογένεια, η οποία στις περισσότερες περιπτώσεις ήταν πολυμελής, δεν αρκεί η εργασία μόνο του άνδρα, *"να δ'λέβ' μια πλάτ' μόνο και να ζούνε τόσα άτομα"*. Αυτό ήταν πολύ δύσκολο, παρ' όλη τη σωστή διαχείριση και την οικονομία για να καταφέρνουν να ζουν με αξιοπρέπεια. Αυτή η συναίσθηση των δυσκολιών και η ανάγκη για ενίσχυση των οικονομικών της οικογένειας, οδηγεί πολλές γυναίκες σε συμπληρωματικές εργασίες: μοδιστρική, κεντητική, υφαντική κ.ά. που ήταν οι πιο συνηθισμένες τέχνες. Αξιοσημείωτο όμως είναι ότι και η καπνοκαλλιέργεια αρκετές φορές έρχεται ως συμπληρωματική εργασία, με πρωταγωνιστικό ρόλο των γυναικών, οι οποίες συμμερίζονται τον αγώνα των ανδρών να εξασφαλίσουν την καλή διαβίωση της οικογένειας, αλλά καθώς οι απαιτήσεις αυξάνονται, τα παιδιά μεγαλώνουν, τα έξοδα είναι περισσότερα κλπ., συνειδητοποιούν ότι καθίσταται αναγκαία και η δική τους συμπληρωματικότητα στο οικογενειακό εισόδημα. Παίρνουν τότε την τολμηρή απόφαση να αναλάβουν οι ίδιες την καπνοκαλλιέργεια, η οποία μπορούσε να αποφέρει σημαντικό κέρδος και να αξιοποιήσει το εργατικό δυναμικό μιας πολύτεκνης συνήθως οικογένειας.

"... Τέλος πάντων πέρασαν τα χρόνια, μεγαλώσανε τα παιδάκια μου. Όταν είδα εγώ όμως ότι ο άντρας μ' στριμώχνονταν στη δουλειά κι δεν έβγαιναμε πέρα,

Τα παιδιά κυρίως στις σχολικές διακοπές του καλοκαιριού, συμμετείχαν όχι μόνο βοηθητικά στον καπνό, αλλά κανονικά και συστηματικά και ακολουθούσαν το αγροτικό ωράριο της εποχής. Βλ. Ι. Τσεβρεμέ, ό.π., σ. 105.

ξεκινήσαμε το σπίτι, δε μπόργαμε να τελειώσουμε, να βάλουμε ρεύμα, να βάλουμε καλοριφέρ, γιατί δεν έφτανανε τα λεφτά, να δ'λέβ' ένας άνθρωπος να τρώνε έξ εφτά άτομα. Λέω: Καπνά Γιάννη μ'! Ξεκίνησα. Πήρα τα παιδάκια μ' ο Βαγγέλης ήταν 4 χρονών κι τα κορίτσια ήταν πέμπτη, έκτη Δημοτικού. Θα βάλουμε καπνά! Έβαλαμε καπνά... Πρώτη χρονιά πήγα μ'σακά καπνά εγώ. Εδώ στο Αγρίνιο.

Πήγα σ' ένα κουμπάρο μας το κτήμα τ' κι τάβαλλα μ'σακά. Αυτός είχε το κτήμα κι εγώ έβανα τ'ν εργασία. Μετά τα έφκιαζα έτοιμα εγώ, τα παρέδωσαμε στον Έμπορα. Πήραμε την πρώτη χρονιά 75 χιλιάδες, πήραμε 37,5 χιλιάδες ο καθένας. Όταν είδε ο άντρας μ' ότι πήραμε 37,5 χιλιάδες ήτανε ποσόν, λεφτά. Λέει: Γυναίκα θα αγοράσουμε χωράφ'! Λέω, όταν σόλεγα εγώ Γιάννη μ', ότι αν δε βάλουμε καπνά, δε στεκόμαστε στα πόδια μας, έλεγες κρίμα δούλεψες 25 χρόνια στον πατέρα σ', δούλεψες...

Μόλις πήραμε τα λεφτά ανοίξαμε το μαγαζί. Αυτό πόχομε τώρα το ξυλουργείο... Έκανε 30 χιλιάδες. Πήραμε τα μηχανήματα κι ξεκινήσαμε... Ξανά εγώ καπνά, την άλλη χρονιά πήρα 40 χιλιάδες απ' το μ'σακό...⁵⁵

Ορισμένες μάλιστα επιστρατεύουν και τα γυναικεία όπλα τους: εξυπνάδα, μαεστρία και πονηριά, προκειμένου να πείσουν τους άνδρες στην απόφαση αυτή. Οι άνδρες αρκετές φορές έχουν αντιρρήσεις, γιατί ξέρουν ότι η καλλιέργεια του καπνού απαιτεί πολύ προσωπικό και σκληρή εργασία και βλέπουν το τόλμημα αυτό των γυναικών εξαιρετικά δύσκολο.

Σε κάποιες περιπτώσεις πάλι οι γυναίκες καταφεύγουν στη συνεργασία με άλλους συγγενείς, κουμπάρους, φίλους κλπ. προκειμένου να διεκπεραιώσουν τις εργασίες που απαιτεί αυτή η καλλιέργεια. Βέβαια και οι άνδρες βοηθούν περιστασιακά, στις ελεύθερες ώρες τους. Ο μισθός των ανδρών καλύπτει τα βασικά έξοδα της οικογένειας και χάρη στη σωστή διαχείριση των γυναικών ο καπνός μένει "ξεχρέωτος" και τα χρήματα από την πώλησή του "καθαρά". Μπαίνουν στην "άκρη", στην Τράπεζα για να χρησιμοποιηθούν όταν χρειαστεί (για σπουδές των παιδιών, αγορά γης, σπιτιού, παντρεία παιδιών κλπ.). Οι σπουδές των παιδιών κυρίως από τη δεκαετία του '60, απορροφούν το μεγαλύτερο μέρος από τα έσοδα του καπνού. Η φοίτηση σε Ανώτερα και Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα είναι επιθυμία τόσο των παιδιών, όσο και των γονιών τους, οι οποίοι τρέφουν μεγάλη εκτίμηση για τις

⁵⁵ Συνέντευξη Γ.Μ., α/α 2, 20/5/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

σπουδές που θα εξασφαλίσουν μια καλή θέση στο Δημόσιο και μια κοινωνική άνοδο για τα παιδιά και την οικογένειά τους.⁵⁶

Μερικές γυναίκες στις αφηγήσεις τους λένε ότι ξεκίνησαν να φυτεύουν καπνά σε ξένα χωράφια ως σέμπροι ή ενοικιαστές και κατάφεραν με τη δούλεψή τους και με "καλό κουμάντο" να αγοράσουν δικά τους χωράφια στη συνέχεια ώστε το κέρδος από την καπνοπαραγωγή να είναι όλο δικό τους και να μην το μοιράζονται με τους μεγαλοκτηματίες της πόλης.

Αυτό τις κάνει να αισθάνονται σημαντικές, να έχουν συναίσθηση του σπουδαίου ρόλου τους στην οικογένεια και στην κοινωνία. Και αφηγούμενες σήμερα τις δραστηριότητες αυτές καμαρώνουν για τα όσα σημαντικά κατάφεραν με τη σκληρή δουλειά τους, "σκυλίσια δουλειά", όπως λένε χαρακτηριστικά. Αισθάνονται υπερήφανες που οι ίδιες σήκωναν σχεδόν όλο το βάρος της καλλιέργειας και νιώθουν αυτοεκτίμηση και δικαίωση για το αποτέλεσμα της τολμηρής απόφασης, να βάλουν καπνό. Κάνοντας έναν απολογισμό με το δικό τους χαρακτηριστικό τρόπο, μετράνε ποιοτικά και ποσοτικά το κέρδος τους:

"Ο καπνός μόβγαλε τέσσερα πτυχία! ". "Ο καπνός μόδωσε τόσα στρέμματα χωράφι, σπίτι, οικόπεδο...", "Κειό άμα δε φυτεύαμε καπνό κι τ' σκυλιού καρβέλι θα χρωστάγαμε!" λένε με το δικό τους απλό, αλλά βαρύνουσας σημασίας λόγο.

Μέσα σε αυτές τις απλές φράσεις των γυναικών καταγράφεται η σημασία του καπνού στην οικονομία της οικογένειας των παραγωγών. Χάρη σ' αυτόν κατάφεραν να στήσουν τα νοικοκυριά τους και να αναστήσουν τα παιδιά τους. Με τα έσοδα για τις σπουδές των παιδιών, οι οποίες αποτελούσαν στόχο πολλών αγροτικών οικογενειών από τη δεκαετία του '60, όπως προαναφέραμε. Η κοινή αυτή επιθυμία γονιών και παιδιών γίνεται κατανοητή, γιατί βιώνοντας τη σκληρή εργασία στο καπνοχώραφο, βλέπουν τις σπουδές ως μόνη λύση, που θα τους εξασφαλίσει μια άνετη ζωή μακριά από τα καπνά.

Επίσης με την εργασία αυτή μπόρεσαν να εξασφαλίσουν μια καλή «προίκα»⁵⁷ για τα κορίτσια, η οποία προσμετράται σε ρουχισμό, χρήμα, χωράφι ή και διαμέρισμα

⁵⁶ Ο Έλληνας χωρικός τρέφει σχεδόν θρησκευτική ευλάβεια προς τις Πανεπιστημιακές Σπουδές όταν έρθει η ώρα, θα κινητοποιηθεί όλη η οικογένεια, συχνά με τεράστιες θυσίες, ώστε τουλάχιστον ένα από τα παιδιά να μπορέσει να ακολουθήσει ανώτερες σπουδές". Από: Στ. Δαμιανάκου, *Από τον χωρικό στον αγρότη. Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*, εκδόσεις Εξάντας-ΕΚΚΕ, 2002, σ. 312.

⁵⁷ Βλ. Δ. Ψυχογιού, *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*. Ε.Κ.Κ.Ε, Αθήνα 1987.

(κυρίως μετά το '60). Δουλεύοντας «σαν τα σκυλιά», για να χρησιμοποιήσουμε την επαναλαμβανόμενη αυτή έκφρασή τους, απέκτησαν δική τους γη, αγόρασαν χωράφι, κι έπαψαν να είναι σέμπροι, με όλες τις υποχρεώσεις, που η θέση αυτή συνεπαγόταν.⁵⁸ Η ιδιοκτησία γης, ο μικρός έστω κλήρος, «το χωραφάκι», σηματοδοτεί μια σπουδαία αλλαγή στη ζωή τους και φυσικά τονώνει αρκετά την ψυχολογία και την αυτοπεποίθηση κυρίως των γυναικών, οι οποίες τόλμησαν να σηκώσουν το βάρος μιας καπνοκαλλιέργειας και φυσικά δικαιώθηκαν για την επιλογή τους αυτή. Βέβαια για την πολλαπλή δραστηριότητά τους, στο σπίτι και στα καπνά κερδίζουν την αναγνώριση και την εκτίμηση της προσφοράς τους τόσο από την οικογένεια, όσο και από την τοπική κοινωνία.

⁵⁸ Βλ. Μέρος Α' Κεφ. Γ', της παρούσας μελέτης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ'

1.6. ΑΛΛΑΓΕΣ ΚΑΙ ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΣΤΗΝ ΚΑΠΝΟΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ

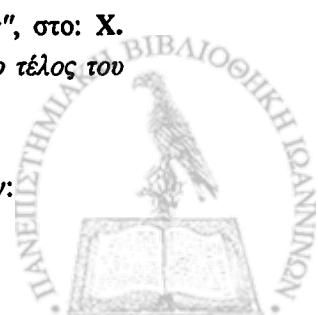
1.6.1. Μηχανές, λιπάσματα, φυτοφάρμακα: η τριάδα της εντατικοποίησης της παραγωγικής διαδικασίας του καπνού. Από τη δεκαετία του '50, σημειώθηκε και στην Ελλάδα προοδευτικά η εντατικοποίηση της γεωργικής παραγωγής, η οποία συνοδεύτηκε από αύξηση της εκμηχάνισης των εκμεταλλεύσεων, καθώς και αύξηση της κατανάλωσης των λιπασμάτων και των φυτοφαρμάκων.¹ Η χρήση μηχανημάτων γνωρίζει εκρηκτική αύξηση, ενώ μειώνεται η συμμετοχή της εργασίας των ζώων και των ανθρώπων. Σταδιακά διαπιστώνονται αλλαγές και στην καλλιέργεια και παραγωγή του καπνού, αφού εγκαταλείπεται ο παραδοσιακός τρόπος, οι μέθοδοι και τα εργαλεία διεξαγωγής και κυριαρχεί η εκμηχανισμένη εργασία. Η μηχανοποίηση προχώρησε σε όλα σχεδόν τα στάδια της καπνοκαλλιέργειας. Η χρήση της μηχανής και ιδιαίτερα η αντικατάσταση του παραδοσιακού ξύλινου ή σιδερένιου αλετριού από τρακτέρ² με τα άροτρα, τη σβάρνα, τον κύλινδρο και τη φρέζα, πρέπει να θεωρηθεί τομή, όσον αφορά τη διαδικασία της ετοιμασίας του χωραφιού και της σημαντικής μείωσης του χρόνου που απαιτείται γι' αυτό, απαλλάσσοντας τους αγρότες από μια μοναχική και χρονοβόρα εργασία, που άρχιζε το φθινόπωρο και επαναλαμβάνονταν την άνοιξη.

Ο αριθμός των τρακτέρ και η εκρηκτική αύξηση που σημειώνει από το 1960 και μετά, θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως δείκτης της εξέλιξης της ελληνικής γεωργίας.³

¹ Βλ. Ν. Μπέπουλου, Δ. Σκούρα, "Γεωργία και περιβάλλον: ετερομορφία μιας σχέσης", στο: Χ. Κασίμης, Λ. Λουλούδης, (επιμέλεια), *Υπαιθρος χώρα. Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα*, Ε.Κ.Κ.Ε. εκδ. Πλέθρον 1999, σσ. 33-53.

² Βλ. Κ. Βεργόπουλου, ό.π., σ. 233.

³ Στο ίδιο, ό.π., σ. 233, όπου διαπιστώνουμε τη ραγδαία ανάπτυξη κατανάλωσης λιπασμάτων:

Οι προφορικές μαρτυρίες των πληροφορητών κατά τη διάρκεια της παρούσας έρευνας αναφέρουν ότι στο Αγρίνιο τα τρακτέρ χρησιμοποιήθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του '60. Από τότε παρατηρείται μια εντυπωσιακή αλλαγή στην οργάνωση της καλλιέργειας και παραγωγής καπνού, που θα σημάνει και άλλες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές αλλαγές.

Παράγοντας κλειδί στην άνοδο των αποδόσεων της ελληνικής γεωργίας υπήρξε η χρήση και η συνεχής αύξηση κατανάλωσης των λιπασμάτων. Η κατανάλωση των λιπασμάτων ήταν σημαντική και στην καπνοκαλλιέργεια, γιατί συμπλήρωνε τα απαραίτητα θρεπτικά συστατικά του εδάφους. Στην προκειμένη περίπτωση τρία ήταν τα κύρια στοιχεία για τη βελτίωση της ποιότητας, αλλά και της ποσότητας του καπνού: το άζωτο, ο φώσφορος και το κάλιο, η χρήση των οποίων κάλυψε την ελλειπή ή ανύπαρκτη λόγω του περιορισμού των ζώων φυσική λίπανση.⁴

Τα γεωργικά φάρμακα επίσης σημείωσαν αύξηση και η χρήση τους γενικεύτηκε και στον καπνό. Τα φυτοφάρμακα (ζιζανιοκτόνα) δεν επέτρεπαν την ανάπτυξη ζιζανίων (αγριόχορτων) και κατά συνέπεια απάλλαξαν τους γεωργούς από μια σειρά καλλιεργητικές φροντίδες (βοτανίσματα, σκαλίσματα). Συντέλεσαν ακόμα στην αντιμετώπιση των ζωικών εχθρών και των διαφόρων ασθενειών του καπνού, εξασφαλίζοντας έτσι την καλύτερη ποσότητα και ποιότητά του.⁵

Βεβαίως για μια επιτυχημένη λίπανση, καθώς και για μια σωστή χρήση φυτοφαρμάκων είναι απαραίτητη η συμβουλή και οι οδηγίες του τοπικού γεωπόνου. Η επιστήμη δηλαδή έρχεται αρωγός του καπνοπαραγωγού για την επιτυχία της φυτείας του και την προστασία του περιβάλλοντος από την αλόγιστη χρήση λιπασμάτων και γεωργικών φαρμάκων.

Παρακολουθώντας την εξελικτική πορεία της καπνοκαλλιέργειας παρατηρούμε τις εξής αλλαγές, που επήλθαν με τον εκσυγχρονισμό της: Η ετοιμασία του χωραφιού

Έτος	Τόνοι	Έτος	Τόνοι
1938	25.500	1967	261.200
1955	79.400	1968	298.100
1964	242.000	1969	304.100
1965	239.300	1970	337.600
1966	256.800		

Τούτο είχε ως συνέπεια να αναπτυχθεί μια εγχώρια παραγωγή λιπασμάτων.

⁴ Βλ. Ν. Τσοτσόλη, "Κλίμα -έδαφος -λίπανση" στο: *Οδηγός Καλλιέργειας καπνού*, Ε.Ο.Κ. -Κ.Ι.Ε., Δράμα 1996, σσ. 62-68.

⁵ Βλ. Α. Χρυσόχδου, "Ζωικοί εχθροί - ιώσεις" σσ. 128-160 και Α. Χρυσόχδου, Ρ. Βεζιρτζόγλου, "Αρρώστιες καπνού", στο ίδιο ό.π., σσ. 161-169.

γίνεται σε πολύ σύντομο χρόνο με τη χρήση του τρακτέρ και απαλλάσσει τους αγρότες από την χρονοβόρα διαδικασία του οργώματος με τα ζώα. Παράλληλα απελευθερώνει χρόνο, ο οποίος μπορεί να αξιοποιηθεί ανάλογα.

Η χρήση των τριών βασικών λιπασμάτων που προαναφέραμε, εξασφαλίζει την κατάλληλη λίπανση του χωραφιού και καλύπτει τις ελλείψεις κοπριάς ζώων.

Η επιλογή του κατάλληλου χώρου για το σπορείο δεν είναι απαραίτητη πια, αφού υπάρχουν κατάλληλα φάρμακα για την απολύμανση του χώρου και την εξασφάλιση γερών φυτών. Η γενίκευση της χρήσης του νάιλον διευκόλυνε το σκέπασμα του σπορείου και εξασφάλιζε συνάμα τις κατάλληλες συνθήκες ανάπτυξης των φυτών (θερμοκρασία, υγρασία), αλλά και την προστασία τους από τις διάφορες καιρικές μεταβολές (βροχοπτώσεις, χαλάζι κλπ.). Η χρήση επίσης "αφύτρωτου", ξερού σπόρου διευκόλυνε τη σπορά και σύμφωνα με τους επιστήμονες εξασφάλιζε μεγαλύτερη επιτυχία στο σπορείο, λόγω αντοχής του στις τυχόν καιρικές συνθήκες.

Η μεγάλη αλλαγή σημειώθηκε στη μεταφύτευση του καπνού με τη χρήση ειδικών μηχανών. Οι φυτευτικές μηχανές φυτεύουν συγχρόνως 2-4 σειρές, ταχύτερα και ευκολότερα από ότι στον παραδοσιακό τρόπο φυτέματος. Η μεταφύτευση δεν είναι πια αποκλειστικά γυναικεία εργασία, αλλά ασχολούνται με αυτή άνδρες και γυναίκες που απαιτούνται για τη λειτουργία της μηχανής και το φύτεμα με τον τρόπο αυτό. Το ρόλο του νεροφόρου και του ποτιστή αναλαμβάνει τώρα η ίδια η μηχανή με το βυτίο και τα συνδεδεμένα λάστιχα νερού. Τα καπνόφυτα βέβαια πρέπει να είναι πολύ μεγαλύτερα από ότι στον παραδοσιακό τρόπο φυτέματος, γιατί με τη μηχανή ανοίγονται βαθιά αυλάκια και το χώμα που έρχεται από πίσω και τα καλύπτει μπορεί να σκεπάσει τα μικρά φυτά.

Δε γνωρίζουμε ποιες σκέψεις θα έκανε ο ποιητής Π. Χατζόπουλος, αν μπορούσε να διαπιστώσει ότι οι γυναίκες-καπνοφύτισσες εργάζονται πια στα καπνοχώραφα με ένα πολύ διαφορετικό τρόπο από εκείνο, που του έδωσε την έμπνευση για το "Βραχωρίτικο", όπου αποτυπώνεται ο μόχθος της γυναίκας στα καπνά και φαίνεται πως *«η μαύρη κόλλα του καπνού, φαρμακερό βοτάνι, όλα της τα φαρμάκωσε ζήση, ψυχή, καρδιά...»*.

Βεβαίως και στο σύγχρονο τρόπο μεταφύτευσης απαιτούνται πολλά εργατικά χέρια, για τούτο εξακολουθούν να ισχύουν οι παραγωγικές διαδικασίες και σχέσεις εργασίας όπως και στον παραδοσιακό τρόπο καλλιέργειας. Η αλληλοβοήθεια, η συνεργασία μεταξύ καπνοπαραγωγών, αλλά και η μισθωτή εργασία διατηρούνται και

στη μηχανοποίηση της καπνοφυτείας.⁶ Αξίζει να σημειωθεί ότι η μεταφορά των καπνόφυτων, αλλά και των ανθρώπων καθώς και των διαφόρων εργαλείων στο χωράφι γίνεται με τα τρακτέρ ή με τα αγροτικά αυτοκίνητα, πράγμα το οποίο συντελεί στην εξοικονόμηση χρόνου που απαιτούνταν κατά τη μεταφορά με τα ζώα. Λίγες μέρες μετά τη φυτεία ακολουθούν τα σκαλίσματα, μια διαδικασία η οποία γίνεται με σύγχρονα εργαλεία κι όχι με την ειδική τσάπα όπως παλιά. Χρησιμοποιούνται υποσκαλιστήρια ή μηχανικά σκαλιστήρια (φρεζάκια).⁷

Για την αύξηση της απόδοσης της καπνοκαλλιέργειας κρίθηκε απαραίτητη η άρδυσή της, όπως εξάλλου και για πολλές άλλες καλλιέργειες. Στην περιοχή που ερευνούμε ο ποταμός Αχελώος και οι λίμνες Τριχωνίδα και Λυσιμαχεία παρείχαν άφθονο νερό προς άρδευση των καλλιεργειών. Τα ποτίσματα και η ποσότητα νερού που κάθε φορά παρέχεται στον καπνό, εξαρτώνται από τον τύπο του καπνού, τις συνθήκες καλλιέργειας (τοπογραφικές, εδαφολογικές, καιρικές), την επιμέλεια εκτέλεσης των καλλιεργητικών εργασιών από τον παραγωγό και την επιθυμητή ποιότητα καπνού. Η κατάκλιση όμως πρέπει να αποφεύγεται σε όλους τους τύπους καπνών γιατί εκτός από την υποβάθμιση της ποιότητας λόγω υπεράρδευσης, δημιουργούνται και πρόσθετοι κίνδυνοι προσβολής από αρρώστιες (περονόσπορος, φυτοφθόρα κλπ.). Στις κλιματολογικές συνθήκες της Ελλάδας η άρδευση των καπνών Virginia κρίνεται απαραίτητη.⁸

Μετά την ωρίμανση αρχίζει η συλλογή των καπνόφυλλων με την ίδια σειρά, κατά "χέρια" όπως και στην παραδοσιακή καλλιέργεια. Για τη συγκομιδή δηλαδή το σπάσιμο των ώριμων φύλλων δεν επινοήθηκε μηχανή από τις βιομηχανίες των γεωργικών εργαλείων, αλλά παρέμεινε μια χειρωνακτική εργασία. Και στη φάση αυτή όμως, παρόλο που εκτελείται με τα χέρια, επήλθε μια σημαντική αλλαγή ως προς το χρόνο εργασίας: Άλλαξε ριζικά η ώρα προσέλευσης στο χωράφι και έναρξη του μαζέματος των καπνόφυλλων, αφού από τη μια μεριά η μεταφορά γίνεται με γεωργικά αυτοκίνητα άρα εκμηδενίζεται η απόσταση και από την άλλη με τα ποτίσματα ο καπνός διατηρείται δροσερός, επομένως οι μαζωχτάδες μπορούν να σπάζουν καπνόφυλλα και μετά την ανατολή του ηλίου. Ακολουθεί η διαδικασία του αρμαθιάσματος μετά τη μεταφορά του καπνού στο σπίτι, η οποία άλλαξε ριζικά με

⁶ Βλ. Μέρος Πρώτο, Κεφ. Γ', "Διαδικασίες παραγωγής και εργασίας".

⁷ Βλ. Μ. Πασχαλίδη, *Ο καπνός και η καλλιέργειά του*, ό.π., σ.36.

⁸ Βλ. Ευ. Πάγγου, «Άρδευση», στο: *Οδηγός καλλιέργειας καπνού*, ό.π., σσ. 82-85.

τη χρήση της μηχανής, που αντικατέστησε την ατσάλινη βελόνα και ανακούφισε τους αρμαθιαστάδες και κυρίως τα παιδιά, από μια χρονοβόρα και κουραστική εργασία.⁹ Οι μηχανές αρμαθιάσματος μέσα σε λίγο χρόνο έχουν την δυνατότητα να αρμαθιάζουν πολύ καπνό με αποτέλεσμα τη μείωση του αγροτικού χρόνου εργασίας και την ανακούφιση των καπνάδων από εκείνο το μακρύ και εξοντωτικό ωράριο που άρχιζε στις 2 ή 3 η ώρα τη νύχτα και συνεχιζόταν ως τις 9 ή 10 το βράδυ. Η χρήση της μηχανής γενικά απελευθέρωσε χρόνο που μπορούν οι αγρότες να τον αξιοποιήσουν για ξεκούραση ή για άλλες ασχολίες. Επιτέλους γνώρισαν τη σημασία "ελεύθερου χρόνου" κάτι που ήταν άγνωστο στην παραδοσιακή καπνοκαλλιέργεια.. Ιδιαίτερα τα θετικά της μηχανοποίησης απολαμβάνουν οι γυναίκες, οι οποίες πέρα από τον καπνό έχουν να φροντίσουν και τα νοικοκυριά και την οικογένειά τους. Με την αλλαγή και την βελτίωση των εργασιακών συνθηκών έχουν χρόνο να φροντίσουν και τον εαυτό τους και να διαθέσουν κάποιες ώρες για προσωπική χαλάρωση και ηρεμία, χωρίς να πνίγονται από το άγχος που πίεζε τις γυναίκες-καπνοφύτισσες άλλοτε.

Η κατασκευή του ξηραντηρίου ή της λιάστρας, όπως λέγεται στη γλώσσα των καπνοπαραγωγών, στη σύγχρονη καλλιέργεια, γίνεται με σιδεροκατασκευές και δεν είναι αναγκασμένοι οι άνδρες να προμηθευτούν τα κατάλληλα ξύλα και να αφιερώσουν πολύ χρόνο και κόπο για το στήσιμό του. Ο τεχνίτης σιδηρουργός αναλαμβάνει την κατασκευή του με σιδεροσωλήνες μέσα σε σύντομο χρόνο. Το πλήθος των σιδερένιων ξηραντηρίων φάνερωσε και την ασχολία των κατοίκων με την καπνοκαλλιέργεια σε μια περιοχή. Η χρήση του νάιλον γενικεύτηκε και στο σκέπασμα του ξηραντηρίου, αντικαθιστώντας τα "πανιά" ή στη χειρότερη περίπτωση τα "τσόλια", που χρησιμοποιούσαν οι καπνάδες σε περίπτωση νεροποντής. Έτσι η διάρκεια αποξήρανσης συντομεύτηκε σε μεγάλο βαθμό, γιατί κάτω από το νάιλον αναπτύσσεται πολύ υψηλή θερμοκρασία. Σε περιπτώσεις βροχόπτωσης και χαλαζόπτωσης, που συμβαίνει κάποτε στο διάστημα της αποξήρανσης, οι παραγωγοί δεν αγχώνονται για το σκέπασμα και την προστασία του προϊόντος του μόχθου τους, αφού το νάιλον κάλυμμα, εξασφαλίζει τον καπνό και από αυτές τις καιρικές συνθήκες.

⁹Για τον παραδοσιακό τρόπο αρμαθιάσματος, βλ. Μέρος Πρώτο, Κεφ. Δ' "Ο καλλιεργητικός κύκλος του καπνού".

Μετά την αποξήρανση ακολουθεί η βαντακοποίηση του καπνού, που γίνεται όπως και στην παραδοσιακή καλλιέργεια, με τη διαφορά ότι τα βαντάκια αποθηκεύονται πα σε ειδικές αποθήκες, οι οποίες κατασκευάστηκαν για την εξυπηρέτηση των αναγκών των παραγωγών και δεν είναι αναγκαίο να στοιβάζονται άνθρωποι και βαντάκια στον ίδιο χώρο, με ό,τι αυτό συνεπαγόταν.¹⁰

Κατά το Φθινόπωρο ακολουθεί το στάδιο της δεματοποίησης, όπως και στην παραδοσιακή διαδικασία. Μόνο που οι καπνάδες εκσυγχρονίστηκαν και ανέλαβε ο καθένας να δεματοποιεί τα καπνά του με τη δική του καπνόκασα και όχι περιμένοντας να δανειστεί από κάποιον άλλο. Μετά τη δεματοποίηση ακολουθεί η βαθμολόγηση των καπνών, την οποία μέχρι το 1961 αναλάμβαναν μόνο οι έμποροι καπνού, όπως αναφέραμε.¹¹ Από το 1961 όμως και κυρίως το 1964-65 γενικεύτηκε η παρεμβατική πολιτική του Εθνικού Οργανισμού Καπνού (Ε.Ο.Κ.), ο οποίος αγόραζε καπνά για λογαριασμό του Δημοσίου και έπειτα για την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (Ε.Ο.Κ.).¹²

Το σημαντικό είναι ότι τα καπνά δεν έμεναν απύλητα πα σε βάρος των καπνοπαραγωγών, όπως συνέβαινε κάποιες φορές στο παρελθόν. Αξίζει να σημειωθεί ότι η παραγωγή σημείωσε αξιόλογη αύξηση, η οποία αποδίδεται σε συνδυασμό πολλών παραγόντων (υγιής ξηρός σπόρος, χρήση λιπασμάτων και γεωργικών φαρμάκων με τις οδηγίες των γεωπόνων, μηχανική καλλιέργεια, ποτίσματα, ραντίσματα με φυτοφάρμακα για προστασία από διάφορες ασθένειες, κ.ά.), οι οποίοι ίσχυαν από την εξέλιξη της καπνοκαλλιέργειας και μετά. Οι ίδιοι οι παραγωγοί, βίωσαν αυτές τις εξελίξεις και αφηγούνται σήμερα τη βιωμένη εμπειρία τους και τις σημαντικές αλλαγές που σημειώθηκαν σταδιακά από το 1960 περίπου και εξής.

Η ελληνική καπνοπαραγωγή όμως διαρκώς αυξανόμενη θα αντιμετωπίσει το πρόβλημα ανισορροπίας παραγωγής και ζήτησης καπνού, γεγονός που θα επιφέρει τη διόγκωση των κρατικών αποθεμάτων. Η ανισορροπία αυτή οφείλεται επίσης στον ανταγωνισμό από άλλα ομοειδή όπως είναι τα: Βουλγαρίας, Γιουγκοσλαβίας, Τουρκίας, Αμερικής, Ροδεσίας, Ινδίας, κ.ά. που χρησιμοποιούνται για τσιγάρα, καθώς και σε άλλους εξωτερικούς παράγοντες, που επηρεάζουν τη διάθεση των Ελληνικών

¹⁰ Βλ. Μέρος Πρώτο, Κεφ. Δ, όπου γίνεται λεπτομερής αναφορά στη "συνύπαρξη" ανθρώπων με τα βαντάκια.

¹¹ Βλ. Μέρος Πρώτο, Κεφ. Δ, όπου γίνεται λεπτομερής αναφορά στη δεματοποίηση και βαθμολόγηση των καπνών.

¹² Βλ. Αθ. Καραβέργου, ό.π., σ. 146, σημ.33.

καπνών και τις τιμές. Και τέλος στην αντικαπνιστική εκστρατεία, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την ευρεία χρησιμοποίηση των τσιγάρων φίλτρου, που επιτρέπει την ανάμιξη καπνών κατώτερης ποιότητας και δίχως άρωμα. Ας σημειωθεί ότι ήδη εξαιτίας του Β' Παγκοσμίου πολέμου και της Κατοχής η διάθεση των Ελληνικών καπνών περιορίστηκε σε μέγιστο βαθμό, αφού η Ευρώπη κατακλύστηκε από το αμερικάνικο σιγαρέττο "American Blend"

Για όλους αυτούς τους λόγους επιβλήθηκε η αναδιάρθρωση των προβληματικών ποικιλιών καπνού και η στροφή σε νέες ποικιλίες πιο εμπορευματικές (Βιρτζίνια και Σ79) προκειμένου να αντιμετωπισθεί το πρόβλημα της διάθεσης και εμπορίας των Ελληνικών καπνών.¹³

1.6.2. Αναδιάρθρωση της καπνοκαλλιέργειας: «Από τα τσεμπέλια στα Βιρτζίνια».

Στην Ελλάδα την παλαιότερη και κυριότερη μορφή καπνοκαλλιέργειας αποτελούν τα Ανατολικά καπνά, τα οποία καλλιεργούνται σε όλη σχεδόν την ηπειρωτική Ελλάδα και αξιοποιούν κατά τον καλύτερο τρόπο το κατάλληλο για την καλλιέργεια ανατολικών καπνών εδαφοκλιματικό περιβάλλον πολλών περιοχών της.¹⁴

Πολύ αργά κατά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αι. άρχισε η καλλιέργεια των καπνών Βιρτζίνια, ενώ ήδη μετά τον πόλεμο και την Κατοχή προέκυψε η κρίση διαθέσεως των ελληνικών καπνών, εξαιτίας του ότι εξέλιπε σχεδόν ολοκληρωτικά το ανατολικό σιγαρέττο, ενώ διαδόθηκε το σιγαρέττο «American Blend». Οι Αμερικάνοι καπνοβιομήχανοι κατά τη διάρκεια του πολέμου είχαν διαφοροποιήσει τα μίγματα των σιγαρέττων τους μειώνοντας το ποσοστό προσμίξεως σε αυτό ανατολικών καπνών κυρίως ελληνικών, ενώ αύξησαν τα τούρκικα.¹⁵ Ο Ευ. Παπαστράτος σημειώνει ότι στόχος της Αμερικανικής πολιτικής ήταν να κατακτήσουν τα αμερικανικά τσιγάρα το μεγαλύτερο μέρος των καπνιστών του κόσμου και το κατάφεραν.¹⁶ Αυτή η δυσκολία διάθεσης των ελληνικών καπνών στην εξωτερική αγορά καθώς και ο ανταγωνισμός με καπνά άλλων χωρών (Τουρκίας, Βουλγαρίας, Γιουγκοσλαβίας, Αμερικής κλπ.) και άλλοι εξωτερικοί παράγοντες που επηρεάζουν

¹³ Για την αναδιάρθρωση της καπνοκαλλιέργειας βλ. επόμενη ενότητα: 1.6.2.

¹⁴ Αθ. Γαλδπούλου, "Τύποι καπνού στην Ελλάδα", στο: *Οδηγός καλλιέργειας καπνού*, Ε.Ο.Κ.-Κ.Ι.Ε., Δράμα 1996, σσ. 34-44.

¹⁵ Βλ. *Η Δεκαετηρίς του ελληνικού καπνού*, ό.π., σ. 33.

¹⁶ Ευ. Παπαστράτου, ό.π., σσ. 188-189.

τις τιμές, αλλά και η αντικαπνική εκστρατεία επέβαλαν την αναδιάρθρωση των προβληματικών ποικιλιών καπνού (τσεμπέλια και μαύρα) και τη στροφή προς νέες ποικιλίες που είχαν ζήτηση από το εμπόριο όπως: Βιρτζίνια και Σ 79.

Τα καπνά Βιρτζίνια αποτελούν τη βάση του Αμερικάνικου τύπου τσιγάρων που κατέκλυσαν τη διεθνή αγορά και τελικά κέρδισαν τις προτιμήσεις τόσο των παλαιών, όσο και των νέων καπνιστών. Και στην Ελλάδα τα τσιγάρα BLEND έφθασαν να έχουν την μεγαλύτερη κατανάλωση και προβλέπεται να εκτοπίσουν τελείως τα παραδοσιακά ελληνικού τύπου τσιγάρα, που σα βάση έχουν τα τσεμπέλια Αγρινίου κατά κύριο λόγο και τα μαύρα και τσεμπέλια Φθιώτιδας σε μικρότερο ποσοστό.¹⁷

Τα καπνά Βιρτζίνια καλλιεργούνται στη χώρα μας, πειραματικά στην αρχή, από το 1937. Η πρώτη προσπάθεια για την καλλιέργειά τους σε εμπορική μορφή έγινε από ξένες εταιρείες (Commercial κ.ά.) την περίοδο 1960-1965, σε περιοχές της Κομοτηνής, της Ξάνθης, της Δράμας, και της Άρτας. Όμως η προσπάθεια αυτή δεν απέδωσε κυρίως λόγω ποιότητας και τιμών και εγκαταλείφθηκε. Δεύτερη προσπάθεια έγινε από τον ΕΟΚ την περίοδο 1972-1975 με την ίδρυση τεσσάρων πρότυπων κέντρων καλλιέργειας – αποξήρανσης Βιρτζίνια στη Χρυσούπολη, στη Δράμα (Αγ. Παρασκευή), στο Στίβο, στο Λαγκαδά και στον Πυργετό Λάρισας. Και αυτή τη φορά, κυρίως λόγω τιμών δεν πέτυχε η διάδοση της καλλιέργειας των Βιρτζίνια στη χώρα μας.

Με νέα προσπάθεια του ΕΟΚ με την οικονομική υποστήριξη της Ε.Ε., τόσο με την ισχυρή πριμοδότηση των κλιβάνων αποξήρανσης, μέχρι το 60%, όσο και της τιμής του καπνού μέχρι 95%, ξεκίνησε η καλλιέργεια πολύ δειλά το 1982 στο Αγρίνιο, στην Τιθορέα και στην περιοχή του Λιανοκλαδίου. Στην πορεία κυριότερες περιοχές καλλιέργειας των Βιρτζίνια στην Ελλάδα αναδείχτηκαν οι εξής: Αγρίνιο, Τιθορέα, Λαμία, Καρδίτσα, Κρύα Βρύση (Γιαννιτσά), Τούμπα Κιλκίς, Στίβος – Περιστερώνας, Παρανέστι (Δράμα), Ξάνθη, Κομοτηνή, Ορεστιάδα.¹⁸

Πολύ καθυστερημένα λοιπόν, σε σχέση με άλλες χώρες, ξεκίνησε στην Ελλάδα η καλλιέργεια καπνών Βιρτζίνια, σε διερευνητικό αρχικά επίπεδο, αλλά με σαφή προσανατολισμό: α) να αντικαταστήσει τα παθητικά καπνά τσεμπέλια και μαύρα, β) να υποκαταστήσει ποσότητα εισαγόμενης ποικιλίας Βιρτζίνια για τις ανάγκες της

¹⁷ Κ. Ταϊγανίδη, *Τα καπνά Βιρτζίνια*, Βόλος, 1988, σ.5.

¹⁸ Βλ. Γ. Βασιλειάδη, Π. Λόλα, *"Ιστορία του Καπνού-Ε.Ο.Κ. και Κ.Ι.Ε."* στο: *Οδηγός Καλλιέργειας Καπνού*, ό.π., σσ. 15-20.

ντόπιας καπνοβιομηχανίας, γ) να γίνουν εξαγωγές προς τις χώρες της Κοινότητας που είναι ελλειμματικές, αλλά και προς πολλές τρίτες χώρες για συναλλαγματικό όφελος.

Αυτή η αναδιοργάνωση της καπνοκαλλιέργειας συνάντησε όμως μεγάλες δυσκολίες στην αρχή,¹⁹ οι οποίες οφείλονταν:

α) Στη δυσπιστία των καπνοπαραγωγών. Οι βαθιά ριζωμένες καπνοκαλλιεργητικές συνήθειες που είχαν αποκτήσει από τη μακροχρόνια καλλιέργεια των καπνών ανατολικού τύπου και ιδιαίτερα των τσεμπελιών και μαύρων, αποτελούσαν ανασταλτικό παράγοντα για την αλλαγή των παραδοσιακών καλλιεργειών.²⁰

β) Στην προσήλωση των παραγωγών στις συνήθειες των παραδοσιακών ποικιλιών σε ότι αφορά τις περιποιήσεις και τις φροντίδες, που είναι τις πιο πολλές φορές διαμετρικά αντίθετες με αυτές που χρειάζονται τα Βιρτζίνια.²¹

γ) Στην ανταγωνιστικότητα των τσεμπελιών. Με τιμές ίσες, αλλά και αρκετά χαμηλότερες το τσεμπέλι είναι προτιμότερο, γιατί καλλιεργείται σε πληθώρα εδάφη, έχει ελάχιστα κριτήρια βαθμολογίας, θέλει λιγότερο εξοπλισμό και υπάρχει συσσωρευμένη εμπειρία.

δ) Στην έλλειψη έμπειρου προσωπικού.

ε) Στην έλλειψη επαρκών πειραματικών δεδομένων.

¹⁹ Κ. Ταϊγανίδη, *Τα καπνά Βιρτζίνια*, Βόλος, 1988, σσ.5-18 και γραπτές σημειώσεις Ν. Κατσακίωρη (γεωπόνου Αγρινίου).

²⁰ Ο Ηλίας Ντζάνης υπεύθυνος του Καπνικού Σταθμού Αγρινίου, αναφέρεται στις αντιδράσεις των παραγωγών τότε, λέγοντας χαρακτηριστικά: "*Πως δεν μας έπιαναν με το ξύλο! Δεν ήθελαν να ακούσουν για αλλαγή της καπνοκαλλιέργειας...*".

²¹ Για τις καλλιεργητικές φροντίδες των καπνών Βιρτζίνια υπάρχει σχετική βιβλιογραφία (κυρίως από γεωπόνους και χημικούς). Συνοπτικά αναφέρουμε ότι για τα συγκεκριμένα καπνά θεωρείται απαραίτητη η άρδευση. Τουλάχιστον 8 με 10 ποτίσματα θεωρούνται εντελώς αναγκαία, κυρίως σε εδάφη με μικρή ικανότητα συγκράτησης του νερού. Το κορυφολόγημα, το κόψιμο της κορυφής του καπνόφυτου μαζί με ένα αριθμό φύλλων είναι επίσης χρήσιμο γιατί επηρεάζει την απόδοση και την ποιότητα των φύλλων.

Καθοριστικό ρόλο στην ποιότητα των Βιρτζίνια, έχουν η συλλογή των φύλλων και στη συνέχεια η προσεκτική αποξήρανσή τους, η οποία γίνεται σε ειδικούς κλιβάνους. Τα καπνά αυτά ωριμάζουν περίπου 70 μέρες μετά τη μεταφύτευση. Η συλλογή τους γίνεται κατά "χέρια" και στο κατάλληλο στάδιο ωρίμανσης για την καλή και εύκολη αποξήρανση. Μετά τη συλλογή τα φύλλα πρέπει το πολύ σε 5-6 ώρες να μπουν σε ειδικές κασέτες (κιβώτια) και μετά στο φούρνο, για να μην ανάψει ο καπνός. Το γέμισμα της κάθε κασέτας γίνεται προσεκτικά και χαλαρά. Επίσης και το γέμισμα του κλιβάνου πρέπει να γίνεται σωστά για μια εύκολη και πετυχημένη αποξήρανση καλό είναι να γεμίζει με καπνά που συλλέχτηκαν την ίδια μέρα κι έχουν τον ίδιο βαθμό ωρίμανσης. Βλ. Κ. Ταϊγανίδη, Π. Λόλα, "*Συλλογή, αρμάθιασμα, αποξήρανση Virginia*", στο *Οδηγός Καλλιέργειας Καπνού*, ό.π., σσ. 102-114 και περιγραφή ενός ξηραντηρίου καπνών Βιρτζίνια βλ. Η. Ντζάνη, "*Το ξηραντήριο Virginia*", στο ίδιο σσ. 114-116.

στ) Στην καλλιεργητική διάρκεια. Συνήθως τα μαύρα και τσεμπέλια έχουν μικρότερη καλλιεργητική διάρκεια, που τερματίζει στα μέσα περίπου του Αυγούστου. Ενώ τα Βιρτζίνια έχουν πολύ μεγαλύτερη διάρκεια πράγμα που αυξάνει τις πιθανότητες ζημιών.

η) Στην έλλειψη από πολλούς παραγωγούς των απαραίτητων μέσων (τρακτέρ, συγκροτημάτων τεχνητής βροχής, "φούρνων" κλπ.).

Από τη μελέτη των στατιστικών στοιχείων της παραγωγής των καπνών Βιρτζίνια στην Αιτωλοακαρνανία προκύπτει ότι για τους παραπάνω λόγους, η παραγωγή τα πρώτα χρόνια ήταν μειωμένη. Από το 1988 παρατηρείται η μεγάλη ανάπτυξη της Βιρτζινοκαλλιέργειας, που από χρόνο σε χρόνο διπλασιάζονταν και τριπλασιάζονταν. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το 1988 η εσοδεία Βιρτζίνια ήταν 1445 τόνοι, το 1989 ανέρχεται σε 2.741 τ. και το 1990 σε 8.911. Η αύξηση αυτή σύμφωνα με εκτιμήσεις των ειδικών οφείλεται:²²

α) Στις φιλότιμες και συντονισμένες προσπάθειες καπνοπαραγωγών, Ενώσεων Γεωργικών Συνεταιρισμών και Οργάνων του Ε.Ο.Κ.

β) Στο ικανοποιητικό εισόδημα σε σύγκριση με άλλες ποικιλίες.²³

γ) Στους αναπτυξιακούς νόμους 355/77 και 866/90 με τους οποίους μέσα από δυνατές οικονομικές ενισχύσεις πέρασε η καλλιέργεια σε ομάδες και στο νόμο 1262 για μεμονωμένες περιπτώσεις.

δ) Στην οικονομική ενίσχυση μέσω Μ.Ο.Π. (18000δρχ/στρ ή 70 EGU).

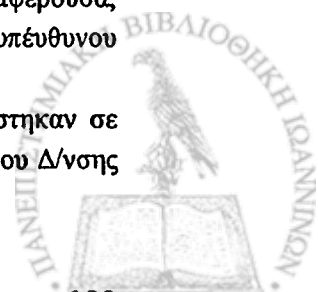
ε) Στην κρίση των τιμών των τσεμπελιών και στη διαφαινόμενη έλλειψη προοπτικής.

Το 1992 η καλλιέργεια των Βιρτζίνια όμως έπαψε να είναι ελεύθερη και εφαρμόστηκαν οι ποσοστώσεις, δηλαδή η δικαιούμενη παραγωγή. Έτσι για την ποικιλία αυτή η παραγωγή 22.000 περίπου τόνων περιορίστηκε σε "πλαφόν παραγωγής" 11.000 τόνων για την Αιτωλοακαρνανία. Δηλαδή η μείωση της παραγωγής ήταν 50%.²⁴

²² Δακτυλογραφημένες σημειώσεις Ν. Κατσακιώρη, που μελέτησε ως υπάλληλος του Ε.Ο.Κ., τα στατιστικά στοιχεία παραγωγής των Βιρτζίνια στην Αιτ/νία.

²³ Οι ίδιοι οι καπνοπαραγωγοί όταν διαπίστωσαν ότι η καλλιέργεια των Βιρτζίνια ήταν συμφέρουσα, έλεγαν "μακάρι να είχαμε ασχοληθεί με αυτή νωρίτερα". Προφορική μαρτυρία Η. Ντζάνη, υπεύθυνου Καπνικού Σταθμού Αγρινίου.

²⁴ Ανάλογη ήταν και η μείωση της ποικιλίας Τσεμπέλια την ίδια περίοδο, που περιορίστηκαν σε "πλαφόν παραγωγής" 9.000 τόνους. Από γραπτές σημειώσεις Ν. Κατσακιώρη, προϊστάμενου Δ/σης Ε.Ο.Κ. Αγρινίου.

Το 2006 με την εφαρμογή του Κανονισμού της Κοινής Οργάνωσης Αγοράς στον Τομέα του Καπνού, στα πλαίσια της Αναθεωρημένης Κοινής Αγροτικής Πολιτικής της Ε.Ε., ορίζεται η ολική και άμεση αποσύνδεση της πρωμοδότησης από την παραγωγή και το σύνολο σχεδόν των καπνοπαραγωγών στην Αιτωλοακαρνανία, εγκατέλειψαν την καπνοκαλλιέργεια²⁵.

1.6.3. Τέλος της καπνοκαλλιέργειας στην Αιτωλοακαρνανία. Η καπνοκαλλιέργεια στο νομό Αιτωλοακαρνανίας ξεκινάει τουλάχιστον από τον 17^ο αι. Το 1668 ο Τούρκος περιηγητής Εβλιά Τσελεμπί περιγράφει τα πλατύφυλλα με σέρτικο άρωμα καπνά του Ζαπαντίου.²⁶ Το 2006 ο ταξιδιώτης στην περιοχή, αντικρίζει παντού έρημα καπνοτόπια και χέρσα γη. Τα χωράφια που μέχρι πέρσι (2005) πρασίνιζαν από τα καπνά και ήταν ζωντανά χάρη στην εργασία τόσων οικογενειών, αλλά και εργατών που απασχολούνταν στην καπνοκαλλιέργεια, τώρα μένουν χορταριασμένα και ακαλλιέργητα.

Το 2006 εφαρμόστηκε ο Κανονισμός της Κοινής Οργάνωσης Αγοράς στον Τομέα του Καπνού, στα πλαίσια της αναθεωρημένης Κοινής Αγροτικής Πολιτικής της Ε.Ε. Με την εφαρμογή της ολικής και άμεσης αποσύνδεσης της πρωμοδότησης από την παραγωγή, το σύνολο σχεδόν των καπνοπαραγωγών στην Αιτωλοακαρνανία, αλλά και σε άλλες καπνοπαραγωγικές περιοχές της Ελλάδας, εγκατέλειψαν την καλλιέργεια του Καπνού. Στην Αιτωλοακαρνανία των χιλιάδων παραγωγών, σήμερα (2006) υπάρχουν μόνο είκοσι και η καλλιέργεια περιορίστηκε σε μερικές δεκάδες στρέμματα.²⁷

Η καταβολή της ενιαίας ενίσχυσης που θα δοθεί στους παραγωγούς θα γίνεται όπως για κάθε κοινοτική ενίσχυση, με την τήρηση συγκεκριμένων υποχρεώσεων από τους δικαιούχους και μετά από τη διεξαγωγή των προβλεπόμενων ελέγχων. Για κάθε δικαιούχο ενιαίας ενίσχυσης αναζητήθηκαν ατομικά στοιχεία από τις πληρωμές που πραγματοποιήθηκαν με βάση τις αιτήσεις που υποβλήθηκαν την τριετία

²⁵ [Ανυπόγραφο], «20 Καπνοπαραγωγοί», εφ. *Συνείδηση*, 29-7-06 και πληροφορίες από τη Δ/ση Καπνού στο Αγρίνιο

²⁶ «Αλλά το προϊόν που έχει κατακτήσει τον κόσμο όλο, είναι ο καπνός του Ζεμπάν. Είναι πλατύφυλλος κι έχει σέρτικο άρωμα». Εβλιά Τσελεμπί, *Ταξίδι στην Ελλάδα*, λογοτεχνική απόδοση: Νίκος Χειλαδάκης, εκδ. Εκάτη, σ. 212.

²⁷ Εφ. *Συνείδηση*, ό.π.

2000,2001,2002 ανά έτος. Το έτος 2009 θα γίνει μια αλλαγή στο ποσό της αποζημίωσης (50%) μέχρι το 2013.²⁸

Ο τοπικός, αλλά κι ο Αθηναϊκός Τύπος με άρθρα τους αναφέρονται στο τέλος του Καπνού και στις συνέπειές του για την Αιτωλοακαρνανία της μονοκαλλιέργειας του καπνού. Τονίζεται η τραγική εικόνα κυρίως των χωριών, που με το τέλος της καπνοκαλλιέργειας ρημάζουν. Η εικόνα των χωραφιών που αποτυπώνει η φωτογραφική μηχανή το 2006, είναι εικόνα ερήμωσης και εγκατάλειψης, τα αποτελέσματα της οποίας εκτιμάται ότι θα είναι οδυνηρά για την οικονομία της ευρύτερης περιοχής, όπως επισημαίνεται στα άρθρα των εφημερίδων.²⁹

Πολλά φτωχά νοικοκυριά που στηρίζονταν σχεδόν αποκλειστικά στον καπνό, αντιμετωπίζουν σοβαρές οικονομικές επιπτώσεις. Οι παραγωγοί βρίσκονται σε δύσκολη θέση, αφού με το "επίδομα ανεργίας" όπως λένε, που θα παίρνουν δεν μπορούν να ζήσουν. Και οι συνέπειες θα φανούν εντονότερα στην ύπαιθρο όταν οι περισσότεροι από τους αγρότες θα αναγκαστούν να την εγκαταλείψουν αναζητώντας καλύτερη τύχη στην Αθήνα ή σε κάποια άλλη πόλη. Είναι ζήτημα επιβίωσης γι' αυτούς.³⁰ Η ανεργία αυξάνεται, η τοπική οικονομία, σύμφωνα με τις προβλέψεις, οδηγείται σε κατάρρευση. Και βέβαια οι συνέπειες θα είναι οδυνηρές και αλυσιδωτές, αφού επηρεάζουν την τοπική κοινωνία γενικότερα.³¹

Οι καπνοπαραγωγοί και κυρίως οι νέοι καλλιεργητές, με στεναχώρια αντιμετωπίζουν αυτή την εξέλιξη. Τα χέρσα καπνοχώραφα, τα μηχανήματα και οι διάφορες εγκαταστάσεις που σκουριάζουν, είναι μια δυσάρεστη κατάσταση γι' αυτούς που είχαν επενδύσει στον καπνό. Παιδιά παραγωγών, πάππου προς πάππου οι περισσότεροι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την καπνοκαλλιέργεια και ζητούν τώρα επαγγελματική διέξοδο, χωρίς όπως λένε, τη μέριμνα και το ενδιαφέρον από τους τοπικούς φορείς.³²

Οι ίδιοι αναζητούν τρόπους αντιμετώπισης του προβλήματος. Άλλοι σκέφτονται να στραφούν στην καλλιέργεια της ελιάς, που ευδοκιμεί στην Αιτωλοακαρνανία,

²⁸ Στοιχεία από: Διεύθυνση Καπνού, Αγρίνιο, (Μακρή 17).

²⁹ [Ανυπόγραφο,] «Δήμος Μεδεώνος: Ρημάζαν τα χωριά μας», εφ. *Η Κατούνα*, αρ.φ. 24, 2006.

³⁰ Εφ. *Η Κατούνα*, ό.π.

³¹ Εφ. *Συνείδηση*, Σάββατο 20 Ιουλίου 2006.

³² Εφ. *Συνείδηση*, ό.π. και Μ. Τσιμιτάκη, «Αποχαιρετισμός στα καπνά», *Η Καθημερινή*, 2 Ιουλίου 2006, τχ. 161.

άλλοι πάλι στην κτηνοτροφία κι άλλοι δυστυχώς σκέφτονται σοβαρά τη μετανάστευση προς αναζήτηση εργασίας.

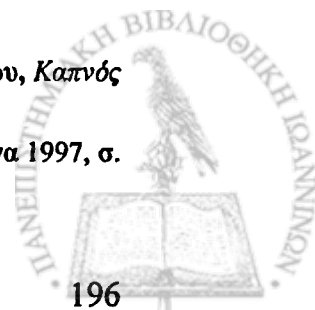
Αρκετοί νέοι αγρότες που είχαν επενδύσει σε εργαλεία και εξοπλισμό της καλλιέργειας Virginia και δανείστηκαν σημαντικά ποσά γι' αυτό, αναρωτιούνται τι θα κάνουν. Βρίσκονται σε απόγνωση κι εκφράζουν το παράπονο γιατί τους επέτρεψαν να γίνουν νέοι αγρότες και τους άφησαν απροστάτευτους και χωρίς προγραμματισμό, και αναγκάζονται τώρα "άρον - άρον" να εγκαταλείψουν την καπνοκαλλιέργεια.³³ Ακόμη κι αν μέχρι το 2013 η επιδότηση θα καταβάλλεται κανονικά, όπως λέγεται, και μέχρι τότε θα γίνουν κάποιες παρεμβάσεις ώστε να στραφούν οι αγρότες σε εναλλακτικές καλλιέργειες και εκτροφές, είναι δεδομένο ότι αυτές οι λύσεις θα αφορούν ένα μέρος μόνο του αγροτικού πληθυσμού.³⁴ «Δεν υφίστανται οικονομικά βιώσιμη εναλλακτική λύση όσον αφορά την καλλιέργεια αυτή (του καπνού), η οποία δεν καταλαμβάνει καλές γαίες».³⁵ Αν λάβουμε υπόψη ότι ο καπνός εκμεταλλεύεται εδάφη που δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν για άλλη καλλιέργεια και χρησιμοποιεί την πλεονάζουσα οικογενειακή εργασία, εύκολα γίνεται κατανοητό ότι ήταν μια εξαιρετικά σημαντική καλλιέργεια για τις μειονεκτικές αγροτικές περιοχές.³⁶ Ήταν η μόνη που άφηνε σημαντικό κέρδος στους αγρότες. Με μια μικρή καλλιέργεια μερικά μόνο στρέμματα ζούσε μια ολόκληρη οικογένεια, αξιοποιώντας την εργασία όλων των μελών της, όπως προκύπτει από τη σχετική βιβλιογραφία, αλλά και από τις προφορικές μαρτυρίες των καπνοπαραγωγών της περιοχής. Από στατιστικά στοιχεία και σχετικές έρευνες προκύπτει ότι η καπνοκαλλιέργεια συνέβαλε καθοριστικά στη δημογραφική σταθερότητα των περιοχών που καλλιεργούνταν ο καπνός και στη διατήρηση της υπαίθρου. Επειδή η

³³ Συνέντευξη του Αποστόλη Βέλιου: «Μπήκα λίγο (στην καπνοκαλλιέργεια) και φεύγω άρον, άρον. Μας διώχνουνε. Σταμάτησαν οι έμποροι να δίνουν καλές τιμές για τα τσεμπέλια και έγινε ασύμφορο. Έτσι πήρανε όλοι εξοπλισμό και δάνεια και το γύρισαν στα Virginia. Τώρα με τον ίδιο τρόπο μας απομακρύνουν από αυτό. Οι επιδοτήσεις έφτιαχναν φτηνό προϊόν για τους βιομήχανους, όπως αποδείχτηκε. Τίποτα άλλο... Εγώ, βλέπεις, βρήκα από τον πατέρα μου και τρακτέρ και εγκαταστάσεις. Άλλοι όμως δανείστηκαν στις τράπεζες. Αυτοί τι θα κάνουν; Δεν μας έδωσαν κανένα προσανατολισμό... Όπως πάει το πράγμα θες δε θες, εκεί θα πας (στη μετανάστευση). Περιμένουμε, βέβαια ακόμα, αλλά εμείς οι νεότεροι έχουμε αρχίσει να το σκεφτόμαστε. Η αγροτιά δυσκόλεψε πια πολύ». Εφ. Η Καθημερινή δ.π.

³⁴ Εφ. Συνείδηση, ό.π.

³⁵ Από την επίσημη ιστοσελίδα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, το βρήκα στο: Σοφ. Δοδόπουλου, *Καπνός και κάπνισμα*, εκδ. Αθ. Σταμούλη, Αθήνα 2004, σ.151.

³⁶ Ευθ. Δημαρά, Δημ. Σκούρα, *Η καλλιέργεια του καπνού στην Ελλάδα*, εκδ. Όμβρος, Αθήνα 1997, σ. 117.

καλλιέργεια αυτή απαιτούσε πολλά εργατικά χέρια παρατείνονταν η παραμονή των μελών της οικογένειας στην πατρική εστία. Σ' αυτό συντελούσε η σταθερότητα της απασχόλησης των καπνοκαλλιεργητών, που δε συμβαίνει σε κανέναν άλλο τύπο φυτικής ή ζωικής παραγωγής στην Ελληνική ύπαιθρο. Έτσι η συμβολή της καπνοκαλλιέργειας ήταν καθοριστική στη διατήρηση του πληθυσμού, προσδίδοντας στους κατοίκους, των ορεινών, ημιορεινών και ημιάγονων περιοχών ένα ικανοποιητικό εισόδημα. Επίσης προσέφερε εργασία και εισόδημα σε πολλούς επαγγελματίες που ασχολούνταν με την κατασκευή, συντήρηση και επιδιόρθωση γεωργικών εργαλείων και μηχανημάτων καθώς και με την εμπορία πρώτων υλών και εφοδίων που απαιτούνται για την καπνοκαλλιέργεια.³⁷

Η μόνιμη παραμονή στην ύπαιθρο ενός αξιόλογου αριθμού αγροτικών οικογενειών εξαιτίας της καπνοκαλλιέργειας συντελούσε στη διατήρηση της κοινωνικο-οικονομικής συνοχής τους, στη διατήρηση του παραδοσιακού οικογενειακού ιστού στη χώρα μας, αλλά και στη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς, των παραδόσεων, ηθών εθίμων κλπ.³⁸

Αξίζει να σημειωθεί επίσης ότι ο καπνός στη δεκαετία του 1920 συντέλεσε αποφασιστικά στην εγκατάσταση των χιλιάδων προσφύγων της Μ. Ασίας και του Εύξεινου Πόντου. Χάρη σ' αυτόν επιβίωσαν οι πρόσφυγες.³⁹ Ο πρώην υπουργός Αναστάσιος Μπακάλμπασης σε ομιλία του στη Βουλή 18/06/1946 είπε: "Εάν δεν υπήρχε ο καπνός δεν ήτο δυνατόν να αντιμετωπισθεί το δημογραφικό πρόβλημα, το οποίο προέκυψε μετά τη Μικρασιατική συμφορά".⁴⁰

Ο καπνός συντέλεσε στη διατήρηση του πληθυσμού της υπαίθρου και κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και του Εμφυλίου που ακολούθησε. Αλλά και κατά τις δεκαετίες 1950-1970 η καπνοκαλλιέργεια συντέλεσε στη διατήρηση του πληθυσμού της υπαίθρου ακόμη και σε απομονωμένες περιοχές σε αντίθεση με παραδοσιακούς γεωργικούς πληθυσμούς, που ασχολούνταν με άλλες καλλιέργειες ή

³⁷ Σοφ. Δοδόπουλου, ό.π, σ.149.

³⁸ Στο ίδιο σ. 148.

³⁹ Ό.π. σ. 148, και Ιωάννη Α. Τσεβρεμέ, *Από το χωράφι στο καπνομάγαζο*, Διδ. Διατριβή, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 41, και αξιόπιστες προφορικές μαρτυρίες προσφύγων που ζουν στην περιοχή του Αγρινίου και εργάστηκαν στα καπνοχώραφα και κυρίως στα καπνομάγαζα της πόλης.

⁴⁰ *Η Δεκαετηρίς του Ελληνικού Καπνού 1945-1955*. ό.π, σ. 16 και Μέρος Α', Κεφ. Β' της παρούσας διατριβής.

με την κτηνοτροφία κι εγκατέλειψαν την ύπαιθρο με αποτέλεσμα να ερημωθούν πολλές περιοχές.⁴¹

Όλα αυτά βέβαια συνέβαιναν μέχρι το 2006. Τώρα οι καπνοπαραγωγοί συνειδητοποιούν το πρόβλημα και δεν ξέρουν πού να στραφούν.⁴² Δεν υπάρχει επίσης κάποιος προγραμματισμός για το μέλλον και κάποια οργάνωση σχετικά με το θέμα των εναλλακτικών καλλιεργειών.⁴³

Ίσως οι αρμόδιοι φορείς και η πολιτεία δώσουν διέξοδο στο πρόβλημα των νέων αγροτών και της Αιτωλοακαρνανίας με νέες προσοδοφόρες καλλιέργειες⁴⁴ και εκτροφές ζώων ώστε να προλάβουν το νέο ρεύμα μετανάστευσης στις πόλεις, που θα οδηγήσει στην απερήμωση της Ελληνικής υπαίθρου. Βεβαίως οι ίδιοι οι παραγωγοί θα επιλέξουν το καλύτερο γι' αυτούς είτε σε εναλλακτικές καλλιέργειες (σπαράγγια, εσπεριδοειδή, ελιές, καλαμπόκια, λαχανικά, κλπ.), είτε σε εκτροφές ζώων (κυρίως αιγοτροφία αλλά κ.ά.), αλλά με εξασφαλισμένη προοπτική αγορών.

⁴¹ Σοφ. Δοδόπουλου, ό.π., σ.148.

⁴² «Με δέκα στρέμματα καπνά ζούσες μια ολόκληρη οικογένεια», λέει αναφερόμενος στα παιδικά του χρόνια. Σήμερα βρίσκεται σε αδιέξοδο. Είναι 44 ετών και πατέρας 4 παιδιών. Τα καπνά μου άφηναν 25 εκατομμύρια 20 χρόνια ακαθάριστα. Στην Αιτωλοακαρνανία ήταν το 1/3 της Ελληνικής παραγωγής. Μόνο αυτό κάναμε. Τώρα δεν ξέρω πού να στραφώ". Συνέντευξη Δημ. Φαρμάκη από Εφ. Η Καθημερινή 2 Ιουλίου 2006, τχ. 161.

⁴³ Εφ. Συνείδηση, ό.π.

⁴⁴ Ο υπεύθυνος του Καπνικού Σταθμού Αγρινίου, Η. Ντζάνης καλλιεργεί πειραματικά το φυτό στέβια, το οποίο θα χρησιμεύσει ως υποκατάστατο της ζάχαρης. Στο μεταβατικό και πειραματικό αυτό στάδιο, όπως μας είπε, θα δοκιμαστούν και άλλες καλλιέργειες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ'

1.7. ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΚΑΙ ΜΗΧΑΝΗΜΑΤΑ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑΣ

1.7.1. Γεωργός: εμπειρίες και δεξιότητες. Ο γεωργός «δεν είναι μονάχα ζευγάς, είναι και τεχνίτης. Ίσως μάλιστα άλλος τεχνίτης- ούτε κι ο μαραγκός αυτός-, θα κατάφερνε να φτιάσει το αλέτρι, όπως ο ίδιος ο γεωργός το φτιάχνει[...]. Εξόν που είναι ξυλοκόπος άριστος, ξέρει κι από μαραγκοσύνη, και στο είδος του δεν φτάνει ούτε ο καλύτερος μαραγκός»,¹ γράφει ο Δ. Λουκόπουλος για το γεωργό. Είναι πολυάσχολος καθώς πρέπει ο ίδιος να φροντίσει εκτός από το όργωμα και τη φροντίδα του χωραφιού, και τα διάφορα εργαλεία που θα χρησιμοποιήσει στην καλλιέργειά του καθώς και διάφορες τεχνικές και κατασκευές απαραίτητες για την παραγωγή και της επεξεργασία του προϊόντος του.

Στην περίπτωση της παραδοσιακής καπνοκαλλιέργειας ο παραγωγός εκτελεί εργασίες, που αλλάζουν σχετικά στη διάρκεια της καλλιεργητικής περιόδου: φροντίζει την ετοιμασία του καπνοχώραφου, τη διαδικασία της μεταφύτευσης, του τσαπίσματος, της συγκομιδής, της κατασκευής της λιάστρας και του "τσαρδιού" και τέλος της χωρικής επεξεργασίας και δεματοποίησης και αποθήκευσης του καπνού. Παρατηρείται δηλαδή μια ποικιλομορφία των καθηκόντων, που εκτελεί ο γεωργός και ως εκ τούτου η ανάγκη ύπαρξης μιας σειράς εμπειριών και δεξιοτήτων για να πετύχει στο έργο του.²

Κατά την παραδοσιακή καλλιέργεια του καπνού ο γεωργός χρησιμοποιούσε απλά εργαλεία και τεχνικές, για τούτο ήταν χρονοβόρα η διαδικασία της εργασίας που απαιτούσε η κάθε φάση της καλλιέργειας τότε. Για παράδειγμα η ετοιμασία του ξηραντηρίου ή "λιάστρας" απαιτούσε αρκετό χρόνο γιατί έπρεπε να κόψει ο ίδιος

¹ Δ. Λουκόπουλου, *Γεωργικά της Ρούμελης*, εκδ. Δωδώνη, 1983, σ. 26.

² Γ. Δαουτόπουλου, Λεων. Καζακόπουλου, Μ. Κούση, *Αγροτική Κοινωνιολογία*, εκδόσεις Ζυγός, Θεσσαλονίκη 2002, σσ.63-64.

ξύλα, φούρκες κ.ά. και να ασχοληθεί στη συνέχεια με την κατασκευή. Επίσης η διαδικασία του αρμαθιάσματος διαρκούσε πολλές ώρες με την ατσάλινη βελόνα.

Η μηχανοποίηση και εξέλιξη της καπνοκαλλιέργειας διευκόλυναν τον παραγωγό και απελευθέρωσαν πολύτιμο χρόνο. Όσον αφορά τις δεξιότητες, οι απαιτήσεις του γεωργικού επαγγέλματος είναι αυξημένες και αυξάνονται συνέχεια με την εισαγωγή καινούργιας τεχνολογίας. Για παράδειγμα ένας καπνοπαραγωγός πρέπει να είναι επιδέξιος στην προετοιμασία του χωραφιού και στη συντήρηση και αύξηση της γονιμότητας της γης. Πρέπει δηλαδή να γνωρίζει καλά τις ανάγκες των φυτών που καλλιεργεί σε νερό, θερμοκρασία, θρεπτικά συστατικά, να αναγνωρίζει τις ασθένειες και πώς θα τις καταπολεμήσει, να χειρίζεται σωστά τα διάφορα γεωργικά μηχανήματα και να μπορεί ο ίδιος να κάνει τις μικροεπισκευές που χρειάζονται.

Ο γεωργός τόσο στην παραδοσιακή, όσο και στην εξελιγμένη μορφή καλλιέργειας πρέπει να είναι και τεχνίτης και μάστορας συνάμα. Ειδικά στη χρήση νέων μηχανημάτων απαιτούνται μια σειρά δεξιοτήτων και γνώσεων και απαιτείται κάποιος χρόνος προσαρμογής των γεωργών στη νέα τεχνολογία. Για παράδειγμα χρειάστηκε κάποιος χρόνος για την εξοικείωση των αρμαθιαστών από την ατσάλινη βελόνα με τη μηχανή αρμαθιάσματος ή των καπνοφυτευτών της παραδοσιακής καλλιέργειας με τη φυτευτική μηχανή. Φυσικά οι νέοι αγρότες είναι πιο δεκτικοί και επιδέξιοι στη χρήση μηχανημάτων. Ενημερώνονται, παρακολουθούν εκθέσεις γεωργικών μηχανημάτων, εξοικειώνονται με τη νέα τεχνολογία κλπ.³

Η περίοδος προσαρμογής στις τεχνολογικές αλλαγές, συνοδεύεται αρκετές φορές και με διάφορα ατυχήματα και θανάτους ακόμα που οφείλονται στην κακή χρήση και λειτουργία των γεωργικών μηχανημάτων και εργαλείων. Είναι το βαρύ τίμημα που πλήρωσαν οι αγρότες τη μαθητεία τους στις μηχανές.⁴ Γίνονταν συχνά οι αναφορές από τα ΜΜΕ σε τέτοιου είδους ατυχήματα.⁵

³ "Οι χωρικοί στη διάρκεια της ιστορίας τους βίωσαν ριζικές μεταβολές και χρειάστηκε να προσαρμοστούν σε ποικίλες νέες εξελίξεις». Από: Werner Rösener, *Οι αγρότες στην Ευρώπη*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 1999 σ. 397.

⁴ Βλ. Χρ. Αγριαντώνη *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αι.*, Ιστορικό Αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδας. Αθήνα 1986, σ. 199.

⁵ Θυμάμαι ως παιδί στο Μαχαιρά Ξηρομέρου, το θάνατο δύο νέων αγροτών, όταν ανατράπηκε το καινούργιο τρακτέρ στο οποίο επέβαιναν. "Τους πλάκωσε το τρακτέρ", έλεγαν τότε οι χωριανοί και αμέσως το μεγάλο τρακτέρ, που πριν λίγο καιρό το θαύμαζαν όλοι στο χωριό, τώρα το βλέπανε με τρόμο, σαν ένα θηρίο που μπορεί να οργώσει το χωράφι, αλλά μπορεί και να λιώσει με τον όγκο του το χειριστή του. Θυμάμαι επίσης το θάνατο μικρού παιδιού από το τρακτέρ του πατέρα του, στο διπλανό χωριό, τη Χρυσοβίτσα Ξηρομέρου.

Αξίζει να σημειωθεί ότι οδηγοί των γεωργικών μηχανημάτων και χειριστές των εργαλείων είναι κυρίως οι άνδρες, όπως συνέβαινε και στην παραδοσιακή καλλιέργεια με τη χρήση των απλών εργαλείων. Ελάχιστες γυναίκες στην περίπτωση μόνο απουσίας ανδρών, χειρίζονται τα γεωργικά μηχανήματα. Οι ανδρικές εργασίες, όπως παρατήρησε ο Vernier για τους Πομάκους, αντιπαρατίθενται στις γυναικείες εργασίες που βρίσκονται πιο κοντά στον πολιτισμό απέναντι σε εργασίες που είναι πιο κοντά στη φύση.⁶

⁶ "Στις περισσότερες περιπτώσεις οι δουλειές των γυναικών δεν τις φέρνουν κοντά με τον κόσμο των εργαλείων. Οι περισσότερες γίνονται με τα χέρια, και τις φέρνουν σε άμεση σχέση με τη γη και γενικότερα με τη φύση: ανακάτωμα του σπόρου με την κοπριά, σπορά, άπλωμα της κοπριάς, βοτάνισμα, ζέχωμα των φυτών του καπνού... Όταν μερικές φορές η σχέση τους με τη φύση υλοποιείται μέσω κάποιου εργαλείου, αυτό το εργαλείο είναι εξαιρετικά απλό (μεταφύτευση του καπνού, σκάλισμα, πότισμα) και τότε επεμβαίνουν άλλα κριτήρια για το χαρακτηρισμό αυτών των δραστηριοτήτων ως γυναικείων. Αντίστροφα, οι άνδρες, μ' όλο που μερικές φορές κάνουν δουλειές που δεν χρειάζονται παρά ένα απλό εργαλείο (σκάλισμα, πότισμα...), έχουν το μονοπώλιο όλων των εργασιών που εμπεριέχουν είτε την κυριαρχία σ' ένα ζώο (μεταφορά νερού, λιπασμάτων, καπνού...) είτε τη χρησιμοποίηση σύνθετων εργαλείων: χειροκίνητη ή μηχανοκίνητη αντλία, άροτρο, τελάρο με κυλιόμενη σανίδα". Από: **Bernard Vernier**: "Μυθική αναπαράσταση του κόσμου και ανδρική κυριαρχία στους Έλληνες Πομάκους", στο: **Στάθης Δαμιανάκος**, (εισαγωγή επιμέλεια), Βασίλης Φίλιας, (πρόλογος), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1987, σ. 301

1.7.2. Τα εργαλεία για την ετοιμασία του καπνοχώραφου. "Εσένα πρέπει, αφέντη μου, το άξιο το ζευγάρι,/το άξιο, το περήφανο και το στεφανωμένο./Ας είν' καλά τα' αλέτρι σου, Θεός να το πλαταίνει/ για να θερίζεις σταυρωτά, να δένεις αντριωμένα"⁷

1.7.2.1. Το αλέτρι:⁸ Οι γεωργοί για τις εργασίες τους είχαν διάφορα εργαλεία. Το αλέτρι, το γνωστό ως «ησιόδειο άροτρο»⁹ ήταν το σημαντικότερο εργαλείο και δεν έλειπε από κανένα αγροτόσπιτο. Το ξύλινο αλέτρι το κατασκεύαζε ο ίδιος ο γεωργός

⁷ Κ. Ρωμαίου, *Παγκόσμιος Λαογραφική και Γεωγραφική Εγκυκλοπαίδεια, Ελλάδα, Α'* σ. 241, εκδ. Χ. Γιοβάνης, 1969.

⁸ Το αλέτρι ήταν το βασικότερο εργαλείο του γεωργού μέχρι τη δεκαετία του '60, για την ετοιμασία του χωραφιού του, Μελετώντας την ελληνική λαογραφία διαπιστώνουμε ότι οι αγρότισσες νοικοκυρές συμβολοποίησαν αυτό το τόσο απαραίτητο εργαλείο για τις καλλιέργειές τους και το "ζωγράφησαν" πάνω στα καλοζυμωμένα χριστόψωμα που κάνουν κάθε χρόνο, θεματοφύλακες οι ίδιες της Ελληνικής Παράδοσης. "Λογής -λογής σχήματα έχουν τα κουλούρια στα χωριά, και λογής - λογής κεντήματα είναι φτιαγμένα πάνω Στα Χριστόψωμα... Ο προσεκτικός παρατηρητής, που θα προσέξει και θα ζητήσει να ερμηνεύσει, θα αναγνωρίσει με ευχάριστη έκπληξη ότι εκεί, πάνω στο Χριστόψωμα, δεν υπάρχουν τυχαία και επιπόλαια κεντίδια, αλλά σεβαστά σχήματα που συμβολίζουν τον καημό και το όνειρο της αγροτιάς. Ένα σχήμα, που μοιάζει σαν κεφαλαίο Β, συμβολίζει το ζυγό του αλετριού. Είναι το σχήμα, του Ζυγού. Σ' αυτόν ζήτησαν τα δυο βόδια και όργωσαν τα χωράφια που θα φέρουν τον πολύ καρπό. Πλάι στο ζυγό πλάθουν στολίδια, που παριστάνουν ένα αλέτρι και δυο βόδια...". Από: Κ. Ρωμαίου ό.π. σ. 242. Και στα έθιμα της Πρωτοχρονιάς, σε κάλαντα, συγκεκριμένα, γίνεται η εξής αναφορά: Ο Άγιος Βασίλειος δεν είναι ο γνωστός άνθρωπος των γραμμάτων που "βαστά εικόνα και χαρτί/ χαρτί και καλαμάρι", αλλά γεωργός! Ως ζευγολάτης γνωρίζει τον Άγιο και το τραγούδι που συνηθίζεται στους γεωργικούς πληθυσμούς της Καπαδοκίας και των Κυδωνιών, της Κρήτης και των νησιών του Αιγαίου (Σάμου, Λέσβου, Λήμνου). Έχει και αυτός το ζευγάρι του όταν οργώνει και σπέρνει, όπως όλοι οι ζευγολάτες. Αυτός πρωτοχαιρετά και ο Χριστός, καθώς βγαίνει την Πρωτοχρονιά να χαιρετίσει τον κόσμο. Ανάμεσα στον Χριστό και τον Άγιο αρχίζει τότε ένας διάλογος, ο οποίος φανερώνει την ευλογία που έχει απ' το Θεό το επάγγελμα του γεωργού. Παραθέτουμε μια κρητική παραλλαγή του τραγουδιού αυτού: "Ταχιά ταχιά ν' αρχιμηνιά, ταχιά ν' αρχή του χρόνου,/ ταχιά ν' όπου προπάτηξεν ο Κύριος στον Κόσμο,/κι εβγήκεν κι εχαιρέτηζενόλους τσι ζευγολάδες./ Οπρώτος που χαιρέτιζεν ήταν άγιος Βασίλης/- Καλώς τα κάνεις, Βασιλειό, καλό ζευγάριν έχεις./- Καλό το λες, αφέντη μου,καλό και βλογημένο,/ από το 'βλογά η χάρη σου με το δεξιό σου χέρι,/ μαύρο και το μελισσό, που'ναι στεφανοκέρι./ -Πευκένιο 'ναι τ' αλέτρι σου, δαφνένιος ο ζυγός σου,/ τ' απάνω ζεύγια του ζυγού βασιλικού κλωνάρι...". Από: Γ.Α. Μέγα, *Ελληνικές γιορτές και έθιμα της λαϊκής λατρείας*, εκδόσεις Οδυσσέας, σσ.66-67 . Ο διάλογος αυτός του Χριστού με τον Άη Βασίλη, που έχει θέμα το εγκώμιο και την ευλογία των κόπων του γεωργού, μετατράπηκε σε διάλογο των τραγουδιστών με το νοικοκύρη, όταν αυτός είναι ζευγολάτης. Παραθέτω παραλλαγή του τραγουδιού από τη Λήμνο: «Τα μαύρα βόδια στο ζυγό, τα τριβδωλα σ' αλέτρι,/ Και αυτά τα λαμπροκέρωτα να ζουν, να τριβδωλάνε! Αγριογιολιά εν! τ' αλέτρι σου και δάφνη ο ζυγός σου,/ είναι και η φκεντρικιά σαν τριανταφυλλιάς κλωνάρι,είναι και η ζευγίκια σου μετάξι σαρματένιο...» τριβδωλα= που οργώνουν τρεις φορές το χωράφι, φκεντρικιά= η βουκέντρα, ζευγίκια= το σχοινί που τα τραβούν Γ.Α. Μέγα, ό.π., 49-50.

⁹ "Το άροτρο, ξύλινο (το "ησιόδειο") ή σιδερένιο, ο μύλος, ανεμόμυλος ή νερόμυλος, ο αργαλειός, αρχαϊκός ή νεώτερος, είναι ίσως τα τρία πιο σημαντικά εργαλεία της αγροτιάς ξεπερασμένα τώρα, ώστε το ενδιαφέρον τους να είναι μουσειακό και αρχαιολογικό, αλλά φορτισμένο, πάντα μ' ένα πνεύμα που συμπυκνώνει την ουσία ενός ολόκληρου τρόπου ζωής..." Μ. Μερακλή, *Κοινων. Συγκρότηση, Ελληνική Λαογραφία, Α'* τόμος, όγδοη έκδοση, εκδ. Οδυσσέας 1998, σ. 105.

ή ανέθετε σε κάποιον άλλο έμπειρο να του το κατασκευάσει. Όταν είχε «αδειά» πήγαινε στο λόγγο κι έκοβε τα κατάλληλα ξύλα για το αλέτρι και το ζυγό για να τα έχει έτοιμα όταν έφθανε ο καιρός του οργώματος. Ο Δημ. Λουκόπουλος, του οποίου το έργο δίκαια κρίθηκε «μνημειακό»¹⁰, μας δίνει πως ο ζευγός κατασκεύαζε κάποτε αυτά τα εργαλεία, ξεκινώντας από το κόψιμο των ξύλων, επεξεργασία, συναρμολόγηση κλπ και δίνοντας παράλληλα την ονομασία κάθε μέρους.

Κατάλληλα ξύλα για την κατασκευή του αλετριού και του ζυγού θεωρούνταν: της αγριελιάς, της αγραπιδιάς, της πουρναριάς, της δάφνης, της φτελιάς, και του ρουπακιού.

Τα βασικά μέρη του αλετριού είναι τα εξής:

α) Το σταβάρι: Είναι χοντρό και σκληρό ξύλο για να είναι ανθεκτικό, λίγο κυρτό στο πίσω και πάνω μέρος του και μπηγμένο στην αλετροπόδα. Το μήκος του φτάνει πιο πέρα από το γενί παράλληλα προς την αλετροπόδα..¹¹

β) Η κοντούρα (το κοντούρι), αλετροπόδα ή ποδάρια¹²: Πρόκειται για το πιο χονδρό ξύλο του αλετριού, που είναι παράλληλο προς το έδαφος. Σε κάποιες περιπτώσεις ήταν ατόφιο με τη χειρολαβή. Επειδή όμως ήταν δύσκολο να βρεθεί ατόφιο ξύλο με τέτοια γωνιακή κλίση, γι' αυτό το κατασκεύαζαν με δύο κομμάτια ξύλου.

¹⁰ Δίκαια κρίθηκε το έργο του για τους γεωργούς «μνημειακό». «Καλύπτει όλο το φάσμα της παραγωγής με μια δυναμική, διαχρονική θεώρησή της: «τον εργαλειακό εξοπλισμό για κάθε καλλιέργεια και για κάθε φάση της δουλειάς (όνομα, κατασκευή, μορφή, χρήση και σχέδιο κάθε εργαλείου και σχετικά μνημεία του λόγου) με εκτενή αναφορά στους γύφτους κατασκευαστές τους κλπ.», Μ. Μερακλή, ό.π., σ. 104

¹¹ Π. Κοντομίχη, *Τα γεωργικά της Λευκάδας*, εκδ. Γρηγόρη, 1985, σ. 37,39. Το σταβάρι: Είναι χοντρό και σκληρό ξύλο για να είναι ανθεκτικό. Είναι δύσκολο να βρεθεί ξύλο μονοκόμματο για σταβάρι. Γι' αυτό ο γεωργός το φτιάχνει «κομματιαστό ή αυγατιστό». Παίρνει δηλ. δυο ξύλα και τα συνταιριάζει καλά μεταξύ τους σα να είναι ένα ξύλο. Το μπροστινό τμήμα είναι λιανότερο και λέγεται σύβαλμα ή αυγάτισμα και το πίσω το λένε σταβάρι ή κοντοστάβαρο. Βλ. Δ. Λουκόπουλου, ό.π., σ. 19

¹² Π. Κοντομίχη, ό.π., σ. 37. «Η κοντούρα (το κοντούρι), αλετροπόδα ή ποδάρια μοιάζει με ανθρώπινο ποδάρι, αλλά να το φανταστείς από τη μέση του καλαμιού και κάτω πολύ ξεραγκιανό με φτέρνα που να ξεπέχει πολύ προς τα πίσω και με την πατούσα μακρουλή, που να τελειώνει μπρος σε ένα μονάχα δάχτυλο και κείνο μυτερό». Ποτέ δεν μπορεί να βρεθεί ξύλο τέτοιο ώστε να βγει μονοκόμματο το αλέτρι, γι' αυτό κατασκευάζεται από ξεχωριστά ξύλα. Ο Λουκόπουλος σημειώνει: "Μονοκόμματο αλέτρι πουθενά δεν μπόρεσα να δω ως τώρα. Με σχήμα αλετριού, ξύλο, βλέπεις, είναι πολύ δύσκολο για να βρεθεί στο λόγγο, γι' αυτό γίνεται συνταιριαστό". Δ. Λουκόπουλου ό.π., σ.18. Ο Ησίοδος στο Έργα και Ημέραι, στιχ. 433 αναφέρει πως οι αρχαίοι είχαν μονοκόμματο αλέτρι: "Αυτόγυον και πηκτόν άροτρον, επει πολύ λώϊον ούτω..."

γ). Η χερολάβη, χέρα ή χερούλι¹³: είναι ένα σκληρό ξύλο, αναγερτό προς τα πίσω στο πάνω μέρος, το οποίο είναι μπηγμένο στην πίσω άκρη της αλετροπόδας. Από το "κεκαμμένο χερούλι" το κρατούσε ο ζευγάς.

Τα άλλα μέρη είναι:

α). Το παράβολο ή φτερά, μοιάζει με φτερά πουλιού¹⁴ και γίνεται από μονοκόμματο ξύλο. Έμπαιναν στην αλετροπόδα, πίσω από το γενί και το χρησίμευαν να παραμερίζουν τα χώματα που ξάνοιγε το γενί.

β). Η σπάθα ή σπάθη¹⁵ που μοιάζει με σπαθί και χρειάζεται να συγκρατεί την κοντούρα και το σταβάρι σε ορισμένο άνοιγμα. Το άνοιγμα αυτό είναι σημαντικό γιατί έχει σχέση με την καλή ή όχι λειτουργία του αλετριού. Είναι ο ρυθμιστής του βαθιού ή επιφανειακού οργώματος.

γ). Ξυλόσφηνες: για να συναρμολογήσει ο γεωργός τα ξύλα του αλετριού χρειάζεται και κομμάτια από σκληρά ξύλα που τα πελεκάει κατάλληλα, αυτά είναι οι ξυλόσφηνες.

δ). Μπροστά από το αλέτρι βάζει το υνί¹⁶ ή γενί, "γυνί": Είναι ένα τριγωνικό κατασκεύασμα που εφαρμόζει στο μπροστινό μέρος της αλετροπόδας και αυλακώνει το χωράφι. Το γενί βέβαια το επιδιόρθωναν ή το κατασκεύαζαν οι χαλκιάδες που ήταν συνήθως γύφτοι.¹⁷ Όλα αυτά τα συναρμολογεί ο έμπειρος γεωργός με μαστοριά και τέχνη και κατασκευάζει το αλέτρι του. Η χρήση του ξυλάλετρου συνεχίστηκε μέχρι και τις αρχές του 20^{ου} αι., οπότε εμφανίστηκε το σιδερένιο και απαλλάχτηκε ο γεωργός από τη χρονοβόρα και επίπονη διαδικασία της κατασκευής του αλετριού του. Το σιδερένιο αλέτρι το κατασκεύαζε συνήθως

¹³ Η χερολαβή λέγεται στο Ξηρόμερο: "χιρουλάδ", στη Λευκάδα: "χερουλάτη" ή "χερολάβι", στο Παλιό Κεραμίδι: "αλετροουρά", στο Λιδωρίκι: αλετροουρά ή χερολάβη, οι αρχαίοι την ονόμαζαν "εχέτλη", βλ. Αθ. Γ. Καραβέργου, ό.π., σελ. 78, σημ. 5. Για τη χερολαβή βλ. επίσης: Π. Κοντομήχι ό.π., σ. 137. «Φαντάσου το σχήμα που παίρνει το πάνω ποδάρι, όταν ο άνθρωπος κάθεται στην καρέκλα κι έχει τα πόδια του ένα απάνου στο άλλο...Κοντούρα και χειρολαβή τα μονιάζουν (ενώνουν) και γίνονται σαν ένα μονοκόμματο ξύλο». Από: Δ. Λουκόπουλου, ό.π.,σ.19.

¹⁴ Μοιάζει με παράβολο της κότας δηλ. το κόκαλο αυτό που είναι στη ράχη της κότας. Βλ. Αθ. Γ. Καραβέργου, ό.π.,σελ. 78, σημ. 7.

¹⁵ Λέγεται και σπαθί . Αθ. Γ. Καραβέργου, ό.π.,σελ. 78, σημ. 8.

¹⁶ Υνί: Υποκοριστικό του αρχαίου ύνις. "Σαμπώς με υνί τη γη μερόνοχτα να οργώνει", Άγγελος Σικελιανός, και παροιμία: "Ήρε η νύφη μας το γενί πίσω από την πόρτα".

¹⁷ Για τη συνεργασία γύφτων και γεωργών αρκετές πληροφορίες, βλ. Δ. Λουκόπουλου ό.π.,σ.50-79.

ο σιδηρουργός της περιοχής, αλλά και το προμηθεύονταν οι αγρότες από το εμπόριο.

Στην εφημερίδα *Ακαρνανία* (Μεσολόγγι 14 Δεκεμβρίου 1901) δημοσιεύεται ότι υπάρχει γενικός αντιπρόσωπος του νομού Αιτωλίας και Ακαρνανίας, του μηχανουργείου Μ.Κ. Σταματοπούλου "*Η Θεσσαλία*" (το οποίο ιδρύθηκε στο Βόλο στα 1883), ο οποίος αναλαμβάνει την προμήθεια των γεωργών της περιοχής σε άροτρα και άλλα γεωργικά μηχανήματα, καθώς και ανταλλακτικά εργαλεία.¹⁸

Μ. Κ. ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ
ΓΕΩΡΓΙΚΟΝ ΜΗΧΑΝΟΥΡΓΕΙΟΝ Η' ΘΕΣΣΑΛΙΑ.
«Ιδρυθὲν τῷ 1882. Τιμηθὲν διὰ τῶν πρώτων χρυσῶν
βραβείων ἐν Παρισίοις, Ἑρέτη καὶ Λαρίση.
ΕΝ ΒΟΛΩ»

Λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ φέρω εἰς γνῶσιν τῶν κ. κ.
καλλιεργητῶν, ὅτι ἀναλαβὼν τὴν γενικὴν ἀντιπρο-
σωπείαν τοῦ Νομοῦ Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας, τοῦ
ἀνωτέρω μηχανουργείου, ἐχόμισα ἄροτρα καὶ γεωρ-
γικὰ μηχανήματα παντὸς εἶδους, καταλληλότετα
διὰ τὸν τόπον μας

Προσέτι παρ' ἐμοὶ εὐρίσκονται ἐκτὸς τῶν διαφό-
ρων τύπων ἄροτρων καὶ τὰ διάφορα ἐξαρτήματα αὐ-
τῶν, ἥτοι πτέρὰ, ἐννία, εὐθυντήρια, βίδαι κλπ. ου-
τως ὥστε νὰ δύναται μόνος τοῦ ὁ γεωργὸς ἀγρῶν
τὸ φθαρὲν τεμάχιον τοῦ ἄροτρου, νὰ τὸ ἀνταλλάσσει,
ἀποφεύγων τὴν δαπάνην εἰς σιδηρουργοὺς καὶ ἡμεραρ-
γίας μεταφορᾶς τοῦ ἐργαλείου του.

Πληροφορίαι καὶ τιμαὶ δίδονται τῷ αἰτοῦντι παρὰ
τοῦ ἐνταῦθα ἐμποροῦ κ. Ν. ΠΟΛΙΤΟΥ.

Ἐν Μεσολογγίῳ τῷ 15 Νοεμβρίου 1901

1.7.2.2. Ο ζυγός: Για να συμπληρωθεί το αλέτρι χρειάζεται και ο ζυγός, ένα γερό κυλινδρικό ξύλο, μάκρους περίπου δυο μέτρων. Ο γεωργός κόβει πάλι από το λόγγο ξύλα και διαλέγει το κατάλληλο για το ζυγό.

¹⁸ Από: εφ. *Ακαρνανία*, Μεσολόγγι 24 Δεκεμβρίου 1901.

«Το λειαίνει το ξύλο αυτό όσο πρέπει, πελεκώντας τότε με το τσεκούρι, τότε με το σκεπάρνι, το τورνεύει με το ξυλοφάι του, όσο παίρνει, κόβοντάς το από δω κι από κει κι έπειτα το κονταίνει, αφήνει να έχει μάκρος το πολύ δυο μέτρα». ¹⁹

Στη συνέχεια αφήνοντας μια παλάμη στις δυο άκρες, πελεκάει και φτιάχνει δυο καμάρες για να χωράει ο σβέρκος των δυο βοδιών. Αυτές είναι οι ζυγοφωλιές. Εδώ μπαίνει ο σβέρκος των ζώων και για να μην πληγώνονται τα προστατεύει καρφώνοντας ένα κομμάτι αρνοτόμαρο, προβιά, που το λένε ζυγομάχι²⁰ ή μαλάχτια. Από δω κι από κει στην κάθε ζυγοφωλιά ανοίγει με την αρίδα τρύπες για να βάλει τις ζεύλες, που είναι λιανά κι ευκολολύγιστα ξύλα. Κι είναι έτοιμες να ζεφτούν τα ζώα. Στη μέση του ζυγού στερεώνει τη σκάλη, φτιαγμένη από σκληρό ξύλο για να συγκρατεί το αλέτρι στο ζυγό.

Υπάρχει διαφορά στο αλογάλετρο και στο βοϊδάλετρο σημειώνει ο Κοντομίχης: στο δεύτερο το σταβάρι (ένα μέρος του αλετριού για το οποίο μιλήσαμε παραπάνω) είναι μεγαλύτερο. ²¹

1.7.2.3. Η σβάρνα: Στα καμποχώραφα τα χώματα είναι πολύ βαριά και δυσκολοδούλευτα, το υνί λοιπόν δύσκολα σκίζει τη γη, αλλά και σκίζοντάς την βγάζει μπλάνες (συμπαγής μάζα χώμα). Ακόμη και μετά το δεύτερο όργωμα μερικές παραμένουν πάλι άσπαστες κι έτσι κάποιος με το τσαπί έπρεπε να τις σπάξει.

Οι γεωργοί λοιπόν σκέφτηκαν ένα άλλο τρόπο για να σπάζουν τις μπλάνες και να γίνεται το χώμα σαν αλεύρι. Κατασκεύασαν τη σβάρνα, που ζεύουν πάλι στα ζώα και τη σέρνουν πίσω τους. Πάνω στη σβάρνα κάθετα σταυροπόδι ή ολόρθος κι ο γεωργός και πάει πέρα δώθε σ' όλο το χωράφι. Το σβάρνισμα του χωραφιού το περιμένουν με χαρά και τα παιδιά, γιατί κάθονται πάνω στη σβάρνα κι απολαμβάνουν αυτή τη βόλτα πέρα δώθε σ' όλο το χωράφι. Κι ο γεωργός το θέλει γιατί έτσι βαραίνει η σβάρνα και τρίβει καλύτερα τις μπλάνες.

Και τη σβάρνα τη φτιάχνει μόνος του με ξύλα από πλάτανο, φιλικί, αριά ή λυγιά. ²²

¹⁹ Δ. Λουκόπουλου, ό.π.,σ.15.

²⁰ Στα Άγραφα το λένε ζυγολαίμι και αλλού μαλάματα. Στη Λευκάδα το λένε μαλάχτια.

²¹ Π. Κοντομίχης, *Το νοικοκυριό του χωριάτικου σπιτιού στη Λευκάδα*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 1985 σσ. 137 -140

²² Στην Κύπρο λέγεται σάρακλον, στη Ρόδο βλοκόπος ή ρόκκος, στην Κρήτη βωλόσυρος. Ο Δ. Λουκόπουλος μας δίνει μια περιγραφή πως ο γεωργός κατασκεύαζε μόνος του τη σβάρνα. "Στην Αττική και στη Βοιωτία τη σβάρνα την έφκιαχναν με σκέτη σανίδα". Ένα φύλλο της εφημερίδας *Ρουμελιώτης* 1932, γράφει: "Η ξύλινη σβάρνα είναι συνηθέστατα επιβλαβής... 1) Δεν σπάζει και δεν

Ο Λ.Κ. σχετικά με την κατασκευή και τη χρήση της σβάρνας αφηγείται:

"Είχαμε ξύλινες σβάρνες για να τρίβεται η μπλάνα. Σβάρνες κι εγώ έχω φκιάσ'. Βάνουμε τρία ξύλα, εξ ξύλα κι βάνουμε κι ένα τ'ς άκρες. Τα τρυπάμε τα ξύλα και περνάμε ένα σ'ν άκρη, ένα στ' μέσ' και το άλλο πιο πέρα να πούμε, σ'ν άλλη ν' άκρ'. Και κόβουμε σβαρνόβεργες από πορδαλιές τ'ς έλεγαν τότε, βέργες κι νέπλεγαμε. Έβαναμε σίδερα μπροστά για να πιάνε τα παλατζίκια απ' τ' άλογα, αυτό να πούμε, κι σβάρναγαμε. Στα βόιδια ήτανε άλλο. Κι ανεβαίναμε απάν', να πούμε, κι έτριβε. Τράβαγαν αυτά..."²³

Υπήρχαν σβάρνες για το βωλοκόπημα, υπήρχαν όμως και αλωνιστικές σβάρνες, που τις χρησιμοποιούσαν για να κόβουν τις καλαμιές των δημητριακών που αλώνιζαν.²⁴

1.7.2.4. Η λαιμαργιά: Μια από τις σημαντικότερες ανακαλύψεις στην ιστορία της γεωργίας είναι η λαιμαργιά, που αντικατέστησε τη σαγή από λουρίδες στα άλογα. Σε αντίθεση με τη σαγή, η στερεή, παραγεμισμένη λαιμαργιά, που ανακαλύφθηκε στην Κίνα, επέτρεπε στο ζώο να ανακαλύψει όλη του την ελκτική δύναμη.²⁵ Είναι ένα περιλαίμιο για τα ζώα που μπαίνουν στο ζυγό. Απ' τις θηλιές της λαιμαργιάς δένονται τα ζυγόσχοινα, που βαστάει πίσω ο ζευγολάτης. Η λαιμαργιά έχει σχήμα πετάλου, είναι γεμισμένη με χόρτο μαλακό και ντυμένη με μάλλινο χοντρό ύφασμα ή δέρμα. Τις λαιμαργιές τις φορούσαν στο ζώο σε συγκεκριμένες περιπτώσεις: στο λιτροβειό, στο όργωμα, στο αλώνισμα, στα κάρα κλπ.²⁶

τρίβει εύκολα τους σβώλους, αλλά τουναντίον μάλιστα τους παραχώνει, 2)δεν βγάζει αγριάδες και λοιπά αγριοχόρταρα,, 3)δεν ισοπεδώνει καλά τα χώματα", από Δ. Λουκόπουλου ό.π.,σ. 31. Ο Ν.Α. μας περιγράφει τον τρόπο που έφτιαχνε ο ίδιος τη σβάρνα: "Έπληρναμε τρία ξύλα σε μήκος και άλλα τρία σε πλάτος. Τα ξύλα τα κόβαμε από πηρνάρια, κι αγριλιές για να μη σπάνε. Τα ξύλα κοιτάζαμε να είναι κανάμιση μέτρο μάκρος να γίνεται η σβάρνα καλή και λιγότερο πλάτος. Τα τρυπάγαμε και μετά αρχίζαμε με λιανές βέργες και τα πλέγαμε για να σβαρνήσουμε το χωράφι και να κάνει καλύτερα καρπό, είτε σιτάρ' ήτανε, είτε καλαμπόκι, είτε καπνό, ρεβύθια, φακές και λοιπά" (σημείωμα του Ν.Α.).

²³ Προφορική συνέντευξη Λ.Κ.

²⁴ Από Π. Κοντομήχη, ό.π., σ. 141. Σχετικές μεταφορικές εκφράσεις: "Τους πήρε όλους σβάρνα"(τους παρέσυρε όλους), "Θα σε σβαρνίσω καταγής" (θα σε κυλήσω στο χώμα).

²⁵ Εγκυκλοπαίδεια, Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα, Τ. 17, σ. 96.

²⁶ Π. Κοντομήχη, ό.π., σ. 138 και 196.

1.7.2.5. Η βουκέντρα ή βουκεντρόξυστρα: «Τη μέρα τρώει κρέας, το βράδυ μετράει τ' αστέρια» (αίνιγμα).²⁷ Δηλαδή όλη μέρα κεντάει μ' αυτή τα βόδια του ο γεωργός και το βράδυ τη στεριώνει κάπου και εκεί που στεριώνει μετράει τα' αστέρια.

Είναι ένα μακρύ ξύλο περίπου 2,5 μέτρα, το οποίο στη μια άκρη είχε το ξυστρί για να ξελασπώνει ο ζευγολάτης το γενί και στην άλλη το κεντρί, για να κεντρίζει τα οκνά και αργόσυρτα βόδια του.²⁸

Με τη βουκέντρα μετρούν οι γεωργοί πόσο ψηλά πήγε ο ήλιος όταν ανατέλλει το πρωί ή βασιλεύει το βράδυ. «Πάει ο ήλιος μια φ' κέντρα²⁹ απάν'» θα πει ψήλωσε ο ήλιος όσο το μάκρος μιας βουκέντρας. Το απλό αυτό εργαλείο ήταν ένα πρόχειρο μέτρο που χρησίμευε για τη μέτρηση του χρόνου στην αγροτική κοινωνία.³⁰

1.7.3 Τα εργαλεία για το καπνοσπορείο

1.5.3.1 Το στειλιάρι: Κυλινδρικό ξύλο που χρησιμοποιείται ως λαβή γεωργικών, ξυλουργικών κ.ά εργαλείων. Ο χαλκιάς δίνει στο σίδερο το σχήμα του τσαπιού. Το στείλιωμα το κάνει ο γεωργός. Ο ίδιος κόβει ξύλα για στειλιάρια. Παίρνει λοιπόν ένα ξύλο χοντρό, στέρεο, το πελεκάει καλά με τα ανάλογα εργαλεία του (ξύλοφάι, σκεπάρνι) και μετά το χρησιμοποιεί για να στειλιώσει τα τσαπιά (τσαποστείλιαρα), τα τσεκούρια (τσεκουροστείλιαρα) κλπ.³¹

1.5.3.2. Το λισγάρι: Είναι σκαπτικό εργαλείο που έχει τη μορφή κοφτερού φτυαριού. Εφόδιο χρήσιμο στους καπνοπαραγωγούς, αλλά και πολύ απαραίτητο στους κηπουρούς. Χρησιμεύει για βαθιά εκσκαφή του εδάφους και στον αναποδογυρισμό

²⁷ Δ. Λουκόπουλου ό.π., σ.27.

²⁸ Π. Κοντομίχη, ό.π., σ. 140 και 141.

²⁹ Στο Ξηρόμερο Αιτ/νίας τη βουκέντρα τη λέγανε "φ' κέντρα".

³⁰ Ο γεωργός και ο τσοπάνης στην καθημερινότητά τους (στην παραδοσιακή κοινωνία) δεν έχουν ανάγκη ακριβών μετρήσεων του χρόνου. Οι αναφορές τους στο χρόνο γίνονται με βάση τα γεύματα των ανθρώπων και ζώων, τις τοπικές ημερήσιες αγροτικές ασχολίες τους, τη θέση του ήλιου, που τη μετρούν με όλα τα πρόχειρα μέτρα και τα αγροτικά σύνεργα "κοντάρια", "τριχιές", "οργιές", "πήχεις", "μπόι", "βουκέντρες" κλπ. Τα βουνά του τόπου, οι λόφοι και τα βράχια χρησιμεύουν σαν αλάνθαστοι δείκτες της ώρας για ορισμένες περιόδους του εικοσιτετραώρου. Τη νύχτα ο πετεινός και οι αστερισμοί ενημερώνουν για την ώρα. Βλ. Στ. Παπαδόπουλου, *Ανθρωπολογικά Μουσειολογικά Μικρά Μελετήματα*, έκδοση Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2003 σσ. 204-210 και 269-284.

³¹ Δ. Λουκόπουλου, ό.π., σ.33,34,35. Στειλιάρια λένε τους ξυλάδες που πάνε στο λόγγο και κόβουν στειλιάρια και τα πουλάνε. Από αυτό και η έκφραση "είναι ένας στειλιάρης ως εκεί πάνω" που λέγεται για κάθε ψηλό και χειροδύναμο άντρα από: Δ. Λουκόπουλου ό.π., σ.33, σημ.1. Και σήμερα χρησιμοποιούμε τη φράση "είναι στειλιάρι" με την παραπάνω σημασία. Σχετικές μεταφορικές εκφράσεις: "Αυτός είναι στυλιάρι πουρναρίσιο" ή "θέλει ξύλο πουρναρίσιο", και τούτο για την εξαιρετική σκληρότητα του ξύλου.

της μπλάνας για να επιτυγχάνεται σπάσιμο και θρυμμάτισμα αυτής.³² Δεν συνιστάται σε χαλικώδη και πετρώδη εδάφη, αφού παρ' όλο το ισχυρό πάτημα που δέχεται με το πόδι, δεν δύναται να εισχωρήσει στο έδαφος.³³

1.7.3.3. Η Ψηκαστήρα: Μηχανική συσκευή φορητή, η οποία χρησιμοποιείται για το ράντισμα δέντρων και φυτών. Φοριέται στην πλάτη και με την κίνηση του εμβόλου πάνω κάτω, εξακοντίζεται σε σταγονίδια το φάρμακο.

Με αυτή οι γεωργοί ραντίζουν το φυτό στο σπορείο και στο χωράφι αργότερα τον καπνό, αλλά και άλλες καλλιέργειες με το απαραίτητο κατά περίπτωση φαρμακευτικό διάλυμα, για την καταπολέμηση διάφορων εχθρών, ασθενειών και ζιζανίων.³⁴

1.7.3.4. Η τσάπα και τα τσαπιά: Η τσάπα είναι γεωργικό εργαλείο για σκάψιμο,³⁵ η οποία αποτελείται από μια πλατιά λάμα "μεγάλο στόμα"³⁶ που είναι κάθετα προσαρμοσμένη σε μακρόστενο ξύλινο κοντάρι, το στειλιάρι. Συνήθως το εργαλείο αυτό το χρησιμοποιούν άνδρες, γιατί η τσάπα θέλει "γερά μπράτσα", απαιτεί δηλαδή μυική δύναμη. Εν τούτοις αρκετές φορές και οι γυναίκες τη χρησιμοποιούν, όταν οι ανάγκες της καλλιέργειας το απαιτούν. Πρόκειται για κάποιες "αντρογύναικες", όπως τις χαρακτηρίζει ο Λουκόπουλος, που πάνουν στα χέρια τους την τσάπα και «είναι να θαυμάζεις τη δύναμη και την αντοχή τους!».³⁷ Καταθέτοντας εδώ τη βιωμένη εμπειρία μου αναφέρω ότι τέτοιες χειροδύναμες γυναίκες στο Ξηρόμερο, έπιαναν την τσάπα και σήκωναν τις φυντανιές στο καπνοσπορείο, για τη σπορά του καπνού, σκουπίζοντας με τις άκρες του μαντηλιού τους, που φορούσαν στο κεφάλι, τον ιδρώτα που κυλούσε στο πρόσωπό τους.

Το τσαπί: Είναι ένα γεωργικό εργαλείο, που μοιάζει με την τσάπα αλλά έχει στενότερο "στόμα", λάμα. Χρησιμοποιείται για το σκάψιμο του χωραφιού, σε κάποια

³² Η εργασία με αυτό είναι βραδεία και στοιχίζει υπερβολικά. Από γραπτές σημειώσεις Ν. Κατσακιώρη.

³³ Το λισγάρι που χρησιμοποιείται στην καλλιέργεια των χωραφιών πρέπει να είναι τουλάχιστον δύο φορές μακρύτερο και ισχυρότερο από κείνο που χρησιμοποιείται στους κήπους για να αντέχει και να μη σπάει, από: Fernand Braudel, *Υλικός Πολιτισμός, Οικονομία και Καπιταλισμός (15^{ος} – 18^{ος} αι.)*, τόμος Α' Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1995.σ. 363.

³⁴ Σημειώσεις Ν. Κατσακιώρη. Βλ. και Π. Κοντομίχη, *Το νοικοκυριό του χωριάτικου σπιτιού στη Λευκάδα*, ό.π., σ. 161.

³⁵ Υπάρχουν δύο ειδών τσάπες: η φαρδιά και η στενή, η φαρδιά χρησιμοποιούνταν για τον τεμαχισμό των μεγάλων σβόλων και η στενή για τους μικρότερους σβόλους, από Αθ. Γ. Καραβέργου, ό.π., σ. 82, σημ.2. Την τσάπα στην Κύπρο τη λένε "ξενάρι".

³⁶ Την πλατιά λάμα ο Δ. Λουκόπουλος τη λέει: "μεγάλο στόμα". Δ. Λουκόπουλου, ό.π., σ. 37.

³⁷ Στο ίδιο, ό.π., σ. 37.

σημεία που δεν τα πιάνει το αλέτρι, κυρίως στις άκρες, που μένουν "ακάμωτες". Αυτές ο γεωργός τις σκάβει με το τσαπί για να μη μείνουν χέρσες, "στέρφες", όπως τις λέει. Ακόμα και τις μπλάνες, (μεγάλους σβώλους χώματος), που έχουν σκληρύνει πολύ και δεν τις σπάζει η σβάρνα, πάλι θα τις σπάσει ο γεωργός με το τσαπί του. *«Δίχως τσαπί ο γεωργός, θα 'ταν σαν στρατιώτης δίχως όπλο».*³⁸

Με το εργαλείο αυτό, το οποίο χειρίζονται στιβαρά και επιδέξια χέρια, εκτελούνται σωστά και άλλες απαραίτητες εργασίες στην καπνοκαλλιέργεια: αυλάκωμα του χωραφιού, σκάλισμα και παράχωμα των φυτών, στις οποίες αναφερθήκαμε στο Κεφάλαιο Δ' ("*Ο καλλιεργητικός κύκλος του καπνού*"). Το σκάψιμο βέβαια ήταν μια επίπονη εργασία, ενδεικτική της οποίας είναι η παροιμία: *"η τσαπιά δεν είν' χασιά"*.³⁹

Η συλλογική μνήμη στην περιοχή που ερευνούμε αναφέρει ότι οι καλύτεροι "σκαφτιάδες" ήταν οι Επτανήσιοι εργάτες, που έρχονταν για να εργαστούν στα καπνά του Αγρινίου. Ενδεικτικός για την περίπτωση ο παροιμιακός λόγος: *"Κεφαλλονίτικο τσαπί, Ζακυνθινό δρεπάνι"*.⁴⁰

Αξίζει να αναφέρουμε ότι στην περιοχή του Αγρινίου σύμφωνα με πληροφορίες των αφηγητών, έρχονταν για να εργαστούν στα καπνά εργάτες από Κεφαλονιά, Ζάκυνθο κ.α. Και μάλιστα λένε ότι οι πρώτοι που εφάρμοσαν το οχτάωρο στην εργασία τους ήταν οι Κεφαλονίτες σκαλιστάδες, οι οποίοι δούλευαν στο σκάλισμα των καπνών. *"Αυτοί δεν είχανε ρολόδι, βλέπανε τον ήλιο και άφηναν κάτω τα τσαπιά Μόνο αυτοί ηφήρμοζαν το οχτάωρο. Στις δουλειές τότε δεν υπήρχε το οχτάωρο, από δεκάωρο και πάνω!"*⁴¹

1.7.3.5. Το Φτυάρι: Είναι γεωργικό εργαλείο και οικοδομικό, το οποίο χρησιμοποιείται για τη μεταφορά χωμάτων, άμμου κλπ.⁴² Αποτελείται από πλατύ μεταλλικό έλασμα, στερεωμένο σε στυλιάρι, χρήσιμο για τη μετατόπιση ή ανακάτωμα στερεών σωμάτων (χώματα, πέτρες, σπόροι κλπ.).⁴³

³⁸ Στο ίδιο, ό.π., σ. 36.

³⁹ Γραπτές σημειώσεις Ν. Κατσακιώρη (γεωπόνου).

⁴⁰ Γραπτές σημειώσεις Ν. Κατσακιώρη (γεωπόνου).

⁴¹ Συνέντευξη Γ.Α., από εργασία στο μάθημα *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί στον αγροτικό χώρο, των φοιτητών:* Αντουλά Ευ., Κουσουνη Αικ., Φλαμουράκη Ν., Αγρίνιο 2001.

⁴² Είναι τριών ειδών φκυάρια: α) τα αλωνόφκυαρα που χρησιμοποιούνται στο ανέμισμα του σιταριού κλπ. β) τα φουρνόφκυαρα που χρησιμοποιούνται στο φουρνάρισμα του ψωμιού και γ) τα σιδερόφκυαρα που χρησιμοποιούνται σε γεωργικές και οικοδομικές εργασίες. Από: Π. Κοντομίχη, *Το νοικοκυριό του χωριάτικου σπιτιού στη Λευκάδα*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 1985, σ. 142.

⁴³ Β. Μανδάλια, Ευ. Μακρυγιάννη (επιμ.), *Μεΐζον Ελληνικό Λεξικό*, Τεγόπουλος-Φυτράκης 1997.

Με το φτυάρι έπαιρναν την κοπριά από το μεγάλο σωρό που είχαν στον κήπο για να χωνέψει και την έριχναν στη σήτα για να κοσκινιστεί και να τη χρησιμοποιήσουν στις φυντανιές οι γεωργοί. Χρησιμοποιούνταν επίσης για τη διαμόρφωση των αυλακιών που χώριζαν τις βραγιές και για το ανακάτεμα του μίγματος που χρησιμοποιούσαν στο στρώσιμο του σπορείου (χώμα 2/4, κοπριά 1/4 και άμμος ψιλή 1/4 ή επί το απλούστερο δύο μέρη χώμα, ένα μέρος κοπριά και ένα μέρος άμμος "ποταμίσια").⁴⁴

1.7.3.6. Η τσουγκράνα: Γεωργικό εργαλείο 30-40 εκατοστά μακρύ με σιδερένια δόντια μήκους 5 εκατοστών στην άκρη λίγο κυρτά προς τα μέσα, προσαρμοσμένα σε ξύλινο κοντάρι. Χρησιμοποιείται για τον καθαρισμό του χώματος από τις πέτρες και άλλα άχρηστα αντικείμενα. (Νεκρά φυτικά υπολείμματα, ζιζάνια και τυχόν προηγούμενη καλλιέργεια).

Το χρησιμοποιούσαν οι γεωργοί κυρίως στο στρώσιμο, ίσιωμα των σπορειών τους, διευθέτηση και ψιλοχωμάτισμα της βραγιάς.⁴⁵

1.7.3.7. Η Σήτα:⁴⁶ Είναι ένα τετράγωνο ή παραλληλόγραμμο ξύλινο πλαίσιο με τις απαραίτητες χειρολαβές πάνω στο οποίο καρφώνεται μια συρμάτινη σήτα και βοηθάει τους καπνάδες να κοσκινίζουν την κοπριά και το φυτόχωμα.

1.7.3.8. Το βαρέλι (ντεπόζιτο): Δοχείο για την αποθήκευση του νερού που το χρησιμοποιούσαν για το πότισμα του φυντανιού και των κηπευτικών τους.

Τοποθετείται παράπλευρα ή στο μέσο της φυντανιάς για την ευκολότερη και πιο ξεκούραστη εφαρμογή των συχνών ποτισμάτων.⁴⁷

⁴⁴ Γραπτές σημειώσεις Ν. Κατσακιώρη.

⁴⁵ Γραπτές σημειώσεις Ν. Κατσακιώρη. Βλ. και Αθ. Γ. Καραβέργου, ό.π., σ. 82 σημ. 4

⁴⁶ Γραπτές σημειώσεις, Ν. Κατσακιώρη. Βλ. και Αθ. Γ. Καραβέργου, ό.π., σ. 82 σημ. 3.

Θυμάμαι πως για σήτα στο χωριό χρησιμοποιούσαν κάτι κρεβάτια, ντιβάνια τα λέγανε, που είχανε αντί για σανίδες, σύρμα χοντροπλεγμένο "σουμιέδες". Σε τέτοια παλιά ντιβάνια που τα ακουμπούσαν κάπου στον κήπο, έκαναν "χοντοκοσκίνισμα" της κοπριάς, όταν τα φυντάνια ήταν μεγάλα και δεν χρειαζόταν λεπτό κοσκίνισμα η κοπριά, για το "τάισμά" τους.

⁴⁷ Γ. Μπαμπινιώτη, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Ε.Π.Ε. Αθήνα 1998 και γραπτές σημειώσεις Ν. Κατσακιώρη.

1.7.3.9. Οι τενεκέδες: Δοχεία που χρησιμοποιούνται για τη μεταφορά νερού. Στους τενεκέδες έβαζαν επίσης την κοσκινισμένη κοπριά για το «τάισμα»⁴⁸ των φυντανιών στο σπορείο.

Πρόκειται για τα γνωστά δοχεία, στα οποία συντηρούσαν τυριά ή ελιές. Τα άνοιγαν από την πάνω μεριά του ανοίγματος, κάρφωναν ένα κυλινδρικό ξύλο, που το έπιαναν άνετα με το χέρι τους. Εκτός από τη μεταφορά νερού χρησιμοποιούνταν και για τη μεταφορά των καπνοφυτών, όπως δηλαδή οι κάσες και τα κοφίνια. Επίσης μέσα σ' αυτά έκαναν προδιάλυση του λιπάσματος, που χρησιμοποιούσαν οι καπνοπαραγωγοί για την επιφανειακή λίπανση στα σπορεία.⁴⁹

1.7.3.10. Το ποτιστήρι ⁵⁰(ή ποτίστρα): Τσίγκινο κυλινδρικό δοχείο που χρησιμοποιείται για το πότισμα των σπορείων, την υδρολίπανση αυτών και για διασπορά φαρμακευτικού υλικού, για εξειδικευμένες περιπτώσεις όπως: καταπολέμηση εχθρών και ασθενειών. Για να γίνει το πότισμα μπαίνει μπροστά στο σωλήνα που έχει το «μπουτζουνάρι»⁵¹ ή τσαμπούνα», μια σήτα, ο ρεντές, όπως λέγεται, για να πέφτει το νερό έτσι ώστε να μην ξεχώνεται ο σπόρος στην αρχή ή τα μικρά φυντάνια στη συνέχεια.

Η ποτίστρα κατασκευάζεται από λευκοσίδηρο ή τσίγκο. Είναι διαφόρων διαστάσεων. Μπροστά έχει ένα σωλήνα απ' όπου ρέει το νερό. Το στόμιο του οποίου φράσσεται με πώμα που ανοίγει και κλείνει, από λευκοσίδηρο.

Το ποτιστήρι χρησιμοποιείται και στο χωράφι στη μεταφύτευση, ρίχνοντας σε κάθε μεταφυτευμένο φυτώριο την απαραίτητη ποσότητα νερού για να βοηθήσει, στο δύσκολο αρχικό στάδιο, τη ριζοβολία τους.⁵²

⁴⁸ Μετά το βοτάνισμα ή το τράβηγμα των καπνοφύτων, απαραίτητο είναι το κοπρόχωμα για να στερεωθούν τα φυτά και ακολουθεί το πότισμα. Αυτή η διαδικασία λέγεται «τάισμα» στη γλώσσα των καλλιεργητών.

⁴⁹ Γραπτές σημειώσεις Ν. Κατσακιώρη.

⁵⁰ Υπάρχουν ποτιστήρια δύο διαστάσεων: ένα μεγάλο 10-15 οκάδων και ένα μικρότερο 8-10 οκάδων, όπου με μια σήτα μπροστά πότιζαν τις φυταριές. Αθ. Καραβέργου, ό.π., σ. 82 σημ. 6. Σε πολλές αφηγήσεις κυρίως γυναικών, γίνεται αναφορά στο πότισμα του φυντανιού κατά τη μεταφύτευσή του στο χωράφι με μικρές ποτίστρες, που μπορούσαν να τις σηκώνουν τα παιδιά, τα οποία αναλάμβαναν το πότισμα των φυτών. Επίσης και στο χώρο της αποθήκης κάποιες υπερήλικες τώρα κυρίες, μου είπαν ότι ως κορίτσια εργαζόμενα στα καπνομάγαζα τότε έπαιρναν από τη βρύση νερό σε ποτιστρούλα και το έφερναν στην αποθήκη για να προσφέρουν στους εργάτες και τις εργάτριες που διψούσαν. Ήταν τα κορίτσια "νεροφόρες".

⁵¹ Λέγεται και μοτινάρι. Και στο Ξηρομερίτικο ιδίωμα: "μπουτσνάρι".

⁵² Γραπτές σημειώσεις Ν. Κατσακιώρη.

Ποτίστρες κατασκευάζονταν κι από χαλκό, αλλά αποφεύγονταν λόγω του βάρους και του συχνού γανώματος που χρειάζονταν. Χρησίμευε και για τη μεταφορά νερού αντί της νεροβαρέλας.⁵³

1.7.3.11. Δοχείο για τη σπορά: Ένα δοχείο χαλκωματένιο ή αλουμινένιο στο οποίο ανακάτευαν το φυτρωμένο σπόρο πριν τη σπορά με κοσκινισμένη στάχτη.⁵⁴

"Με την επιλογή της στάχτης ως υλικού πρόσμιξης με τον προβλαστημένο καπνόσπορο γίνεται εύκολη η διασπορά της πολύ μικρής κατά βραγιά ποσότητας σπόρου (10 γραμμάρια). Επίσης λόγω του λευκού χρώματος της στάχτης αποφεύγουμε να αφήνουμε κενά σποράς στη βραγιά αφού κάτι τέτοιο θα γίνεται αμέσως αντιληπτό.

Καλό είναι το σκεύος όπου ανακατεύεται το μίγμα του καπνόσπορου, να είναι ένα μεγάλο ταψί για να το χρησιμοποιούμε στο «πάτημα» της βραγιάς μετά τη σπορά, προκειμένου η πρόσφυση του εδάφους με τον καπνόσπορο να είναι πλήρης, πράγμα απαραίτητο για καλό ριζόπιασμα."⁵⁵

1.7.3.12. Βέργες ξύλινες ή συρμάτινες: Βέργα είναι ένα λεπτό κλαδί ευλύγιστο από δέντρο ή θάμνο. Οι γεωργοί κυρίως έκοβαν κλαδιά λυγαριάς, μουριάς. Τα χρησιμοποιούσαν οι καπνάδες για τις βραγιάς, για να ακουμπάει πάνω τους το νάιλον με το οποίο σκέπαζαν το σπορείο. Αργότερα βέβαια τις έφτιαχναν από χοντρό σύρμα το ίδιο που έκαναν και τις αγκλίτσες για τις αρμάθες. Τις έμπηγαν από τη μια άκρη στο ένα μέρος της βραγιάς και λυγίζοντάς τες έβαζαν και την άλλη άκρη τους στο άλλο μέρος της βραγιάς (κατά πλάτος) και σε απόσταση ενός μέτρου περίπου η μια από την άλλη.

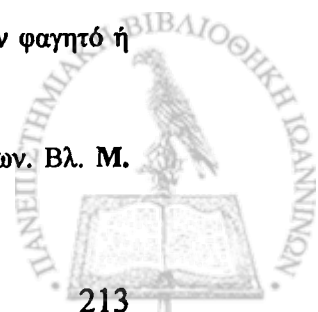
Για καλύτερη στήριξη του μικρού «τολ» που κατασκευάζεται, οι βέργες σε όλο το μήκος της βραγιάς δένονται με μακρύ χοντρό σύρμα ή με καλάμια μια προς μια, σε δυο ή τρεις μεριές δημιουργώντας έτσι ένα αρκετά στέρεο σκελετό⁵⁶ που μπορούσε να αντέξει σε δύσκολες και αιφνίδιες μεταβολές του καιρού.

⁵³ Δ. Λουκόπουλου, *Αιτωλικαί οικήσεις, σκεύη και τροφαί*, εκδ. Δωδώνη, σ. 67.

⁵⁴ Χρησιμοποιούσαν οι νοικοκυρές ένα μικρό ταψάκι, το "νταβά", από αυτά που κάνουν φαγητό ή ψωμί για το φούρνο και αργότερα αυτό αντικαταστάθηκε από την πλαστική λεκάνη.

⁵⁵ Σημειώσεις Ν. Κατσακιώρη.

⁵⁶ Είχε μορφή ημικυκλικής σήραγγας με ύψος 40-50 εκ. από την επιφάνεια των σπορειών. Βλ. Μ. Πασχαλίδη ό.π., σ.25. και γραπτές σημειώσεις Ν. Κατσακιώρη.

1.7.3.13 Ψάθες: Για να προφυλάξουν τα καπνόφυτα στα σπορεία οι παραγωγοί από τον πάγο τα καλύπτουν συνήθως με σπάρτα, ρείκια, θυμάρια, ψάθες κλπ. (στην παραδοσιακή καλλιέργεια).

Οι ψάθες είχαν πλάτος 1,60 δηλαδή λίγο πλατύτερες από τα σπορεία και μήκος όσο τα σπορεία. Κάλυπταν με αυτές τα σπορεία τη νύχτα και κάθε πρωί τις αφαιρούσαν ώστε να λιάζονται τα φυτά. Οι ψάθες αυτές κατασκευάζονταν από ψαθί βάλτου, από βούρλα και ανάλογα άγρια φυτά, αλλά και από άχυρα βρύζης. Ειδικοί εργάτες που γνώριζαν την τέχνη του πλεξίματος αναλάμβαναν την κατασκευή της ψάθας. Ορισμένοι παραγωγοί κατασκεύαζαν μόνοι τους τις απαιτούμενες ψάθες για να μην επιβαρύνονται οικονομικά. Χρειάζονταν ιδιαίτερη προσοχή στη χρήση, ώστε οι ψάθες να μην ακουμπούν στο έδαφος για να μην πλακώνουν τα καπνόφυτα.⁵⁷

Αργότερα βέβαια γενικεύτηκε η χρησιμοποίηση πλαστικών καλυμμάτων από πολυαιθυλένιο, που τοποθετούνται πάνω στα σπορεία σε συρμάτινο σκελετό με μορφή ημικυκλικής σήραγγας, που έχει ύψος 40-50 εκατοστά πάνω από την επιφάνεια των σπορείων.⁵⁸

1.7.4. Τα εργαλεία μεταφύτευσης

1.7.4.1. Η τσάπα και τα τσαπιά: Λεπτομερής αναφορά έγινε στην ενότητα 1.7.3.

1.7.4.2. Ο κασμάς: Είναι γεωργικό εργαλείο, το οποίο χρησιμοποιείται σε δυσκολόσκαφτα χωράφια «τα μπαϊρία ή πιτεμάλια»⁵⁹ όπως τα λένε και τα «αγρίδια», χέρσα. Έχει δυο σκαπτικές πλευρές, μια μυτερή και στενή και μια πλατιά κάπως και κοφτερή. Το στειλιάρι μπαίνει στη μέση και είναι μακρύ και στέρεο. «Εξόν αυτά και χέρια τσιλικένια χρειάζονται που να τον πίνουν, γιατί τα αδύνατα δεν αντέχουν»,⁶⁰ που σημαίνει ότι για τη χρήση του κασμά, απαιτείται εξαιρετική δύναμη και αντοχή. Χαρακτηριστικές είναι οι φράσεις που χρησιμοποιούν οι γεωργοί: «βαρεί κασμά αυτός», η οποία δηλώνει ότι κάποιος είναι πολύ δυνατός, "χειροδύναμος". «Δεν είναι για κασμά αυτός»,⁶¹ δηλώνει το αντίθετο, ότι δηλαδή κάποιος είναι αδύναμος. Δεν έχει δυνατά χέρια.

⁵⁷ Βλ. Ρ. Δημητριάδου, *Ο καπνός*, εκδόσεις του συλλόγου προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων 1904, σσ. 35, 36

⁵⁸ Μ. Πασχαλίδη, *ό.π.*, σ. 25.

⁵⁹ Δ. Λουκόπουλου *ό.π.*, σ. 38.

⁶⁰ Στο ίδιο σ. 40.

⁶¹ Στο ίδιο σ. 40.

1.7.4.3. Τσουγκράνα μεγάλη: Σιδερένιο εργαλείο, σύρονταν με δύναμη από τον καπνοπαραγωγό στο έδαφος για να διαμορφώσει έτσι τα αυλάκια για μεταφύτευση.

Προϋπόθεση απαραίτητη για τη χρήση του τα ψιλοχωματισμένα, αμμουδερά και πολύ ελαφράς σύστασης εδάφη. Η απόσταση μεταξύ των σφηνοειδών αυλακωτήρων ήταν περίπου 50 εκατοστά.⁶²

1.7.4.4. Χωνί: Παφιλένιο σκεύος σε σχήμα κώνου με στόμιο σωληνοειδές. Το στόμιο αυτό μπαίνει στο στόμα της βαρέλας και τη γεμίζει νερό. Υπήρχαν χωνιά για το νερό, για το λάδι, για το κρασί. Και μικρά χωνάκια που λέγονταν πύργιες.⁶³

1.7.4.5. Κουβάς⁶⁴: «Στεγνωμένος κατεβαίνει, μουσκεμένος ανεβαίνει» (αίνιγμα).

Μεταλλικό δοχείο που χρησίμευε για να αντλούν νερό από τα πηγάδια. Κατασκευάζονταν από λευκοσίδηρο, παλιότερα και από χαλκό. Είχε στενότερη βάση και φαρδύτερο χείλος, στο οποίο έφερε εσωτερικά σιδερόβεργα και στη βάση σιδεροστέφανο. Είχε χερούλι στο οποίο έδεναν τριχιά (χοντρό σκοινί) για να κρεμούν τον κουβά στο πηγάδι για την άντληση του νερού.⁶⁵

1.7.4.6. Τα σουφλιά⁶⁶: Οι φυτευτάδες του καπνού στον παραδοσιακό τρόπο καλλιέργειας φύτευαν με ξύλινα σουφλιά, (εικόνα 28) τα οποία κατασκεύαζαν μόνοι τους οι γεωργοί από ξύλο. Για τη χρήση τους και τις διάφορες κατά τόπους ονομασίες τους έγινε αναφορά σε προηγούμενο κεφάλαιο ("Ο καλλιεργητικός κύκλος του καπνού").

1.7.4.7. Κάσες: Κατασκευάζονταν από σανίδια που ποίκιλλαν στο μέγεθος και στις διαστάσεις τους. Τις έφτιαχναν οι ίδιοι οι καπνάδες ή τις παρήγγειλαν σε μαραγκούς. Χρησιμοποιούνταν για τη μεταφορά του φυντανιού από το σπορείο στο χωράφι. Τις σκέπαζαν με λινάτσες βρεγμένες για να διατηρούνται τα φυτά και τις τοποθετούσαν σε μέρος σκιερό. Τοποθετούσαν τα φυτά χεριές χεριές προσεκτικά έτσι που να μη στραβώνουν και να μη χτυπιούνται.⁶⁷

⁶² Γραπτές σημειώσεις Ν. Κατσακιώρη.

⁶³ Π. Κοντομίχη ό.π., σ. 100. Μτφ. έκφραση: «δεν είπαμε να πάρεις το χωνί» λέγεται για κάποιον που δεν κρατάει μυστικό.

Μεγάλα χωνιά χρησιμοποιούσαν στο Ξηρόμερο οι καπνάδες για να γεμίζουν νερό από τα πηγάδια ή τις λούτσες, ειδικά τσίγκινα δοχεία, που κατασκεύαζαν οι λευκοσιδηρουργοί για τη μεταφορά νερού στο καπνοχώραφο. Αυτά τα δοχεία τα λέγανε "παφιλια".

⁶⁴ Άλλες ονομασίες σατίλι ή σίκλος ή λάτα

⁶⁵ Π. Κοντομίχη ό.π., σ. 100.

⁶⁶ Δ. Λουκόπουλου, ό.π., σ. 354.

⁶⁷ Αθ. Γ. Καραβέργου, ό.π., σ. 96, σημ.3.

1.7.4.8. Καλάθια: Τα καλάθια ήταν απαραίτητο σκεύος της καθημερινής ζωής. Μ' αυτά οι άνθρωποι μετέφεραν διάφορα πράγματα ή αποθήκευαν κάποια άλλα.

Την άνοιξη ή το φθινόπωρο οι καλάθοποιοί κόβουν από τα ποτάμια ευλύγιστα κλαδιά ιτιάς ή λυγαριάς και καλάμια και τα αφήνουν στον ήλιο να ξεραθούν. Πριν αρχίσουν το πλέξιμο τα βρέχουν για να αποκτήσουν ευλυγισία. Ύστερα αρχίζουν το πλέξιμο. Ξεκινάνε από τη βάση. Για να έχει η βάση αντοχή, το πλέξιμό της γίνεται πιο πυκνό. Πλέκουν μαζί κλαδιά λυγαριάς και καλάμια. Έπειτα κάνουν το σκελετό τοποθετώντας κάθετα προς τη βάση χλωρά καλάμια, που τα σχίζουν σε λουρίδες. Πάνω σ' αυτό πλέκουν τα τοιχώματα του καλάθιού.⁶⁸

Στο Αγρίνιο κατοικούν αρκετοί τσιγγάνοι, οι οποίοι εκτός των άλλων εργασιών τους, ασχολούνται και με την καλάθοπλεκτική (εικόνα 29). Είναι οι γνωστοί καλάθοποιοί ή καλάθδες της περιοχής (υπάρχουν και στο Αιτωλικό και στο Μεσολόγγι) που φτιάχνουν καλάθια σε κάθε μέγεθος: πανέρι, κανίστρα, κοφίνι, καλάθα, τρυγοκάλαθο, κόφα. Τώρα βέβαια η δουλειά τους «δεν έχει πέραση», όπως λένε οι ίδιοι, αφού οι κουβάδες, οι σακούλες και τα πλαστικά τελάρα αντικατέστησαν τα όμορφα χειροποίητα καλάθια.

Στην παραδοσιακή καπνοκαλλιέργεια μέσα σε καλάθια τοποθετούσαν με προσοχή τα φυντάνια οι καπνάδες για να τα μεταφέρουν στο χωράφι φρέσκα για να τα φυτέψουν. (Αντί για καλάθια χρησιμοποιούσαν κάσες και τενεκέδες ακόμα). Σε μεγάλες καλάθες, τις «κόφες» μετέφεραν επίσης τα φύλλα του καπνού που μάζευαν, από το καπνοχώραφο στο σπίτι για αρμάθιασμα. Τα καλάθια τα αγόραζαν από τους καλάθδες και τις καλάθουδες, που γύριζαν στους δρόμους και διαλαλούσαν την πραμάτεια τους. Τις πιο πολλές φορές ήταν οι ίδιοι κατασκευαστές και πωλητές των καλάθιών τους.

1.7.4.9. Οι τενεκέδες: Λεπτομερής αναφορά έγινε στην προηγούμενη ενότητα *"Τα εργαλεία για το καπνοσπορείο"*

1.7.4.10. Βαρέλια: Λεπτομερής αναφορά έγινε στην προηγούμενη ενότητα *"Τα εργαλεία για το καπνοσπορείο"*

1.7.4.11. Ποτίστρα: Λεπτομερής αναφορά έγινε στην προηγούμενη ενότητα *"Τα εργαλεία για το καπνοσπορείο"*

⁶⁸ Παρακολουθήσαμε την καλάθοπλεκτική που κάνουν ακόμα οι καλάθοποιοί του Αγρινίου, κατά τη διάρκεια της εργασίας μας, για τους Τσιγγάνους της Αιτωλοακαρνανίας, η οποία εκδόθηκε σε βιβλίο: Μ.Αγγέλη, Μ.Τασιπούλου, *Τραγουδώντας με τους τσιγγάνους...*, έκδοση ΤΕΔΚ Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 2001.

1.7.4.12. Ζυγός: Πρόκειται για ένα αυτοσχέδιο «εργαλείο», που αποτελούνταν από ένα μακρύ ξύλο (δύο μέτρα περίπου) στο οποίο από τη μια και την άλλη άκρη κρεμούσαν αντίστοιχα δύο τενεκέδες, όπου μετέφεραν νερό για το πότισμα των καπνόφυτων. Το ξύλο βέβαια λίγο κυρτό στο κέντρο του, τυλιγόταν με ύφασμα και έμπαινε στο λαιμό ενός άνδρα συνήθως, του νεροφόρου.⁶⁹ Σε περίπτωση που δεν υπήρχε άνδρας και οι γυναίκες αναλάμβαναν τη δύσκολη αυτή εργασία, όπως προκύπτει από τις προφορικές μαρτυρίες. Ο ζυγός αυτός πιθανόν την ονομασία του παίρνει από το ζυγό απαραίτητο συμπλήρωμα του αλετριού, τον οποίο σέρνουν τα ζώα με το αλέτρι ή τη σβάρνα στην παραδοσιακή καλλιέργεια.

1.7.4.13. Πιάτα ή «τσανάκια»: Παλιά πήλινα χωρικών ή τσίγκινα σκεύη που τα χρησιμοποιούσαν για να βάλουν χεριές φυντάνι οι φυτευτάδες, το οποίο είχαν δίπλα τους στο αυλάκι κι έπαιρναν μια -μια ρίζα και φύτευαν με το σουφλί. Όταν άδειαζε το τσανάκι (ή καπάκι μπορούσε να είναι) το γέμιζαν πάλι. Συνήθως τα παιδιά έφερναν τις χεριές στο «πιάτο» για να μην καθυστερούν οι φυτευτάδες.⁷⁰

1.7.5. Τα σύνεργα αρμαθιάσματος

1.7.5.1. Βελόνα: Είναι ένα πλατύ συρμάτινο έλασμα 50-60 εκατοστά μήκος και ένα εκατοστό πλάτος. Στη μια άκρη έχει μύτη και στην άλλη τρύπα για να δένεται ο σπάγγος.⁷¹ «Πρόκειται για ένα σύρμα ως δυο πιθαμές μακρύ, στενό σαν του μαχαιριού την κόψη, με μύτη μπροστά και τρυπητό πίσω».⁷²

1.7.5.2. Αγκλίτσες (αγκούτσες): Απαραίτητες για το κρέμασμα της κάθε αρμάθας. Δένονται από το ένα και άλλο άκρο της για να κρεμαστεί στη "λιάστρα" για αποξήρανση. Κάποτε ο παραγωγός κατασκεύαζε ο ίδιος τις αγκλίτσες τις οποίες

⁶⁹ Η περιγραφή και η χρήση του εργαλείου γίνεται με βάση αποκλειστικά τις προφορικές μαρτυρίες, αφού στη βιβλιογραφία δεν υπήρχε ο όρος.

⁷⁰ Αντί για παλιά πιάτα χρησιμοποιούσαν και καπάκια από τενεκέδες που είχαν. Η λέξη πιάτα ή καπάκια επικράτησε και ως όρος μέτρησης της ποσότητας φυντανιού. Χαρακτηριστική είναι η φράση που συγκρατώ από το Ξηρόμερο: "Σ' περσεύβ' κανά καπάκι φ'ντάνι;" ("Σου περισσεύει κανένα καπάκι φυντάνι"), η οποία λεγόταν όταν μια γυναίκα είχε έλλειψη φυντανιού και ζητούσε συμπλήρωμα από κάποια γειτόνισσα. Αλλά και η αλληλοβοήθεια κατά τη μεταφύτευση του καπνού, μετρούνταν σε "καπάκια". Ενδεικτικά αναφέρω τη φράση: "ήρθε και μας έβαλε (φύτεψε), πέντε καπάκια φ'ντάνι".

⁷¹ Αθ. Καραβέργου, ό.π., σ. 118, σημ.2.

⁷² Βλ. Δ. Λουκόπουλου ό.π., σ. 359. όπου περιγράφεται και ο τρόπος με τον οποίο κατασκεύαζαν τις βελόνες παλιά, τότε που οι άνθρωποι δεν άφηναν τίποτα να πάει χαμένο: "Τέτοιες βελόνες δεν τις αγοράζει κανείς, παρά τις φτιάχνει ο καθένας μόνος του. Κι εγώ κι εσύ, κι οποιοσδήποτε μπορεί να φτιάσει αυτή τη βελόνα. Πάρε ένα σύρμα από παλιά ομπρέλα. Κόψε ένα κομμάτι ως δύο πιθαμές μακρύ, αυτό δα εύκολο είναι!".

χρειαζόταν με ξύλο από πουρνάρια, φιλίκια κ.α. Αργότερα για την κατασκευή τους χρησιμοποιούσε χονδρό σύρμα, που έκοβε πάλι ο ίδιος με τα απαραίτητα σύνεργά του.⁷³

1.7.5.3.Καλάθια: Λεπτομερής αναφορά έγινε στην προηγούμενη "Τα εργαλεία της μεταφύτευσης".

1.7.6. Οικιστικές εγκαταστάσεις (το τσαρδί, η αποθήκη και το σπίτι)

Ο καπνοπαραγωγός φροντίζει εκτός των άλλων να κατασκευάσει το τσαρδάκι⁷⁴ να είναι κι αυτό έτοιμο κατά την περίοδο της συγκομιδής του καπνού. Είναι ένα πρόχειρο σκέπασμα με κλαδιά (από πλάτανο, βελανιδιά, καλάμια και φτέρες) για να προσφέρει σκιά στους εργάτες που αρμαθιάζουν καπνό στο σπίτι ή στο χωράφι του παραγωγού. Γίνεται λοιπόν στην αυλή του σπιτιού ή στο χωράφι, ανάλογα με το που διεξάγεται το αρμάθιασμα.

Ο ίδιος ο καπνοπαραγωγός ή σε συνεργασία με κάποιον άλλο, διαμόρφωναν τη βάση, μπήγοντας φούρκες σε ένα επίπεδο χώρο, ισοπεδωμένο για να κάθονται άνετα οι αρμαθιαστάδες, και δένουν άλλα ξύλα στη συνέχεια, που τα στερεώνουν στις φούρκες (χοντρά ξύλα με διχάλες). Έπειτα δένουν και σταυρωτά προς αυτά άλλα, ώστε να σχηματίσουν ένα πλέγμα ξύλων. Επάνω σ' αυτό ρίχνουν βελανιδιές, πλατάνια, καλάμια ή φτέρες για να σχηματίσουν παχύ ίσκιο, που θα τους χρειαστεί κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού.⁷⁵

⁷³ Ο Λουκόπουλος δίνει περιγραφή για τον τρόπο κατασκευής: "Εξόν απ' τις βελόνες χρειάζονται κι αγκούτσες γα τ' αρμάθιασμα. Και γι' αυτό. Απ' το χειμώνα ακόμα που έχει καιρό ο καπνοφύτης, πάει στο λόγγο. Κόβει κλαδιά από πουρνάρια, από φιλίκια, απ' ό,τι τέλος κλαρί εύρει. Τα διαλέει και φτάνει εκατό, διακόσιες και περισσότερες κάποτε αγκούτσες. Κι αν αυτός δεν είναι άξιος, πληρώνει άλλον εξοχίτη και του φέρνει όσες φαντάζεται πως θα του χρειαστούν για τ' αρμαθιάσματα του καπνού του. Και τις βαστούν αυτές τις αγκούτσες. Και τις βαστούν αυτές τις αγκούτσες ένα δύο τρία χρόνια όσο δε χαλούν, τις βάζουν κάπου και τις έχουν φυλαγμένες για τον άλλον χρόνο. Θέλεις όμως να έχεις αιώνιες αγκούτσες, φτιάσετε από σύρμα. Μόνο που θα σου κοστίσουν, θα είναι ακριβότερες απ' τις ξυλένιες, ειδή κατά τα άλλα δεν έχουν σύγκριση, Ωστόσο μ' αυτές ξεφορτώνεσαι από το μπελά της αγκούτσας μια για πάντα". Δ. Λουκόπουλου, ό.π.,σ. 360. Ανάλογη περιγραφή του τρόπου κατασκευής των ξύλινων αγκλιτσών κάνουν και οι πληροφορητές στις προφορικές συνεντεύξεις της παρούσας έρευνας.

⁷⁴ Τσαρδάκι: η λέξη από το τουρκικό Gardak, καλύβι από κλαδιά. Το τσαρδάκι στο Ξηρόμερο Αιτ/νίας το λένε "φραντζάτο".

⁷⁵ Αθ. Γ. Καραβέργου, ό.π., σ.108, σημ. 11.

Άλλες φορές πάλι αντί για τσαρδάκι, άπλωναν ένα πανί (καπνόπανο), από αυτά που χρησιμοποιούσαν για σκέπασμα της λιάστρας ή ακόμα και κουρελούδες για να εξασφαλίσουν λίγο ίσκιο.

Σε ορισμένες περιπτώσεις όμως υπήρχε η αποθήκη δίπλα στο σπίτι ή στο χωράφι, (το αγροτόσπιτο) κυρίως στα μεταγενέστερα χρόνια, όπου οι αρμαθιαστάδες αρμάθιαζαν τον καπνό και δεν έμπαιναν στον κόπο να κόψουν τα ξύλα και κλαδιά για να κατασκευάσουν το τσαρδί. Κέρδιζαν επίσης και κάποιο χρόνο που απαιτούσε η κατασκευή και η συντήρησή του.

Με την εξέλιξη και τη μηχανοποίηση της καλλιέργειας και παραγωγής άλλαξαν πολλά πράγματα. Ανάμεσα σ' αυτά και το τσαρδάκι, το οποίο σχεδόν εξέλιπε.⁷⁶ Οι περισσότεροι αγρότες κατασκεύασαν αποθήκες και τις διαμόρφωσαν έτσι ώστε να είναι περιποιημένες μέσα κι έξω, σαν σπίτια, και εξασφάλιζαν μια ανθρώπινη διαμονή σ' αυτές κατά την περίοδο της εργασίας τους. Η Αγροτική Τράπεζα ενίσχυε τους παραγωγούς με δάνεια ώστε να δημιουργούν τις κατάλληλες αποθήκες για τη φύλαξη των προϊόντων τους.

1.7.7. Τεχνική –οργάνωση της αποξήρανσης

1.7.7.1. Το ξηραντήριο, "η λιάστρα": Η κατασκευή της λιάστρας απαιτούσε πολλή δουλειά, γι' αυτό ο παραγωγός πριν την ωρίμανση του καπνού φρόντιζε για το στήσιμό της. Προμηθευόταν τα απαραίτητα: παλούκια, φούρκες, στρουπίτσες καλαμίδες κ.ά. Συνήθως ο ίδιος πήγαινε στο λόγγο κι έκοβε τα κατάλληλα ξύλα ή ανέθετε σε κάποιον άλλο. Και το στήσιμο της λιάστρας το αναλάμβανε ο ίδιος, εκτός κι αν δεν τα κατάφερνε, οπότε το ανέθετε σε κάποιον μάστορα.

Αφού διάλεγε το κατάλληλο μέρος στον κήπο ή στο χωράφι του, να μην το πιάνει ο αέρας και να έχει ήλιο όλη τη μέρα, για να λιάζεται ο καπνός, άρχιζε τη διαδικασία: Τεντώνει ένα σπάγκο και γωνιάζει το χώρο, όπως οι μαστόροι που θεμελιώναν ένα σπίτι κάποτε. Σε κάθε μια από τις τέσσερις γωνίες ανοίγει τρύπες με

⁷⁶ Το τσαρδάκι σήμερα σχεδόν εξέλιπε, αφού πολύ λίγο το χρησιμοποιεί ή καθόλου ο σύγχρονος παραγωγός. Το χρησιμοποιούν μόνον αυτοί που έχουν γαζωτικές μηχανές αρμαθιάσματος, γιατί τον καπνό τον μεταφέρουν αναγκαστικά στο σπίτι για να τον αρμαθιάσουν, ενώ αυτοί που διαθέτουν χειροκίνητες μηχανές, τον αρμαθιάζουν στο χωράφι. Αθ. Καραβέργου, ό.π., σ. 137.

το λοστό⁷⁷ και στήνει ένα παλούκι. Από το ένα στ' άλλο τεντώνει ένα σχοινί κι έτσι έχει περιγεγραμμένο το σχέδιο. Πάνω σ' αυτό θα δουλέψει. Στη μέση και κατά μάκρος μπήγει δυο παλούκια ένα μέτρο ψηλά. Από παλούκι σε παλούκι καρφώνει καλοπελεκημένη στρουπίτσα ή διπλή καλαμίδα. Έτσι γίνεται μια φράχτη ολόισια, πέντε, ως δέκα μέτρα μάκρος. Παράλληλα σε αυτή και σε απόσταση, όσο χωρούν δυο αρμάθες τεντωμένες, φτιάχνει μια άλλη ίδια φράχτη. Ανάμεσα στις δύο φτιάχνει και τρίτη, αλλά μερικά από τα παλούκια αυτής της μεσαίας πρέπει να είναι ψηλότερα. Από ψηλό σε ψηλό παλούκι καρφώνονται στρουπίτσες ή διπλές καλαμίδες. Αυτός είναι ο κούλμος ή καβαλάρης. Εδώ στηρίζεται το πανί, που το ανοίγουν όταν πιάνει η βροχή, για να σκεπάσουν τον καπνό.

Στα χαμηλά παλούκια που σχηματίζουν ευθεία γραμμή, από το ένα κι από το άλλο μέρος, δένει κι άλλες δυο σειρές καλαμίδες. Δεύτερη αυτή σειρά. Από αυτές τις σειρές πιάνεται η μία αγκλίτσα της αρμάθας. Η άλλη πιάνεται από τις άλλες τις διπλές σειρές καλαμίδες, που δένονται στον καβαλάρη. Αυτό το κρεβάτι είναι διπλό, δηλαδή παίρνει δύο σειρές αρμάθες: η μια πάνω και η άλλη παρακάτω.⁷⁸

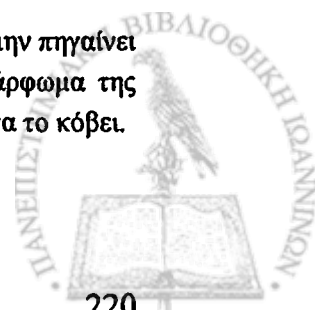
Αργότερα βέβαια καλώς εκσυγχρονίστηκε η καλλιέργεια και η παραγωγή καπνού, άλλαξε και ο τρόπος κατασκευής της λιάστρας. Δεν κατασκευαζόταν από τον παραγωγό με ξύλα που έκοβε ο ίδιος ή προμηθευόταν από άλλους (ξυλουργούς), αλλά το ανέθετε στο σιδερά της περιοχής, ο οποίος το κατασκεύαζε με σιδεροσωλήνες. Έτσι ο καπνός κέρδιζε αρκετό χρόνο και κόπο, που απαιτούσε το στήσιμο του ξύλινου ξηρατηρίου.

1.7.7.2. Ο λοστός (πάλος): Είναι από τα εργαλεία, που όσο απλά φαίνονται, τόσο η χρήση τους είναι πολυποίκιλη και σημαντική. Είναι μια σιδερένια ράβδος μπροστά μυτερή και πίσω πλακουτσωτή.⁷⁹ Τον χρησιμοποιούσαν οι καπνοπαραγωγοί και για να ανοίγουν τρύπες, για να μπήγουν τα παλούκια στην κατασκευή του ξηρατηρίου (λιάστρας) για την αποξήρανση του καπνού.

⁷⁷ Λοστός: Εργαλείο που χρησιμοποιεί ο γεωργός για να ανοίγει τρύπες στο χώμα. Για να μην πηγαίνει πιο βαθιά στο χώμα το χτυπούσε με τη βαριά, ένα άλλο χρήσιμο εργαλείο. Για το κάρφωμα της στρουπίτσας χρειάζεται το σφυρί και για το δέσιμο της καλαμίδας: σύρμα και τανάλια για να το κόβει.

⁷⁸ Δ. Λουκόπουλου, ό.π., σσ. 363-364.

⁷⁹ Π. Κοντομίχη, ό.π., σ. 137.

1.7.7.3. Η βαρειά: Μεγάλο σφυρί. Το χρησιμοποιούν κυρίως για να σπάνε πέτρες.⁸⁰ Οι καπνάδες τη χρησιμοποιούσαν στην κατασκευή της λιάστρας κάποτε. Χτυπούσαν με αυτή τα παλούκια για να μπήγονται πιο πολύ στο χώμα, ώστε να είναι πιο στέρεες οι λιάστρες.

1.7.7.4. Το σφυρί (αρχ. σφύρα) Εργαλείο με μεταλλική ή ξύλινη λαβή και μεταλλική ή ξύλινη κεφαλή, που στενεύει στη μια της πλευρά ή σχηματίζει διχάλα, το οποίο χρησιμεύει για το κάρφωμα, το σπάσιμο ή τη στερέωση κλπ. άλλων υλικών.⁸¹

1.7.8. Τεχνική – οργάνωση της δεματοποίησης

1.7.8.1. Η καπνόκασα, το καλούπι ή ταϊνί: "Είναι ένα σανιδένιο κασσόνι κι από πάνω έχει πεστήριο, που το λένε σφίχτη".⁸² Χρησιμοποιείται για τη δεματοποίηση του καπνού, η οποία γίνεται συνήθως το φθινόπωρο, όταν μετά τις πρώτες βροχές μαλακώνει ο καπνός, γίνεται και πάλι η διαλογή του, και ακολουθεί το δέσιμο σε δέματα "χωρικά" ή "παραγωγικά", όπως τα λένε στην εμπορική γλώσσα. Οι αρμάθες τοποθετούνται με τους μίσχους (κοτσάνια) να εφάπτονται στις εξωτερικές πλευρές της καπνόκασας. Αφού βάλουν αρκετές στερεώνουν το καπάκι της κάσας και πιέζουν τον καπνό να κατέβει κάτω. Μετά συνεχίζουν την τοποθέτηση αρμαθών με τον καλύτερο τρόπο ώστε να έχει άψογη εμφάνιση και ξαναπιέζουν. Υπολογίζουν την ποσότητα των αρμαθών, που πρέπει να έχει το δέμα και στο τέλος πιέζουν με την πρέσα.

Κατόπιν ξεβιδώνουν τα πλαϊνά της καπνόκασας από τις στενές πλευρές και κατεβάζουν και τα δύο των μεγάλων πλευρών, τα οποία στερεώνονται με τις σιδερένιες λάμες που έχουν στις άκρες τους. Έτσι μένει γυμνό το δέμα από τις τρεις πλευρές του. Από κάτω έχει το τσόλι. Στη συνέχεια ο τεχνίτης του δεσίματος

⁸⁰ Ο γεωργός χρησιμοποιεί το λοστό και τη βαρειά και για να σπάσει τις μεγάλες πέτρες που βρίσκονται μέσα στο χωράφι του: «Αν λοιπόν στα χωράφια βρίσκονται και πέτρες που πρέπει να βγουν, στα εργαλεία του γεωργού θα προστεθεί ο λοστός και η βαρειά «ο οσταί τσαι α βαριά». Χτυπάει την πέτρα με τη βαρειά να τη σπάσει, χώνει κάτω απ' αυτήν το λοστό για να τη σηκώσει κάπως ψηλά και να σπάσει ευκολότερα, χώνει κάτω απ' το λοστό «ταν ικάρα» τη φωτιά, το υπομόχλιο δηλαδή, για να κάνει καλύτερα τη δουλειά του, και χτυπάει με τη βαριά. Υπάρχουν πέτρες που έπειτα από λίγα χτυπήματα υποχωρούν: σπάζουν σε μικρότερα κομμάτια ή σχίζονται σε μεγαλύτερα. Χώνει τότε το λοστό στη σχισμή ο γεωργός, κρεμιέται με το βάρος του σ' αυτόν και τις ανοίγει». Βλ. Θ. Κωστάκη, *Γεωργικά της Τσακωνιάς, Λαογραφία*. Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας, τόμος ΛΑ' (31): 1976-'78, σ. 81.

⁸¹ Γ. Μπαμπινιώτη, ό.π.

⁸² Δ. Λουκόπουλου, ό.π., σ. 371.

(δεματοδέτης) παίρνει το τσόλι και σκεπάζει τις δύο από τις τρεις πλευρές. Η αριστερή στενή πλευρά, όπως βλέπει ο δεματοδέτης την κάσα, μένει ακάλυπτη. Με τη σακοράφα και χονδρό σχοινί ράβει το δέμα για να μη φεύγουν τα καπνόφυλλα. Καπνόκασα δεν είχαν όλοι οι καπνάδες, αλλά δανείζονταν ο ένας απ' τον άλλο. Αργότερα βέβαια ο καθένας απέκτησε τη δική του.⁸³

1.7.8.2. Η σακοράφα: Χοντρή βελόνα με γυριστή και πλακουτσωτή μύτη. Χρησιμοποιούνταν για το ράψιμο σακιών κυρίως. Στην καπνεργασία χρησιμεύει για να ράβουν στη λινάτσα με την οποία περιτυλίγουν το δέμα του καπνού και στη χωρική και εμπορική συσκευασία του.⁸⁴

1.7.9. Εργαλεία για το ζύγισμα του καπνού

1.7.9.1. Το καντάρι (ή στατέρι): Μεταλλική ζυγαριά, αποτελείται από χαρακωμένη ράβδο 60-70 εκατοστών, βαρίδι, δυο αλυσίδες μήκους 50-60 εκατοστά με γάντζους στην άκρη για να γαντζώνονται τα είδη που ζυγίζονται, σάκοι με σιτηρά, δέματα κ. ά. Από τον τρίτο γάντζο ο οποίος δεν έχει αλυσίδα, χρησιμοποιείται για το κρέμασμα του κονταριού με το φορτίο του, από ένα μακρόστενο ξύλο που οι δυο άκρες του στηρίζονταν στους ώμους δυο ανθρώπων που το σήκωναν κατά το ζύγισμα. Η επίσημη μονάδα βάρους είναι ίση προς 44 οκάδες ή 56 κιλά και 320 γραμμάρια.⁸⁵ Καντάρι δεν είχε ο κάθε γεωργός, μπορούσε όμως να δανειστεί από αυτόν που είχε και να ζυγίσει τον καπνό του, για να υπολογίσει τα κιλά και την ανάλογη είσπραξή του μετά την πώληση του καπνού στους εμπόρους. Οι πληροφορητές όταν αφηγούνται την πώληση και το ζύγισμα του καπνού από τους εμπόρους με πίκρα αναφέρονται στους ζυγιστάδες, οι οποίοι τους "έτρωγαν στο ζύγι", όπως λένε.

"Βρώμικο εμπόριο ήτανε" και "ούλοι έκαναν κερατιές" λέει με αγανάκτηση στη θύμηση αυτή, ο υπέργηρος σήμερα Α.Κ., ο οποίος αφηγείται πως τον έκλεβαν στο ζύγισμα. Η πένα της Διδώς Σωτηρίου μπορεί να αποδώσει αυτή την αδικία εις βάρος του παραγωγού: "Ο χωριάτης λιώνει ώσπου ν' αναγκάσει τη γης να του δώσει καρπό, και τούτοι δω οι έμποροι, κιμπάρηδες άνθρωποι, μ' όλα τα καλά και τ' αγαθά του

⁸³ Αθ. Γ. Καραβέργου, ό.π., σ. 127 και 128, σημ. 60.

⁸⁴ Αθ.Γ. Καραβέργου, ό.π., σ. 128, σημ. 60 και Π. Κοντομήχη ό.π., σ. 164. Οι γυναίκες "ράφτριες" ή οι γυναίκες "σοπάνι" στο χώρο της καπναποθήκης ράβουν τη λινάτσα στα δέματα με τη σακοράφα σε ορισμένες πλευρές ή και ολόγυρα, ανάλογα. Λεπτομερέστατη αναφορά γίνεται στην ενότητα της εμπορικής επεξεργασίας του καπνού. Στο Β' Μέρος της παρούσας μελέτης.

⁸⁵ ©. Αθανασόπουλου, *Σοφάδες ο τόπος μας*, Μέρος Β' *Επαγγέλματα στην αχλό του μύθου*, Αθήνα 1998, σσ. 162-165.

Θεού, να 'χουνε ένα καντάρι και να το θεωρούνε δουλειά τους να κλέφτουνε το φτωχό".⁸⁶

1.7.9.2. Η πλάστιγγα: Είναι ζυγαριά για μεγάλα βάρη. Πάνω σ' αυτή έβαζαν να ζυγίσουν τα δέματα του καπνού οι έμποροι και οι μεσίτες, όταν τα έπαιρναν από τους παραγωγούς.

1.7.9.3. Η παλάντζα: Είδος ζυγαριάς φορητού τύπου. Έμοιαζε κάπως με το καντάρι. Τη χρησιμοποιούσαν και οι καπνοπαραγωγοί για το ζύγισμα των βαντακιών τους.

1.7.10. Σκεύη φωτισμού

1.7.10.1. Το λυχνάρι: "Άναβε το λυχνάρι σου προτού να σ' εύρει η νύχτα" (Παροιμία).

Το λυχνάρι γνωστό από τους αρχαίους καιρούς διατηρήθηκε ως σήμερα με το ίδιο σχήμα: μικρός σκεύος, με φυτίλι που δίνει φως καίγοντας λάδι. Λάτινα και χάλκινα λυχνάρια κατασκεύαζαν οι λατινιέρηδες. Απαραίτητο συμπλήρωμα του λυχναριού ήταν ο λυχνοστάτης, από όπου το κρεμούσαν.⁸⁷

1.7.10.2. Το φανάρι ή λαδοφάναρο: Φωτιστικό σκεύος με τζάμια στις τέσσερις πλευρές του, προσαρμοσμένα σε μεταλλικό τελάρο. Στη βάση του μέσα, τοποθετούσαν το καντηλάκι, μικρό κυλινδρικό που το γέμιζαν λάδι και που στην κορυφή του είχε οπή, όπου έμπαινε όπου έμπαινε η καντηλήθρα με το φυτίλι. Η μια πλευρά του φαναριού ήταν σαν πόρτα, για να την ανοιγοκλείνουν όποτε ήθελαν να ανάψουν, ή να βάλουν λάδι στο δοχείο. Τη χρησιμοποιούσαν τη νύχτα όταν πήγαιναν σε εξωσπιτικές δουλειές. Ήταν πολύ πρακτικό γιατί δεν έσβηνε με τον αέρα.⁸⁸ Οι καπνάδες το χρησιμοποιούσαν κυρίως στην περίοδο που μάζευαν τον καπνό. Ξεκινούσαν νύχτα για το καπνοχώραφο και το φως του φαναριού τους ήταν απαραίτητο για την εργασία τους.

1.7.10.3. Το λουμίνι ή καντλέρι: Φωτιστικό σκεύος λάτινο με φυτίλι όπου έκαιγε όμως πετρέλαιο. Σπάνια του έβαζαν λάδι. Το σχήμα του είναι κωνικό. Στην κορυφή έχει λαιμό με ανοιχτό στόμιο, το οποίο έκλειναν με κούπωμα, που στη μέση του είχε

⁸⁶ Δ. Σωτηρίου, *Ματωμένα Χώματα*, εκδόσεις Κέδρος, σ.52. Σχετική παροιμία: «Τη φιλία με το καντάρι, και την πρματέια με το χουλιάρη», που σημαίνει ότι το συμφέρον κρίνεται προτιμότερο της φιλίας, από: Π. Αραβαντινού: Παροιμιαστήριον Ιωάννινα 1863, σελ. 53.

⁸⁷ Δ. Λουκόπουλου, *Απωλικά οικήσεις σκεύη και τροφαί*, εκδ. Δωδώνη, σ. 99 και Π. Κοντομίχη, *Το νοικοκυριό του χωριάτικου σπιτιού στη Λευκάδα*, εκδ. Γρηγόρης ό.π., σσ. 66-67.

⁸⁸ Π. Κοντομίχη ό.π., σ. 68. Μεταφορική έκφραση: "Βαστάει φανάρι"

τρύπα από την οποία περνούσε το φυτίλι. Το κρεμούσαν στο λυχνοστάτη, από μια οπή που είχε στο πίσω μέρος.⁸⁹

1.7.10.4. Η λάμπα πετρελαίου: Φωτιστικό σκεύος του 20^{ου} αι. Η λάμπα με το λαμπογυάλι και το φυτίλι, ήταν μια πρόοδος σχετικά με το λυχνάρι. Είχε περισσότερο φως. Αποτελείται από δυο μέρη: από το κάτω μέρος που είναι μεταλλικό και μέσα σ' αυτό έμπαινε το πετρέλαιο και το φυτίλι και το λαμπόγυαλο που εφάρμοζε στο λαιμό της λάμπας. Υπήρχαν πολλών ειδών, από τις απλές και φτηνές ως τις καλά διακοσμημένες και ακριβές.⁹⁰

Τη λάμπα τη χρησιμοποιούσαν, όπως λένε οι πληροφορητές μου και για να αρμαθιάζουν τον καπνό τους όταν βράδιαζε, αλλά και για να συνεχίζουν ως αργά τη νύχτα οι γυναίκες τις διάφορες "οικιακές" εργασίες τους ή τις τέχνες τους (αργαλειό, κέντημα, πλέξιμο κ.ά).

1.7.11 Εργαλεία για διάφορες χρήσεις

Ο γεωργός κάποτε δεν ήταν μόνο ζευγάς, ήταν και τεχνίτης συνάμα. Έπρεπε να ξέρει να φτιάξει το ξυλάλετρο, να κάμει τα στυλιάρια για τα τσαπιά του κλπ. και γενικά να επιδιορθώσει τα εργαλεία του. Γι' αυτό το λόγο στην αποθήκη του είχε διάφορα σύνεργα, τα οποία χρησιμοποιούσε μόνο γι' αυτές τις δουλειές, σαν να ήταν ο ίδιος μαραγκός και μάστορας. Αυτά τα εργαλεία ήταν τα εξής:

1.7.11.1 Το τσεκούρι (συν. μπαλτάς): Γεωργικό εργαλείο με βαριά κοφτερή λεπίδα στην άκρη ενός στελέχους (στειλιάρι) για το κόψιμο δέντρων, ξύλων κλπ.

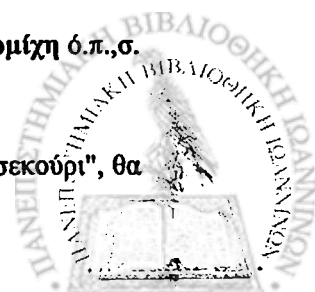
Ο γεωργός με ξύλα κατασκευάζει τα περισσότερα εργαλεία και χωρίς το τσεκούρι δεν θα μπορούσε να τα κόβει, να τα καθαρίζει. Με το τσεκούρι θα κόψει τα καυσόξυλα για το χειμώνα, αλλά και ξυλεία για το καλύβι, το σπίτι, το φράχτη, τα στειλιάρια του. Εκτός από το μεγάλο τσεκούρι υπάρχει και το μικρό τσεκουράκι, («τσικράκι»). Με το τσεκούρι «τσικρίζουν» τα ξύλα, τα πελεκούν, δηλ. είναι στο στάδιο της χοντροδουλειάς ακόμη.⁹¹

1.7.11.2. Το σκεπάρνι: Είναι ένα εργαλείο με σιδερένια λεπίδα προσαρμοσμένη σε ξύλινη χειρολαβή, πλατιά και ακονισμένη από τη μια για πελέκημα, τετραγωνισμένη

⁸⁹ Δ. Λουκόπουλου, *Αιτωλικαί οικίσεις σκευή και τροφαί*, ό.π., σσ. 100-101, και Π. Κοντομίχη ό.π., σ. 67.

⁹⁰ Π. Κοντομίχη ό.π., σ.67.

⁹¹ Δ. Λουκόπουλου, *Γεωργικά της Ρούμελης*, ό.π., σ.45. Μεταφορική έκφραση: "έπεσε τσεκούρι", θα πει έγινε καταστροφή. Κυρίως λέγεται για τα αποτελέσματα των σχολικών εξετάσεων.

από την άλλη, για να καρφώνει και με μια μικρή τρύπα στη μέση της πλατιάς της πλευράς για να βγάζει καρφιά. Είναι εργαλείο «μαραγκίστικο», αλλά το χρησιμοποιεί κι ο γεωργός για τις διάφορες δουλειές του. (Κατασκευή αρότρου, πελέκημα ξύλων κλπ). Υπάρχει και το στενοσκέπαρνο επίσης.⁹²

1.7.11.3. Το ξυλοφάι: Ο Δ. Λουκόπουλος μας δίνει της εξής περιγραφή: Είναι ένα ξυλουργικό εργαλείο, με σιδερένια «δοντάκια σαν εκείνα του τρίφτη που τρίβουμε το κεφαλοτύρι να βάλουμε στα μακαρόνια. Με αυτό τρίβοντας ο γεωργός από ολόγυρα το κάθε του εργαλείο ξεκολλάει ξυλοτρίμματα σαν εκείνα του τυριού»⁹³

Έχει σχήμα ημικύλινδρου. Απολήγει σε ένα αιχμηρό στέλεχος σιδήρου, μήκους 15-20 εκατοστά με πολλά δοντάκια και σ' αυτό στερεώνουν ένα ξύλο συκιάς για να το πίνουν. Με αυτό ο γεωργός ξυλοφαίζει τα ξύλα του: στερεώνει το ένα άκρο του ξύλου που θέλει να ξυλοφαίσει στην κοιλιά του και με το άλλο στη γη και αφού πιάσει με το δεξί χέρι το ξυλοφάι από τη λαβή και βάλει το αριστερό χέρι πάνω σ' αυτό αρχίζει με κινήσεις μπρος πίσω, δεξιά αριστερά να «τρώει» το ξύλο κυκλικά.

Χωρίς αυτό δεν θα μπορούσε να τονέψει τα εργαλεία του ο γεωργός. Μετά το τσίκρισμα, ακολουθεί το πελέκημα με το σκεπάρνι κι ύστερα το ξυλοφάισμα. Αργότερα χρησιμοποιούσαν και γυαλόχαρτο για να γίνουν πιο λεία τα εργαλεία τους και να μη βγάζουν «αγγίδες» και πληγώνουν τα χέρια τους όταν τα κρατούν (π.χ. τη χειρολαβή του αρότρου ή τα διάφορα στειλιάρια).⁹⁴

1.7.11.4. Η λίμα ή αρνάρι: Άλλο ένα σιδερένιο εργαλείο που μοιάζει βέβαια με το ξυλοφάι, αλλά έχει πιο λεπτά δόντια και είναι πιο μικρό είναι η λίμα ή αρνάρι. Είναι ατσάλινο και χρησιμεύει στο γεωργό να λιμάρει, τα σιδερένια του εργαλεία, όταν αυτά στομώνουν.⁹⁵

1.7.11.5. Το ακόνι: *«Ποιος άκουσε καταμεσήμερο το σύρσιμο του μαχαιριού στην ακονόπετρα»* (Γ. Σεφέρης)

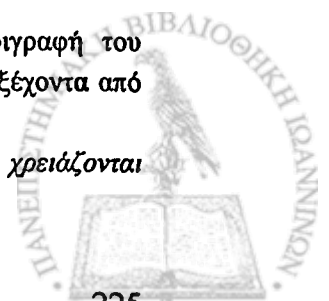
Για το τρόχισμα των εργαλείων ο γεωργός δεν έχει τον τροχό που χρησιμοποιεί ο τροχιστής, αλλά ένα ακόνι. Το ακόνι δεν είναι «αγοραστό», το βρίσκει μόνος του σε

⁹² Μεταφορική έκφραση "Είσαι σκεπάρνι", δηλαδή αμαθής, αγράμματος κλπ. από Π. Κοντομήχη ό.π., σ. 162

⁹³ Δ. Λουκόπουλου, ό.π., σ. 47.

⁹⁴ Αθ. Γ. Καραβέργου, ό.π., σ. 79, σημ. 15, όπου μας δίνει και μια άλλη περιγραφή του εργαλείου: "Είναι ένα σίδηρο πλατύ και τριγωνικό, που έχει άπειρα μικρά δοντάκια, προεξέχοντα από τις δυο πλατιές πλευρές".

⁹⁵ "Το τσεκούρι, το σκεπάρνι, το χατζάρι κλπ. Από τη συνεχή χρήση στομώνουν και χρειάζονται αρνάρισμα". Από Δ. Λουκόπουλου, ό.π., σ. 47.

καμιά ακροποταμιά, διαλέγοντας αυτές τις σκληρόπετρες⁹⁶ που κάνουν για τρόχισμα. Και τροχίζει ως εξής: Χύνει πρώτα λίγο νερό πάνω στο ακόνι του και αρχίζει ύστερα το τρόχισμα του εργαλείου. Τροχίζει πότε από τη μια μεριά και πότε από την άλλη της κόψης του. Δημιουργείται μια λάσπη ολόμαυρη. Την καθαρίζει με νερό και ξανατροχάει. Δοκιμάζει πότε -πότε με τη κόψη και καταλαβαίνει, πότε δεν παίρνει άλλο τρόχισμα, δηλαδή δεν μπορεί να γίνει περισσότερο κοφτερό και τότε το σταματάει.⁹⁷

1.7.11.6. Ο πρυόβολος: Είναι ένα μικρό σιδερένιο εργαλείο, σε σχήμα αυτιού, που το έφτιαχναν παλιά οι γύφτοι. Με αυτό το μικρό εργαλείο τρόχιζαν τα γεωργικά εργαλεία τους οι γεωργοί.

• Τον πρυόβολο τον χρησιμοποιούσαν επίσης οι γεωργοί και οι τσοπάνηδες για να πρυοβολούν, προστρίβουν πάνω στο στουρνάρι(=σκληρή ή αιχμηρή πέτρα) και να ανάβουν την ίσκα(=είδος μύκητα που ξέραιναν παλιότερα και τον χρησιμοποιούσαν για να ανάβουν το τσακμάκι). Με τον τρόπο αυτό άναβαν τη φωτιά τους και το τσιγάρο τους κάποτε.⁹⁸

1.7.11.7. Το πριόνι: Εργαλείο με μεταλλική οδοντωτή λεπίδα για την κοπή σκληρών αντικειμένων. (πριόνι: υποκοριστικό του αρχ. πρίων). Τα ξύλα που χρησιμοποιεί για τις διάφορες εργασίες του ο γεωργός, χρειάζονται κάποιες φορές κόντεμα. Γι αυτό χρησιμοποιεί το πριόνι. Ένα μικρό πριόνι πάντα υπάρχει στα αγροτόσπιτα. Λίγο πολύ ο καλός γεωργός είναι και ένας μικρομάστορας.⁹⁹

1.7.11.8. Το χατζάρι (τουρκ. λέξη): Ο γεωργός κλαρίζει μ' αυτό τα δέντρα του, κόβει μικρά κλαδιά από κλωνάρια, τα καθαρίζει και φτιάχνει τα φωτόξυλα. Διορθώνει κάποτε πρόχειρα και τα εργαλεία του, μερεμετάει, (επιδιορθώνει) το σαμάρι από το φορτιάτικο, κόβει κλαδιά που θα του τύχουν μπρος στη στράτα που πάει, για να μην του βγάλουν τα μάτια, και άλλα πολλά.¹⁰⁰

1.7.11.9. Η αρίδα: Είναι σιδερένιο εργαλείο, που το κάτω μέρος του είναι διαμορφωμένο σαν τρυπάνι. Το πίσω μέρος του στερεώνεται σ' ένα ξύλο κυλινδρικό μάκρους τριάντα, τριανταπέντε εκατοστά. Όταν θέλουν να ανοίξουν τρύπα σε κάποιο ξύλο, στερεώνουν την αρίδα πάνω σ' αυτό από τη μεριά του τρυπανιού και καθώς

⁹⁶ Αυτές τις σκληρές πέτρες οι γεωργοί τις λέγανε «ακονιές».

⁹⁷ Δ. Λουκόπουλου, ό.π., σ. 48. Μεταφορική έκφραση: "ακονίζω τη μνήμη μου".

⁹⁸ Δ. Λουκόπουλου, ό.π., σ. 48,49.

⁹⁹ Π. Κοντομίχη, ό.π., σ. 163.

¹⁰⁰ Δ. Λουκόπουλου, ό.π., σ. 49.

πιάνουν από την άλλη μεριά με τα δυο τους χέρια το ξύλο της αρίδας, τη στρίβουν από τα αριστερά προς τα δεξιά και συγχρόνως πιέζουν προς τα κάτω ελαφρά και η αρίδα προχωρεί μέσα στο ξύλο ανοίγοντας την τρύπα.¹⁰¹

1.7.11.10. Η κλαδευτήρα: Μεταλλικό εργαλείο για το κλάδεμα των δέντρων και σπανιότερα των αμπελιών. Χαλύβδινο κοφτερό και κυρτό έλασμα με τετράγωνη κοφτερή απόληξη στο πίσω μέρος και ξύλινη σωληνοειδή λαβή. Το χρησιμοποιούν γυναίκες και άντρες. Με το κλαδευτήρι επίσης κόβουν ξύλα από το λόγγο για τη φωτιά.¹⁰²

Είναι απαραίτητο για να καθαρίζουν τις άκρες των χωραφιών από ανεπιθύμητους θάμνους, που κυρίως φύονται στις όχθες των ρεμάτων (καλάμια, βάτα, λυγαριές, παλιούρια, κ.ά.).¹⁰³

1.7.12. Εργαλεία και μηχανές της σύγχρονης καλλιέργειας.

1.7.12.1. Το τρακτέρ: Το τρακτέρ, του οποίου η χρήση γενικεύτηκε μετά το 1960 και πολλαπλασιάστηκε τα επόμενα χρόνια έπαιξε σημαντικό ρόλο και στην καπνοκαλλιέργεια. Οι παραγωγοί καταρχάς απαλλάχτηκαν από τις δυσκολίες και τις χρονοβόρες διαδικασίες της ετοιμασίας του καπνοχώραφου για τη φυτεία τους. Μέσα σε λίγες ώρες το τρακτέρ μπορεί να οργώσει πολλά στρέμματα, να φρεζάρει το χωράφι και να το ετοιμάσει για το καπνοφύτεμα. Διευκόλυνε τη μεταφορά ανθρώπων, εργαλείων και προϊόντων με αποτέλεσμα την εξοικονόμηση σημαντικού χρόνου, τον οποίο οι παραγωγοί μπορούν να αξιοποιήσουν ανάλογα.

Το τρακτέρ λοιπόν σηματοδοτεί εντυπωσιακή αλλαγή στην καλλιέργεια, όπως προκύπτει από τη μελέτη της γραπτής ιστορίας, αλλά και από τις προφορικές μαρτυρίες των καπνοπαραγωγών.¹⁰⁴ Το γεγονός αυτό επιφέρει και άλλες κοινωνικές, οικονομικές, και πολιτισμικές αλλαγές. Εκτός από "παραγωγικό εργαλείο" θα γίνει

¹⁰¹ Αθ Γ. Καραβέργου, ό.π., σ. 78, σημ. 11 και Π. Κοντομίχη, ό.π., σ. 97. Μεταφορική έκφραση: «ήυρε η αρίδα το ρόζο».

¹⁰² Π. Κοντομίχη, ό.π., σ. 144

¹⁰³ Σημειώσεις Ν. Κατσακιώρη, μεταφορική έκφραση: "Τους κλαδέψαν όλους", τους σκότωσαν όλους.

¹⁰⁴ Οι αφηγήσεις των πληροφορητών λένε ότι στο Αγρίνιο τα τρακτέρ χρησιμοποιήθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του '60 και έφεραν ριζικές αλλαγές στην καπνοκαλλιέργεια. " Το '52 αγοράσαμε κι ένα τρακτέρ, στις 2 του Φλεβάρη, την ημέρα της Υπαπαντής. Είναι ιστορική μέρα και θα τη θυμόμαστε... Μάρκα Dewbraun και το ξεκίνησε ο μικρότερος αδελφός μου και το οδηγούσε. Εκάναμε καλλιέργειες, πάηνε και σε ζένα, έκανε και ζένα χωράφια. Τότε δεν υπήρχαν τρακτέρια, ήταν πολύ ελάχιστα τότε που πρωτοβγήκαν δηλαδή... Ζήτημα να 'τανε καμιά δεκαριά τρακτέρια μεσ' τ' Αγρίνιο... ". Συνέντευξη Γ.Φ., α/α 30, 27/6/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

και σύμβολο κοινωνικής θέσης (για τα ανώτερα γεωργικά στρώματα), αλλά και μέσο πίεσης προς την πολιτεία για την ικανοποίηση των αιτημάτων των αγροτών σε κάποιες περιπτώσεις.¹⁰⁵

1.7.12.2. Η φυτευτική μηχανή: Η φυτεία στη σύγχρονη καπνοκαλλιέργεια γίνεται με τη μηχανή και όχι με το χέρι, όπως στην παραδοσιακή καλλιέργεια. Η φυτευτική μηχανή σύρεται πίσω από το τρακτέρ (εικόνα 30). Δουλεύει παίρνοντας κίνηση απ' αυτό και οι, εργάτες κάθονται πάνω σε ειδικά καθίσματα, που υπάρχουν γι' αυτό το σκοπό στη μηχανή. Η μηχανή έχει τρία το λιγότερο καθίσματα και πίσω στο χώρο των φυτευτάδων είναι και ένας όπως τον λένε "ταϊστής". Δίνει στους εργάτες χεριές φυτά από μια κάσα που έχει δίπλα του, πάνω στο τρακτέρ. Το ρόλο του ποτιστή αναλαμβάνει ένα Βυτίο ή δύο που είναι τοποθετημένα επάνω στα παραπέτα από τις ρόδες του τρακτέρ ή στο πίσω μέρος του οδηγού. Σ' αυτά είναι συνδεδεμένα λάστιχα νερού που από το βυτία οδηγούνται στα φυτευτήρια της μηχανής.

Όταν το τρακτέρ κινείται, τίθεται σε κίνηση και η φυτευτική μηχανή και οι εργάτες ρίχνουν μέσα από ένα σωλήνα φυτά, τα οποία πέφτουν μέσα σ' ένα αυλάκι, που ανοίγουν δύο δίσκοι, οι οποίοι κινούνται παράλληλα, με μικρότερο άνοιγμα στο έδαφος, για να σφίγγουν τη ρίζα των φυτών και να στερεώνονται.

Συγχρόνως τα λάστιχα, ένα σε κάθε φυτευτήρι, μεταφέρουν και ρίχνουν τα νερό στη ρίζα των φυτών. Έτσι, καθώς προχωρεί αργά το τρακτέρ και ταίζουν οι εργάτες, γίνεται η μεταφύτευση. Οι φυτευτάδες πρέπει να είναι γρήγοροι για να μη γίνεται αραιά η μεταφύτευση. Όσο πιο γρήγορα φυτεύουν τόσο πιο πυκνά γίνεται το φύτεμα. Σε αραιά φυτεία, ακολουθεί κάποιος και μπουλιάζει.¹⁰⁶ Η μεταφύτευση πρέπει να είναι κανονική και να έχει τον ανάλογα αριθμό καπνοφυταρίων, αλλιώς η στρεμματική απόδοση θα είναι χαμηλή. Έτσι πηγαινοέρχεται η μηχανή μέσα στο χωράφι, ώσπου να τελειώσουν τα φυτά.

Η φυτευτική μηχανή απάλλαξε τους φυτευτάδες από την πολύωρη και εξαντλητική εργασία της μεταφύτευσης του καπνού με τα πρωτόγονα μέσα (ξύλινο σουφλί) και τους εξασφάλισε πολύτιμο χρόνο, τον οποίο μπορούσαν να αξιοποιήσουν σε άλλες ασχολίες ή για την ξεκούρασή τους.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Γ. Δαουτόπουλου, Α. Καζακόπουλου, Μ. Κούση, *Αγροτική Κοινωνιολογία*, εκδόσεις Ζυγός, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 137.

¹⁰⁶ Συμπληρώνει δηλαδή φυτά, ώστε να μην είναι αραιή η φυτεία. Βλ. Αθ. Καραβέργου, *ό.π.*, σ.143.

¹⁰⁷ Αναλυτικά περιγράφουν αυτή τη διαδικασία κυρίως οι γυναίκες στις αφηγήσεις τους, στην ενότητα: *Η μεταφύτευση του καπνού*, στο Μέρος Α', Κεφ. Δ' της παρούσας μελέτης.

Οι γυναίκες καπνοφύτισσες αναφέρονται στην σημαντική αλλαγή που βίωσαν με τη χρήση της μηχανής, συγκρίνοντας τη "με τα χρόνια εκείνα που δεν υπήρχαν τα μέσα" και ήταν αναγκασμένες να φυτεύουν με το χέρι, σκυμμένες ολημερίς στο αυλάκι και να γυρίζουν με τη δύση του ηλίου για συνεχίσουν τις οικιακές εργασίες.

1.7.12.3. Μηχανές αρμαθιάσματος: Οι μηχανές αρμαθιάσματος (εικόνα 31) έφεραν σημαντική αλλαγή στον παραδοσιακό τρόπο αρμαθιάσματος και απάλλαξαν τους παραγωγούς από μια ιδιαίτερα κοπιαστική εργασία που απαιτεί πολύ χρόνο. Οι μηχανές διακρίνονται σε δυο βασικούς τύπους: α) τις διατηρητικές, στις οποίες οι αρμάθες μοιάζουν με τις καθιερωμένες. β) Στις συρραπτικές, στις οποίες τα φύλλα συρράπτονται σε πλάγια θέση. Οι διατηρητικές έχουν μικρότερη απόδοση από τις συρραπτικές, ζημιώνουν όμως λιγότερο την ποιότητα του καπνού.¹⁰⁸

1.7.12.4. Το αγροτικό αυτοκίνητο: Το αγροτικό είναι το "μεγάλο εργαλείο εκσυγχρονισμού της υπαίθρου",¹⁰⁹ όπως σημειώνει ο Mishel Sivignon. Το αυτοκίνητο έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη γεωργική ζωή γενικά. Χρησιμοποιήθηκε για τη μεταφορά εργαλείων, προϊόντων και ανθρώπων και αποδέσμευσε πολύ χρόνο, τον οποίο οι αγρότες μπορούν να αξιοποιήσουν σε άλλες δραστηριότητες, αλλά και για την ξεκούρασή τους. Χάρη σ' αυτό το όχημα τους δίνεται η δυνατότητα να επιστρέφουν νωρίς στο χωριό και να ζουν την αστική ζωή που άγγιξε όλους τους Έλληνες.¹¹⁰

1.7.12.5. Το ξηραντήριο Βιρτζίνια (κλίβανος ή φούρνος): Τα καπνά βιρτζίνια αποξηραίνονται σε ειδικά ξηραντήρια, γνωστά ως κλίβανοι ή φούρνοι (εικόνα 32), με τεχνητές συνθήκες θερμοκρασίας, υγρασίας και αερισμού και σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα. Ένα τυπικό ξηραντήριο αποτελείται από α) Το θάλαμο αποξήρανσης, β) Το μηχανοστάσιο με: τον αερολέβητα, τον καυστήρα, τον ανεμιστήρα και τον πίνακα ελέγχου. Ο θάλαμος αποξήρανσης έχει σχήμα παραλληλεπίπεδο με καλή μόνωση, για να ελαχιστοποιούνται οι θερμικές απώλειες. Παλαιότερα τα ξηραντήρια ήταν κτιστά με πέτρες ή πλινθοκεράμους. Ως υλικό κατασκευής μπορεί να χρησιμοποιηθεί η λαμαρίνα ή το ξύλο. Σήμερα τα

¹⁰⁸ Βλ. Ν. Τσοτσόλη, "Συλλογή-αρμάθιασμα-αποξήρανση", στο: *Οδηγός καλλιέργειας του καπνού*, σσ. 97-99.

¹⁰⁹ Μ. Sivignon, «Το αυτοκίνητο στην Ελλάδα. Στην πηγή μιας νέας σχέσης μεταξύ των πόλεων και χωριών» στο: Ανθοπούλου Θ., Μωυσίδης Α. (επιμέλεια), *Από τον Αγροτικό χώρο στην Υπαιθρο χώρα. Μετασχηματισμοί και σύγχρονα δεδομένα του αγροτικού κόσμου στην Ελλάδα*, εκδ. Gutenberg 2001, σ. 48.

¹¹⁰ Μ. Sivignon, ό.π., σ. 49.

περισσότερα είναι κατασκευασμένα από λαμαρίνα και μονωτικό υλικό (πολυουρεθάνη ή υαλοβάμβακα). Κάθε θάλαμος χαρακτηρίζεται από ένα συγκεκριμένο αριθμό κασετών (μέσα σε αυτές μπαίνουν τα καπνόφυλλα), η τοποθέτηση των οποίων γίνεται σε δύο ή τρεις σειρές. Το εμπρόσθιο τμήμα του ξηραντηρίου διαιρείται σε δύο πόρτες, για να γίνεται το γέμισμα και το άδειασμά του, αλλά και ο έλεγχος της εξέλιξης της αποξήρανσης. Το μηχανοστάσιο βρίσκεται στο πίσω μέρος του ξηραντηρίου.¹¹¹

¹¹¹ Βλ. Η. Ντζάνη, "Το ξηραντήριο Virginia", στο: *Οδηγός καλλιέργειας καπνού*, ό.π., σσ. 114-116.

